

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી

ટુંકમાં જન્મચરિત્ર.

—૦૦૦—

શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી ભાદીયામાતિમાં નામાંકિત, શ્રીમંત, વિદ્વાન, પરોપકારી, ઉદાર, ધણા દયાળુ, મયાળુ અને સ્વદેશઉન્નતિના પૂર્ણ આશ્રી હતા; જેઓ સંવત ૧૮૦૬ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને દિવસે શ્રી દ્વારકાપુરી નજીક વરવાળા ગામમાં જન્મ્યા હતા. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, ત્યારે સ્કુલમાં કાળ લેવા, ત્યાં પોતાની ચંચળ અને તીવ્ર બુદ્ધિથી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ગુર્જરભાષાનું અને રાજ્યભાષા ઈંગ્લિશનું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્યારપછી પોતાતા માનવંતા પિતાની સાથે પોતાના વહીવટ બંધુઓની સંગાતે બહોળા કાપડના વ્યાપારમાં તથા મી-પોના વહીવટમાં લેડાયા; તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની ચલાહી બતાવી સર્વના કીયાના હાર થયા.

સંસાર વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં લેડાયા, પરંતુ એઓની મનોવૃત્તિનું વલણ વિદ્યામાં લાગી રહેલું તેથી લોકવ્યવહાર અને વ્યાપારમાંથી બાકીનો વખત સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળવો એવો નિશ્ચય કરી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાસ્ત્રી ભગવાનજી પ્રભુરામ પાસેથી આરંભ્યો. થોડા વખતમાં વ્યાકરણમાં નિપુણતા મેળવી પંચ-કાવ્ય, વેદાંત, અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખ્યા, તેમજ વેદકના ગ્રંથો પણ ભણ્યા. હમેશાં પોતાના મનમાં આર્થઉન્નતિમાટે વિદ્યાનો વધારો કરવાના વિચારો કર્યા કરતા, તેથી નહીં કયું કે જે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તે તેમાંથી જનવર્ગ ધર્મકુશળતાને પામી; થોડા કાળમાં તેઓ આગલી ઉન્નતિને પામે, એમ જાણી, સંવત ૧૮૩૧ ની સાલમાં “સુદ્ધર્મશોધક” નામે એક મંડળી સ્થાપી, જે મહાભારતનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું અને તે ભારતાર્થપ્રકાશ નામે ચા-પાનું કાઢી પ્રગટ કીધું. એથી સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી ચોપાન્યાર્પે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પહેલું માન એ શ્રીમંતે લીધું છે; તે સાથે શ્રીવાદમીકે રામાયણનું ભાષાંતર પણ એવણની સહાયતાથી ચોપાન્યાર્પે પ્રગટ થયું છે. આ કામમાં પૂર્ણ રીતે રોકાયા છતાં ઉમેગથી રસાલંકાર અને પિંગળનો અભ્યાસ કરી કાવ્યરચના પણ કરવા માંડી. સંવત ૧૮૩૮ માં “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા” નું પદ્યમાં ભાષાંતર કરી પોતે છપાવીને ભેટદાખલ આપી આર્પભાઈચોની દ્વારા સેવા બજાવી. વળી ખગોળશાસ્ત્રની ઉમેદ થઈ, તેથી હંચી શોધનું મેટું રણીન વિલાપતથી મંગાવ્યું; જે પોતાના મહાલક્ષ્મીના બંગલામાં રાખી અહવાન થયા આકાશસાંદર્ભજ્ઞાન મેળવવામાં ગુંથાયા, તેમાં પણ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનો લાભ પણ ખીજઓને આપ્યાવગર રહ્યા નહિ. પોતે શ્રીમંત છતાં

સાંજસવારનો વખત સરસ્વતી દેવીની સેવામાં શોધી લોકહિતાચે દેટલાએક ગ્રંથો
 પોતે રચ્યા છે, તેમાં છેલ્લા સંવત ૧૯૪૩ માં ધણોજ શ્રમ સહન કરી રચેલો
 “ત્રિમાણસહસ્રી” નામનો લોકોપયોગી મોટો ગ્રંથ છપાવી; તેની નકલો સ્કુલ
 તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને, પુસ્તકશાળાઓ તથા ખીબ લોકોને ભેટ દાખલ
 આપી. એટલુંજ નહીં, પણ એ લોકોપયોગી ગ્રંથ હમેશાં લોકોને વાંચવામાં આવે
 એવા હેતુથી એઓએ એક ચાકસ ફંડ કાઢી તેમાંથી દર ચોથે વર્ષે એ ગ્રંથ
 છપાવી બહાર પાડવો, અને તે ઉપર મુજબ ભેટ આપવો, એવો બંદોબસ્ત
 કરેલો છે. એઓ જાતે ધણા સદ્ગુણી, સ્વદેશભિમાની અને મિલનસાર હતા.
 તેથી રાજદરબારમાં અને વિદ્વાનમંડળમાં મોટું માન મેળવતા. એઓમાં મો-
 ટાઈ તોછડાઈ અને ગર્વ મુક્લ નહોતાં. વળી જેવું સત્યવક્તાપણું એઓમાં હતું
 તેવું ખીબ ચોડાઓમાંજ હશે. એઓના ઉત્તમવિચારના ભેરમાં દેટલીકવાર
 મુખમાંથી એમ બોલતા કે “મલયાચલ જડ છતાં પોતાની આસપાસની ઝાડોને
 મુખડ સરખી કરેછે, અને બીંગારીઓ ખીજ જાતના કીડાઓને લાવી ગુણુ અને
 રૂપે પોતાના સરખા કરેછે. તો આપણે માણસ છઈએ, પરમેશ્વરે આપણામાં
 જુદી આપી છે, અને ચોગ્ય સાધનો આપ્યાં છે, તો આપણા દેશમાંથી વહેમ
 અને મૂર્ખતાને ટાળી સર્વજનને સ્વધર્મી, નીતિમાન, સ્વદેશભિમાની, પરોપકારી
 અને પ્રેમશીર્ષવાન કેમ ન કરાય? સ્વાર્થીવિદ્વાનોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને ખી-
 ચારા લોળીઓને વહેમના ઉડા કુવામાં ઉતારી દીધા છે, તેનો ઉદ્ધાર કરી
 ફરીથી ખરે રસ્તે દોરવાનું કોઈ યત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ નહીં થાય, પણ કાળ
 સપાઈ કરશે. ચોડા કાળમાં આર્યવાસીઓ બગ્યસ્વરૂપે રાજશે.” આવા આવા
 સ્વદેશકથાણુના વિચારો હમેશાં પોતાના અંતઃકરણમાં ધુમ્મા કરતા હતા. દયાળુ
 સ્વભાવનેલીધે કોઈનું જરાપણ દુઃખ એઓથી સહન થતું નહોતું. પોતાના તી-
 ધરૂપ પિતાની સેવામાં નમ્રસેવકની પેઠે તત્પર રહેતા, તથા પોતાના બંધુઓમાં
 એક ખીબ પ્રત્યેનો બંધુભાવ રાવ જતોને આશ્રય પમાડે એવો દીસતો, તે-સાથે
 પોતાના મિત્રમંડળના તેમજ ખીજ જાતના ખરે રસ્તે મનરંજન કરવામાં એઓ
 એકા હતા. એવા પરોપકારી સદ્ગુણી નર દેટલાએક માસગુધી માંદગી ભોગવી
 સંવત ૧૯૪૩ ના દુષ્પ્રદાયક વેશાક વદી ૧૪ ને રાત્રીવારે રાવારમાં પોતાની ૨૭
 વર્ષની જુવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયા. એ ઉદાર અને પરોપકારી શેઠના કવખતના
 સ્વર્ગવાસથી બપેય દાદાકાર થઈ રહ્યો હતો. ચોપાન્યાં અને ન્યુસોપરવાળાઓએ
 પણ પોતાની લાગણી ઓછી દેખાડી નહોતી. જેઓનો એઓની સાથે નિકટનો
 ગંભીર હતો, તેઓના અંતઃકરણમાં એઓના કવખતના સ્વર્ગવાસથી પરેસો પા
 લણુ રહ્યો નથી.

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

शंकर.

જે થકી આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાં લીન થાયછે,

ને જણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તો તે વિષે જાણવું જે, આ વર્ષે યથા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરુષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જોઈલો ઉપદેશથી મુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણ વાક્ય વાંચેથી મુધરે છે. ૧જી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન માર્યોયે હમણાના જેવાં સાધન ન હતાં અનેક વિષયસંબંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ? ૨જી કોઈ પણ વિષય સિધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કઈ વિષય લેવો જોઈએ એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઈ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદા જુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષયસંબંધી લખાયેલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકે છે. ૩જી અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંબંધી વિશેષ ન મેળવવામાં તે ચોતાની તોળે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર, વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ જાતુ વધી ન જાય એ રીતે સંક્ષેપથી જિનનિક વિષયસંબંધી લખાણ કર્યું છે. જો કે એ ત્રણે પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે પણ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે.

અંતસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ ।
અગ્નેરાપઃ । અદ્ભચઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા
ઓપધયઃ । ઓપધીભ્યોન્નમ્ । અન્ના-
દ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ ઇતિ સૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓપધિ, ઓપધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

અંસત્વં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
પ્રમદઃ । આચાર્યાય મિયં ધનમાહુત્ય
પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમ-
દિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશ-
લાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
યાન્યનવધાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત-
વ્યાનિ નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકં સુ-
ચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇત-
રાણીત્યાચારઃ ॥ ૩ ॥

સાચું બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્ય સમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા ચુરને પ્રિધન આપી પ્રજાતંતુનો ઉચ્છેદ મ કર તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં ના અને જે અમારાં સારાં આચરણ હે તે તારે ગ્રહણ કરવાં બીજાં નહિ, એ રીતે આચાર ॥ ૩ ॥

૨

અંકિં કારણં વ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તમાહ ઇતિ વિચારઃ ॥ ૪ ॥

યુ જગતું કારણુ બ્રહ્મ છે? આપ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણુ જીવિયે છિયે ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર.

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપસંહાર પણ એથીજ નજીવો. અને જેને અનેક વિષયક બંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી નજીવો, ને તેમને તે વિષય સમંધી જે જ્ઞાન થયું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહીં ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચ્યા યજ્ઞ છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષયક બંધી લખાણુ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એક દશસ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

અણુભ્યથ મહદ્ભ્યથ શાસ્ત્રેભ્યઃ

કુગલો નરઃ । સર્વતઃ સારમા-

હુને ઇવ પદ્મપદઃ ॥ ૫ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વે નાના મોટા શાસ્ત્રોમાંથી, પુષ્પથી ભગવતી પેઠે સાર અકરવો ॥ ૫ ॥

૫

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના આઠારના સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં જ્ઞાત્વં ચેયુક્તિ-
વોધકમ્ । અન્યત્ત્વાર્પમપિ ત્યાજ્યં
ભાવ્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રહેલું હોય, તથાપિ સ્ત્રી-
કરતું; પણ યુક્તિ વિનાનું કયિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરતું ॥ ૬ ॥

યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં વાલ-
કાદપિ । અન્યત્તૃણમિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ અ-
હમ્ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું કદી
પ્રભુપતિયે કહેલું હોય, તોપણ તુલની
પેઠે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

યોઽસ્સત્તાતસ્ય કૃપોઽયમિતિ કૌપં
પિવેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્ત્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

એમ છતાં પણ જે “આ મારા આપનો
હૂવો છે,” એવા હકથી, પાસે રહેલું ગં-
ગાનું મીઠું જળ મુઝી હૂવાનું ખાઈ પાણી
પીએ, તેવા અતિ રાગીને કોણ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ પ્રમાણસહસી ગ્રંથ,
સુસંગનો શુદ્ધમનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માર્ચે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭.

ગ્રંથકર્તા.

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

सृष्टिप्रकरण.

आरंभ पृष्ठ. आरंभ पंक्ति.

उत्पत्तिवर्णन पृष्ठ १ थी ७.

जगतनुं कंठ पणु कारणु होतुं ज्येष्ठो...	...	...	...	१	१
अष्टिनुं कारणु परमात्मा छे..	...	...	...	२	१
परमात्मा सर्वत्र व्यापक छे.	...	...	...	२	१०
परमात्माथी अष्टिनी उत्पत्ति...	...	...	...	२	३०
परमात्माना जोड देशमां जडांशनी स्थिति.	...	...	...	३	१५
परमात्माना सान्निध्यथी जडांशनो विस्तार तथा संकेत...	...	...	...	४	१०
तैत्तिरीय उपनिषद्मां कलाप्रमाणे अष्टिक्रमनो संभव.	...	...	...	४	३१
अष्टिनी उत्पत्तिविषे लक्षणाना विद्वानोनो मत...	...	...	...	६	१६
पृथिवीवर्णन पृष्ठ ७ थी २६.					
पृथिवीनो आकार तथा स्थिति,	...	...	...	७	११
पृथिवीना पृष्ठ उपर द्वेद्वार यवामां भुङ्पादि कारणु अने भुङ्प					
तथा ज्वाणामुष्णी यवामां हेतु.	...	...	...	१०	११
क्षणे करी पृथिवीनुं यधतुं तथा घटतुं अने ढव्हु पाणीना जरा यवामां हेतु.	...	...	...	१०	३३
पृथिवीना पृष्ठ उपर सर्व प्राणीनुं वसतुं.	...	...	...	११	२३
पृथिवी तथा पदार्थोमां रहेली आकर्षणशक्ति	...	...	...	१२	५
पृथिवीना गोलतुं संक्षेपथी वर्णन.	...	...	...	१४	१
पृथिवीनुं गोताना अंग उपर द्वेद्वार.	...	...	...	१७	३
पृथिवी उपर द्विद्वार रात्री यवानुं कारणु.	...	...	...	१६	१०
पृथिवीना पृष्ठ उपर वसता मनुष्योनो परस्पर उपर नीचे आसतुं वृथा छे.	...	...	...	२०	१२
पृथिवीना लुदा लुदा स्थानमां वसता मनुष्यना रंग तथा कदमां लेक					
होवानुं कारणु	...	...	...	२१	१६
पृथिवी गोल होवाथी तथा तेनुं भ्रमणु यवाथी तेना उपर वसता मनु-					
ष्योनो सूर्य तथा नक्षत्रोनुं लुदी लुदी रीते भ्रमणु 'आसतुं.	...	...	...	२१	२४
पृथिवी पाणु सूर्यने इरनारा अहमांनो जोड अह छे.	...	...	...	२३	३२
सर्व अदो मूर्यने इरे छे, पृथिवीने इरता नथी.	...	...	...	२४	१८
सूर्य गोताना आकर्षणथी सर्व अदोनो धारणु करी गोतानी आस-					
पास इरे छे	...	...	...	२५	२२
समुद्रमां भरती जोट यवानुं कारणु.	...	...	...	२६	१
तेजवर्णन पृष्ठ २६ थी ३३.					

અહ તથા ઉપઅહ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે	૨૬	૨૭
ચંદ્રના પ્રકાશની વધઘટ થવાનું કારણ... ..	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે બુધ, શુક્રના પ્રકાશની પણ વધઘટ ચાલે છે	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વેન વ્યાપક છે.	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ.	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ.	૩૦	૧૨
ઇન્દ્રધનુષ તથા મૂર્ધ અડને કરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ... ..	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશકિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમત્કાર.	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉબ્જતાના ધર્મ... ..	૩૩	૨૩
જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬.		
વૃષ્ટિ થવાનું કારણ.	૩૪	૨
મેઘની ગર્જના તથા વિજળી થવાનું કારણ.	૩૫	૧
વરાળના ધર્મ.	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળતું તથા બંધાર્થ જતું.	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ.	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ.	૩૬	૧૪
વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦.		
પૃથ્વીથી વાયુની ઉંચાઈ.	૩૭	૨
વાયુનાં પરમાણુ પારદર્શક છે	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા અમત્કાર.	૩૭	૧૭
ઉબ્જતાથી વાયુને પાતળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમત્કાર	૩૮	૩૫
શબ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિધ્વનિ થવાનું કારણ.	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ.	૩૯	૧૩
પ્રાણીવર્ગવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬.		
પ્રાણિયોના આર વર્ગ.	૪૧	૧૩
ઉદ્ભવિન્ન પ્રાણિનું વિચેચન	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયોથી સર્વેન ભરેલી છે.	૪૩	૧૫
જરાયુજ પ્રાણિના બેદ	૪૩	૨૪
અડન્ પ્રાણિયોમાં બેદ	૪૩	૩૧
સ્વેદન્ પ્રાણિનો બેદ	૪૬	૬
આરે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાવિકાસનું.	૪૪	૧૫
પૃથ્વી તથા આકાશના યુગ્મ... ..	૬૧	૨૭.
ખગોળવર્ણન પૃષ્ઠ ૬૬ થી ૭૭.		
વક્રકન.	૪૬	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

બુધ.	...	...	...	...	...	...	...	૪૭	૭
શુક્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૧
પૃથ્વી.	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૩૧
શ્વેત.	...	...	...	...	...	...	...	૫૧	૩૦
ચંદ્ર.	...	...	...	...	...	...	...	૫૬	૨૦
અહણ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૧	૨૩
મંગળ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૪	૭
અહપ્રહ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૫
બહસ્પતિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૧૧
શનિ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૬	૧૦
ચુરાનસ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૫
ધૂમકેતુ.	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૩૨
અરતા તારા...	...	...	...	...	...	...	...	૬૯	૨૮
સૂર્ય.	...	...	...	...	...	...	...	૭૦	૧૫
તારા.	...	...	...	...	...	...	...	૭૫	૯

ઈશ્વરમહિમાવર્ણન પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨.

આચાર્યકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨ થી ૫.

સર્વ જન દંડના ભયથી રસ્તે ચાલે છે ...	...	...	...	...	૩	૫
અનીતિયે વર્તનાર રાજ તથા વડીલ પણ દંડ્ય છે ...	...	...	...	...	૩	૧૭
સત્યનો મહિમા ...	...	...	...	...	૪	૬

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૫ થી ૯.

ધર્મ કોને કહેવો ...	...	...	...	...	૫	૨૭
ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાય છે ...	...	...	...	...	૬	૧૩
શુભકર્મથી જાતિ ...	...	...	...	...	૬	૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગ્રાહ્ય ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૭.

વિદ્યાનો મહિમા ...	...	...	...	...	૯	૧૦
વિદ્યાવિના મનુષ્યમાં ડહાપણ તથા શોભા આવતી નથી ...	...	...	...	...	૧૦	૧૬
અધુરું બણાવવું નહિ ...	...	...	...	...	૧૧	૨૩
પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવાનો તથા તેને બણવાનો વખત ...	...	...	...	...	૧૨	૩૫

મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોનું આયુષ્ય ...	...	...	...	...	૧૩	૮
વિદ્યાર્થાને પાળવાના નિયમ ...	...	...	...	...	૧૫	૧
શિષ્યપ્રત્યે શુર્ય કેવી રીતે વર્તવું ...	...	...	...	...	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ શુણુ ગમે તે પાસેથી લેવા ...	...	...	...	...	૧૭	૫
વિદ્યાજ્ઞ શુરૂ થવામાં કારણ છે, જાતી નથી ...	...	...	...	...	૧૭	૨૦
અર્થસહિત ભણવું ...	...	...	...	...	૧૭	૨૪
પૂર્વના આર્યોની સ્થિતિ ..	...	...	...	...	૧૮	૭
વિનાશકાળે વિપરીતશુદ્ધિ ...	...	...	...	...	૧૮	૩૪
આર્યોએ કર્મ ભાષા ભણવાની જરૂર છે...	...	...	...	...	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર ..	...	...	...	...	૨૧	૫
છોકરાની પેઠે છોકરીને પાણુ મન તથા તનની કેળવણી આપવી...	...	...	...	...	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરૂષને વયમાં આવ્યાનો કાળ ...	...	...	...	...	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨.						
ભણવું તેમ ગણવું ...	...	...	...	...	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ ...	...	...	...	...	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં ..	...	...	...	...	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પેઠેલાં વરકન્યાના શુણુદિકની ખાત્રી કરી લેવી ..	...	...	...	...	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાતું નથી ...	...	...	...	...	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩.						
ધર્મથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧.						
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનનું વિવેચન ...	...	...	...	...	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરૂષનો પરસ્પરે ધર્મ ..	...	...	...	...	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મે ...	...	...	...	...	૪૬	૪
પુરૂષધર્મે ...	...	...	...	...	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહિ ...	...	...	...	...	૫૮	૧૩
ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન હોવાથી વંશ રક્ષી શકતી નથી ...	...	...	...	...	૬૧	૨૦
અવસ્થા ભેદે શુદ્ધસ્થાત્રમી થવું ...	...	...	...	...	૬૩	૧૨
ગોતાની પ્રજાપ્રત્યે ગાળાપની કરજ ..	...	...	...	...	૬૩	૨૯
કુટુંબનું ગોષ્ઠી કરવું...	...	...	...	...	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું ...	...	...	...	...	૭૬	૧૧
ગાતાપિતાદિ વડીલ તથા બહુઆદિ નાનાપ્રત્યે સ્ત્રીપુરૂષની કરજ ...	...	...	...	...	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬.						
શારીરિક કુશળ ...	...	...	...	...	૮૧	૧૧
આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન ...	...	...	...	...	૮૧	૧૮
નિરોગી વદાનુ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન ...	...	...	...	...	૮૧	૨૪

દિનચર્યા	...	...	...	...	...	...	...
વેદેલાં ઉઠી, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી દાતાણુ કરવું	...	...	...	...	...	...	...
વેદેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ.	...	...	...	...	...	૮૨	૧૫
પ્રભાતવર્ણન	...	...	...	...	...	૮૨	૧૮
ચોક્કસ વખતમુધી ઊંઘવાની જરૂર	...	...	...	...	...	૮૩	૧
ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ	...	...	...	...	...	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	...	...	...	...	...	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં.	...	...	...	...	...	૮૮	૨૨
દાતાણુ કરવાનું કારણ.	...	...	...	...	...	૮૫	૧
મુરમાનું અંજન.	...	...	...	...	...	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણ છોડાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા	...	...	...	...	...	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેરલાભ અને તે કોણે ન કરવી.	...	...	...	...	...	૮૬	૧૮
શરીરે તેલનો અશ્યંક કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	...	...	...	...	...	૮૭	૧૯
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી આન કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું.	...	...	...	...	...	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર ગોઢેરવાં.	...	...	...	...	...	૮૯	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું.	...	...	...	...	...	૮૯	૨૫
છ પ્રકારનો આહાર... ..	...	...	...	...	...	૯૧	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણુદોષ.	...	...	...	...	...	૯૨	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણુ વીર્યોદિ શક્તિ હોય છે.	...	...	...	...	...	૯૪	૧૮
અસદ્ગતું ન ખાવું.	...	...	...	...	...	૯૪	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ.	...	...	...	...	...	૯૪	૩૧
નાનપણુથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે.	...	...	...	...	...	૯૫	૧૪
તૃષા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ.	...	...	...	...	...	૯૫	૨૯
જમ્યાપછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણુ કરી શતપત્ની ક- ર્ષીપછી ચોરીવાર ડાળે પડણે મુવું.	...	...	...	...	...	૯૬	૧૭
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેળે કરવી જોઈએ... ..	...	...	...	...	...	૯૭	૪
દિવસે સીસેવનનો નિપેધ.	...	...	...	...	...	૯૭	૨૪
બહાર જવા ટાળે પાધડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણુ કર- વાથી થતા લાભ.	...	...	...	...	...	૯૮	૭
બગેરના સમયનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	૯૮	૨૭
સાંજના સમયનું વર્ણન.	...	...	...	...	...	૯૯	૧૦
રાત્રિચર્યા.	...	...	...	...	...	૧૦૦	૬
રાત્રિએ હલકું બોજન કરવું... ..	...	...	...	...	...	૧૦૦	૧૬
સીસેવનવિષે નિયમ	...	...	...	...	...	૧૦૦	૧૯
વખતસર મુવું.	...	...	...	...	...	૧૦૩	૧૪

મનુચર્યા.	...	...	...	...	...	...	૧૦૩	૨૮
શ્રીજ્ઞાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ.	...	...	...	...	...	...	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં.	...	...	...	...	...	...	૧૦૭	૨૫
વૈદ્ય કેવો જોઈએ.	...	...	...	...	...	...	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ	...	...	...	...	...	...	૧૧૧	૭
રોગીએ પથ્ય પાળવું.	...	...	...	...	...	...	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રવૈદ્ય કેવો જોઈએ.	...	...	...	...	...	...	૧૧૧	૨૯
રૂઝિરજ જીવ છે અને પોતાની નાડીમાં ફરે છે.	...	...	...	...	...	...	૧૧૨	૧૨
કાંઈ સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અગુરૂતાની જરૂર.	...	...	...	...	...	...	૧૧૨	૩૩
છેવટમુઠી ઉપાય કરવા.	...	...	...	...	...	...	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેરલાભ.	...	...	...	...	...	...	૧૧૪	૧૪
રોગીમાટે છેવટ પર્યતના ઉપાય નિષ્કળ જતાં જ્ઞાનવિચાર.	...	...	...	...	...	...	૧૧૫	૧
રાજનીતિ.	...	...	...	...	...	...	૧૧૬	૨
વિશ્વજીવિતાના મુખ્યધાતુક રાજનીતિ.	...	...	...	...	...	...	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ.	...	...	...	...	...	...	૧૨૧	૩૩
રાજ્ય રાજનીતિ શીખવી જોઈએ	...	...	...	...	...	...	૧૨૨	૭
રાજ્યવિના પ્રજા નહિ ને પ્રજાવિના રાજ નહિ...	...	...	...	...	...	...	૧૨૨	૨૩
રાજ્ય પિતાની પેઠે પ્રજાનું પાલન કરવું.	...	...	...	...	...	...	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ.	...	...	...	...	...	...	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજ્ય પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું.	...	...	...	...	...	...	૧૨૫	૧૮
ઝોડલાએ કંઈ બનતું નથી માટે રાજ્ય સારા કાર્યભારી રાખવા...	...	...	...	...	...	...	૧૩૩	૧
રાજ્ય પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ...	...	...	...	...	...	...	૧૩૮	૬
રાજધાની આદિ રચી રાજ્ય કેવી રીતે વર્તવું	...	...	...	...	...	...	૧૪૦	૧૫
ખીજ રાજ સાથે વર્તવાની રીતિ.	...	...	...	...	...	...	૧૪૩	૫
રાજ્ય આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું.	...	...	...	...	...	...	૧૪૪	૧૭
જલદી લાવ લઈજાવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં.	...	...	...	...	...	...	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજનો ધર્મ છે	...	...	...	...	...	...	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ.	...	...	...	...	...	...	૧૪૭	૮
બાવહારિકનીતિ.	...	...	...	...	...	...	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાં.	...	...	...	...	...	...	૧૪૭	૧૫
ખોરાકની જરૂર.	...	...	...	...	...	...	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે ધંધે લાગી ધન મેળવવું.	...	...	...	...	...	...	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં ખીજ સાથે ઝોળખાવું કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર.	...	...	...	...	...	...	૧૪૯	૧૫
મૈત્રી સંજ્ઞાનગી કરવી.	...	...	...	...	...	...	૧૫૦	૧૯
પોતા ઉપર સંઘની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું.	...	...	...	...	...	...	૧૫૨	૧
મિત્ર ધણા કરવા	...	...	...	...	...	...	૧૫૩	૨૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ વંક્તિ.

મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાયછે	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા થવામાં હેતુ તથા દુર્જન મિત્રનો ત્યાગ	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ	૧૫૭	૨૮
કોઈપણ પ્રકારનો ધંધો કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ.	૧૫૮	૧૫
સ્ત્રી, બાળ, રોગ, ચાકરં, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ.	૧૫૯	૪
માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા તથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, અળવાનું સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ	૧૬૯	૧૯
માત્ર લેવા વેચવામાં ગરજ તથા પોતાની દીનતા દેખાડવી નહિ. અને કામચિના ખીજીને ઘેર બાણુ કર્યા વગર જવું નહિ	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું... ..	૧૭૨	૨૭
સદા લાંબો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસ કરનાર, આળસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થાવું નહિ... ..	૧૭૩	૧૮
કાર્ય તથા મનમુખાને શુભ રાખવા, આપત્ત ટાળે મુઝાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૭	૧૪
કોઈનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ	૧૭૯	૨૮
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી પીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉગ્રદંડી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ	૧૮૧	૨
નશ્વળી ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને ગ્રહણ કરવું અને પારકું કંઈ લેવું નહિ	૧૮૨	૧૯
ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ	૧૮૩	૬
સંબંધીઓમાં બેદ પાડવો નહિ... ..	૧૮૪	૧૯
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધીઓને પોતાના સમાન ગણવા, તથા બે વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઈને જવું નહિ	૧૮૫	૧૫
દેશાટન, રાજસભા પ્રવેશ, સાસ્ત્રચિંતન, અને વ્યાપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું... ..	૧૮૬	૨૪
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા ચોરને બાધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૯૦	૨૩
મારવા આવનારને મારવો, કોઈને વઢાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી... ..	૧૯૧	૧૨
પિતાએ શ્રૌઢ પુત્રોને જુદા કરી આપવા	૧૯૨	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ, આરંભ પક્ષિ.

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ...	...	...	૧૯૪	૧૫
કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો લોપ કરવો નહિ અને મન- વડે પણ કોઈનું આહિત કરવું નહિ	...	...	૧૯૫	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧				
ધનનો મહિમા...	...	...	૧૯૬	૨૩
આજસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	...	...	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું	...	...	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	...	...	૨૦૩	૧૩
ગરીબને રળેડવા નહિ	...	...	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોબત કરવી નહિ	...	...	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ	...	...	૨૦૮	૫
સજ્જનની સોબત કરવી ને શુણ્ણી થવું	...	...	૨૧૦	૧
મળેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	...	...	૨૧૫	૧
ગળઉપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	...	...	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરતર કરતા રહેવું	...	...	૨૧૭	૨૩
કોઈ સાથે વાંધો પડતાં ઘણું કરી સરકાર દરબાર ચડવું નહિ, પણ ઘરમેળે કિંવા લવાહોથી કામ પતાવવું	...	...	૨૧૯	૧
પાકી અવરથામાં ધધાનો મોટો ડોળ કરવો નહિ	...	...	૨૧૯	૯
ઉત્તમ તથા અધમ ગ્રહસ્થાશ્રમનાં લક્ષણ	...	...	૨૧૯	૧૨
યથાશક્તિ ધનવડે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાયછે. ૨૨૦				૨૪
અનિદિત કર્મ આચરવાનો તથા નિદિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૨૭.				
ગુરુઆદિ વડિલોનાં સારાં આચરણ ગ્રહણ કરવા ને દૂરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉ- પદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯.				
બધામાંથી સાર લેવો...	...	...	૨૨૭	૨૦
ધર્મરસ્તુતિ	...	...	૨૨૮	૧૦

વિચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ, આરંભ પક્ષિ.

પ્રશ્ન પૃષ્ઠ ૧ થી ૨.

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? પૃષ્ઠ ૨ થી ૮.

તર્ક કરી વિચાર કર્યા સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણું જણાય નહિ	...	૦	૧૦
સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ચૈતન્યમાં સમાસ થાયછે	...	૦	૨૨
સ્વભાવવાદ	...	૨	૨૬
સામાન્ય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ.	...	૩	૧૩

સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણીઆદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ જણાતું નથી		
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જણાઈ શકાય છે ...	૪	૧૬
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતા ને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ.	૫	૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ કહેવાય છે.	૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના સાન્નિધ્યથી જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંકોચ... ..	૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે	૬	૨૧
જગતની સત્યતા	૭	૫
આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શાવડે જીવિયે છિયે પૃષ્ઠ ૮ ૧૦.		
પ્રાણીયોનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે.	૮	૨૭
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઈશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ ...	૯	૧૪
ઈશ્વર જણતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે	૯	૨૧
ઈશ્વરેશ્વર અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણીયો જીવે નહિ	૧૦	૮
આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે પૃષ્ઠ ૧૦ થી ૧૧.		
આપણે શાથી સુખદુઃખમાં વર્તિયે છિયે પૃષ્ઠ ૧૧ થી ૧૩.		
જ્ઞાની પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી.	૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે	૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સહનિયમને અનુસરી ચાલવું. ...	૧૨	૧૬
ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જોઈ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો	૧૩	૪

इत्यनुक्रमणिका.

॥ ॐ તત્સદ્વ્રહ્મણે નમઃ ॥

શ્રી

પ્રમાણસહસ્રી.

॥ સૃષ્ટિપ્રકરણપ્રારંભઃ ॥

ઉત્પત્તિવર્ણન,

યો દેવોઽગ્રો યોઽપ્સુ યો વિશ્વં ભુવનમાવિવેશ ।

ય ઓપધીપુ યો વનસ્પતિપુ તસ્યૈ દેવાય નમો નમઃ ॥ ૧ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિપદ્

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યો છે,

જે ઓપધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત, વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના અનેક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગોદિ અપાર અમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઇને, કોઈપણ વિદ્વાન પુરુષ તેની ઉત્પત્તિસંબંધી વિચાર કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું કંઈપણ કારણ હોતું જોઇએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અધ્યાયના ખીન્ન આદિકના આરંભમાં કણુદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

કારણાભાવાત્કાર્યાભાવઃ ॥ ૨ ॥ કારણુ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ॥ ૨ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કારણુ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે મુક્ત ખીન્નરૂપ કારણુથી જેમ મહાન ૧૮ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવી શકતું નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણુથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એમ સંભવે છે. એવિયે આર્ય પ્રજાના અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિષ્ઠાન કરનાર વેદના અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ ભાગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા ઇદમેક એવાગ્ર આસીત્ ॥ ૩ ॥ સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મરૂપન હતું ॥ ૩ ॥

તેમ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ૪ ॥ આ જગત્ પૂર્વે આત્માજ હતું ॥ ૪ ॥

વળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદિતીયમ્ ॥૫॥ હે સૌમ્ય, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એકજ અદિતીય સતસ્વરૂપ હતું ॥૫॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મ હવા ઇદમગ્ર આસીત્ ॥ ૬ ॥ પૂર્વે આ જગત્ બ્રહ્મજ હતું ॥ ૬ ॥

એપ્રમાણે વેદમાં સૃષ્ટિનું કારણ એક અદિતીય પરમાત્માજ કહેલ છે, ને તેજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વજ્ઞ ગુપ્ત રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ચેતાચતર ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ७ ॥

એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીનેવિષે ગુપ્ત રહેલ,
સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા,
કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર,
સર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપ-
નાર કેવળ નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમજ શુક્લ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,
यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि
क्षरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त
आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

જે સર્વ ભૂતમાં રહેતાં સર્વ ભૂતથી
જુદો છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા
નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે,
જે જુદો રહીને સર્વ ભૂતને નિય-
મમાં રાખેછે, એ તારો અતર્થામી
આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सचाद्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अमाणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः ॥९॥

તે તેજસ્વી તથા મૂર્તિ રહિત પુરૂષ,
આહાર તથા માદે રહેનાર, અજન્મા
પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત,
શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૯ ॥

તેજ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સૃષ્ટિ ક્રમેકરી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે.
કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ,
આકાશાદ્વાયુઃ, વાયોરગ્નિઃ, અગ્નેરાપઃ,
અદ્ભ્યઃ પૃથિવી, પૃથિવ્યા ઓપધયઃ,
ઓપધીભ્યોઽન્નઃ, અન્નાદ્રેતઃ, રેતસઃ
પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓપધી, ઓપધીથી, અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુક્ત યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,
યથાગ્નેર્વિસ્ફુલિંગા વ્યુચરંત્યેવમેવાસ્માદા-
ત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ
સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥

અથર્વ વેદના મુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,
એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેદ્રિયાણિ ચ ।
સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સૃષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી. ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

વ્યક્તાદ્યવ્યક્તાનાં પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,
મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવસ-
ન્નાવઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવનો સહભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદમુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

કારણ ગુણ પૂર્વકે કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥ ૧૫ ॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદેશમાન જગત્રૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે, તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. માટે સમ્વિદાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહી છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડલના નેત્રુમા સૂક્તમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥ ૧૬ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥ ૧૬ ॥

શુક્ત યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

શુક્ત યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

દ્વે ઘાવ બ્રહ્મણો રુપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે જગતરૂપે મૂર્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અ-
મૂર્તિમાન્ એમ બ્રહ્મતાં બે રૂપ છે ॥૧૭॥

અર્થ વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત- અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
જ્ઞંદં મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥ સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

સદકારણવન્નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥ કારણુવગરનું પરમાણુરૂપ સત્ નિત્ય છે. ૧૯
તસ્ય કાર્યં લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥ તે પરમાણુનું કાર્ય દૃશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥
કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥ કારણુ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી બીજનાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દૃશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદૃશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુંડકોપનિષદના
પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યયોર્જનાભિઃ સ્જતે શુક્લતે ચ યથા પૃથિ- જેમ કરેલિયો તંતુને સજે છે, ને શુદ્ધ
વ્યામોપધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ- કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓપથી ઉત્પન્ન
પાત્ કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ થાય છે, જેમ જીવતા પુરૂષથી કેશ તથા
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૯ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ । મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
હેતુનાનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥ ૨૩ ॥ ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । માયાને પ્રકૃતિ જાણવી અને માયાવીને
તસ્માવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ૨૪ મહેશ્વર જાણવા. તે મહેશ્વરના અવયવ
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, ત-
થાપિ નિત્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; માટેજ આ દૃશ્ય જગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવક્ષિમાં કહ્યા પ્રમાણે સહિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની એજ વક્ષિમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥ ૨૫ ॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી. કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જેકે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ બે અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને પ્રથમ વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની ગોલાણુમાંનો વાયુ બળી જતાં, બીજે બાહ્યરનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જે પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહ્યરનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ધટ્ટ બની રૂપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉષ્ણતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ધરે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણને પામેલ છે. જેમ દહીંમાંનો શીણરૂપ કઠિણ ભાગ હણાવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે. શુક્લ યલુર્વેદના જૃહદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્યદર્પાં શર આસીત્ત્સમહન્યત સા પૃ- પાણીમાં જે કંઠણુ ભાગ હતો તે હણા-
થિવ્યમ્ભવત્ ॥ ૨૬ ॥ થાથી ધટ્ટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ધટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણું ઘણેક કાળે ધટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ ક્ષાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઈ તેઉપર પાણી સીંચ્યા કરચુ હોય, ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદ-કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અનનની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજપ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વિના બની શકિત નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણુને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શકિત નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્ય-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણું જેમ સર્પ, વીંછી, ખ-જીરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પ-દાર્થોનો સંયોગ બની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જોવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુ-ષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનાં જોડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયનાં હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉ-ત્પન્ન થએલ જંગમ પ્રાણિયોમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડલું ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડલાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિ-શ્ચય કહેવાતું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ધણુ છેટના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવાપ્રમાણે નાના પ્રકારનાં જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાયછે, જેવાં અહીં ચતાં નથી. તે જો એક એક જોડલાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે! ને પૃથિવી ઉપર સર્વજન એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતાં નથી! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા કમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃ-થિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહિ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો. તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સ-મય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણોકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃદ્ધિવડે હણાયાથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં ને નારા પામ્યાં. એમ વારંવાર થવાથી ધણે કાળે તેમના રૂપાંતરે-કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈ ને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ, તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠંડાણે પૃથિવીને ખોદી જોતાં અનેક જાતિના પાપાણુ મૃત્તિકાદિના થરો જો-વામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલી છે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઈ દેરફારથી આ અનંત આકા-શમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદા-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા ગ્રાંથણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યવિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥

વાયુજ પ્રથકરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાદાભારતમાંતર્જત વનપર્વના ૩૧૩ મા અધ્યાયમાં યુવિષ્ટિરે યદને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી છે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ ઉપર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી ઉપરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતના સૂક્ષ્મ શુભ વગરની નથી, તો આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોટોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો પ્રાણિઓની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી શકરસીમુત પ્રયાગશ્યે રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સદ્ધિપ્રકરણમાં પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસિયે છેએ, એવી આ પૃથિવીનિયે પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા મૂકાની આઠમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

ચક્રાણાસઃ પરીણં પૃથિવ્યાઃ ॥ ૨૯ ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરતાં ॥ ૨૯ ॥

વળી સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યે સમંતાદંદસ્ય ભૂગોલો વ્યોમ્નિ તિષ્ઠતિ ।

વિભ્રાણઃ પરમાં શક્તિં વ્રહ્મણો ધારણાત્મિકાં ૩૦

ચામેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો ભૂગોળ, બ્રહ્મની પરમ એવી ધારણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં આકાશમાં રહે છે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્યસિદ્ધાંતના ગોળ પાદમાં કહ્યું છે કે,

વૃત્તભંપંજરમધ્યે કક્ષ્યા-

પરિવેષ્ટિતઃ સ્વમધ્યગતઃ ।

મૃજ્જલશિખિવાયુમયો ભૂગોલઃ

સર્વતો વૃત્તઃ ॥ ૩૧ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચંદ્રાદિના માર્ગે કરી વિંટાયેલો અને આકાશની વચ્ચેમાં રહેલો પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચામેરથી ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

ભૂમેઃ પિંડઃ શશાંકક્ષકવિરવિકુનેજ્યાર્કિ-
નક્ષત્રકક્ષાવૃત્તૈર્વૃત્તો વૃતઃ સન્ મૃદનિલસ-
લિલવ્યોમતેજોમયોઽયમ્ । નાન્યાધારઃ
સ્વશક્ત્યૈવ વિયતિ નિયતં તિષ્ઠતીહાસ્ય-
પૃષ્ઠે નિષ્ઠં વિશ્વં ન શશ્વત્ સદનુજમનુજા-
દિત્યદૈત્યં સમંતાત્ ॥ ૩૨ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, શુક્ર, શનિ તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગે કરી વિંટાયેલો અને કોઈ ણીજના આધાર વગરનો, પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશમય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર રહે છે. એના આ યુદ્ધ ઉપર દાનવ, માનવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચામેર રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઈને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેછે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિત્ર એટલે હલવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ બામેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

भर्पंजरस्य भ्रमणावलोकादाधारशून्या
कुरिति प्रतीतिः ॥ ३३ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥૩૩॥

જે આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં સકા કરેલ છે.

मूर्तौ धर्ता चेद् धरित्र्यास्ततोऽन्य-
स्तस्याप्यन्योऽस्यैवमत्रानवस्था ।
अंत्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
कि नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ३४ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ ભૂતિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈએ, અને તેને ધરનાર
નીજે, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈએ! એમ થતાં અનવસ્થા
એટલે જનો છડા આવે નહિ એવો દોષ
પ્રાપ્ત થાયછે. માટે શું છેલ્લામાં સ્વશક્તિ
કહવની! એમ હોય તો પેહેલામાં શું
કામ નહિ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ
છે, કારણુ તે ઈશ્વરની આઠ ભૂતિમાંની
એક ભૂતિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિત્રપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ થાયછે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવેછે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં અનુભવ કરાયછે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગેછે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ध्रुवोन्नतिर्भचक्रस्य नतिर्मर्हं प्रयास्यतः ।
निरक्षाभिमुखं यातुर्विपरीते नतोन्नते ३५

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો
ધ્રુવનો તારો હશે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાયછે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉલટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ હશે થતાં દેખા-
યછે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्नतमृक्षमंडलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेः ॥ ३६ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાયછે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરનાં ગૃહ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણમાંના કુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણના તુલક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરના પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈયે, પણ સર્વને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈયે. વળી ઘણે છેદેના
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિ પણ દૃષ્ટિયે પડવા જોઈયે. લક્ષ્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

समता यदि विद्यते भुव-
स्तरवस्तालनिभा बहुच्छ्रयाः ।
कथमेव न दृष्टिगोचरं सुरहो
यांति सुदूरसंस्थिताः ॥ ३७ ॥

પૃથિવી નો સપાટ હોય તો ઘણે દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ઘણાં ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી ! ॥૩૭॥

તેમ સિદ્ધાંતશિશેષભિણના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यदि समा मुकुरोदरसन्निभा
भगवती धरणी तरणिः क्षितेः ।
उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
किमु नरैरमरैरिव नेक्ष्यते ॥ ३८ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય, તો તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
ગયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

यदि निशाजनकः कनकाचलः
किमु तदंतरगः स न दृश्यते ।
उदगयं ननु मेरुर्थांशुमान्
कथमुदेति च दक्षिणभागके ॥ ३९ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરૂપર્વત હોય,
ને સૂર્ય તેણે કરી દંકાયેલો હોય, તો તે
મેરૂ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરૂ ઉ-
ત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામેછે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને અકાકાર દેખાયછે, તેનું કારણ સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકાઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુલ્લમ્ ।

પશ્યન્તિ વૃત્તામપ્યેતાં ચક્રાકારાં વસુંધરામ્ ॥૪૦॥

પૃથિવી ગોળ છે તથાપિ એને શ-
રીઁના અક્ષપણુચેકરી લોકો પો-
તાના સ્થાનથી ચારેકોર ચક્રાકાર
દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાખાથમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સમો યતઃ સ્વાત્પરિધેઃ શતાંશઃ
પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।
નરશ્ચ તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્લા સમેવ
તસ્ય પ્રતિભાલ્યતઃ સા ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોઢોટી છે ને મનુષ્ય અતિ ના-
હાતું છે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામો
અંશ સરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉ-
પર વસનાર મનુષ્યને ગમત્ર એટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાયછે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તેઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી હંચીનીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણુ દોંચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલી છે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા મુરોખાર વિગેરે જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ ચોગથી ઉબ્બુતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પટોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉબ્બુ રસ સાથે સયોગ પામવાથી વરાળ-રૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણુશક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં હંચો નીચો કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચા-યાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોઢોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંનો ઉબ્બુ રસ બાહાર આવેછે, જે કરી જતાં ગોળ પૃથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ બૂપૃષ્ઠ જ્વાલામુખી દેહેવાયછે. એ પ્રમાણે હાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જ્વાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલી છે, જેવાં કાર્ય થવાનો હમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ ભેરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થવ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ હંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થવાથી, નીચાણુ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોઢોટી નદીરૂપ થઈને સમુદ્રમાં મળી જાયછે, તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાત-વડે તથા કઈ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલી છે, જેમ હમણા પણ થતું જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણુ દોંચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ ચોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે બાજુમાંથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાજુમાંથી ચપટી થઈ છે. એવા પ્રકારના ભૂગો-લની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જગમાત્રક પ્રાણિયોના

વારંવાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણવામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણનારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંતર ડોશ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠંડાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિવીના ગર્ભમાં ઉષ્ણ રસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થશે થઈ પૃથિવી વધીને હમણાની રિથિતિયે પોહોંચી છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કશું છે કે,

ब्रह्मदिवसेन भूमे-
रूपरिष्टाद्योजनं भवति वृद्धिः ।
दिनतुल्ययैव रात्र्या
मृदुमचितायास्तदिह हानिः ॥ ४२ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજ ને બીસ કોટ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક ચોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિવસ લેવડીજ રાત્રિયે કરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

वृद्धिर्विधेरद्वि भुवः समंतात्
स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वं ।
ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धेर्नाशो
भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः ॥ ४३ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં, પૂર્વે પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જગમાત્રક ગરીરોવડે ચોમેરથી પૃથિવીની એક ચોજન વૃદ્ધિ થાયછે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધી લયમાં, તે ચોજનમાત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પરંતુ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા બ્રહ્માની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્યભટ્ટે ગોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કશું છે કે,

यद्वत् कदंबपुष्पग्रंथिः
मचितस्समंततः कुमुदैः ।
तद्वद्वि सर्वसत्त्वैर्जलजैः
स्थलजैश्च भूगोलः ॥ ४४ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચોમેરથી પુષ્પે વ્યાપ્ત છે, તેમજ બ્રહ્માવ જગ તથા સ્થલજન્ય ગર્વે પ્રાણિયોથી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः ।
कदंबकुमुदग्रंथिः केसरप्रसरैरिव ॥ ४५ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના ફુવની ગાંઠ કેમરના પ્રગારે કરી વ્યાપ્ત છે. તેમ બ્રહ્માવ ચોમેરથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજમાના મંમુદે કરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

એ રીતે પૃથિવીની પીઠઉપર ગર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ઋગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૧૪ માં કહ્યું છે કે,

વંધુર્મે માતા પૃથિવી મહીયમ્ ॥ ૪૬ ॥

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બધું તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવિયે સર્વને ધારણ કરી રાખવાનું કારણ કે તેનામાં ખેંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને ચોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખે છે. સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્
સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્ત્યા ।
આકૃષ્યતે તત્પતતીવ ભાતિ
સમે સમંતાત્ ક પતલિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણશક્તિવાળી છે. તે આકાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને ચોતાની તરફ સ્વશક્તિયે કરી ખેંચે છે, તે પડે છે, એમ ભાસે છે. એમરથી સમાન આકાશમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે ! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવે છે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વસ્તુપતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાતા ખાડા કરી માથ પાણી ભર્યું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી તેને ફેરવ્યો હોય, તો કઈ પણ વસ્તુ, જોકે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું મહત્ત્વ આકર્ષણ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે, તો જેની પાસે ખીજા કોઈનું મહદાકર્ષણ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી વૈ-શેષિકદર્શનસમિતિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દ્વિવિધા નિત્યા-
ડનિત્યા ચેતિ । નિત્યા પરમાણુરૂપા
અનિત્યા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી ગંધવતી છે. તે નિત્ય અને અ-નિત્ય એમ બે પ્રકારની છે પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અદ્ય વસ્તુથી પણ અદ્ય છે, તે પરમાણુ કહેવાય છે ન્યાયદર્શનમાં એવા અધ્યાયના ખીજા આનંદકમા ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો દિ નાલ્પતરમસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥ ૪૯ ॥ જેનાથી વધારે અદ્ય નથી તે પરમાણુ કહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુમાત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાય છે. તર્ક-સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંડીભાવદેતુર્મુળઃ સ્નેહઃ ॥ ૫૦ ॥ આર્ણોદિતું પિંડ૩૫ થયું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનમાં ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

અનેકદ્રવ્યસમવાયાત્ રૂપવિશેષાચ રૂપો- અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે
પલઙ્ચિઃ ॥ ૫૧ ॥ કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણાદ મુનિયે પણ વૈશેષિકદર્શનમાં એવા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહ્યું છે કે,

મહત્ત્વનેકદ્રવ્યવત્ત્વાત્ રૂપાચોપલઙ્ચિઃ ૫૨ મોહોટા પદાર્થનેવિષે અનેક દ્રવ્યવાન-
પણાથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તે “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તેપણુ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહે છે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ જાણુવામાં આવી શકે છે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; જ્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરીશકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોરે છે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેડેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણને તરીશકે એવા માલ તથા હુબેલા પ્રાણીયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવે છે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઈને પોતાની તરફ ખેંચે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા જાણવામાટે વાહાણમાં હોડકલંચ રાખે છે, જેની સોઈન્ટ છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહે છે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે સોઈના છેડા પૃથિવીની સપાટી ભણી નમતા જાય છે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઈનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઈનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી ભણી થઈ સોઈ ઉભી થઈ જાય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ જગત પદાર્થોથી યથેલી છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમમાત્રક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોળના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયેલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર ઘંડીને લીધે થીજી ગએલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયેલી છે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયેલા એશિયા, આફ્રીકા તથા યૂરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોઢોટા તથા ઘણાક નાના નાના દ્વીપો છે, તેમાં આફ્રીકાખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ લંબાયેલા છે. પશ્ચિમ અર્ધ ગોલમાં ઉત્તર ધ્રુવ પાસેથી આરંભી દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરિકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોઢોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વે પશ્ચિમ મહાન ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલો છે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાય છે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઇશાન કોણુ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણુ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર અઢાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડી છે; તો તે રસ્તે એક અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલ-માર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આટ્લાન્ટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આટ્લાન્ટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળો છે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂખંડલના સર્વ ખંડોથી મોઢોટો છે. એની લંબાઈ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈરૂત કોણુના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઈબીરિયા દેશના ઇશાન કોણુના છેડામુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઈ એના વાયવ્ય કોણુની સીમામાં આવેલ યુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણુના છેડામુધી અઢારસો કોશ છે. અગ્નિકોણુમાં આઠસો કોશમુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વીપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયા નામે મહાદ્વીપ સાથે સંબધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં હંચામાં હંચા હિમાલય પર્વત ભરતખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી-શંકર, ઈચિનગંગા તથા ધવલગિરિ નામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધી-લીટીમાં હંચાં છે. એ ખંડમાં મોઢોટામાં મોઢોટી અઢારસો કોશ લાંબી પાંગૂરી-કિમાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકા નામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોઢોટામાં મોઢોટું ખારા પાણીનું કારિપપન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા એકાદી બસો કોશ પોહોળું છે. મીકા પાણીનું બેકત નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીગથી ત્રીગ કોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઈબીરિયા દેશમાં છે. એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા અથરેશાદિ દક્ષિણ દેશો યરમ છે, તોય પણ તેઓ ભૂખંડગની વર્તુવ મધ્યરેયા પાને દોવાથી ત્યાં વર્ષાનું ધણું પડેછે, જેથી માન્ય

ફલદ્રૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા ચંડા છે, ને દક્ષિણના દેશોએવા ફલદ્રૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં બસો ચોવીશ જાતિ નવાઈની છે, જે બીજા ખંડોમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેત્રીશ જાત તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવમે ને સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઈની છે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છાતેર જાતિ છે, જેમાં ઓગણપચાસ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ તથા વર્ણ હવા સેદે દરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા-ખંડથી નાહાનો આફ્રીકાખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડના વાયવ્ય કોણમાં રેતીનાં મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્યભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે મહાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જંગબાર દેશની પશ્ચિમે ટેનિયા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઈલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી ખોસર દેશમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનજા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલ્લો સરોવર બસો પચીસ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયોની ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિનાં પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હવા હોવાને લીધે શરીરે શ્યામ થાય છે. એ બન્ને ખંડોથી નાહાનો ત્રીજો યૂરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નૈરત કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વતસુધી સત્તર સો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ ખારાપાણીના કાર્સ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાઈરો દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોશ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જ્વાલંક નામે ફ્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે બારસો કોશ લાંબી રશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આવ્યાથી ઘણો ચંડો છે, ને તેમાં ચંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારાં પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા ચોટી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દઢ તથા રવેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી ઉંચો કુક નામે પર્વત એના ઇશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી બારસો કોશ લાંબી છે તથા આમેડીઅસ, એઈર, ગેર્ડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબા છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની જુનીવરિત જંગલો શ્યામવર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઈનાં છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

ઇન્દ્રાદી ને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને ચાંચ હોયછે. પક્ષિયોની આસરે છસો જાતિછે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાર્ધ ગોલમાં એથી ઉતરતા મા-ડાગારકર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોટોટા અને ઘણાક ખીલ નાહાના દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કહેવા છે. ઉત્તર ભાગનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ જુદા દ્વીપો વા ખંડો કહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લગાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીસ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચાક કોશ છે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોટેટિયેટ નામે પો-ણુબે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથ્વીનીમાંની નદિયોમાં સૌથી મોટોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે. એમાં સુપીરિયર, હુરન, મીચી-ગન, ઇરી તથા આન્ડેરિયો નામે મોટોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આઝાથી ઘણો ઘંટો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેષા પાસે આઝાથી ગરમછે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પોદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ઘેઉલા વર્ણના છે. એમાં પોણુપાંચ કોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપકલ્પ જેવોછે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોઢસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાગુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અડીકોશ ઉંચો છે એમાં મોટોટામાં મોટોટી નદી એમેઝોન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની ઐશ થાયછે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદ્દન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિયોની પાંચસો સાડત્રીસ જાતિછે, જેમાં ચારસો એંશી તો ખીલ ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પક્ષિયોની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિ તો અત્યંત નવાઈની છે. એ ખંડના અસલી રહેવાસી જંગલી છે. એમાં ગુઆ-ટોટિ મનુષ્યની વસ્તિ છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તિ પૂર્વે એશિયા ખંડના ઈશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગેછે, ને તે મુઢરેલી હોવી જોઈયે, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખોદી જતાં સુઢરેલી બાંધણીનાં ઘરો નીકળે છે; પણ કાળે-કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાયછે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોટોટા દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તિ આસરે એક અબજ ત્રીસ કોટિની ધારવામાં આવેછે. એપ્રમાણે જુનોજના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિયોની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદેકરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

ભતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાર્થ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચબા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલેક અંશે સ્થલભાગ ઉપરના તેજ ભતિનાં પ્રાણિયો સરખા હોયછે. એવો આ ભૂગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ ચાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, અહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વે ગોલ નિત્ય ઉદય પામી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યેશિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

અનુલોમગતિર્નાસ્યઃ
પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।
અચલાનિ ભાનિ તદ્વત્
સમપશ્ચિમગાનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્યેશિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

ભંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાદૃત્યાદૃત્ય પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ડયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥

આર્યેભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તેવિયે આ પ્રમાણે સંકા કરી છે. અણગુપ્ત કહેછે કે,

આવર્તનમુર્વાથેન્ન પતંતિ સમુચ્છ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

લહે પણ કહ્યું છે કે,

યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા
સ્વકુલાયં કથમામુયુઃ સ્વગાઃ ।
ઇપ્વોઽભિનભઃ સમુગ્જિજ્ઞતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતોર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વાભિમુલ્હે ભ્રમે ભુવો
વરુણાશાભિમુલ્હો વ્રજેદ્ધનઃ ।
અય મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કયમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં બેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની વૃક્ષ પર્યંતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી અચલ એવાં નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને-
વિયે પશ્ચિમદિશામાં સરખાં જતાં દેખે-
છે ॥ ૫૩ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને અહ તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને અસ્તને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૫૪ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો હંચા પદાર્થો કેમ પડી જતા નથી ! ॥ ૫૫ ॥

જે પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમે પોતામા માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે ! વળી આકાશમાં હંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ દિશામાં પડવા નોંધયે ! ॥ ૫૬ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો, વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં નોંધયે ! પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને તેને લીધે વાદળાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવસમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય ! ॥ ૫૭ ॥

ક્ષિયોની આસરે છસો
દેવે ગોલમાં એથી લેત
તિનિ તથા યાસ્માનિ
ના લેદે કરી નાના

શ્રીપતયે પણ એમજ કહેલ છે કે,

યયેવમંવરચરા વિહંગાઃ સ્વનીઢ-
માસાદયંતિ ન સ્વલ્ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
કિંચાંબુદા અપિ ન ભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
ર્વેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

જે એરીતે પૃથિવીઃ હવે પશ્ચિમાર્ધે
આકાશમાં ઉડનારો કહેલા છે. ઉત્તર
તાના માળાપ્રત્યે આપણીજ કોશની
ભૂમિપણ સાથે દેશનું ખરો કહેવાત.
હોવાને લીધે વાદળો તથા પાહોળાઈ
ધણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થાયો કેટલેક ન

ભૂગોલવેગનિતેન સમીરણેન
કેલાદયોડપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
પ્રાસાદભૂપરશિરાંસ્યપિ સંપતંતિ
તસ્યાદ્દમત્સુદુગ્ધગણસ્ત્વચ્છાડચલં ॥ ૫૯ ॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગે
યથેલા વાયુવટે ધ્વજાદિ નિર્દેશક છુરન,
દિશા ભણી ઉડવા ભેદરે, ને ત્યા મીચી
પર્વતના શિખરો પણ પડી જવાવધાસે ન
માટે નક્ષત્રસમૂહ ફરેલે, ને પૃથિ ધણી
અગળ છે ॥ ૫૯ ॥ ત્યાંના

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તેથી હંચા શિખરાદિ પડતા નથી, ને પૃથિ
પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેલે, તેથી પક્ષી, આણુ, મેઘ તથા ધ્વજાદિ વિષે સંકેત ક્યા
પ્રમાણે થતું નથી. જે કોઈ આવતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
આવતા વાહાણુ વા આગબોટના ભેદેલા પુરુષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં હંચે
કરે, તો તે વસ્તુ પાછી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
ઉડનારાં મક્ષિકાદિ જીવોં જંતુઓ આવતી ગાડી અથવા વાહાણુમાં આવ્યા પછી તેની
આસપાસ હરેલે, તોપણ પછવાડે રહી જતા નથી. કારણ આવતી ગાડી અથવા વા-
હાણુનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેલે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
અથવા વાહાણુ કરતાં અલગ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
સાથેજ રહેલે; એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલને ફરવાનો વેગ
તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણનો તથા વાતાવરણનો રહેલા પદાર્થો પદાર્થોમાં
આવેલે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફરતા ફરેલે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પશ્ચિમે
પણ ગાડી અથવા વાહાણુમાંની માંખીની જેઠે પોતાના નિત્ય ગયાનમાં આવી શકેલે;
હવે કહેલો આણુ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ આવતી ગાડી અથવા વાહાણુમાં
હજીવેલા પદાર્થની જેઠે પાછો ત્યાંજ પડેલે; અને વાદળ તથા ધ્વજાદિ પણ નિત્ય
પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્ચભટ્ટે કલા પ્રમાણે ભૂગોલ ફરેલે, ને નક્ષત્રો સ્થિર
છે, પણ ચૂના બ્રમણુથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયસ્ત દેખાયલે; અને તેથીજ દિવસ તથા
રાત્રિ થાયલે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો હવેથી મુશ્કેલી દીધેલા કોઈ પણ ભારી પદાર્થ
પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના ભિદુ ઉપરજ પડવે
ભેદજે, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના ભિદુથી પૂર્વમાં ચોરક ફર પડેલે; માં
પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેલે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે. જેમ કોઈ આવ

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્નવો ઉપરના બિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે કાચખા તથા પોપટ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે: જેથી પ્રાણિયો સરખા હોય, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ મધ્યભાગ ઉપર કંગાલો આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા એમાં દિવસ તથા રહેલા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠંડાણેથી મૂકી સર્વ ગોલ નિત્ય તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા મુધી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની કંઈ છે કે,

પૂર્વમાં ચોરેકે દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે માટે પૃથિવી પદાર્થો શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા અનુલોમગતિ તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ધણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન પડત્યવલં પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા ભ્રમ થાય. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિ-અચલાન્નિકન સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી સમપથિય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીતુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા નાન્ડ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડના આ હિંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કલા પ્રમાણે તે એક દેશમાં જે સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજળીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલાપાદમાં કહ્યું છે કે,

ઉદયો યો લંકાયાં
સોડસ્તમયઃ સવિતુરેવ સિદ્ધપુરે ।
મવ્યાહ્નો યમકોટ્યાં
રોમકવિપયેર્ધરાત્રિસ્સ્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

લંકાપુરેડર્કસ્ય યદોદયઃ સ્વા-
ત્તદા દિનાર્થં યમકોટિપુર્વામ્ ।
અયસ્તદા સિદ્ધપુરેડસ્તકાલઃ
સ્વાત્રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥ ૬૧ ॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીનાં સ્થાન તથા બન્ને કુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોલાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રાક્પશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલથ ॥ ૬૨ ॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટી, પશ્ચિમે રોમક શહેર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુટ્ટપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ પદ્મગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ સુરસિદ્ધસંઘા
ઔર્વે ચ સર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ૬૩ ॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ ભૂગોલ જાણનારા
કહે છે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસે છે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ ભૂગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગે છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના
ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ મુરમુરાઃ ।
અન્યેઽપિ સમસૂત્રસ્યા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ-
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કલ્પે છે. બીજા પણ ભૂગોલના
સમસૂત્રમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માને છે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટે પણ ગોલપૌદમાં કયું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુલથ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃસ્થિતાન્નિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થલના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માને છે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્યવર્તી તલસ્યા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સ મન્યતેઽતઃ કુચતુર્થસંસ્થા-
મિથથ તે તિર્થગિવામનંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહે છે, તે જ્યાં પૃથિવીને પોતાના
પ્રગતી નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલો માને છે. માટે પૃથ્વી ગોળના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાણે વાંકા રહ્યા હોય તેમ
માને છે ॥ ૬૬ ॥

અયઃશિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા-
શ્ચાયામનુપ્યા ઇવ નીરતીરે ।
આનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાથ
તિષ્ઠંતિ તે તત્ર વયં યયાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના ધીજ્ઞ અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના ધીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની જે
જાણે ઉંધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કેંપણ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છેયે, તેમ ત્યાં રહે છે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ ચામેરથી ગોલ છે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના માથા ઉપર નિરંતર આકાશ હોય છે, માટે નીચે ઉંચેની
કલ્પના બર્થ છે. સૂર્યસિક્દાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિસ્થિતમ્ ।
મન્યંતે સ્વે યતો ગોલ-
સ્તસ્ય કોર્વ્વં ક્વાપ્પધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી બધી આબુથી ગોળજ છે, માટે
મનુષ્ય પોતપોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માનેછે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું ક્યાં છે?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલમધ્યરેખા તથા તેની બન્ને આબુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉષ્ણતા અધિક
હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉષ્ણકટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંની વસ્તી કહે નાહાની અને રંગે
શ્યામ તથા ઘઉંલા વર્ણુ યાયછે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચ્ચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉષ્ણતા
ન્યૂન હોયછે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહેછે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દૃઢ, ઉંચા તથા સ્વેત યાયછે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્ય-
કિરણ તદન આડાં પડેછે, જેથી ત્યાં ઉષ્ણતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા સ્વેત યાયછે. એ સર્વ
ઠંડાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાયછે. સૂર્યસિક્દાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સવ્યં ભ્રમતિ દેવાના-
મપસવ્યં મુરદ્વિપામ્ ।
ઉપરિષ્ઠાન્નગોલોડ્યં
વ્યક્ષે પશ્ચાન્મુલ્લઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટોચવાસી દેવોને
ચુલટી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
ટોચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર, પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરેછે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરેછે ॥ ૬૯ ॥

દેવાસુરા વિપુવતિ
ક્ષિતિજસ્થં દિવાકરમ્ ।
પશ્યંત્યન્યોન્યમેતેપાં
વામસવ્યે દિનક્ષપે ॥ ૭૦ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં હોય છે, તે
વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમનાં દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

બ્રહ્મગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સૌમ્યમપમંડલાર્ધ
મેપાર્ચં સવ્યગં સદા દેવાઃ ।
પશ્યન્તિ તુલાર્ધ
દક્ષિણમપસવ્યગં દૈત્યાઃ ॥ ૭૧ ॥

રાશિચક્રના મેપથી કન્યા રાશિપર્વત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુ-
લટી રીતે અને તુલાથી માન રાશિપર્વત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યશિક્ષાંતના ગોવપાદમાં પણ કહેલ છે કે,

દેવાઃ પશ્યંતિ ભગોલાર્ધ-
મુદદ્મેરુસંસ્થિતાઃ સવ્યમ્ ।
અપસવ્યગં તથાર્ય
દક્ષિણવદવામુલ્લે પ્રેતાઃ ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને સુલટી રીતે અને બા-
કીના અર્ધભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહેનારા
દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૨ ॥

સિક્ષાંતશિરોમણિમાં પણ કહ્યું છે કે,

નિરક્ષદેશે ક્ષિતિમંડલોપગૌ
ધ્રુવૌ નરઃ પશ્યતિ દક્ષિણોત્તરૌ ।
તદાશ્રિતં સ્ત્રેજલયંત્રવત્તથા
ભ્રમદ્વચક્રં નિજમસ્તકોપરિ ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વીગોલની સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં બંને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથાઉપર
પાછીના રાંધાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥ ૭૩ ॥

સૌમ્યં ધ્રુવં મેરુગતાઃ સપચ્ચે
યામ્યં ચ દૈત્યા નિજમસ્તકોર્ધ્વે ।
સવ્યાપસવ્યં ભ્રમદ્વચક્રં
વિલોકયતિ ક્ષિતિનિમસક્તમ્ ॥ ૭૪ ॥

પૃથ્વીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્ધાનુ
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાના
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડ-
ળને પૃથ્વી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોલે ક્ષિતિજા-
દૂર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિત્યમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પર્યંત્યસુરા અસવ્યંગં યામ્યે ॥ ૭૬ ॥

વિપુલવૃત્તં દ્યુસદાં
ક્ષિતિજત્વમિતં તથા ચ દૈત્યાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશો મૂર્ધ્નો-
ર્ધ્વગતૌ ધ્રુવૌ યતસ્તેપામ્ ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોઽપમમંડલસ્ય
તિર્યક્સ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોલ્પેન કાલેન ય ઊર્ધ્વસંસ્થોઽ-
નલ્પેન સોઽસ્માદુદયા ન તુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

ત્ર્યંશયુઙ્ગવરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિપયે કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મકરો ન કાર્મુકં
કિંચ કર્કિમિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

યત્ર સાંઘ્રિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં ન ચ ।
દૃશ્યતેઽથ વૃષભાચતુષ્ટયં
સર્વદા સમુદિતં ચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

યત્ર તેઽથ નવતિઃ પલાંશકા-
સ્તત્રં કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન ભદ્રલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં
દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટી રીતે સૂર્યને ક્ષિતિજથી
ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતો
દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલમધ્ય-
રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાયછે,
કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના
તારા તેમના માથા ઉપર હોયછે ॥ ૭૬ ॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા
રહેલા ભાસેછે, તે થોડા વખતે અને જે
ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાસેછે,
તે ઘણા વખતે ઉદય તથા અસ્તને
પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો
નથી ॥ ૭૭ ॥

પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરે જ્યાં,
પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કદપેલા
૩૬૦ અંશમાંના ૬૯૬ અંશ આવેછે, તે
દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ્
રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક
તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય
પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

અને જ્યાં ૭૮૬ અંશ આવેછે, તે દેશમાં
વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્વત ચાર રાશિના તારા
દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી શિંહ પર્વત
ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા
જણાયછે ॥ ૭૯ ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર
ઢોંગ સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી
મીન પર્વત નક્ષત્રમંડલનું અર્ધ દેખાતું
નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ્ પર્વત અર્ધ
નક્ષત્રમંડળ ઉદય પામેલું દેખાયછે ॥ ૮૦ ॥

આ જગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા યુધ યુધાદિ ગ્રહ જેવા એક ગ્રહ છે.
એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે ચોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ મૂર્ચને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરાનો તેમનો વર્ષ કેહેવાયછે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કેહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી મૂર્ચને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોલને મધ્યમાં રાખી તેને ફેરેછે, અને મધ્ય ગોલથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरिस्थस्य महती
कक्षाल्पाधःस्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा
महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ८१ ॥

ઉપરના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહાનો હોયછે. અને મોહોટા માર્ગે ફરી રાશિચક્રના મોહોટા તથા નાહાનાએ ફરી નાહાના ભાગ થાયછે ॥ ૮૧ ॥

कालेनाल्पेन भगणं
मुक्तंऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता
मंडले महति भ्रमन् ॥ ८२ ॥

નાહાના માર્ગે ફરી ફરનાર ગ્રહ રાશિચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે ફરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ લોગવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લખગોલ માર્ગે ફરી સૂર્યને ફેરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જે પૃથિવીને ફરતા હોય તો પૃથિવીના ચંદ્રની જે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા જોઈએ. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈ વેળા આસ્તે જતા જણાયછે. કોઈ વેળા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર બાસેછે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ મૂર્ચને ફેરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. બુધ તથા શુક્ર ગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી આવતી નથી કેમકે તેઓ સૂર્યને પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાયછે, ને પૃથિવીથી છેડા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર બાસી પછી આસ્તે જતા જણાઈ બાજુએ આવવાથી જલદી જતા જણાયછે. તેમ જોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બાદર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછળથી

પૃથિવી મામે જતી હોય, તો તે અહ પ્રથમ રિશ્તર ભામે છે પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમા વળતી જાય છે, તેમ તેમ તે અહ પાછો હજોતો દેખાય છે, પછી ગ્રિયર દેખાઈ ન્યારે પૃથિવી વધારે વળે છે, ત્યારે ફરી પૂર્વમા પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઈ જાણુમા આનનાથી જલદી જતો દેખાય છે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહારના અહ કરતા સૂર્યને જલદી જી રહે છે, તેથી ફરતી જતી ન્યારે તે અહ અને સૂર્યની વચ્ચે આમે છે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીની પામે અને મૂર્ધની સામે હોય છે, તેથી ત્યારે પ્રકાશિત દેખાય છે પણ ન્યારે પૃથિવી મૂર્ધની બીજી તરફ જાય છે, ત્યારે તે અહ પૃથિવીથી ઘણો દૂર અને મૂર્ધની તરફ હોય છે, જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાય છે ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોવાંચાયામા કયું છે કે,

ઉચ્ચસ્થિતો વ્યોમચરઃ સુદૂરે
નીચસ્થિતઃ સ્યાન્નિકટે ધરિત્ર્યાઃ ।
અતોઽણ્ણિનઃ પૃથુલથ માતિ
ખાનોસ્તયા સન્નમુદૂરવર્તી ॥ ૮૩ ॥

ન્યારે અહ ઉચ્ચનો આવે છે, ત્યારે પૃથિવીથી દૂર અને ન્યારે નીચનો આવે છે, ત્યારે પૃથિવીની પામે હોય છે, તેથી ના હોનો તથા મોટોટો અને મૂર્ધની મમીપ તથા દૂર ભામે છે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાય છે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ અહો મૂર્ધને રહે છે, અને તેને દરનારા હરકોઈ અહ ઉપરથી તે અહના દરવાના માર્ગની અદર જેમના માર્ગ છે એના અહ, પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાય છે. વળી જેમના કરવાના માર્ગ તે અહના માર્ગથી બાહર છે એના અહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ અહની પેઠે દેખાય છે પણ સૂર્યઉપરથી તો બધા અહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમા ફરતા દેખાય છે, કારણુ તે સર્વની મધ્યમા છે સર્વ અહ પરમાણુના કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણુ છે પરમાણુ મા મમા પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “કારણુગુણુપૂર્વક કાર્યુગુણુ હોય છે” એ નિયમ પ્રમાણે તે સર્વ અહોમા પણ વર્તમાન છે પણ મૂર્ધ સર્વ કરતા મોટોટો હોવાથી તો નામા સર્વ કરતા વધારે છે, જેથી તે પોતે મધ્યમા રહી સર્વ અહોને ધારણુ કરી પોતાની આસપાસ ફરવે છે જગદેના ત્રીજા મહળના પદ સૂક્તની પેઠેલી સત્યામા કયું છે કે,

મિત્રો દાધાર પૃથિવીમુત યામ્ ॥ ૮૪ ॥

મૂર્ધે પૃથિવી અને અહોને ધારણુ કરેલ છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના એથા મહળના સૂક્ત પઠ ની બીજી સત્યામા કહેલ છે કે,

દિવો ધર્તા શુવનસ્ય મજાપતિઃ ॥ ૮૫ ॥

પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાલન કરનાર સૂર્ય, અહો તથા ભૂનોજને ધારણુ કરનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમા મહળના સૂક્ત ૧૪૯ ની પેઠેલી સત્યામા કયું છે કે,
સવિતા યજ્ઞેઃ પૃથિવીમરમ્ણાત્ ।
અસ્કંખને સવિતાયામદહત્ ॥ ૮૬ ॥

નિરાધાર પ્રદેશમા સર્વના મધ્યસ્થાનમા રહેલા સૂર્યે યજ્ઞકરી પૃથિવીને ગ્રમાવી છે, ને અહોને દહ કર્યા છે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણશક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાજુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી દુરે થઈ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુક્રવર્ણની સાતમ આઠમ મુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકતું સામેથી ને બીજાતું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમામુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું પૂર્ણ આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુક્રવર્ણની પેઠે કૃષ્ણવર્ણમાં પણ સાતમ આઠમ મુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ અમમૂલ્યમાં થાયછે, તેથી પૃથિવીના જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પશ્ચિમ છ હજાર કોશે પણ ભરતી થાયછે. જોકે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણો નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો દુરે છે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માધકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે,

पूर्णचंद्रोदयाकांक्षी दृष्टान्तोऽत्र
महार्णवः ॥ ८७ ॥

પૂર્ણ સમુદ્ર ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ
દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે પચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

नदीशःपरिपूर्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते॥८८॥ समुद्र परिपूर्णोऽपि चंद्रोदयने इच्छते॥८८॥

નદીશના ચંદ્રની સંખુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. ત્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને ત્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેહેવાયછે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસીના સ્તુતિપ્રકરણમાં * પૃથિવીવર્ણન.

॥ तेजोवर्णन ॥

હવે ચંદ્ર તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાયછે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિફલિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગણાવે કહેવાયછે. ઋગ્વેદનાં મંડલ ૪ નક્ષત્ર ૫૩ ઋચા ૮ માં કહ્યું છે કે,

अदाम्यो भुवनानि प्रचाकणव् ॥ ८९ ॥ अविनारी सूर्य, चंद्र तथा उपग्रहादि
લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં પણ કહ્યું છે કે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ સપ્તરષીચ્યમ્ ।
ઇત્યાચંદ્રમસો ગૃહે ॥ ૧૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરોહિતે માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યમટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહમાનાં ગોલાર્ધાનિ
સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યયાસારં
સૂર્યાભિમુખાનિ દીપ્યંતે ॥ ૧૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાએ કરી પ્રકાશહીન હોય છે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોય છે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેય પીયૂષપિંડો
દિનકરદિશિ ચંદ્રચંદ્રિકાભિશ્ચકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ ચાલાકુંતલશ્યામલશ્રી-
ર્ધટ્વ ઇવ નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્યઃ ॥૧૨॥

તડકામાં રાખેલા ધડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃતપિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ કરી પ્રકાશે છે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાએ કરી કુમારી સ્ત્રીના શુભ-લિખાળા કેશ જેવી રચામ શોભાવાળો હોય છે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિએ પણ એમજ કહ્યું છે:—

વાન્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે સુધાદીપિતિઃ
સયઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વદિશિ ।
હર્મ્યે ધર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ધટ્વ ઇવા-
ન્યસ્મિન્ વિભાગે પુન-
ર્વાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વચ્છાં તનોશ્છાયયા ॥ ૧૩ ॥

જેમ ધરમાં રાખેલો ધડો સૂર્યકિરણે કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ જલમય અમૃતકિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં તડકાળ છેલેલા કમલકંદ જેવી રચેત કાંતિને ધારણ કરે છે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ રચામતાને ધારણ કરે છે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોય છે, તેના ઉપર નિરંતર પડે છે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોય છે, ત્યારે ચંદ્રનો પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોય છે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાય છે, ને તે દિવસે પીંછિમા કહેવાય છે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ-

વીની બીજી આલુમાં અર્થાત્ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યાપર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુક્રપક્ષમાં પૌર્ણિમાપર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આણુતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ બીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની બીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહમિહિરે પોતાની સહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસ્વેદો-

ર્માભિર્માનોઃ સિતં ભવત્યર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાય્યાન્યદસિતં

કુંભસ્યેવાતપસ્યસ્ય ॥ ૧૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ સ્વે-

ર્દીધિતયો મૂર્ચ્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા ઇવ મંદિરસ્પાંતઃ ॥ ૧૫ ॥

ત્યજતોઽર્કતલં શશિનઃ

પશ્ચાદવલંબતે યથા શૌઠ્યમ્ ।

દિનકરવશાત્તથેદોઃ

પ્રકાશતેઽધઃ પ્રમૃત્યુદયઃ ॥ ૧૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌઠ્યપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવતિ શશિનોઽપરાહ્ણે

પશ્ચાન્નાગે ઘટસ્યેવ ॥ ૧૭ ॥

વળી સિદ્ધાંતગિરિમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્યાધઃસ્થસ્ય વિધોરધસ્ય-

મર્ધં નદ્દશ્યં સકલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેઽધ માર્ધાન્તરિતસ્ય શુભં

તર્પાર્ણિમાસ્યાં પરિવર્તનેન ॥ ૧૮ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજે ફરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા શ્વેત થાય છે, ને બીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાએ કરી રયામ થાય છે ॥૬૪॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને શુદ્ધમાના અધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને રાત્રિસંબધી અધકારને નાશ કરે છે ॥ ૬૫ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુક્તા ચંદ્રનું શ્વેતપણુ તેની પછવાડેની આલુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૬૬ ॥

ત્યાર ક્રેડે જેમ મધ્યાન્હ પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિદિવસે સૂર્યથી સ્થાનવિશેષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૬૭ ॥

અમાવાસ્યાએ સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર રયામ હોય છે. ને ભ્રમણે કરી પૌર્ણિમાએ સૂર્યથી છ રા શિના અંતરે આવેલા તેનું તેજ અર્ધ શ્વેત હોય છે ॥ ૬૮ ॥

उपचितिमुपयाति शौक्यमिदो-
स्त्वजत इन् व्रजतश्च मेचकत्वम्।
जलमयजलजस्य गोलकत्वात्
प्रभवति तीक्ष्णविपाणरूपतास्य ॥ ९९ ॥

મૂર્ધની છેટે જતાં ચંદ્રની સ્થેતતા ને પામે
જતા રયામતા વધતી જાય છે, અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેના જલમય ચંદ્રનું ગોલપણ
હોવાથી એને ખીજને દિગ્મે ક્રીણો
સિંગડા જેવો આકાર થાય છે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અતઞ્ચંદ્ર યુધ તથા શુક્ર પણ નનિકાથી જોયા હોય, તો ચંદ્રની જે
ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાય છે તેનું કારણ એ છે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને મૂર્ધની
વચ્ચે આવતા જાય છે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઈ
ખીજ તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચે
આવેલ હોય છે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોળ પ્રકાશ રહિત થાય છે,
ને ખીજ બાજુનો અર્ધગોળ પ્રકાશિત થાય છે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાય છે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ જાય છે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર મૂર્ધનો પ્રકાશ આવે થઈ વધતો જાય છે, ને
ખીજ અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાય છે. પછી ફરતા ફરતા જ્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચે મૂર્ધને લાવે છે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોળ
આખો પ્રકાશિત હોય છે. એ જ રીતે સૂર્યને જનાર હરકોઈ શ્રદ્ધ ઉપરથી તેના અત-
ઞ્ચંદ્ર ન્યૂનાધિગ પ્રકાશવાળા દેખાય છે સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે કૃષ્ણચંદ્રના
તૈત્તિરીયારણ્યમાં એવા પ્રપાઠના દશમાં અનુનાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ જ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ
છે ॥ ૧૧૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થમાત્રમાં રહેલ છે, માટે જ ઋગ્વેદના જેલેલા મહાવના ૭૦ માં મૂકતી
ખીજ ઋચામાં કહ્યું છે કે,

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां
गर्भश्चरयां गर्भश्च स्याताम् ॥ ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમ પ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ઘસા-
ય છે ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસે છે. મેઘકપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાક્રતુમાં
મેઘો પરસ્પરે ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણને પામી વિજલીરૂપ થાય છે એ જ સામાન્ય
અગ્નિ વનમાં લાગુના જ્વરથી વૃક્ષો ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણને પામી વનને બાળી
નાખે છે તે જ અગ્નિ પરંતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણખારૂં વિશેષરૂપ
જણાય છે, અને જંગમ પ્રાણિયોમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રગિઢ છે, ને તેમના સરીખ પણ પર-
સ્પરે ઘસ્યા હોય તો તે વિશેષપણને પામે છે અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથી જ પદાર્થોના
સંયોગનું વિજલી ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સહાયતાનું હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ
તથા દૂરઅકેતાદિ ઘણા અમલકારી યત્નો સિદ્ધ કર્યા છે, ને હવે પછી પણ ઘણા યત્નો

આમા સમેટે. જોન સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યગ્રહમાં વા તેના વાતાવરણમાં જિ
રમાયની દિશા થવાથી વિશેષપ્રમાણે પામી પ્રગ્નતિત થાયછે. તેનેજ પ્રમદ સ્પ
દગનાર ગર્ભ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર, એક ચોક્કસ જોડે એકી વિપલમાં આગ
હવર કોમળા વેગથી પડેછે. પ્રકાગને વેગ આ પ્રમાણે સોથી કહાડે. જે
સ્પતિના અંદોના ગ્રહણ થવાને વખત હમણાના જ્યોતિષિવે જાણીતથી જિ
તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પામેમાં પાડે હોયછે, ત્યારે તેના એકઅંતુ પ
ઉપરથી દૃશ્યક ધેનુરે બરાબર ગળી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ જો
બૃહસ્પતિથી હેરામાં હેરી દોાયછે, ત્યારે ગળી કાઢેલા વખતથી તે ગ્રહ
મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પામેના ઠરતાં પૃથિવીનું છેડેનું અંતર આસરે
પચાસ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને કરવાના મા
તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વ
શને આવતાં થાયછે એમ મનનું. પ્રકાગમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શક્તિ
ઉણુ સ્પર્શ એવા બે ગુણ છે. કણુદ મુનિયે વૈજેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના
આનંદક્રમા કણુ છે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ ૩૫ અને સ્પર્શવાણુ છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણુ જો તેજ કાર્ય હોવાથી નિરોક્તાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને આ
માન્ય અગ્નિ તેતુ કાગળ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમા કણુછે કે,

તત્ત્વ દ્વિવિધં નિત્યમનિત્યં ચનિત્યં પર-
માણુરૂપં અનિત્યં કાર્યરૂપમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકા-
રનું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે
અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિગ્તર ગોતાના સામાન્ય ઉપમાં હોયછે, પણ હવાવિથી વિશેષરૂપ થાયછે,
જે ટળી જતા કરી ગોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈ કાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્ર-
કાશનુ સ્વરૂપ આધારણુ દૃષ્ટિયે રૂપેત જણાયછે, પણ તેમ નથી. તેમા સાત પ્રકારના
રગ છે, જે મિશ્રિત થઈને એકરૂપે ભાસેછે. પણ જે ત્રિકોણાનાર કાચમાથી પ્રકાશના
કિરણુ પચાર થતા હઈ જોયા હોય, તે તેઓ પૃથક્તાને પામી સાત રંગના જણાયછે.
તેમ જગથી ભરેલ કાચનુ ગોદ પાત્ર ગોતાના અસ્તકથી હવા સ્થાને મૂકી, તે પાત્ર અને
સૂર્યની વચ્ચેમા ઉભી તે પાત્ર તરફ જોય, તે તેમાં સૂર્યકિરણુ પૃથક્તાને પામી
અનેક રંગના દેખાયછે. જોન યીતે વાષીકાળમા પડતા જલમિદુસમુદમાં સૂર્યકિરણુ
પૃથક્ પૃથક્ થઈ લુદા લુદા રંગના ભાસેછે, જેને ઇન્દ્રધનુષ્ કહેછે. વરાહમિહિરે બૃહ-
સ્પતિતાના ઉપ મા અધ્યાયના આરંભમાં કણુ છે કે,

સૂર્યસ્ય વિવિધવર્ણાઃ પચનેન વિપદિતાઃ
કરાઃ સાષ્ટ્રે ॥ વિયતિ ઘનુઃસંસ્થાના પે
દશ્યંતે તદિન્દ્રધનુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણુ, જે વાદળ-
વાળાં આકાશમા વાયુવડે વિશીર્ણુ થઈ
ઘનુપ્ આકારે દેખાયછે, તે ઇન્દ્રધનુષ્ કે-
હેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતા કુંડાળા જેવું થઈ રહે છે તેનું કારણ પણ બહારસંહિતાના ૩૪ મા અધ્યાયના આરંભમાં વરાહગિહિરે કહ્યું છે કે,

સંમૂર્ચિતા રવીંદ્રો:

કિરણાઃ પવનેન મંડલીભૂતાઃ ।

નાનાવર્ણા કૃતય-

સ્તન્વન્ને વ્યોન્નિ પરિવેપઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો જે અદૃશ્ય વાદળાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવર્ણાકૃતિવાળાં થાય છે, તે કુંડાલારૂપ ભામે છે ॥ ૧૦૫ ॥

વર્ષા પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેદેલા મંગલના મૂક્ર ૧૦૫ ની નવમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

અમીયેસમ્પ્રસ્થસ્ત્રામેનાભિરાતતા ॥૧૦૬॥ આ જે સૂર્યના સાત કિરણો છે, તેમાં ખારી નાળી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮ મા મંડલમાં મૂક્ર ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય સમ્પ્રસ્થિભિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ ફરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:-જામલો, નીલો, આસ્માની, શુભાળી, પીળો, નારંગી તથા લાલ. પ્રકાશકિરણોમાં પરાવર્તન પામવાને સ્વભાવ છે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દેખાય છે ને રત્નાદિ સ્વચ્છ વસ્તુઓ ચક્રચક્રે છે, પણ અધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ છતાં પણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અર્શે છે તે અધારામાં પણ સેજ પ્રકાશે છે. પ્રકાશકિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળે છે, તેથીજ તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છળી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારે છે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પાછા વળે છે, પણ ડાબી બાજુમાંથી પડતા કિરણો તેથીજ રેયામાં જમણી બાજુએ પાછા વળે છે, તેથીજ દર્પણમાં બાજુની વસ્તુઓ દેખાય છે; આપણું જમણું અંગ ડાબાની પેઠે ને ડાણું અંગ જમણાની પેઠે ભાસે છે. અને દર્પણ કદિ નાહાતું હોય તોપણ તેમાં આપણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાય છે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બદલે તેમાં ચુસાર્થ જાય છે, ને કેટલાકપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા ચુસાર્થ આક્રીના પાછા વળે છે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાય છે. જે પદાર્થપરથી કિરણો મુદત પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોય છે, ને જેનાપરથી ઘણું કરી બધા કિરણો પાછા ફરે છે, તે સપેત હોય છે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રમના કિરણો પાછા ફરે છે, તે પદાર્થ તે રંગનો હોય છે, ને આક્રીના રંગના કિરણો તેમાં સમાઈ જાય છે એમ સમજવું. પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેયામાં પસાર થાય છે, તો વાંકા વળતા નથી, પણ જે વાંકી રેયામાં પસાર થાય, તો વાંકા વળે છે; તેથીજ ખાલામાં મૂકેલો સિક્કો જે ખાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે ખાલામાં પાણી રેડવાથી દેખાય છે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ટુંકી તથા ભાંગ્યા જેવી દેખાય છે તેનું કારણ પણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં હંચાં દેખાયછે, જેથી પાણી હાંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથા ચંદ્રાદિ ગોલ પણ ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ હંચા તથા મો-
હોટા દેખાયછે, તેનું કારણ પણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતા છે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણ તેમના પ્રકાશના લાલ કિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિ પ-
રેછે. સાંજસવાર આકાશમાં લાલાશ દેખાયછે તેનું કારણ પણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂ-
ર્યના કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલ કિરણ આપણી દૃષ્ટિ પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળાં હોય, તો તેમાં પૃથક્કરતાને પામેલ સૂર્યકિ-
રણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ઘટ થયેલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્ય અસ્ત થવાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યના કિ-
રણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવારસાંજ આકાશમાં લાલાશ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ભૂમ્યુત્પત્તૈ રજો ધૃમૈર્દિગન્તવ્યોન્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૈર્મિશ્રૈરારુણ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દ્વિશાસ્પ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિ-
રણોકરી મિશ્રિત થયેલી રજૂપ ધૂમવટે આકાશમાં રતાશ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દદૃષ્ટ્યૈવધાયકમ્ ।
તેનાન્નમરુણીભૂતં દ્વયતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યા છે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને આડે આવનારી જે રજૂપ વસ્તુ, તેણે-
કરી ઇંદ્રધનુપની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદૌ ચ દિના-
ત્યયે । રાકાયાં તુ નિશાવક્રે તથૈવંદુક-
રોચમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાએ, તથા રાત્રિમુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાશ દેખાયછે, તે તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પા-
મતા જાયછે. એક હાથને અંતરે નેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{1}{4}$ એ હાથને અંતરે $\frac{1}{16}$ ત્રણ
હાથને અંતરે અને $\frac{1}{64}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે અહ પૃથિવી કરતાં
સૂર્યથી નેટલાગણો પામે હોયછે, તેટલાના વર્ગ નેટલો તે અહઉપર કિરણોનો પ્રસાર
આછો થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં અ-
ધિક પડેછે. તેમ જે અહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી નેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ
નેટલો તે અહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે.
ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં આછાં પડેછે. પ્રકાશકિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને
હાથે મધ્યમાં ઘટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાદી આંખ કરતાં તેવા
કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે જોવાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સળગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશકિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય-બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્રભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ-નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશકિરણો વક્ર થઈ એકઠા થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દે-ખાયછે. ઘણું કરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘટ્ટી જવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચક્ષુમાની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણવક્રતાનું ન્યૂનપણું ચક્ષુમાં થતી કિરણવક્રતાવડે પૂરાયછે. ને પાતળા ત્રાંખાનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્ર કરી તેમાં પાણી ટેરવું હોય, તો તે મધ્યોત્તર કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિ-વસે કોઈ અંધારા ઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્ર કરી તેની સામે રવેત વસ્ત્ર ધરવું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહાર રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. ને તે છિદ્રમાં મધ્યોત્તર કાચ ગોઠવેા હોય, તો બાહારની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ-તાથી પડેછે. એજ રીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટી રીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોત્તર કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટા દેખા-ડેછે, તેમ તે મધ્યનિઘ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો એછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમનાં નેત્ર એ મધ્યનિઘ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયછે. માટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને નતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિ-દ્વાનોએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બ-લના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉષ્ણતાવડે મેદાનોમાં પાણીની આફની પેઠે આફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાતું પાણી ભાસેછે. વળી ઉષ્ણતાવડે પ-દાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પારો ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉષ્ણતા માપી શકાયછે. પણ ઉષ્ણતામાં કાંઈ શુરત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતીનથી. ઉષ્ણતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી ને પદાર્થ ગરમ કર્યા હોય તો તેમના પરમાણુ છુટા થવા માંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અ-ધિક ઉષ્ણતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થ પણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને ને અત્યંત ઉષ્ણતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉ-ષ્ણતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસીના સહિત્યપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વૃદ્ધિ પણ પ્રકાશની ઉજ્જ્વલતાવડે થાય છે. જેમ હરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર જો કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તો તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણુ આડે આવવાથી તેને વળગી રહે છે; જે ઢાંકણુ ઉપાડતી વેળાએ આહારના વાયુની શીતતાનો સ્પર્શ થતાં પાણી પાણીરૂપ થાય છે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોય છે. તેમજ સૂર્યકિરણોની ઉજ્જ્વલતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુ કરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણુને પામે છે, ત્યાં શીતતાને પામી ઘટ્ટ બની મેઘરૂપે રહે છે; જે ઘણું એકું થવાથી ગુરુપણુને પામી ફરી ઉજ્જ્વલતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડે છે, જેને વૃદ્ધિ કહે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્વાં ઇતો વૃદ્ધિમુદીરયતિ

મરુતઃ સુદ્રાં નયન્તિ યદા

સ્વહુ વા અસાવાદિત્યોન્યદ્વર-

રિમિભિઃ પર્યાવર્તેતેઽથ વર્ષતિ ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃદ્ધિને પ્રેરે છે, અર્થાત્ આ પૃથિવીમાંથી વરાળરૂપ પાણીદ્વારા આકાશમાં વૃદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેને વાયુ જુદે જુદે સ્થલે લઈ જાય છે, અને જ્યારે આ સૂર્ય તીવ્ર કિરણોએ ફરી અતિશય તાપ કરે છે, ત્યારે વર્ષે છે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તેત્તિરીયારપ્રયકમાં દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

યામિરાદિત્યસ્તપતિ રિમિમિસ્તાભિઃ પર્જન્યો વર્ષતિ ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ ફરી આદિત્ય તપે છે, તે કિરણોવડે વર્ષાત્ પડે છે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

આદિત્યાજ્ઞાપતે વૃદ્ધિર્વૃદ્ધિર્ન તતઃ

મજાઃ ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃદ્ધિ થાય છે, વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિ અને અન્નથી પ્રજા થાય છે ॥ ૧૧૩ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્દિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં નાઢ્યો વાયુસંયોગાદારો-
દ્વનમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી ગર્ભકિરણો પાણીને ઉત્પન્ન કરાવે છે ॥ ૧૧૪ ॥

એ રીતે પાણીજ ઉજ્જ્વલતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બને છે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના પાંચમા કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેદેસા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

યા અગ્નિર્ગર્ભ ટપિરે મુવર્ણાઃ ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્વચ્છ પાણિયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણ કરી છે ॥ ૧૧૫ ॥

પણુ બ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ધસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમા રહેલ સા-
માન્ય અગ્નિ વિગ્નલિપ્તે વિગ્નપણાને પામી ભાસેછે વૈશેષિકદર્શનમા કણુદ મુનિયે
પાત્રમા અધ્યાયના બીજા અાન્હિકમા કહ્યું છે કે,

તત્ર વિસ્ફૂર્જથુલિંગમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમા અગ્નિ છે, એ વિષયમા વિગ્નલિ
સહિત ગર્જના ચિન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

અપાં સંયોગાદ્વિભાગાચ સ્તન
વિલોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવડે સયોગ
અને વિભાગ થવાથી થાય છે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદળા વર્ષાકાળમા ભારી હોનાથી ઘણા નીચે આપેછે, તે સમય તેઓ પૃથિવીથી
ઘણુ ઠરી અર્વાથી એક કોશ મુઘી છેટે હોયછે બીજા કાળમા મુમારે ૩ થી ૪ કોશ
દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમા જંચે હડી જવાનો
સ્વભાવ છે, તેથી જો કોઈ પદાર્થમા તે સંકોચ પામી રોય, તો તે એટલુ તો બલ કરેછે
કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહાર નીકળી હડી જાયછે એ જાણવામા આત્માથી
હમણાના વિદ્વાનોયે તેને મહાન યત્રોમા થોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યા છે
પાણીને વરાળરૂપે રેહેવામા અતિઉષ્ણતાની જરૂર છે, કારણુ તે વિના વરાળ ચડી થઈ
પાણીરૂપ થઈ જાયછે એથીજ દિનસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાથી જેટલી વરાળ
આગશમા થોતાના રેહેવાના સ્થાન મુવી થોહોચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગ-
વાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાડી પૃથિવીઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ હો છેયે શિયાળામાં સ
વાર સાજ બહુ ધુમસ પડેછે, તેવિધે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૦૭ તથા ૨૬૮ મે પાને
રિપ્પણુમા કહેલ છે કે,

વર્ષતિ નિર્જલા મેવા વાયુના
વિરલીકૃતાઃ । ઈપદ્વાપ્વાવશે-
પાસ્તુ પતતિ વસુધાતલે ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમા, જેમા થોડી વરાળ
બાકી રહેલી છે, એના જલ વિનાના મેઘો,
વાયુવડે છુગ થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠઉપર
પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

ધૂમાવયવરૂપૈસ્તૈઙ્ઞાચંતે ગિરયો
દ્રુમાઃ । રામા રામાદયસ્તે તુ
પુનરર્કાશુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમ જેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃ
ક્ષ તથા મુદર બગીચા આદિ ઢકાઈ જા
યછે ફરી સૂર્યકિરણોવડે શોભિતા તે
ઓ ॥ ૧૧૯ ॥

ભૂવાયુના વિશીર્ણાસ્તુ વિલીયંતે નમ
સ્ત્વે । તદ્રજઃસહતિર્થેન્નુમહિપી-
ક્ષીરનાશકૃત્ ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુયેકરી મુકાઈને આકાશ
પ્રદેશમા લીન થઈ જાયછે તેજ ગાય
તથા હોંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ
કેહેવાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતા હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમા આકાશ-
માથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમા પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા ચડા દેશમા બધાઈ બર

ફરૂપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર બંધાયલું હિમ ઉષ્ણ કાળમાં પીગળેછે, જેથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વખતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી જો જલને આપી હોય તો તે બંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને બંધાઈ જવું એ બન્ને એકજ ઉષ્ણમાને થાયછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિક-દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ
તેજઃસંયોગાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીનું બંધાવું તથા પીગળવું તેજના
સંયોગથી થાયછે ॥ ૧૨૧ ॥

પાણીમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જો પદાર્થ પાણીમાં ભુટી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મહાભૂતના સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ મેપજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાંઅમૃત તથાપાણીમાંઔષધ છે ॥૧૨૨॥

સામાન્ય રીતે પાણીમા શુક્ર ૩૫, મધુર ૨૨૨, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણ છે. વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્હિકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસસ્પર્શવત્ આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥

પાણીરૂપ, રસ અને સ્પર્શ ગુણવાળું છે ॥૧૨૩॥

પણ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તાથ્થ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાથ્થ ।

નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ

અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્ય રૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલ પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં શીણની પેઠે તેમાં તરુણ કરેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગઽપે રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના સદિપ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ વાયુવર્ણન ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી મુમારે પચાસ કોશ મુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ભૂમેર્વદ્દિદ્વાદશયોજનાનિ
ભ્રૂવાયુરત્રાંશુદવિદ્યુદાદયમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

પૃથિવીને ફરતો બાર ચોળન પર્યંત હંચે ભ્રૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

નિર્ગાતોલ્કાયનમ્પરધનુર્વિદ્યુદન્તઃ કુવાયોઃ
સંદસ્યંતે સ્વનગરપરીવેષ-
પૂર્વં તથાન્યત્ ॥ ૧૨૬ ॥

ગર્જના, હંબાડિયાં, વાદળ, ઇંદ્રધનુષ, વિજળી, ગંધર્વનગર, તથા કુંડાળા આદિ લઈ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વે ભ્રૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે ચક્ષુવડે દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇન્દ્રિયને સ્પર્શ થાયછે તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાયછે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક ન હોય, તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વે આકાશવાળી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોયછે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખા વિગેરે વસ્તુને તે ઠંડાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં શરપણું છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વે સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ જણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામેછે. વાયુનું દબાણ ચોમેરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. હરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક બાજુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી બાજુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં શરપણું હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ધણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ જાડો હોયછે. ઠીવાના પ્રકાશની જેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી હંચે હંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠંડાણે વાયુના પરમાણુ ધણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં હંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ધણા હંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર શ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની ચામડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણ કે ત્યાં બહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણામાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો મુદલે બહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોનાં શરીર તદ્દન ફાટી

જઈ નારા પામેછે ! બે કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક ખીલ સાથે અંદર હવા જઈ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હવાને બાહાર ખેંચી કાઢાવી તે છેદને ધ્રુવવડે બંધ કર્યો હોય તો તે બન્ને વાટકા એવા તો પરસ્પરે ચોંટિ જશે કે, ઘણા ભેરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એ કે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાવી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે. બન્ને બાજુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેદને ઢાંકેલ આંગળી કાચમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણ કે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ બે તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેસવી દેશે, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ૧ આંગળ આસવાળી કાચની નળીમાં પારો ભરી, તેના છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંધી રાખી આંગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ યંત્રથી વાયુના દાબનું માપ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની ઉંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જરો હોવાથી તેનો દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જટલી ઉંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં ઓછી ઉંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ ઓછું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેદો આંગળીયોવતે ઢાકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં, ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં, એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણમાંનું પાણી તે નળી-દ્વારા સઘળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈ જશે. કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભારકરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના યત્રાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામ્રાદિમયસ્યાંકુશરૂપનલસ્યાન્ધુર્ણસ્ય ।
 एकं कुंडं जलांतर्द्वितीयमग्रं लघोमुखं च
 वहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 द्रहिः पतति ॥ १२७ ॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્ર આદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો ખીલો છેડો બાહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહાર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ ખીલ પદાર્થની પેઠે ઉર્જાતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણ ગરમી લાગવાથી પૃથ્વ્યપણુને પામી ઉંચે ચડેછે. એ રીતે જે ઠંડાણે વાયુ પા-
તળો થાયછે, તે ઠંડાણે ઘટ્ટ વાયુને રેહેવા જગ્યા મળવાથી તે ધીજી સ્થાનથી એકદમ
આવેછે, એટલે વાયુ ભેરમાં વાતો જણાયછે. અને જ્યારે તે ખાલી જગ્યા ઘટ્ટ વાયુથી
ભરાઈ જાયછે, ત્યારે ભેરનો વાયુ વાતો બંધ પડેછે. ઉજ્જ્વલામિશ્રિત વાયુ ગરમ
હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે,
તેથી તે હંચ જાયછે. જેમાં દીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાનસ હંચે ઉડેછે, તેનું
કારણ કે દીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બાહારના વાયુ કરતાં
હલકો થવાથી ફાનસને હંચે લઈ જાયછે. વિમાન આકાશમાં હંચે ઉડેછે, તેનું કારણ
પણ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણ
વાયુ છે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને
લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી
પોહીંચવાથી શબ્દ સંભળાયછે. એજ તરંગ પર્વત ગૃહાદિને અડકાઈને પાછા વળેછે,
તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શગુણવાળો છે. કણાદ મુનિયે
વૈશેષિકદર્શનના ધીજી અધ્યાયના પેઠેલા અનિહકમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શવાન્ વાયુઃ ॥ ૧૨૮ ॥

સ્પર્શગુણવાળો વાયુ છે ॥ ૧૨૮ ॥

પણ તે બે પ્રકારનો કહેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

સ દ્વિવિધો નિત્યોઽનિત્યથ નિત્યઃ પરમા- તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
નુરૂપો અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥ પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકઠા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણ તે ટળી
જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે.
જે કે તે ઘણા નૂદ્ધમ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણ કોઈ કાળે તેમનો
નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જે કે એક તત્ત્વ ભાસેછે, પણ
રસાયની ક્રિયાથી ઑકિસજન એટલે પ્રાણુપ્રદ, નાઇટ્રોજન એટલે જીવાંતક, હાઇડ્રોજન
એટલે જલકર તથા હેરબૉન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે.
પ્રાણુપ્રદ એટલે પ્રાણુને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ
સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી. તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણ પણ
જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહનશક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ
જણાયલો છે. લોહ પણ મુકા કાઢી પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિ-
માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર ફોસ્ફરસ નામે પદાર્થ એ
વાયુમાં બાળ્યો હોય તો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો
નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણુ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવ છે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી
શકેછે. પણ પ્રાણુપ્રદ વાયુ જેટલી જ્વલનશક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી; કારણ તે
જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ ને શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓલહાઈ જાયછે. ને સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કોઈ પણ વસ્તુ બળી તથા જીવી શક્ત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણુપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ માત્ર બળીને ભસ્મ થઈ જત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલો છે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સળગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘટા જેવું કાચપાત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં જુડે. એમ થવાથી થોડી વારમા તે બળતી વાટ પાત્રમાનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓલહાઈ જાયછે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડેછે. એથી એવું જણાયછે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણુપ્રદ વાયુ હતો, તે બળી જવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાયછે તે પાત્રના પાંચમા ભાગસુધી ભરાયછે. માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણુપ્રદ વાયુનો સમજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણુપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે એને જલકર વાયુ કહેછે. રસાયની પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાયછે. ને પાછા તેજ પાત્રોના મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમા મુક્યાં હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાયછે. દહન કરવામાં એ પ્રાણુપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સળગતી બતી નાખીયે, તો ઓલહાઈ જાયછે, પણ એ પોતે સળગી ઉઠેછે. આજ પર્વત જેટલા લઘુ પદાર્થ જણવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણાજ હલકો છે. તેથી એને ને અડાકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાયછે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડેછે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણું કરી હરિત રૂપ અને અસલ રસ તથા ગંધ હોયછે. એ વાયુ જગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારે વાયુમાનો પ્રાણુપ્રદ વાયુ ઘણું કરી પૃથિવીપરના સર્વ પદાર્થોમાં હોયછે. સૃષ્ટિનો કુલ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બનેછે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બનેછે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરાયછે. પ્રાણુપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલ છે. બન્ને વાયુ સળગી ઉઠેછે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિજીવન થયેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના સ્પષ્ટિકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને મુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્ત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્ત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને મુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંચું, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવેછે, બાકીનાં તત્ત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘળાં મૂલતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અળ્બ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં
સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૩૦ ॥

પંચમહાભૂતની પરિણામને પામનારી
જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાત્રા કહેલી છે, તેસહિત
આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય-
છે ॥ ૧૩૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોનાં શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાયછે. કણુ-
દિવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંઢજસ્વેદજો-
દ્વિજ્જભેદાચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા
ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૩૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભય-
તોદતઃ । રક્તાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બંને બાળુ દાંતવાળા
શીકારી પશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મ-
નુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને
મૂક્ષ્મ ચર્મ વિઠાયકું હોયછે, એવા પ્રાણી
કહેવાય છે ॥ ૧૩૨ ॥

અંઢજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
લુપ્તાઃ । યાનિ ચૈવંમકારાણિ
પલજાન્યૌદકાનિ ચ ॥ ૧૩૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, જુડ, માછલાં તથા કાચબા,
એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રહેનાર
જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાંથી
ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

વેદજં દંશમશકં યુકામશિક-
ત્કુળમ્ । ઉષ્મણશ્ચોપજાયંતે
પચાન્યત્કિચિદીદ્દશમ્ ॥ ૧૩૪ ॥

ડાંસ, મચ્છર, જીં, માંખ, માંકડ તથા એના
જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભથી
ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે
પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કહેવાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे

बीजकांडप्ररोहिणः ।

ओषध्यः फलपाकांत

बहुपुष्पफलोपगाः ॥ १३५ ॥

अपुष्पाः फलवंतो ये ते वनस्पतयः

स्मृताः । पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षा-

स्तूभयतः स्मृताः ॥ १३६ ॥

गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव

वृणजातयः । बीजकांडरूपाण्येव

प्रताना बल्लव एव च ॥ १૩૭ ॥

પૃથિવીમાં બીજ અને શાખા વાવવાથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર ઔદલે વૃક્ષ-
જાતિ ઉદ્ભવિજ ઔદલે ઉચ્ચ ભેદીને ઉત્પન્ન
થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફક્તનો પાક આ-
વવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ઘણા
પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે આપણી
કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

જે ફુલવિનાના પાણુ ફળવાળા હોય, તે
વનસ્પતિ કહેવાય છે; ને ફુલ તથા ફળ
એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુચ્છ, ગુલ્મ, તેમજ
વૃણજાતિ, વેલા તથા વેલો કોઈ બીજ
તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું બીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે.
તે પોતાના યોગ્ય વખતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહર અંકુર કાઢાડેછે. બાહરનો
અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ
ઘસ્ટતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે;
પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના યોગ્ય માટે અનુકૂલ
પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી અહણુ કરેછે. ઘણુંકરી
પ્રાણુપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધેછે. કેમકે તેમને
ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલના સિંચનની તથા બાહરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળ-
વાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણુપ્રદ તથા જલકર
વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે, ને બાહરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી
આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ ફેફસાં, ધમની,
રક્તવાહિની તથા સાચુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ
તેમનું રક્ષણ થાયછે, તેમ વૃક્ષોમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોડી તથા ઝીણી રસ-
વાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા
પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે.
જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં ફેફસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાયછે,
જેમ જંગમ પ્રાણિ ફેફસાંવડે પ્રાણુપ્રદ વાયુને અહણુ કરી હરિત વાયુને બાહાર કા-
ઢેછે, તેમ વૃક્ષો પત્રોવડે હરિત વાયુને અહણુ કરી વધારાના પ્રાણુપ્રદ વાયુને બાહાર
કાઢાડેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં દ્યુવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ ભેજું તથા
મનન હોયછે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાબો તથા જડ હોયછે. ગાબો
સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ઘટતો જાય છે. તે જ્યારે વૃક્ષ નારા પામવા આવે છે, ત્યારે તદ્દન જતો રહે છે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોય છે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રજ હોય છે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડે છે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ યથા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રજ છેટેથી પણ વાયુ સાથે આવે છે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા મારે છે. જોકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણિયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવે છે, તો તેઓ બાજુમાં થઈને વધે છે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાય છે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાય આવે છે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તપસા વહુરૂપેણ વેદિતાઃ
ર્મહેતુના । અંતઃસંજ્ઞા ભવંત્યેતે
ઉચ્ચદુઃસ્વસમન્વિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તપોચુલે કરી વિંટાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણિયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ-દુઃખે કરી ચુક્ત હોય છે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદ્ભિન્ન એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાચુન, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણિયોથી પણ સર્વજ ભરેલી છે. વનસ્પતિનાં પ્રત્યેક ફુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જીવો હોય છે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાળાં સર્વ પ્રાણિયોથી ભરેલાં હોય છે. દોઈ દોઈ ઉષ્ણ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કહેવું! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ મૂક્ષમદર્શક ચંત્રવરે જોવાથી જીવો દેખવામાં આવે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજ્ઞ પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

સર્વમિદમખ્યાત્તઃ ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે ॥ ૧૩૯ ॥

જરાચુન પ્રાણિયોને સ્તન હોય છે, તેમનામાં બે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છાંદરાદિ, માંસ ખાનાર સિંહ, વ્યાઘ્ર, જરખ, શિયાળ, વઝ, કુમા તથા ખિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, જાડી ચાંમ-ડીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, જોગાળવાળાનાર ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્વાય એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વિગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સરાલાદિ અને આપ્તલિયા મહાદ્વીપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મળમૂન કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણિયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણિયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૃધ્ર, ગરૂડ,

આજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્ષ્મીદાદિ, ધ્રુવનારા કચુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર અગલા વિગેરે અને પાણીમાં તરનારા અતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા, કાકીડા, સર્પભાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલનાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની ગણના કરેલી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે. ભેદે તેમની પણ ઇંડાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં મૂઢમ હોવાથી દૃષ્ટિ પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાય છે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી વેળા ભેવામાં આવે છે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને પીઠમાં બરડો હોય છે, તેની ગણના પૃથ્વશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃથ્વશાદીન અર્થાત્ કોમલ શરીરવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેને કાનને ઠંકાણે છીંડું હોય છે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકે છે, ને જેને કાન હોય છે, તે પ્રાણી બચ્ચાને જન્મ આવે છે, ને તેને ધવરાવવા માટે ચાન હોય છે. અર્થાત્ છીંડાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને ચાન હોય છે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુનધર્મ ભેવામાં આવે છે. જરાયુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવે છે, અને એ બન્ને વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોય છે, જે તપાસ કરનારને જણાઈ આવે છે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ ધર્મ તો સારી રીતે દેખાય છે, પણ મૈથુનધર્મ મત્સુણ મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ વખતે ભેવામાં આવે છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદજમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો ભેઈયે. ઉદ્ભિન્ન એટલે વૃક્ષ, જાતિમાં પણ એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધે છે ને તાજ રહે છે; તેથી એને આહાર જણાય છે. રાત્રિયે ગ્લાનિ પામે છે, માટે એ નિદ્રાવશ થાય છે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના માર્ગમાં પચ્ચરાદિ કંઈ આટે આવેતો એ આજુમાં ધઈને વધે છે, માટે એને ભય થાય છે, એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરવ્તો સંયોગ થાય છે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેતો છે. એ ઉપરથી આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાય છે, જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં ન્યૂનાતિકપણાએ જણાય છે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારાસાર જાણવાનો વિવેક છે. તેઓ ભેદે શરીર શક્તિયે સિદ્ધ, વ્યાધિ તથા દસ્તિ આદિ બળવાન પ્રાણિયોથી ધણા ન્યૂન છે, તોપણ તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ અવિક્ત હોવાથી તેમને વશ કરી શકે છે. સ્ત્રિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદી જુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહનાદિ વૈભવનાં સાધનો માટે, તેમજ શેષ મનનાં આરંધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનીકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર રહેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. વિદ્યુદ્યંતથી પલવારમાં દૂરદેશના ખખર જાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ યંત્રવડે ઘણું છેટેથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ જાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દૃષ્ટિએ નહીં ભાસતા મૂઢમ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહે તો આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્ત્વોને જાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત, અખંડાકાર, સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માને જાણી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જોવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન નરાયણ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની જેઠ તેઓમાં પણ દશ ઈન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલતું એકજ રીતનું ભાસેછે, પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુંભ, અશુંભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે; જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેળવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. નરાયણ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં જોઈને ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેળવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલતું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજન વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો ભરેલા હોયછે, જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ખનિજ કહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર ગુણવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસગંધસ્પર્શવતી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥

રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુક્લ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધના સુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા દોષળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહોછે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા આદેર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ-આકાશમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલા છે. માટેજ ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥ આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાયછે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ ભાસેછે. કોઈ પણ એક બાલુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી અંધાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો જીણો સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ ભાસેછે, પણ વાયુ નિઃશ્વેષ ખેંચી શકતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થ-માંના આકાશમાં રહેછે, જેથી જીણો પણ શબ્દ સંભળાયછે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા ભાસેછે; અને પૃથ્વી ગોળ છે, ને તેની સર્વ બાલુએ આકાશ છે, એટલે તેના અર્ધગોલની સાથે લાગેલું આકાશ ધ્રુવ જેવું ભાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી કાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસીના સ્થિતપ્રકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ खगोलवर्णन ॥

વલકન્

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે, તેમાં પેહેલો વલકન્ નામનો ગ્રહ છે. ઘણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજીકથી હોતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું જણાયાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કોઈ બીજો ગ્રહ હોવો જોઈએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિઓના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકતો નહીં. છેવટ ઇસ્પાનિયન ૧૮૦૮ માં ખગોળ સૂર્યઅદ્યય થવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલકન્ એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ ૯૭ યંત્રવડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીસ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પહોંચતાં ૧૧ મિનિટ લાગેછે. એની સપ્તળી-ઋતુઓ પણ આપણા વીસ દિવસમાં થાયછે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઈ હશે.

બુધ.

વલ્કન્ પછી સૂર્યને ફરનાર અહ બુધ છે. તેનો વ્યાસ એટલે સરસ મધ્ય-રેખા અર્ધાત જડાઈ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પૃથ્વી કરતાં ધનફળમાં અર્થાત પોતાના આખા અંગે ઓગણીશ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આશરે એક કોઠ એંશી લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આવતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગળ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું કરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે એ વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીસ દિવસ મુઘી ક્ષિતિજ આગળ દેખાયછે. તે એક કલાકમાં ચોપન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઠવાશી દિવસમાં ફરી રહેછે. ભારકરે અહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાણ્ગોઢ્ઢપ્-

વ્યક્ષસત્તશસિનો જ્ઞશીઘ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

આર અખજ બત્રીશ કોઠ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૬૩૬૬૮૮૮૪ શીઘ્ર પર્યય થાય. છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૩॥

એથી તેના ઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંત-ર્ગદ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે અહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિ-યોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઈ હશે. કોઈ કોઈ વખત તે સૂર્ય અને પૃથિ-વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવેછે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે. જ્યારે તે પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં થઈને જાયછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે ત્યારે પૃથિવીથી છટે હોયછે.

શુકે.

બુધ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્ત્વ પૃથિવીના મહત્ત્વ જેવડું છે સૂર્ય ચંદ્ર મિત્રાણ આકાશમાના સર્વ ગોળ કરતા તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. ન્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતા તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે, કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને ન્યારે તે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેડે હોય છે તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમા આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમા સૂર્યને ફરી રહે છે ભાસ્કરાચાર્ય ગ્રહગણિતાધ્યાયમા જણાવે છે કે,

દ્વિનન્દવેદાઙ્ગજાગ્નિલોચન-

દ્વિશૂન્યશૈલાસિતશીઘ્રપર્યાયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સોર વર્ષમા શુકની ૭૦૨૨૩૮૮૪૯૨ શીઘ્ર પર્યાય થાય છે, એ હીસાએ તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે ॥૧૪૪॥

એટલે તે ઉપરના રહેવાસીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે તેટલા વખતમા ત્યા સઘળી ઋતુઓ થવી જોઈએ તે પોતાના અગે સવા ત્રેવીશ કલાકમા ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાવી શકાયો છે જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અત-ર્જૂં છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યત્રવડે દેખાય છે તે ન્યારે સૂર્યની પૂર્વમા હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી ૨૬૨ દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે અને ન્યારે સૂર્યની પશ્ચિમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સૂધી દેખાતો નથી તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમા ફરી રહે છે, ને તેની આગળ પાછળ ૨૬૨ દિવસ સૂધી દેખાય છે, તેનું મારણુ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મદ ગતિથી તેની પાછળ પાછળ જતા સૂર્યને ફરે છે, જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ પ્રમાણ ધર્મ પ્રમાણુ શુક ઉપર પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પૃથિવીના કરતા આશરે બમણા પડે છે, જેને ત્યા પહોંચતા છ મિનિટ લાગે છે ત્યાથી સૂર્ય પણ આપણા ૨૨૪ દિવસમા દેખાય છે, તેથી તેના ઉપર પ્રાપ્તિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે શુક પણ ન્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, ને દૂરદર્શક યત્રવડે અવલોકન કરતા સૂર્યઅંધ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે પણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચસો કોશ ઉપર તેનો ઉદય થવાને નજદીક એક હોરા એટલે કલાકનો વખત લાગેછે. એમ હમણાં વિજ્ઞાનીનો તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામેછે, તેજ સ્થાને પાછો ઉદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીસ કલાક લાગેછે, માટે એક કલાકનો વખત જે પાંચસો કોશે થાયછે, તો ચોવીસ કલાકનો વખત આર હજાર કોશે થવો જોઈયે. એમ થાયછે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવાવિષે કંઈ શંકા રહેલ નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની જડાઈ ભૂ-મિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની જડાઈ અર્થાત્ વ્યાસવિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશીવિદ્યામુધાનિધિમાં કાશીના આપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષસંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેભનન્દામિહતે વિભક્તે
હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૬૨૭ થી ગુણી
૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ
લવાણસૂર્યે: પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મ: ॥ ૧૪૫ ॥ પરિધિ નીકળેછે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં અહગણિતાધ્યાયના ચંદ્રઅહણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

ભનન્દામિમિતપરિધે:
૩૬૨૭ ચોળન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો
૧૨૫૦ ચોળન વ્યાસ એટલે જડાઈ થા-
લછે ॥ ૧૪૬ ॥

લવાણસૂર્યોર્મિતો વ્યાસ: ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાપટિસ્તથા
ગોળનો વ્યાસ વીસ હજાર ચોળન હોય
સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-
તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે
સન્નો વૃત્તપરિણાહ: ॥ ૧૪૭ ॥ ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ ચોળન થાયછે ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં જડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીસ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે નક્કમ યંત્રોની સહાયવડે શોધી કઢાડ્યું છે જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કઢાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માખી કઢાડયું હોય એમ જણાયો. ભાસ્કરાચાર્યોદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથિવીનું મહત્વ શોધી કઢાડેલ છે, પણ તે સમય હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે કાઢાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત-શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદમુત્તરં સ્યા-
ત્તદક્ષવિશ્લેષલઘૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિત્યનુપાતયુક્તયા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઉત્તર દક્ષિણના બે શેહેર વચ્ચેના અક્ષાંશની આદખાકી કરી જેટલા અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરોબર બે તે પુરોનો ઉત્તર તરફનો યોજનાત્મક અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો ? એ ત્રિશશિના હીસાબે ભૂગોળના ઘેરાવાતું જે પ્રમાણ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિતિપોઢશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં પોઢશસંગુણં સ્યાદ્-
ભૂમાનમસ્માદ્દહુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઉજ્જન નગરી વિપુલવૃત્તથી પૃથિવીના સોલભા અક્ષાંશ ઉપર ગણિતે કરી આવે છે, માટે વિપુલવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક અંતર એક અક્ષાંશના યોજનાત્મક અંતરથી સોલગણો હોય છે. એ ઉપરથી પૃથિવીના ઘેરાવાતું એ પ્રમાણ કહ્યું, બહુ કહેવા વડે શું ? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેખા લંકા ઉપર થઈને જાય છે, એમ પ્રાચીન આર્યે જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઉજ્જન શેહેર વિપુલવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્યરેખાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેખા લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઉજ્જન શેહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતતું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરોમણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઉત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપરિધિઃ સપ્તાઙ્ગ-
નન્દાન્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુમ્બજઙ્ગસાયકમુવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને વ્યાસ ૧૫૮૧ $\frac{૧}{૪}$ યોજન કહેલ છે ॥૧૫૦॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેટલા વખતમા એના ઉપર દિવસ રાત્રિ થાય છે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના અહગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

જ્નોદયદ્વયાંતરં તદર્કસાવનં દિનમ્ ।
તદેવ મેદિની દિનં ભવાસરસ્તુ ભમ્રમઃ ૧૫૧

સૂર્યના બે ઉદયનો જે અંતર તે સૂર્યનો સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન દિવસ કહેવાય છે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક ગોળ દડાની વચમાં સળી પડેલીને તે દડાને તે સળી ઉપર વેગથી

ફરવો હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ધણો વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચસો કોશનો છે, જે ઊત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારાસમૂહ વા રાશિ નીચેથી ખસીને બીજા તારાસમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જોકે સૂર્ય ખસતો નથી તોય પણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઇદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોડમ્યુદેતિ સમયેન યેન તત્
સપ્તમોડસ્તમુપયાતિ તેન ચ ।
રાશિરૂર્ધ્વમપમંડલં કુજા-
દર્દમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઇદય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે. જો રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત્ છ રાશિ નિરતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારાનીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને બાર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિષિયોએ બાર ભાગ કહેવા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા બાર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫^૧/_૪ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્તિથયઃ સ્વરામાઃ
સાર્દદ્વિદ્વિસાઃ કુદિનાદ્યમન્દ્રે ।
અસ્યાર્કમાસોડર્કલઘ્વઃ પ્રદિષ્ટ-
ત્રિંશદિનઃ સાવનમાસ एव ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પક્ષ તથા ૨૨^૧/_૪ વિપળ હોય છે. એનો બારમો ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનોજ કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સમગ્રી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રિની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સ્. ૫૩ ઋચા ૭ માં કહ્યું છે કે,

આગન્ દેવઋતુભિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

મૂર્ધ ઋતુએ સહિત આવે ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેવ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલારાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ મૂર્ધની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે, જેથી તેની બન્ને ટોચો ઉપર મૂર્ધનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં દિવસ રાત્રી સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકરરાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો બંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ, હેમંત તથા શિશિરના લેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં તેનાં ફિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને ચંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય ફિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેદવાળી ઊન્હાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જટલી થવાની હોય તેટલી યદ્ય રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયનના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઉપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે મૂર્ધની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોચો મૂર્ધની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય મૂર્ધ ઉત્તર તરફ ખસતાં ઉગતો જણુ-

યજે, માટે ઉત્તરાયણનો સૂર્ય દેહેવાયજે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વર્ષાઋતુ બેસેજે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાધર્મમાં સીધાં પડતાં સૂર્ય કિરણોયે ખેંચેલું પાણી પાણું પડવા માંડેજે. એવ રાશિનો સૂર્ય થાયજે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચ પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાલુમાં આવી રહેજે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેવા ઉપર ઉગેજે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચા સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાધર્મમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાનેલીધે બેઉ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયજે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાલુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાલુમાં આવતી જાયજે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા દર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાયજે. અને પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડેજે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઇને છ માસના દિવસનો આરંભ થાયજે. તેમ દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આગ્નિને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો અંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઇને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયજે. દિવસે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાયજે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાયજે. એથી હલકું દક્ષિણ ગોલાધર્મના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઇન્દ્રાણી ઋતુ પુરી થઇને શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાયજે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઊત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને યંડી વધારે થતી જાય છે. ઊત્તર ગોલાધર્મમાં એથી હલકું થાયજે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડવાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઇને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઇન્દ્રાણી ઋતુનો આરંભ થાયજે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાયજે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહે છે, જેથી તેની ઉત્તર ટોચ સૂર્ય તરફ નેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટો દહારો ને નાનામાં નાની રાત થાયજે. એથી હલકું દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાયજે ત્યાંસુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાયજે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાલુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાલુમાં આવવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઊત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોચા સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઊત્તર ગોલાધર્મમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાધર્મમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટા થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં જાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી જોડેલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી જિત્તર ગોલા-
ર્ધમા વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં
મૂર્ધકિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો મૂર્ધ થાય છે, ત્યારે
જોડેલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવી રહે છે,
જેથી મૂર્ધ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા જાપર જાય છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોચા સૂર્યની
સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઠી
ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી જિત્તર ટોચના વાસિયોનો છ મા-
સનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટોચના
વાસિયોને તેથી જીલદું થાય છે. જિત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી
બન્ધાળાની ઋતુ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી જીલદું થાય છે. ભારકરાચાચે
શિરોમણિના અઢગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વેચ્છમ્ભોગોર્કવર્ષં પ્રદિપ્તં
ચુરાત્રં ચ દેવાસુરાણાં તદેવ ॥ ૧૫૫ ॥

મૂર્ધસિદ્ધાંતના બ્રુગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મેપાદાવુદિતઃ સૂર્યસ્ત્રીન્ રાશી-
નુદયુત્તરમ્ । સંચરન્ પ્રાગર્હર્મધ્યં
પૂર્યન્મેરુવાસિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

કર્કાદીન્ સંચરન્સ્તદ્-
દન્હઃ પથાર્ધમેવ સઃ ।
તુલાદીસ્ત્રીન્મૃગાર્દીશ્વ
તદ્દેવ સુરદ્વિપામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

અતો દિનક્ષપે તેપામન્યોન્યં હિ
વિપર્યયાત્ । અહોરાત્રપ્રમાણં ચ
માનોર્મગણપૂરણાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્મજે પછુ પોતાના અષ્ટાગહકય નામના વૈધકે અથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

માસૌદ્વિસંહ્યૈર્માઘાદૈઃ કમાત્ પઙ્કતવઃ
સ્મૃતાઃ । શિશિરોઽથ વસંતશ્ચ ગ્રીષ્મવ-
ર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર
વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અસુરોનાં
દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

મેપાદિ રાશિમાં જીલ્લ પામેલો મૂર્ધ ક્રમે-
કરી જિત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિ-
વીની જિત્તર ટોચવાસી જનોના દિવસનું
પેહેલું અર્ધ પુરૂ કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

તેની પેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે
દેવોના દિવસનું પાછલું અર્ધ પુરૂ કરે છે,
અને તેજ ગીતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ
ત્રણ રાશિમાં જતા અસુરોના દિવસનું
પૂર્વાર્ધ તથા પશાર્ધ પુરૂ કરે છે ॥ ૧૫૭ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે
જીલ્લા થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્ર-
માણ સૂર્યના એક વખતના રાશિચક્રભો-
ગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

ક્રમથી માઘાદિ બેઠે માસે કરી શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ તથા હેમત,
એ છ ઋતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એ રીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યાના સૂર્ય સુધી ઊત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્યસુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો તથા ઊત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્ધાંત પોપ માસથી મિથુન રાશિ પર્યંત અર્ધાંત જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઊત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઊત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠંડાણે દર બળે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ, ને કર્કે રાશિથી આરંભી અર્ધાંત આપાડ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્ધાંત માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બળે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત ઋતુ થાયછે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બન્ને વખતે એથી ઊલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માનોર્મિકરસંક્રાન્તેઃ પળ્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । કર્કાદેસ્તુ તથૈવ સ્યાત્ પળ્મા-
સા દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઉત્તરા-
યન, તેમજ કર્કે સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

દ્વિરાશિનાથા ઋતવ-
સ્તતોઽપિ શિશિરાદયઃ ।
મેષાદયો દ્વાદશૈતે
માસાસ્તૈરેવ વત્સરઃ ॥ ૧૬૧ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ ઋતુઓ
બળે માસની થાયછે; અને મેષાદિ બાર
રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે બાર સૌર
માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

મૃગાદિરાશિદ્વયમાનુભોગાત્
પઢર્તવઃ સ્યુઃ શિશિરો વસંતઃ ।
ગ્રીષ્મશ્ચ વર્ષાશ્ચ શરદ્ચ તદ્દ-
ર્દ્ધેર્મતનામા કથિતોઽઞ્ચ પદ્મઃ ॥ ૧૬૨ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બળે રાશિના ભોગથી છ
ઋતુઓ થાયછે, તેમાં શિશિર, વસંત,
ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની
છઠ્ઠી ઋતુ ઝંઢી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના ઉત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઉત્તર ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. એમ છતાં પણ કેટલાકે એમ મા-

નેછે કે, ગકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઉત્તરાયન સમયમાં ઉત્તર ટોચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાયછે. અને કઈના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોચ વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચ વાસિયોની રાત્રિ થાયછે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं
निगेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् ॥ १६३ ॥

ઉત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવાળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના મૂર્ધ થાયછે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ, ને દિવસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાય છે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાયછે, એવો હોવો જોઈએ ॥ ૧૬૩ ॥

द्वन्द्वान्तमारोहति यैः क्रमेण
तैरेव दृष्टैरवरोहतीनः ।
यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवै-
स्तत्रैव तिष्ठन्न विलोकयते किम् ॥ १६४ ॥

કારણુ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બધે રાશિના અતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊતરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય! ॥ ૧૬૪ ॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને બિપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનાર ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનકૂળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અતરે આસરે એક લાખ વીસ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સળાસ-ત્તાવીસ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પાંદોથી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને રહ્યું દિવસ થાયછે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઉત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાયછે, કારણુ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરેછે, કોઈ કાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઉપરથી દેખાતી નથી; તેથી એકું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં એકજ વખત ફરી રહેછે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસ રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખત થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દોર્યુતેઃ સંયુતિર્વાવદન્યા
વિધોર્માસ एतच्च पैत्र्यं चुरात्रम् ॥ ૧૬૬ ॥

એજ ગ્રંથના ગોણાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનૈતિ પુનઃ શશીનં
ક્રામન્ ભવક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેપવસ્ત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥

દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તપી તમોહન્તુરદર્શને સતિ ।
કુપૃષ્ઠગાનાં ઘુનિશં યથા નૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાસિનામ્ ॥ ૧૬૭ ॥

વિપૂર્ણમાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્વાયઃ સુધાદીધિતિમામનન્તિ ।
પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્ચુદલં તદૈપામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

માર્ધાન્તરત્વાન્ન વિધોરયઃસ્થં
તસ્માન્નિશીયઃ સ્વલ્લ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્લેઽસ્તમેત્યર્થત एव सिद्धम् ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટ્ટે ગોણપાઠમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધ દેવાઃ
અન્યત્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
રનાં સાર્ધં પિતરઃ
મયમ ને ૬ ૧ કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અમાવાસ્યાના યોગથી
ખીજ અમાવાસ્યાના યોગપર્યંત ચાંદ્રમા-
સ કેહેવાયછે. ને એજ પિતૃના દિવસ
રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના જુદાપણાએ કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિએ ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને દ્રીથી પામેછે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાયછે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાયછે ॥ ૧૬૬ ॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યનાં દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાયછે, તેજ પ્રમાણે
ચંદ્રગોણના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને
પણ દિવસ રાત્રિ થાયછે ॥ ૧૬૭ ॥

ચંદ્રગોણના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનાર
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીનો ચંદ્ર માને છે; તેઓ અમાવાસ્યાએ
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર જુએ છે,
જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને પૌર્ણિમાએ ચંદ્રગોણ સૂર્યથી છ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્યરાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ચંદ્રગોણના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે કૃષ્ણપક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામે છે, ને શુક્લપક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્થાં ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો આર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
હેમેછે ॥ ૧૭૦ ॥

મૂર્ધસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સઙ્કદુદ્ગતમબ્દાર્થ પદ્યન્યત્કેં સુરાઽસુરાઃ ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
ભુવિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દેત્યો અર્થાં વર્ષં પર્યંત, ચદ્રમાં
રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં
રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત તઃ
ધને એકવાર ઉદય પામેલો જોયછા ॥૧૭૧॥

વળી ૨૮^૧ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાયછે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાયછે. પણ સઘળી ઋતુઓ એક સૌરવર્ષમાં આવી રહે-
છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧^૧/_૩ દિવસ વધારે હોય-
છે. માટે પ્રત્યેક સંઘા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાસ કરતાં ૫૯ ને કંઈક અધિક દિવસ
જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોયે તેટલા વખતમા જો વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને
અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાસને સૌરમાસ સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન
કર્યું હોત તો સૌરમાસ પ્રમાણે થતી ઋતુઓ હમણાં જો ચાંદ્રમાસ પ્રમાણે પણ થતી
જોવામા આવેછે, તે આવત નહીં પણ જે ચાંદ્રમાસમાં જે ઋતુ આવી હોત, તેજ
ઋતુ ખીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧^૧/_૩ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨^૨/_૩ દિવસ એ રીતે મોડી
આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુચ્છવણુ થાત. સંઘા પાંચ સૌરવર્ષમાં જો વખત અધિક
માસ આવતાં જે વર્ષમાં ક્ષય માસ આવે તે વર્ષમાં જો અધિકમાસ આવેછે. ને ક્ષય-
માસમા જો માસની ગણતી થાયછે.

ભારકરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાદ્-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાખ્યઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયે નાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાં-
દ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાયછે, ને કોઈક
કાળે જેમા સૂર્યની જો સંક્રાંતિ આવેછે
એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાયછે. ક્ષયમાસ
કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવેછે, ખીજા
કોઈ માસમા આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં
ક્ષયમાસ આવેછે, તે વર્ષમા જો અધિ-
માસ થાયછે ॥ ૧૭૨ ॥

મતોઽધ્યદ્રિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિથીશૈર્ભવિપ્યત્યથાગ્નાસમૂર્ચઃ ।
ગજામ્યથિભૂમિસ્તથા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષઃ કચિદ્લોકુભિથ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૯૭૪ ના વર્ષમાં આવી
ગયો, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા
૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણુ કરી એ
૧૪૧ વર્ષે આવેછે, પણ કોઈ કોઈ વેળા
૨૧૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવેછે ॥૧૭૩॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદંદવઃ સ્વાહુગ્રીવાન્
યસ્માત્તસ્માત્સંહયયા તેઽધિકાઃ સ્યુઃ ।
ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તજ્ઞસ્તેઽધિમાસાઃ પ્રદિષ્ટાઃ ૧૭૪

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોયછે,
માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા અ-
ધિક થાયછે, તેટલા ન્યોતિય નળુનારા-
ઓએ અધિમાસ કલા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે સહી એક સૌરવર્ષમાં મૂર્ચને ફરી રહેછે, તેથી તેન
ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વખતમાં થતી નેમ્પે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો
તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં મૂર્ચકિરણો પ્રતિક્ષિત
થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્ર-
તિક્ષિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ ચતુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રમાણક ૧ ના
અધ્યાય ૯ માં કહ્યું છે કે,

યાર્મરયં ચંદ્રમસિ સ્વધામિઃ ॥ ૧૭૫ ॥   જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે
સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ આર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક યંત્રવડે વારંવાર નેહ તપાસ કરીને
એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ
માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ
પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડેછે,
તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક યંત્રવડે તેટલો ભાગ
સપાટ હીસો પ્રકાશિત દેખાવો નેહતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા
પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કર-
વામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક
યંત્રવડે તે જેવો સાફ દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુએર જેવું દે-
ખાત, ને તેમાં વાદળાંની ચતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ,
વાતાવરણ તથા વાદળાં નજ દોષ, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના
પ્રાણી જેવાં દોષ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં નેમ્પે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઉજ્જડ એવાં
ભયંકર, પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું
કે હજી ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર મૂર્ચકિરણો પડેછે,
તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અ-
ર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જોણું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઝાંછી વધતી કળા થવાનું
કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું
છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બને ન હોય, ને માત્ર ઉજ્જડ પર્વતોજ
હોય, તો તેમનાપરથી પાછાં વળતાં મૂર્ચકિરણો ઉજ્જળ રહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

યુને ઊભણ લાગવો નેહયે. કારણ આપણા ભૂગોલમાં પણ ન્યાં પર્યટની નબીન
 તે ઊપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊભણુ લાગેછે. કદી એમ ધારવામાં આવે
 પૃથિવી ઊપર સૂર્યકિરણોની ઊભણુતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃ
 માસેના ઘટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ
 રહેવા ઊંચે જાયછે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં મુખી નેટલી ત્યાં પેહોચતાં
 રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્યકિરણોની ઊભણુતા બધ થવાથી ચંડી થઈ
 થઈને પાછી પૃથિવી ઊપર પડેછે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઈ
 છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઈ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને
 લાગેછે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમકે પૌષ્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોયછે, ને
 સૂર્યાસ્ત થતાંજ લાગવો ઉદય પામેછે, જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહે
 પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊભણુતા બધ થતાંજ ચંદ્રની ઊભણુતા લાગુ પડવાથી રાત્રિ
 પણ ગરમી રહેવી નેહયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઈ વિલક્ષણ રીતે જ
 તથા વાતાવરણ બંને હોવાં નેહયે; જેથી તેનાપર પડતા સૂર્યકિરણો ત્યાં થકા થઈ
 પાછા વળેછે, જે પૃથિવી ઊપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની લીનાસ વડે વિશેષ
 થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત લાસેછે. કેમકે કરી ચંદ્રની એક
 બાજુ સૂર્ય તરફ ને એક બાજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પદર દિવસ મુખી રહે
 વાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊભણુતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી
 નેહયે. તેથી ઊભણુતાને લીધે ત્યાંજ વાતાવરણ પણ ઘણુજ પાતળુ હોતું નેહયે, ને
 ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડેછે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો,
 તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઈ ચુરપણાને પામી,
 એવા પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જતી નેહયે. જેથી
 ત્યા વાદળા હોય તોપણ નહીં જેવાંજ હોવાં નેહયે. વાયુના પરમાણુ પારદર્શક
 હોવાથી વાતાવરણુ દેખાતું ન નેહયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિથી તે ધુમેર
 જેવું દેખાય ખડ. જેમ ચંદ્ર ઊપર ન દેખાવાતું કારણ ત્યાં અતિ ઊભણુતાને લીધે
 ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી નેહયે. માટે
 કદી ચંદ્ર ઊપર દૂરદર્શક યત્નવડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદ-
 લાંની ઉપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણુ તથા જેમ પૃથિવી ઊપર અંધારામાં રહેલું જળ
 દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું
 જળ હોય, તો તેને ચોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થતી નેહયે. જ્યારે
 આ ભ્રમણમાં નાનામાં નાતું રયાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડો
 ગોઠ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિ-
 યોનાં સરીર મિશ્રિત પચમહાભૂતનાં બનેલાં બાસેછે, તે ઊપરથી જણાયછે કે, પ્રા-
 ણિયો થવા માટે પાંચ મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઈ જાતના પ્રાણિ-
 યોના સરીરમાં પૃથિવીનો, કોઈના સરીરમાં જળનો, કોઈનામાં અગ્નિનો તથા કો-
 જાતના પ્રાણિયોના સરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે નેવામાં આવેછે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં બે ભૂતનો તો કોઈમાં પણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસેછે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું ? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ ક્રીડા થાયછે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવેછે, એમ જોવામાં આવેછે, તો એવી કંઈ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને યોગ્ય એવા પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસેછે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તી હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણો ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફળ ચૌદગણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ બાજુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહેછે, તેના ઉપરથી ત્યાંથી રાત્રિયે
આપણો ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાયછે; પણ તેની બીજી બાજુ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણો પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની બાજુમાં કોઈ કાળે
પણ અંધાર પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય-
છે. પણ તેની બીજી બાજુમાં રાત્રિયે મુદ્દલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છિયે,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખિયે છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ બાજુ
દેખિયે છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચંદ્રમાસમાં ફરી રહેછે, પણ ચંદ્રઉપરથી
પ્રાપણા ભૂગોળની સઘળી બાજુ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવિસ કલાકમાં પોતાને
તોડે ફરી રહેછે.

૪

અહણુ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ બ્યારે એક સમસૂત્રમાં હોયછે, ત્યારે
અહણુ થાયછે. પીંછિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં ચંદ્ર
ને બીજી બાજુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય,
તે પુનેમે ચંદ્રઅહણુ થાયછે; કારણ જેમ ઢીપક અને ભીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર
ઢીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા ભીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની
વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા
ચંદ્ર ઉપર પડેછે; જેને ચંદ્રઅહણુ કહેછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રઅહણુ દેખાયછે,
તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યઅહણુ ભાસેછે, કેમકે પૃથિવી વચમાં હોવાથી
તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર વચમાં હોય છે, ને તેની
એક બાજુમાં સૂર્ય ને બીજી બાજુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે અમાવાસ્યાએ એ

ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અમાવાસ્યાયે સૂર્યઅહણુ થાયછે, કારણ જેમ દી પકની વચમાં પદાર્થ આનનાથી દીપક દેખાતો નથી, તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી, માટે સૂર્યઅહણુ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર સૂર્યઅહણુ દેખાયછે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું અહણુ ભાસેછે, કેમકે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડેછે ભાસ્કગચાર્યે શિશેમણિના ગોવાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी
विशति । तेन प्राक् ग्रहणं पश्चान्मोक्षो-
ऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતા પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરેછે, જેથી તેમાંથી નીકળતાં તેને આગળથી અહણુ ને પાછળથી મોક્ષ થાયછે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागाज्जलदवदधःसंस्थितोऽभ्येत्य
चंद्रो भानोर्विवं स्फुरदसितया छादयत्या-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैव कक्षान्तरत्वात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી આવીને સૂર્યબિંબને, પાતાની સ્ફુરાયમાન ચમ્બલી કાળી મૂર્તિવડે ઢાકેછે, તેથી સૂર્યને પાછળથી અહણુ ને આગળથી મોક્ષ થાયછે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી કયાક ચંદ્ર વડે ઢકાયવો સૂર્ય દેખાતો નથી, ને કયાક ઢકાયવો ન હોવાથી દેખાયછે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ નયના અહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

भूमा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिघत्ते ॥ १७८ ॥

અહણુ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકેછે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્થભટે પણ ગોવપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भूदछायापि या तम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्यं शशिनं मह-
ती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી માટીમય છે, ને જે છાયા તે અધકાર છે માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

અર્થશિદ્ધાંતના ચંદ્રઅહણુવિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે —

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्यो घनवद्भ-
वेत् । भूच्छायां मादमुख्यन्तो निश्लस्य
भवेदमा ॥ १८० ॥

મેપની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકનારો થાયછે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂજાયામાં પ્રવેશ કરેછે, તેથી એને ભૂજાયા ઢાંકનારી થાયછે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ અહલાધનમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયત્વર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિભા ॥ ૧૮૧ ॥ સૂર્યને ચંદ્ર અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા
ઢાંકેછે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે
ભાસ્કરમર્કગૃહે પ્રવિશતીન્દુઃ ।
પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-
ન્નેન્દોર્ભાનોઞ્ચ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર પોતાના અહણુ સમય પૃથિવીની છા-
યામાં અને સૂર્યઅહણુ સમય સૂર્યની આડે
પ્રવેશ કરેછે, તેથી કોઈ કાળે ચંદ્રનું પા-
છણા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી
અહણુ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ યદિ
ચોદગદક્ષિણે ન નાતિગતઃ ।
ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુક્તશ્ચાયામૌર્વી
તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચંદ્ર, જ્યારે સૂર્યથી સાત-
મી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે
કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે
પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરેછે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽધઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બુદવત્સ-
માગતઃ પશ્ચાત્ । પ્રતિદેશમતશ્ચિત્રં દૃષ્ટિવશા-
ન્નાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની જેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, સૂર્યને પછ-
વારેથી આવીને ઢાંકેછે, જેથી દેશ દેશમાં
દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય અહણુ
દેખાયછે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ
કુણ્ડવિપાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।
સ્વર્ણં સ્વેર્યતોઽત-
સ્તીક્ષ્ણવિપાણો રવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચંદ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી
હોવાથી, અહણુ સમય ચંદ્ર ઘેરાયલા શી-
ંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયેલો, અને સૂ-
ર્યને ઢાંકનાર ચંદ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય
તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાયછે ॥ ૧૮૫ ॥

એવમુપરાગકારણમુક્તમિદં દિવ્યદર્શિ-
રાચાર્યઃ । રાહુરકારણમસિન્નિત્યુક્તઃ
શાસ્ત્રસન્નાવઃ ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોએ
અહણુનું કારણ કહ્યું છે, મારે અહણુ થવામાં
રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો
અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

થાણુંકરી પ્રત્યેક અઠાર વર્ષ ને દશ વા આગિયાર દિવસે એનાએ સૂર્ય તથા
ચન્દ્રઅહણુ ફરીથી થાયછે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે
ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેરલો વખત
લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ અહણુ થવા માંડેછે. ચંદ્ર તથા સૂર્યઅ-
હણુ થતી વખતે તેમના વર્ણ આ પ્રમાણે દેખાયછે. શિવોમણિના અહગણિતાધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂન્નવર્ણઃ સુધાંશો-
ર્ધે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
માનોઽચ્છન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥ ૧૮૭ ॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂન્ન જેવો,
અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
ગ્રહણમાં લાલભિન્નિત કાળો, ને આખા
ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને કરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો
છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનક્ષણમાં અર્ધાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો
છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોઠ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યોસ્તની વ-
ખતે ઉદય પામેછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોયછે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી
કેવળ એક કોઠ પંચોતેર લાખ કોશનું થાયછે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં
હોઈને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામેછે ત્યારે પૃથિવીથી છટામાં છટે હોયછે, ને તેનું
અંતર સુમારે અગિયાર કોઠ સીતેર લાખ કોશનું થાયછે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર
કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહેછે. ભારકરે ગ્રહગણિતાધ્યા-
યમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન-
વ્યાલપણ્ણવયમાશ્વિનોઽસૃજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

ચાર અખળ બત્રીસ કોઠ સૌર વર્ષમાં,
મંગળની ૨૨૬૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમા થાયછે,
એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગેછે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાયછે, ને
તેમની એક એક ઋતુ પણ આપણા કરતાં બમણા વખતની હોયછે. તે સુમારે સાડી
ચોવીસ કલાકમા પોતાના અંગે ફરી રહેછે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરનાં દિવસ
રાત્રિ રહેજ મોટાં હોયછે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગેછે,
ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉષ્ણતા પડેછે, જેથી ત્યાંના પ્રાણિયો
પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાયછે. એ ગ્ર-
હને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી
દૂર છે, ને ત્રીસ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અ-
ઠારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭૬ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ ઉપગ્રહોનાં મહત્ત્વ
હજી શોધી શકાયું નથી. સારા દૂરદર્શક ચંચવડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપ-
રના જળ તથા સ્થળના આકારો આજાણ્યાં આવેછે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળોંથી
ભરેલું દેખાયછે. એ ગ્રહ લાવ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત બાસેછે, તે કાંતો એની જ-
મીન લાલ છે, વા કાંતો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન
પામેછે. એ ગ્રહના વાગિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક જેવડો મોટો દેખા-

યથે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ, શુક્ર સૂર્ય ઉપર ચંદ્રને જતા દેખાયછે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ, શુક્ર તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે અહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણ તે એ ત્રણેથી બાહેર રહીને સૂર્યને ફરેછે.

અલ્પગ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, જુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અલ્પગ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં દેખાઈ આવેછે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહેછે. એ સર્વ ગ્રહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અલ્પગ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વ ગ્રહો કરતાં તે મોટો છે. તેના વ્યાસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આસરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને ત્યાં એક એક ઋતુ પણ આપણા બધે વર્ષની હોવી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના અદ્વગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગપદ્મલોચન-

દ્વ્યન્વિપદ્મગુણમિતા ગુરોર્મતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પતિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાયછે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આસરે આપણાં ૧૨ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજીક આપણા અર્ધા દિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધા રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં ધૂર્ણપ્રકાશને પોહોંચતાં ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી ધૂર્ણ આપણા કરતાં સત્તાવીસ ગણો નાનો દેખાયછે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વલતા પણ તેટલાં એટલાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં એ ગ્રહના અંગ ઉપર લાભા કાળા પટા દેખાયછે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર ખસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ ગ્રહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક યંત્રવડે એ ગ્રહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે; જેમનાં વારંવાર યતાં ગ્રહણો પણ એ યંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી મુમારે એક લાખ ચોતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઠાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ મુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી વ્યાસરે ત્રણ લાખ ચાળીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી મુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ મુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ધનુષ્યમાં અર્ધાંત સર્વ અંગે સાંતસો ગણા મોટો છે. તે સૂર્યથી વ્યાસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા મુમારે ત્રીસ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ યાચછે, ને તેથી તેમની એક એક ઋતુ આપણાં પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી જોઈયે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મુજક્ષનન્દદ્વિનગાઙ્ગવાળપદ્

કૃતેન્દવઃ સૂર્યસુતસ્ય પર્યયાઃ ॥ ૧૯૦ ॥

ચાર અબજ બત્રીસ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હી-સામે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં મુમારે ત્રીસ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦૬ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં યાચછે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૧૬ કલાક લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો બાસેછે, તેથી પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડેછે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં બૃહસ્પતિની જેટલે શનિના અંત્ર ઉપર ઉભા પડા બાગે છે, ને તેને ફરનારા આઠ ઊપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે. જેમાંના પહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી મુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨૬ કલાકમાં ફરી રહેછે. ખીજા ચંદ્રનો વ્યાસ ૮૭ માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

મુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠ્ઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, તે શનિથી ૩ લાખ ૯૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૯ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૯ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૯ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટાં ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપરનું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચ્ચનું આઠ હજાર બસો પચાસ કોશ પોહોળું અને નીચાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચ્ચનું ચક્ર શનિથી મુમારે ૯ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ઘણાં તેજસ્વિ ભાસે છે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું ઝાંખું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક ચંત્રવડે ભેળને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે !

યુરાનસ.

શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ યુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ કોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ મુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણાં ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક જાતુ આપણાં ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે ભેતાં હજીસુધી તેના અંગ-જાતુ આપણાં ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે ભેતાં હજીસુધી તેના અંગ-જાતુ ઉપર કોઈ ચોક્કસ ડાઘ ભેવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાને કાળ નક્કી ન કરી શકાયને લીધે, તેના ઉપર ચતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી મૂર્ધ આપણા કરતાં ત્રણસો સાઠ ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વલતા પણ ત્યાં તેટલાં આછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨૩ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક ચંત્રવડે ભેળને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે ગ્રહને ફરનારા ચાર ચંદ્રો જણાવવા છે. જેમાંનો પહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે; ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨૩ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી મુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હ-

વ્તર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એક જ સામાન્ય રીતે ફરે છે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કોટ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે, ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪૬ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણા નજદીક ૨૭૬ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯ સો ગણો નાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉષ્ણતા પણ તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયેલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૯ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહે છે. એ પણ યુરાનસના ઉપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જે બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અલ્પગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણું તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ ન્હાના છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવાં દૂરદર્શક, યંત્રો હશે, તો તો તેમને સ્થિતિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક જાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અલ્પગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ મળે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયેલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે! તેવિયે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે યુહિડિયા તારા કહેવાય છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોરાજેવા

ભાંમે છે. માટે તેઓ કંઈ અહ વા ઉપગ્રહની પેઠે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાંસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાજુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે જલણે સૂર્ય-પ્રકાશવટે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જણાય છે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાય છે. તે જો તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ જાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરતું કંઈ અંદોળની રીતે નથી. તેઓ અંદોળા માર્ગ બેઠી સૂર્યની ધણેજ પાસે આવીને પાછા ધણેજ છોટ જાય છે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છોટ હોઇને ફરે છે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ ન્હાના છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ધણેક કાળે આવવાથી હજારે વર્ષને અંતરે પાછા દેખાય છે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. જોકે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોયપણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી ઘણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાય છે, ને સઘળી દિશાએ ફરે છે. એ ધૂમકેતુઓવિષે વરાહ-મિહિરે જૃહલસંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा नगणितविधिनास्य श-
क्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिविधाः
स्युः केतवो यस्मात् ॥ १९१ ॥

ધૂમકેતુનાં જિહ્વતયા અસ્ત ગણિતે કરી જણાઈ શકતાં નથી, કારણ તે દિવ્ય, અંતરિક્ષ તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારના છે ॥૧૯૧॥

अद्भुताग्नेऽनलरूपं
यस्मिन्स्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ १९२ ॥

અદ્ભુત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા રત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિવિનાના સ્થાનમાં અગ્નિરૂપ બાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ કહેલું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतू-
नाम् । बहुरूपमेकमेव ग्राह मुनिर्नारदः
केतुम् ॥ १९३ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની ને કેટલાક હજારની કહે છે, પણ નારદ મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે બાસે છે, એમ કહે છે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ અહ તથા ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક જાતના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી ન્હાના ન્હાના ગોળ થાય છે. જેઓ પણ અંદોળી પેઠે સૂર્યને ફર્યા ફરે છે. તે ફરતાં ફરતાં જે અંદોળા આકર્ષણમાં આવી જાય છે, તે અહ ઉપર જઇને પડે છે. પડતાં પડતાં તે અંદોળા પાતાવરણ સાથે તેનો ઘસારો લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પડતા ગોળ ખ-

રતા તારા અથવા ઉલ્કા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે તેમાં મોટામાં મોટા સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયેલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિ ભવેદ્ગણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલચેચરતોડતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્વતયથ તારાશ્ચન્દ્રા-
દયો હિ નિવસન્તિતદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયેલી છે, તે તારાઓ સઘળા અદ્યોથી અતી દૂર રહેલ છે, ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

શીતાંશુવજ્જલમયાસ્તપતાત્સ્ફુરન્તિનાશ્વાવ-
હમ્પ્રવહમારુતસંધિસંસ્થાઃ । પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિ-
મિતભાવમુપાગતેડ્ઽસિંસ્તારા પતન્તિ કુહ-
ચિદ્ધુરુતાવશેન ॥ ૧૯૫ ॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્યવડે પ્રકાશે છે, ને આવડ તથા પ્રવહ નામના વાયુની સધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પવને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાનેલીધે ક્યાંક પડે છે ॥ ૧૯૫ ॥

સૂર્ય.

હવે ઉપગ્રહો સહિત ગ્રહ, ધૂમકેતુ તથા ઉલ્કા જેને કહે છે, એવો સૂર્ય તે સર્વનું મધ્યમાં છે. તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે ખીલ પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ગ્રહાદિનિધારણુ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ ગ્રહો ઉપર ઋતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તેવડજ પ્રાપ્તિ માત્ર છવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સ્. ૧૧૫ ની ઋચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુપથ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્યસ્થાવરતથાજંગમનો આત્મા છે ॥ ૧૯૬ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેયા અર્થાત્ જડાર્ધ ૪ લાખ ૩૦ હજાર દોશની છે; માટે ધનકળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાબાં તથા હંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંસા
રાહુમુતાઃ કેતવસ્ત્રયસિંદાત્ ।
વર્ણસ્વાનાકાર-
સ્તાન્ દૃષ્ટ્વોર્કે ફલં વૃયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાબાં દેખાય છે, તે તમથી ઉત્પન્ન થનાર તામસકીલક નામના તેતરીસા કેતુ કહેવાલા છે; તેમને વર્ણ, સ્વાન તથા આકારે કરી સૂર્યમાં જોઇને ફળ દેહેલું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાબાં તથા હંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે મોક્ષસ હંચા નીચાપણું એક વખત દેખાયું હોય, તેજ

ફરી દેખાવાને આપણા રૂપ દિવસ લાગેછે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહેછે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સૂર્યે અહોતું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરવું પાશ્વમથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયલું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફરવેછે, તેમ સૂર્યે જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતાવડે પોતાની સામે વળગેલા અહોને તેમના અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફરવેછે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘવિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણ ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટા ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ ખાંચા પડેછે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે માંસેછે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારેછે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હઝારો બળતાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને બળતું ઠરી જાયછે, તે સ્થાન કાળા ડાઘની જેઠે ભાંસે છે. સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા ભેતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉજ્જ્વળતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થાય એવી હોવી જોઈએ. એવિયે માનવી જ્ઞાન ધણું અદ્યપશક્તિવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતું નથી. એ સૂર્ય, અહ તથા ઉપઅહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કાઢાઈલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એવિયે કંઈ સંશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છોટી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ હશે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ દૂર આવે તો ઘણા આપણે ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી અહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જોડે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની જેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભાસ્કરે અહગણિતકથામાં કહ્યું છે કે,

દ્યુત્તમૂલં નલકં નિવેદય

વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંધ્રે ।

વિલોકયેત્સે સ્વચરં કિલૈવં

જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૯૮ ॥

જે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, જ્યાં દષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોડવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં અહોને જોયો અને એમજ જળનેવિષે તેથી ઉલટી રીતે જોયો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સૂર્યે અહો સૂર્યને ફરેછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈની અહ પૃથિવીથી છોટમાં છોટે હોયછે; ત્યારે સૂર્ય તે અહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોયછે; અને ત્યારે કોઈ પણ અહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોયછે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોયછે. જે સૂર્ય-
નેજ સર્વ ગ્રહો પ્રરતા હોય, તેજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છે-
ટમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈએ અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે
પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાજુમાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ રહે
નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અજાણ્યા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્ર-
ત્યક્ષ લોકદૃષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જુદી જુદી ગતિયે ફરેછે, એમ આ-
વવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે; કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં
કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અસંભવ
વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભારકરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિપદાં ચક્રલિપ્તાં સર્વ ગ્રહોના પ્રવાના માર્ગ ચક્રને વિદ્યા-
કિતાસ્થા વૃત્તે લઘ્વ્યો લઘુનિ મહતિ યજ્ઞાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
સ્પર્મહત્યશ્ચ લિપ્તાઃ ॥ તસ્માદેતે શશિજમ્ભુગ નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
જાદિત્ય મૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ શ- માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, શુક્ર તથા
શયરાદ્રાન્તિ ચાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥ શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
જતા ભાસેછે ॥ ૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

માનામધ્યશનૈશ્વર
સુરગુરુમૌમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ ।
તેપામધ્યશ્ચ ભૂમિ-
મેધીભૂતા સ્વમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, શુક્ર, મંગળ,
સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે
સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ધાણીના
ચાંભડાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

મળ્ડલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયતિ
ચન્દ્રઃ । ડ્યરિષ્ટાત્સર્વેષાં મહત્ત્વ મહતા શ-
નૈશ્વારી ॥ ૨૦૧ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અલ્પ
માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહેછે ને
સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી દેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્રિનવાપ્તરસા રવે
રસરસેપ્રમહીણમિતા વિષોઃ ।
નિગદિતાવનિમધ્યત ઉચ્છિન્નિઃ
શ્રુતિરિયં કિલ યોજનસંખ્યયા ॥ ૨૦૨ ॥

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૯૩૭૭ ।
અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ ચોજનની કહી છે,
એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસપણ્ણવસૂર્યસંખ્યા
દન્તા ભ્રપણ્ણપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપચ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાથ
સર્પગજલાઘ્વિયમાઘ્વયોઽથ ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૯૬૬૧૯
ચોળનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ ચોળનની.
શુક્રની ૮૧૭૬૫૩૮ ચોળનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ ચોળનની ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસમ્પલાઙ્ક
ભૂચ્યભ્રદસ્તમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષપદ્યમરસામિકુવેદસંખ્યો
નસત્રમણ્ડલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥૨૦૪॥

શનિની ૨૦૩૧૯૦૭૧ ચોળનની.
અને નક્ષત્રમંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ ચોળનની
કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ઝડોના ફરવાના માર્ગની લંબાઈવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના
અહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગોમનુસુરાઘિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૬

સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૯૭૬ ચોળનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ ચોળનની કહી છે ૨૦૫

બાકીના ઝડોની કક્ષાના ચોળન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટચક્રપન્નનુગજાઃ સિતિનન્દનસ્ય
શસ્યેશદન્તકૃતલેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુવાણાઃ
લાઘ્યદ્રસાગરરસોત્કૃતયઃ સિતસ્યા ॥૨૦૬॥

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૬૧૬ ચોળનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ ચોળનની.
શુક્રની ૫૧૩૭૪૮૨૧ ચોળનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ ચોળનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂયરાહિનગનાગરસર્તું
ક્ષમાધરાશ્વિશશિનઃ શનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ ચોળ-
નની કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રગોળના વ્યાસવિષે શિરોમણિના ચંદ્રઅહણ્યાધિકારમાં કહેલ છે કે,

વિંશં ર્વેદ્વિદ્વિશરત્નસંખ્યા-
નીન્દોઃસ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥ ૨૦૮ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ ચોળન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ ચોળન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુક્ષિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તેજો
જલમૃન્મયાનામ્ । સ્પુર્યોજનૈરાકૃતિવાણપ-
દ્ભિર્વ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુ ચન્દ્રૈઃ ॥૨૦૯॥

ક્રમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ ચોળનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રઅહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્થાનિ ષટ્સહસ્રાણિ યોજનાનિ વિવ-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મળ્ડલસ્યેન્દોઃ સહાશી-
ત્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્ર-
અહણનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા અહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના અહયુત્યધિકારના ૧૩ મા રજોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આપૂરેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે —

ક્ષિતિજસ્યાન્ધિવાણાદિમમિત્ત્વિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશોનેષુ વેદેન્દુમમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંગળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૧}{૩}$ યોજન,
બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૬}{૬}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

વ્યંઘ્રીપુ દન્તવસવો ગુરોરથ મૃગોસ્તથા ।
વિંશત્યંશો ન સાર્થાગ્નિનન્દાન્ધિમમિત-
સ્તથા ॥ ૨૧૨ ॥

શુક્રનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન,
શુક્રનો વ્યાસ ૪૯૩ $\frac{૬}{૬}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાશરસાદ્ર્યદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યૌજનૈરિત્થ-
મર્કાદ્યુક્તિમમાણતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૦૭૭ $\frac{૫}{૬}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણે કરી અહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષયપર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છે —

નૃપિ યોજનં વિલાભૂ
વ્યાસોડકેન્દ્રોઽગ્નિવાગિણકમેરોઃ
મૃગુગુરુબુધશનિર્મૌપાશ્શ-
શિઢજ્જનનમાંશકાસ્ત્તમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આઠ હજાર ૬૩નો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથ્વીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, શુક્ર,
બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ કેમે કરી
૫૧૮, ૪૯૯૫, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા ૩૧૭ યો-
જનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના અહોના વ્યાસવિષે ભારકરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે—

વ્યંઘ્રીપવઃ સચરણા ક્રતવસિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેપવશ્ચ । સ્પુર્મધ્યમા-
સ્તનુકલાઃ ક્ષિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંગળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર તથા શનિ અહોના
બિંબોની અધ્યમકળા ક્રમથી ૪૬૬, ૬૬૬ ૭ $\frac{૩}{૪}$,
૯ તથા ૫૬ છે, તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સા-
ધતાં ૧૭૯૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦ તથા
૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાયછે ॥ ૨૧૫ ॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સફળ યત્નોપડે વારનાર વેધ કરી અહોના ને વ્યાસ

વાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃથ્વભાગ આપણને આડો આવેછે. એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાગિયોને ઉત્તરધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આં ખેદેખાતા તારા ઉપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં ઝાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાયછે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે ભેતાં ધાખાં નથી, પણ ધણે છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવાં ધાખાં અનેક દેખાયછે, ને તેમાં અનેક તારા ભેલામાં આવેછે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાખું લાંબા ગોળ પદ્ધતિ આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઉત્તરધ્રુવપર્યંત વાંકું ગયેલું દેખાયછે. જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે ભેતાં તેમાં લાખો તારા દેખાયછે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારાવગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે ભેલાથી તેમાં અનેક તારા દેખાયછે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ બરફ બંધાઈને તરેછે તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરેછે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની જેમ અહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે અહો પાસેના ગોળ આપણા ઉપગ્રહોની જેમ તેમના ઉપગ્રહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાયછે, પણ તેના અહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ મુદ્દવ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે અહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણો સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા અહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થયેલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ ન્હાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરવું ભેઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો અહને ફરેછે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ઉપગ્રહ સહિત અહો સૂર્યને ફરેછે માટે તેમની અહમાળા કેહેવાય છે. અહોયે સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહેછે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં કોરો વર્ષ થાયછે. માટે તેમની ગતિ આપણને ન્હાણામાં આવી શક્તી નથી, જેથી તેઓ સ્થિર ભામેછે, પણ વસ્તુતાથી ભેતાં સૃષ્ટિમાંના કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઈ મહાન્ સૂર્યને ફરેછે, જેમની સૂર્યમાળાસમૂહ કહેવાયછે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણા અબ્બે વર્ષ થાયછે. એવા સૂર્યમાળાસમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચ્ચેના કોઈ અતિ મહાન્ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં ખર્બથી પણ ઉપરની સંખ્યાનાં વર્ષો થાયછે, જેથી તે સઘળા સ્થિર ભામેછે. તે નક્ષત્ર જગ્યાની માળાઓ આપણને તાગઝાના લુદા લુદા હુમખાડપે દેખાય છે. તેમાંના અહો ઉપરથી આપણો સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જગ્યાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

ત્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા અહો દેખા-
વાની તો વાતજ કેવી !

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસકસીના સહિપ્રકરણમાં
ખગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमहिमावर्णन ॥

આહા ! સહિતો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે ! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન બીલકુલ
સમર્થ નથી ! અનંત આકાશમાં ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી
પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં
રહી પરસ્પરે જોડાઈને રહેલું ને વળી ગોત્રરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે ! વળી તે
ગોલ ઉપર મહાન આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઈ વિલક્ષણ ગિચિત યો-
ગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મ-
યકારિ છે ! કોઈ પણ ફળકુળવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને જોઈયે, તો તેની ર-
ચના થવામાં એટલું તો આતુર્ય જણાય છે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ
સમર્થ નથી. ક્યાં તે બીજ અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને
ક્યાં તે રસોમાંથી, જોકે પાસે પાસે વાળ્યાં હોય તોયપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું
પક્ષે ગ્રહણ કરવું ! અને પૃથિવીમાંથી ભૂજવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય
મોસાકને ગ્રહણ કરી, રેખાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું ! વળી રંગ એરંગી
ત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું. ને પોતાના કોમળ અંગ તથા ફ-
ળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર જાડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની
વ્યવસ્થા થવામાં કાંઈ વિલક્ષણ આતુર્ય ભાસે છે ! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિવિષે પણ
જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઈ અગાધ ઉદાપણથી થઈ હોય એમ
જણાય છે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઈને અવયવવાળું
રૂઢિ, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું ! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચાનું આ-
ચ્છાદન ! ક્યાં તે અન્નાદિનું ભક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂઢિરાદિની ઉત્પત્તિ અને તેવડે
શરીરનું જીવવું ! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઈ જોઈએ ઉદાપણ ભાસે છે !
એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ એરંગી પક્ષ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુ-
વિષે પણ જાણી લેવું. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં
કથું છે કે,

एतस्मात्किमिवैन्द्रजालमपरं यद्दर्भवासस्थि
तं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदमोद्भूतनानाकु-
रम् । पर्यायेण शिशुत्सयौवनजरावैपै-
रनेकैर्दृष्टं पश्यत्यति शृणोति जिघ्रति त-
यागच्छत्ययागच्छति ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલું વીર્ય, જે હાથ, પગ
તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની,
ક્રમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અ-
નેક વેષે કરી દિંદાર, જીએછે, ખાયછે,
સાંભળેછે, સુમેછે તથા જાયછે ને આવે
છે, એ ઉપરાંત બીજું આશ્ચર્ય શું ! ॥ ૨૧૮ ॥

દેહવદ્વટધાનાદૌ સુવિચાર્ય વિલો-
ક્યતામ્ । કથાના કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજવિષે પણ
સારી રીતે વિચાર કરી નેહું; ક્યાં તે
બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ ! માટે એ ઈશ્વરી
શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥ ૨૧૯ ॥

આહા ! શુ એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા ! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂમેળસંબંધી ર-
ચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન સુંઝાઈ જાયછે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય પ-
રોક્ષ ગોળો ઉપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની દેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે ! નેકે ઉપગ્રહમાળા, ગ્રહમાળા, સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જગ્થાની માળા એ સર્વનો હમણાં દરદર્શક યત્નવડે શોધ થયેલો છે, ત-
થાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ નિ-
શ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી યુદ્ધિની શક્તિ યોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઉપર જગત્ અને માળા ઉપર માળા ! એ નેઈને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદ્દન હારી જાયછે ! યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિપ્રકરણના ત્રીશમા સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીશમને કહ્યું છે કે,

યથા વિધ્યવનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડત્રસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સ-
પૂર્ણ ઉપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હા-
થણિયો વિચરેછે, તેમ તે પરમાત્માના
સપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સસ્થાનમાં બ્રહ્માંડરૂપી
ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રત્યેકસ્યાંડગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરત્રવત્ । भूताकृष्टिकरो
भावः पार्थिवः स्वस्वभावतः ॥ २२१ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પાતપાતાના સ્વભા-
વથી પદાર્થોને ખેંચનારી પૃથિવી સંબંધી
આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત કડાની પેઠે
એમરે હોયછે ॥ ૨૨૧ ॥

यः सर्वविभवोऽस्माकं धियां
न विपयस्ततः । तज्जगत्कथने
शक्तिर्न ममास्ति महामते ॥ २२२ ॥

હે મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માની શક્તિનો
જે સર્વ વૈભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિ-
ષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહેવાને
મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

भीमांधकारगहने सुमहत्परण्ये
नृत्यंत्यदग्धितपरस्परमेव मत्ताः ।
यक्षा यथा प्रवितते परमांवरेंऽत-
रेवं स्फुरंति सुवह्नि महाजगंति ॥ २२३ ॥

ભયકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મદોન્મત્ત યક્ષો પ-
રસ્પરે ન દેખાતાં નાચેછે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમા અમંખ્ય મોટાં જગતો
કથી ફરેછે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે ગ્રંથાંશોની મધ્યાનો અન નથી, ત્યારે જે આપને જોઈએ છે તે મને ઉત્પત્તિનો કડક ભાગ માત્ર છે! આદા! નિષ્ઠિપ્રકરની મિશ્રની ગમ્મિ ગામે મરખાવતાં માનવિશક્તિ અનિ તુચ્છ છે દારણ આપને બૂગોળ જે અનન આધારમા રહેવ અમ્ય ગોળામાનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખડમા, તે ખડના પાત્ર એક દે-રામાં, તે દેખના પાત્ર એક પ્રાતમા, તે પ્રાતના પાત્ર એક મેદેરમાં, અને તે મેદેરના પાત્ર એક ગદમા અને તે ગદના પાત્ર એક બાભા મેદેરના આપને મી નાનુનિમા છે! અર્થાત્ મેદેર નર્દી. એમુ છતાં સ્ત્રી પુત્રોને જાતાના રૂપ, ધ્યાન, વિદ્યા તથા ધનાદિ મપત્તિનો મને આજ્ઞા થતો મેદેરનો નથી. પણ ત્યારે એનો મને આરે ત્યારે તેમને વિચારનું કે, એમના મેદેર મિત્તાગ્રામી નિષ્ઠિમા તેમના વર્તમાન મેદેર તેમના જેવા રૂપ, ધ્યાન, વિદ્યા તથા ધનાદિ મપત્તિમાના કેમવા મેદેર! વળી જૂતકા-ળમા તેમના જેવા મેદેરમા મેદેરમા મેદેર! ને જાનિયકાળમા મેદેરમા મેદેર! અને મી એ બધા નામનન! એમો વાચાર વિચાર કરી મને સ્ત્રી પુત્રોએ મને મી મુખ મેદેરનો પ્રયત્ન મદા જરી મખમે, ને મેદેરનો તિરકાર કર્યો નર્દી જાનુ નિરકારથી પ્રાપ્તિમાત્રના અતગરમા દુષ્કિત માપછે મારે સ્ત્રીમદાભાગના આદિપરના અ પાપ ૯૭ મા મયાનિ રાનમે કર્યું છે કે,

નદીદયં સંયનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિચન ।
દયા મૈત્રી ચ મૃતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિરે દયા, મૈત્રી દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તેત, એના જેવું વશી કરણ મળુ લેખમા બીજું કંઈ નથી ॥૨૨૪॥

એ રીતે વર્તતા નિત્ય મનુષ્યે નિષ્ઠિપ્રકરની મિશ્રસખથી વિચાર કરી તેને સરણુ મેદેરુ એમ કરનાથી મત કરણુ શુદ્ધ થાયછે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિષાદન કરનાર વેદના અતભાગ અર્થાત્ વેદાતનામથી પ્રગિદ્ધ આરણ્યકના અ તર્જન ઉપનિષદ મથેમા ગાત્રી રીતે વિચાર કરી મિશ્રના રચરૂપ તથા મહિમા આ-પ્રમાણે મેદેર છે મુખ્યમુખ્યના તંત્રિરીચારણ્યકના દસમા પ્રપાઠકમા કર્યું છે કે,

યતઃ પ્રમૂતા જગતઃ પ્રમૂતી તોયેન જીવાન્
વ્યવસર્જ્યમૂમ્યામ્ । યદોપધીભિઃ પુરુષાન્
પશુંચ વિદેશ મૃતાનિ ચરાચરાણિ॥૨૨૫॥

જેમથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિરે જલનું જલુને અને આ પધિરને મનુષ્ય તથા પશુને મળને મ રાચર જતમા વ્યાપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદ્દનીયસંહિ પરાત્પર યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરુપં
વિશ્વં પુરાણં તપસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી બીજું મેદ તથા અતિ મૂકમ કંઈ નથી, એ મેદમા મદ, મહતમા મહત, એક, અવ્યક્ત, અનત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

ઐજ વેદના ચેતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાનીયો નજ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
દૃક્ષ્ણ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રમુમીશાનં
સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુરધ્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં ન તિર્યચં ન મધ્યે
પરિજગ્રભત્ । ન તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્દશઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશ ઈર્ધ્વમધશ્ચ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ બ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
एवं स देवो भगवान् वरेण्यो
યોનિસ્વભાવાનધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચ સ્વભાવં પચતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેદઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુલ્લમાનાઃ ।
દેવસ્યૈપ મહિમા તુ લોકે
યેનેદં બ્રામ્પતે વ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિમૂઢમ તથા અતિ-
મોઢું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઈશ્વર
ચેતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચળ રહેછે, ને તેણે કરી આ સર્વ
વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશ કરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિયંતા, રક્ષણ કરનાર તથા બંધુ છે ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં ગ્રહણ
તથા ગમન કરેછે, ને ચક્ષુ અને કાન વિ-
નાનો છતાં શ્રુતિ તથા સાંભળેછે; તે વ-
સ્તુમાત્રને જાણેછે, પણ તેને જાણનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન્ કહેછે ॥ ૨૨૯ ॥

જેનું મહદ્ યશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઉચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ ગ્ર-
હણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની પ્ર-
તિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

મૂર્ધ જમ સર્વ દિશામાં ઉંચે નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભેછે, તેમ તે પ્રા-
ર્થના કરવા યોગ્ય સ્વયપ્રકાશ એકજ પ-
રમેશ્વર જગતના ઉપાધાન કારણ પૃથિવ્યાદિ
પંચજૂતોને નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમા સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરેછે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને ધ-
રતી રીતે યોજેછે, તે વિશ્વના આદિ કાર-
ણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પડિતો જગતનું કાર-
ણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહેછે; પણ
જેણેકરી આ મોઢું સ્પષ્ટચક્ર કરે છે, એ,
લોકમાં દેવનોજ મહિમા કહેવાયછે ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિચિત્રે
ન તત્ સમશ્ચામ્યધિકય દ્વયતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્ધિવિર્થય શ્રૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવ્યક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી;
એની શક્તિદૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભ-
ળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની
દ્વિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કથિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો
ન चास्य कथिज्जनिता न चाधिपः ॥ २३५ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિર્ધના
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વનું
કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો
કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ २३६ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિદ્યુળી
પણ પ્રકાશ કરી શક્તાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ એવે છે, ને તેના
પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्यः ।
प्रधानस्रेष्ठप्रपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिव्यवहेतुः ॥ २३७ ॥

તે અદ્વિતો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્ર-
જાતાના, કાળનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા હવનો પ્રભુ, ગુણનો નિર્ધતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કા-
રણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાંજ જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણુ રેહેવા
એજ ઉપનિષદમાં કહેલ છે કે,

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः
परस्त्रिकालादकालोऽपि दृष्टः ।
तं विश्वरूपं भवभूतमीदृयं
देवं सच्चित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥ २३८ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ અંગોગ નિમિત્ત-
કારણુ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળરહિત
જગ્યાયો છે; તે વિશ્વરૂપ, વિશ્વના કા-
રણુ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ
ભાષાસી ॥ ૨૩૮ ॥

सदृशकालाकृतिभिः परोन्यो
यस्मात् प्रपंचः परिवर्तते यम् ।
धर्मावहे पापमुदं भगेशं
ज्ञात्वात्मस्यममृतं विश्वधाम ॥ २३९ ॥

તથા લેયકી આ પ્રપંચ વારંવાર આવે,
ને જે પ્રપંચથી જુદો છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ,
કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન
કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત
અને વિશ્વના આધારશ્રુત ઈશ્વરને પોતાના
આત્માવિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં શુવનેશમીડ્યમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વ
યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં
રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ
કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાર્થી
પર, જગતના નિયતા તથા સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સજ્જે છે, ને તેને જ્ઞાન
પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કર-
નાર દેવને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળો હુ શરણુ
જાઉ છુ ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે ચતુર્વશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
ધંધરમહિમા વર્ણન.

॥ इति सृष्टिप्रकरणम् ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।
विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्.

જે એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજેછે, ને જેને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડે. અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપે ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર-વિષે વિચાર કરવામાં આવેછે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહેછે. જેમ સૃષ્ટિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસેછે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ-વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય અસ્તિક બની, તેને શરણ રહી સાંતિરૂપ મુખ્ય પામેછે; તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામેછે. કૃષ્ણબ્રહ્મવેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લિમાં આચારો શિખ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:—

સત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રાજતન્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધ-
 મ્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવદ્યાનિ ક-
 મ્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।
 યાન્યસ્માકં મુચરિતાતિ તાનિ લયોપા-
 સ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચુ બોલ, ધર્મચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
 સમાં પ્રભાદ મ કર, વિદ્યાશુરને પ્રિય ધન
 આપી પ્રભ તંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે
 સત્યમાં પ્રભાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રભાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રભાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રભાદ ન કરવો, જે
 અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજા
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યં વદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણ સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ નહાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા ચર્ચા રહી શકે છે. કેમકે રાજા, પ્રધાન,
 કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં-હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ર-
 હે છે. તેમાથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખશાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામે છે. સર્વ
 પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વ પ્રજાનો વ્યવહાર પર-
 સ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. ક્યાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાય છે, જેને શ-
 માવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્તાવવા માટે, રાજ્યને નિર્માણ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે
 પ્રજાએ જવું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ભાઈઓ તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી
 પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સ-
 ણિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
 આચરવું. તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાય છે. અને જેનો
 વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી ગતિ ચાલે છે.

• વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ
 ન મૃગઃ પરિવાર્યતે ॥ ૩ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય-
 છે, ને સિંહ જોડે વનચર પશુનો પતિ
 કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમ-
 નાથી વીંદાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આજ્ઞા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મનુષ્યે બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરૂદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

સર્વો દંડજિતો લોકો
દુર્લભો हि शुचिर्नरः ।
દંડસ્ય हि भयात्सर्व
जगद्भोगाय कल्पते ॥ ૪ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહે છે, કેમકે દેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કઠિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાય છે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિયતવિપવર્તી પ્રાયશો દંડયોગા-
જ્ઞગતિ પરવશેऽस्मिन्दुर्लभः साधुवृत्तः ।
કૃશમપિ विकलं वा व्याधितं वा धनं वा
पतिमतिकुलनारी दंडभीत्याभ्युपैति ॥ ૫ ॥

મનુષ્ય ધણું કરી દંડના યોગથીજ વિપ-
વમાં નિયમથી વર્તનાર થાય છે, કેમકે આ
પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો
પુરૂષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ,
રોગી વા નિર્વન પતિને કુળવાન સ્ત્રી પણ
દંડના ભયથી ભજે છે ॥ ૫ ॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવળી ઐરકી તો અગત્ય છે કે, કલ્પ વડીવ, મિત્ર અથવા
સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ
આર્ય શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુરમૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । न दंड्यो नाम राज्ञो-
ऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ૬ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા
પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન
રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ
શિક્ષા કરવી ધરે છે ॥ ૬ ॥

कार्पापणं भवेदंड्यो
यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेदंड्यः
सहस्रमिति धारणा ॥ ૭ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ
મનુષ્યને એક રૂપીયા દંડ કરવામાં આ-
વતો હોય, તેવો અપરાધ જે રાજા કરે
તો તેને ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપીયા
દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥ ૭ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૫૭ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિ-
રને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને
કહ્યું છે કે,

गुरोरप्यबलिप्तस्य कार्यकार्यमजानतः ॥
उत्पथमतिपन्नस्य कार्यं भवतिशासनम् ॥ ૮ ॥

હિંદત થઈ ગયેલા, કાર્યકાર્યને નહીં જા-
ણનાર તથા અવળે માર્ગે ચાલનાર ગુ-
રુને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમ પ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તેછે, તેમ મૃદ્ધિકર્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃશિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બંધાયલા નિયમો-પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો જાણે હાનિના ભયથી વૃત્તતા હોય એમ જણાયછે! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ થયાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાયછે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો જાણે દંડ હોય એમ ભાસે છે! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદની ધ્રુ-લાનંદવદ્ધીમાં કહ્યું છે કે,

भीपास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ९

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાયછે, સૂર્ય ઉદય પામેછે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોરેછે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोच-
ते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्वं
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वर्तति ॥ १० ॥

સત્યવડે વાયુ વાયછે તથા સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશેછે, સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વ રજુ છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ કહેછે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે આયુઃકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं १ ?

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાયછે, સૂર્ય તપેછે, તથા વાયુ વાયછે, માટે સર્વ સત્યમાં રજુ છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રજુ છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડેછે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની નિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી ગત્ય દેખાડેછે. જે તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય શિદ્ધ થતું નથી. કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રજુ છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરૂં માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વાસથી, દુષ્ટોએ રક્ષેલ પાશમાં ફગાઈ જાયછે. ગત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામેછે, ને તેનોજ ગર્વજ જળ થાયછે. અર્થર્થવેદના મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજી જીતેછે, અગત્ય જીતવું નથી ॥૧૨॥

વળી ગત્ય જોવાથી પ્રપચ કરવો પડતો નથી, પણ જે એક અસત્ય જોવાનું હોય તો તેને ઠાકવા વળી બીજું અગત્ય જોવડું પડેછે. અને જે રીતે જે કોઈ તપાસનાર મળે તો અગત્ય જોતવાનો પાર આવે નહીં, ને જેવટ સત્ય જોતવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ દુષ્યંતને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિચતેર્ધર્મો ॥ ૧૩ ॥
નાહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિદ્ વિદ્યતે ॥ ૧૩ ॥

કારણ, કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સત્યં ન પુણ્યં ન યશો
ભુવિ । દશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂ-
ટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઈ વેળા જોવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
બોલવાની જરૂર પડે તો યુક્તિથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મ ચર ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે કર્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તેતિરીયાર-
પુષ્કના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ ।
ધર્મેણ પાપમપનુદંતિ ધર્મે સર્વ
પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મે પરમં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
ધર્મધર્મ જાણુવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
જાય છે, ધર્મ કરી પાપને દાળે છે, ને
ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપરતંજ ધર્મ-
સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં ત્યાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો-
યં ગૃહીતે સૌઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરુષો વખાણે, તે
ધર્મ, અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિકદર્શનના પેદેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનંદિકમાં કહેલ છે કે,

યતોઽભ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ ૧૭ ॥
જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિકે આશ્વ-
ણને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયયુક્તો યઃ સ હિ ધર્મં ઇતિ
સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ એતચ્છિદ્ધા-
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભયીજ ન્યાય યુક્ત હોય,
તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અ-
ધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરુષોનું કેહેલું
છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાનું જેથી હિત થાયછે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે,
માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામેછે,
અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હે તાત, સુભાચરણ કરનાર કોઈ પણ
દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઉચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત
થાયછે. આપસ્તંબ ધર્મમ્ત્રના બીજા પ્રક્રમના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જયન્ત્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમા-
પદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધ-
ર્મોચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વ-
ર્ણુપણને પામેછે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જયન્ત્યં જયન્ત્યં
વર્ણમાપદ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ અધર્મોચરણે કરી
પોતાથી હલકા હલકા વર્ણુપણને પામે-
છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ
ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણને
પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૃગુ ઋષિયે ભા-
રદાજને કહ્યું છે કે,

તા મેવ

ન વિ પોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રાહ્મમિદ
જગત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વચ્છદ્ધં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સ્જેલું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે
બ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણુભેદ
ન હતો; પણ પછી કર્મે કરી વર્ણુપણને,
પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બો વૃત્તિં સમાસ્યાય
પીતાઃ કૃપ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાનૃતમિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિશ્રદ્ધા-
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

ઇત્યેતૈઃ કર્મભિર્વ્યસ્તા દ્વિજા વર્ણાન્તરં
ગતાઃ । ધર્મો યજ્ઞક્રિયા તેષાં નિત્યં ન
પ્રતિપિધ્યતે ॥ ૨૭ ॥

૧૧ી એન્ પર્વના ૧૮૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં ત્રપા ઘૃણા ।
તપશ્ચ હૃદયતે યત્ર-સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ૨૮

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઇત્યયતે ॥ ૨૯ ॥

વાણિજ્યા પથુરક્ષા ચ કૃપ્યા
દાનરતિઃ શુચિઃ । વેદાધ્યય-
નસંપન્નઃ સ વૈશ્ય ઇતિ સંજિતઃ ॥ ૩૦ ॥

સર્વભક્ષરતિર્નિત્યં સર્વકર્મકરો-
ઽશુચિઃ । ત્યક્તવેદસ્તનાચારઃ
સ વૈ શૂદ્ર ઇતિ સ્મૃતઃ ॥ ૩૧ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રજેશુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણાને
પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રજેશુણ તથા
તમોશુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિશુષ્ણ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણાને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ
રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કર્મે કરી પો-
તાનું શુભરાત ચલાવનાર તમોશુણી તથા
અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણાને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે કહેલાં કર્મે કરી જુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો વર્ણાન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રિયા કરવાની
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા,
લજ્જા, દયા, તથા ઈન્દ્રિયનિગ્રહ દેખાતાં
હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો
અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી
તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં
પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૨૯ ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ
કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યા-
ભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

જે અભક્ષ્યનું પણ ભક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર, મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય,
તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાત્યા બ્રાહ્મણઃ ક્ષાત્રક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો ભેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલો યે નિત્યં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પથુરક્ષાઃ કુ-
પિકરાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તતા મુવિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટવૃણવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીઢકાઃ । ચણ્ડાશ્ચ હિંસકા નિત્યં મ્લે-
ચ્છાસ્તે હાવિવેકિનઃ ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ અથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચત્વં
કાલતસ્તુ ભવેદ્ગુણૈઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કોઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ શુણ્ધ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥ ૩૨ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત,
અતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા
શુણ્ધે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, પ્રભુનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, અતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટોને
દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષ-
ત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેંચવામાં કુ-
શળ વ્યાપારી, પથુ પાળનાર અને ખેતિ
કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, ધીન વર્ણુની હલકરી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, અર્જુ-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ઠ તથા ધાંસ ઉપા-
ડવાનું હલકું કામ કરનાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, કૂર, ગિરતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા શુણ્ધવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાયછે; ને
જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે
ચેતાને નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહે-
વાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણુ જેમાં અસદાચરણુ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઈને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણુજ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણુરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણુરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જેવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ ત્રી પુરુષોએ અસદાચરણુનો ત્યાગ કરી સદાચરણુ વર્તીતું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્ય શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણુ જેમ ખેડથી મુધારેલી જમીન, તેમાં ફેણેલા ખીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેછે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાએલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છાંડને ઝુંઝવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ઝુંચવી નાખેછે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર મુધારવી જોઈએ. વિભુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य
दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं
यस्य नास्त्यंघ एव सः ॥ ३९ ॥

અનેક સંશયને દાળનાઈ તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનાઈ શાસ્ત્ર સર્વતું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या
गुरुणां गुरुः । विद्या वंधुजनो विदेश-
गमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्य-
ते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४० ॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સન્માન અને પરમ દેવતરૂપ છે; રાજા-રજાઓમાં વિદ્યાજ પૂજ્ય છે, ધન પૂજ્યતું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આદંભમાં કહ્યું છે કે,

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुंक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु किर्तिं
किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या॥४१॥

વિદ્યા માતાની જેટલે રક્ષા કરેછે, પિતાની જેટલે હિતમાં જોડેછે, સ્ત્રીની જેટલે ખેદને દાળી આનંદ પમાડેછે, લક્ષ્મીને વધારેછે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારેછે; માટે તે કલ્પલતાની જેટલું થું થું મેળવી આપતી નથી! અર્થાત્ બધું મેળવી આપેછે ॥ ૪૧ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રસ્થાવિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે
ચાત્રયો ધેનુઃ કામદુધા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૌર્વિના ભૂષણં તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય
हेतुविषयं विद्याधिकारं कुरु ॥ ४२ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી,
પડતી દશામાં આશ્રયરૂપ, કામદુધાની
પેઠે ઇચ્છિત ક્ષણ દેનારી, રત્નેહિયોના
વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી,
ત્રીજી નેત્રરૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો
મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું
ભૂષણ છે, માટે બીજું પડતું મેલી વિદ્યા
સપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

न चोरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्द्धत एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानं ॥ ४३ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું
નથી, ભ્રાતૃયોથી વગાતું નથી, કંઈ ભાર
કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ઘટ-
વાને બદલે નિરંતર વધેછે, માટે વિદ્યાધન
સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ધણું ઉંચું મત ગણતા નથી,
કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં હકાપણ ધણું ઓછું હોયછે. જેથી જે કાર્યપ્રસંગમાં
તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ધણું વલન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું
હોય તો તેમનાથી કંઈ બોલાતું નથી, મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરતું પડેછે. માટે માતા-
પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈયે. વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું છે કે,

मातृपितृकृताभ्यासो गुणितामेति बालकः ।
न गर्भच्युतिमात्रेण पुत्रो भवति पंडितः ४४

માતાપિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક
ગુણવાન થાયછે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર
પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो
न पाठितः । न शोभते सभामध्ये
हंसमध्ये वकी यथा ॥ ४५ ॥

જેમણે બાળકને માતાએ નહીં, તે મા-
તાપિતા બંને તેના મનુ બાલુરા, કારણ
તે હસોમા જમવાની પેઠે વિદ્યાનોની સ-
ભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

रूपरूपानसंपन्ना विशालदुल-
संभराः । विषादीना न शो-
भन्ते निर्गन्धा इय किंशुकाः ॥ ४६ ॥

રૂપાણા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પણ જો વિદ્યાનીન હોય,
તો મુંગા વિનાનાં ફેશુડાંની પેઠે શોભતા
નથી ॥ ૪૬ ॥

विद्या रूपं कुरूपानां क्षमा रूपं तपस्विनां ।
तौहिन्नानां स्वरो रूपं रीणां रूपं पनिग्रनं ४७

કરૂણાનું ચિન્હ, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોપ-
વનું સ્વર, તથા શ્રીનું પતિનન, રૂપ
છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ખોપિ શોભતે તાવત્સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્નભાષતે કિંચિત્પંડિતાનાં પુરઃસવૈ ૪૮

સભામાં મુશોભિત વસ્ત્ર વેષ્ટિરેલો મૂર્ખ,
ત્યાંમુખી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંમુખીજ શોભે છે ॥ ૪૮ ॥

વળી શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃષ્ણં વપુર્વદત્તુ ચુંવતુ સત્ફલાનિ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચામ્રવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોલિકસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌ સતુ કાકપ્વ ॥૪૯॥

બલે કાગડો કાણુ શરીર વહન કરે, સારાં
ફળ ખાય, તથા મનોહર આંખાના વ-
નમાં રેહેવા રૂપ ક્રોધતાનાં ચરિત્ર. ઇચ્છા-
પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા
સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥ ૪૯ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયતિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥ ૫૦ ॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ ક્યા મનુ-
ષ્યનાં ચિત્તને હરણુ કરતો નથી ! કારણુ
સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં નેત્રને
આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

યઃ પઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૂચ્છતિ
પણ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
રર્ણેર્નલિનીદલમિવવિકાસપતેબુદ્ધિઃ ॥૫૧॥

જે બણેછે, લખેછે, વિચારેછે, પૂછેછે તથા
પંડિતોની સોબત રાખેછે, તેની બુદ્ધિ,
સૂર્યકિરણે કરી કમળની પાંખડીની જેઠે
પ્રકૃષ્ટિત થાયછે ॥ ૫૧ ॥

કુત્ર વિધેયો યત્રો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
પથે દાને ॥ અવધીરણા ક કાર્યા સ્વ-
લપરયોપિત્પરયનેષુ ॥ ૫૨ ॥

યલ ક્યાં કરવો ? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સ-
દૌપથ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો ? તો કે દુર્ગ્ગન, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવડું, પણ તે અધુરું કરાવડું નહીં. કારણુ અધુરા
અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની જેઠે છલકાર્ય ન્તયછે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણવાનો ગર્વ
થાયછે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસેછે એટલે કોઈની સારી શિખાભણુ રચીકારતો
નથી, ને પોતાના વિચાર મુજબ આલવા ન્તયછે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભ-
વિષ્યમાં મુખી થવું દોષ તો ઠેકાણે આવેછે. આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
૧ રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે ! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને
દર્પણવડે શું ? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અજ્ઞઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ નરં ન રંજયતિ ॥ ૫૪ ॥

શક્યો વારયિતું જલેન હુતશુક્લેષ્ટ્રેણ સૂ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો
દંડેન ગોગર્દભૌ । વ્યાધિર્ધેપજસંગ્રહૈશ્ચ
વિવિધૈર્મત્રપયોગૈર્વિપં સર્વસ્યોપધમસ્તિ શા-
સ્ત્રવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યૌપધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ખસ્ય પંચ ચિહ્નાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા ।
ક્રોધશ્ચ દ્વંદ્વવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ૫૬

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ-
મદ્ધો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુણૈર્વિહીના વહુજલ્પયંતિ ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ર્ણતા જણાઈ આવેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિદ્જ્ઞોઽહં દ્વિપ્તિર્વ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોઽસીત્યભવદવલિતં મમ
મનઃ । યદા કિંચિર્કિંચિદ્બુધજનસક્તાશા-
દવગતં તદા મૂર્ખોઽસીતિ જ્વર ઇવ મદો
મે વ્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

સાચ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રભાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકે છત્રવડે, મદ્યોન્મત્ત
હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા ગ-
ધેડો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક
ઔષધના પ્રયોગવડે નિવારણ કરી શકાય
છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યોછે,
પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમજાવવાનો ઉ-
પાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરેછે; તેમ કુલીન
વિદ્વાન ગર્વ કરતો નથી, પણ ગુણહીન
મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરેછે ॥ ૫૭ ॥

ન્યારે હું થોડું જાણુ ત્યારે હાથીની
પેઠે મદાંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ હું એમ માઁ
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ ન્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણુવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ હું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાશ્યાસમાં નોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ણી વય યતાં તેની સ્મરણશક્તિ શીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાયછે. અને કુ-

મળું જાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઈ દૃઢ થવાથી વળતું નથી, તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ ફેળવિયે તેમ ફેળવાય છે, મોટપણે ફેળવાઈ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીસ વર્ષનો યાવ, ત્યાંબુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદન થઈ શકતું નથી. આશ્વલાયન ગૃહ-સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીસમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદબ્રહ્મચર્યે ॥ ૫૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઇ કોઈ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઈક અધિક કાળસુધી જીવેછે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિદ્રુશરદો અંતિ દેવા ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષનું નિર્માણ કર્યું છે ॥ ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેધાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પદયેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જીવેશ્ચ તથા જીવિયે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-તમુ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥ વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ ઋતુ, સો હે-મંત ઋતુ અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ ગ્રાહ્યલોપનિષદના બીજા અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાદંગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિ-જાયસે આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર નામથી મારું સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઇ પ્રણુ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાયછે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાયછે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવા ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગ-

માત્ર સર્વં હવત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવેછે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર હવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહેછે. શુકની-
તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુષ્યગજયોર્વાલ્યં યાવદ્વિશતિવત્સરં ૬૬

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું
કહ્યું છે ને તેમની બાલ્યાવસ્થા વીશ વર્ષ-
પર્યંત હોયછે ॥ ૬૫ ॥

નૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ પદ્ધિવર્ષં વયઃ સ્મૃતં ।
અશ્વીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પ-
ર્યંત ને હસ્તિની ઔશી વર્ષ પર્યંત કટી
છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુર્વિંશત્તુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચવિંશતિવર્ષં હિ પરમાયુર્વૃષોદ્વયોઃ ૬૭

ઘોડાનું આયુષ ઔશીશ વર્ષનું અને બ-
ળદ તથા ઉંટનું પચીશ વર્ષનું કહેલું
છે ॥ ૬૭ ॥

વાલ્યમશ્વવૃષોદ્વયાણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં । મધ્યં યાવત્ શોઢશબ્દં
વાર્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પ-
ર્યંત બાલ્યાવસ્થા, સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ
અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી
છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડેછે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું ભાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રા-
ચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીશ વર્ષ પર્યંત અદ્વચર્ય ત્રત પાળવા આજ્ઞા
કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉ-
છેરી અદ્વચર્ય પળાવેલા પશુ અંગે દૈવ યજ્ઞથી પોતાપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ
વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેદેલી અવસ્થામાં રૂઝી રીતે
સાચી અદ્વચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૈવ યજ્ઞથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય
ધણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપણથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાલો દૈવ
નાખ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘરને ટેકવી રાખેછે, તેમ
જો પેદેલી અવસ્થામાં શરીરનાં જાત્ર નિયમથી દૈવ કર્યાં હોય, તો તે શરીરને કંઈ
વિદ્ય ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી હવારી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત અદ્વ-
ચર્ય પાળી શરીર દૈવ કરેલું, ને તે કાળમાં વિદ્યાશ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુકનીતિના
ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્યદ્રસચારીસ્યાત્સર્વેપાંપાલનેદૃદી ૬૯

વિદ્યા ભાવુવાંમાટે અદ્વચારી અને સારંતું
પાલન કરવા સાચું ચૈતર્ય થયું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થિને બ્રહ્મચર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરી છે. આચર્યાચન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાપ્તીરાચાર્યાધીનો
વેદમયીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે હાંધીશ માં, વિદ્યાશુરને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પેહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારિ ગુરોરપતિલોમયન્વાચા ।
ઉત્તન્નશ્ઠાયઃ । અનૃત્તદર્શી ।
અજનવાદશીલઃ । રહઃશીલઃ
સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભાપી । મૃદુઃ । શાન્તઃ ।
દાન્તઃ । હીમાન્ । દૃઢવૃત્તિઃ ।
અગ્લૌસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનમૃયુઃ ॥૭૧॥

વિદ્યાર્થિએ વાણીવટે સામે ન બોલતાં વિ-
દ્યાશુરના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં
વખાણુ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ
રંગ જોવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો
નહીં, પાઠ કરતી વેળા બોક્ષાન્તમાં બેસવું,
સ્ત્રિયો સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન
બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં
રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ
ધૈર્ય રાખવું, કાપર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો
નહીં અને કોઈની અદેખાર્થ કરવી
નહિ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જયેન્મધુમાંસે ચ ગંધં માલ્યં
રસાન્સ્ત્રિયઃ । શુક્લાનિ યાનિ
સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થિએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા,
નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રિયો, સોડવેલા ગાદક
પદાર્થ, પ્રાણિયોની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

દ્યૂતં ચ જનવાદં ચ
પરિવાદં તથાનૃતં ।
સ્ત્રીणां च प्रेक्षणालम्भ-
मुपघातं परस्य च ॥ ७३ ॥

બુઝાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા, બુઢું,
ખોરા ભાવથી સ્ત્રિયો સામે જોવું તથા તે-
મનું આલિંગન અને પારકાની ખરાબી
કરવી, ચોટલાં વાંનાં ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીંદ્રિયમાનાં-
સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્દી-
ક્ષમાણો ગુરોર્મુખં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને
મનને નિયમમાં રાખી, હાથ જોડી શુરવું
સુખ જોતાં હજા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદ્વૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુલ્લં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ ભેડી ઉભો રહે,
ને બ્યારે શુદ્ધ બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विपये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ७६ ॥

પણુ શુદ્ધની પાસે એનું આસન મદા નીચું
હોતું બેઠયે, ને એણે શુદ્ધના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસતું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી શુદ્ધની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારતું નહીં, પણુ માનપૂર્વક ઉચ્ચાર-
તું, ને તેની ગતિ, ભાષણુ તથા આ-
ચરણુના આજ્ઞા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आहृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न हृक्षेत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણુ જે વિદ્વાન્ સદ્વિદ્યાના ઘોષથી બને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન બાણુવો, ને તેનો ક્યારે પણુ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति
मनंदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः
पितेत्येव तु मनंदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કેહેવાયછે, કારણુ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનિને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજી કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

वणी आगुम्भनीतिभा पणु कक्षु छे डे,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
स्कोतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च
विगार्यां लष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાત્રકારની ઇચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરગ, આવરય
તથા અતિ નિદ્રા, એ આગ્નેા ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણથી દૂર રહી, બ્રહ્મચર્ય પાળી વિગ્ના
બાળી ગકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણુ વિગ્નાર્થિએ અનાદર કરવો નહિ.
કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે ગમગ્રાવી, મમગ્રાવી પગાવવા, અને
કોઈ પણુ રીતથી તે કુર્મંતમાં પડી સારીરને ખરાગ કરતો દોષ તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી ગુરૂયે પણુ શિષ્યને બાળાવવામાં નિર્દય ગાવધાન રહેતું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાશ્યાસમાં અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં આદોષમાં
સરસાસન્નેરી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિખામે જે વિદ્યાશ્યાસમાં ચરગ ઉતરે, તેને પદ-
રિયે મદાવવારૂપ મુશ્કિલી સજાવરો, પણુ હૃતા વાપરતી નહિ. માનવ મર્મશાસ્ત્રના,
બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્હિસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્રુત્ત્વા
મયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યારુદ્ધે શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઇ બણુ-
વવા, ને વાણી પણુ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે શાક્રસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણુ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માત્ર ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્રાદપિ પરં ધર્મં
સ્ત્રીરત્નં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે નીચ પાસેથી પણુ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણુ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણુ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગ્રહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિપાદપ્વમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ
સુમાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણુ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણુ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણુ મુવર્ણુ, હોય તો
ગ્રહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

ક્ષિયો રવાન્યયો વિદ્યા ધર્મઃ શૌર્ચં
સુમાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, મુંદર
વસ્ત્ર તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગ્રહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુક્રગીતિના એવા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેપાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનયીતો
દિ ગુરુર્ભવિતુર્મર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા બહુલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણુ વગર
બહુલો કેવળ જાતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરુ પાસેથી ગુરુશ્રદ્ધાનાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણુ તે અર્થ સહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ મુખપાક કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા બણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિયે નિરૂપામાં
કહ્યું છે કે,

સ્વાણુસ્યં ભારવાહઃ કિલામૂ-
દયીત્ય વેદાન્ વિજાનાતિ યોડર્થ ।
યોડર્થઃ સન્ સકલં ભદ્રમશ્રુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યારૂપાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થાં-
બલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
મુખ બોમવે છે ॥ ૮૬ ॥

નિત્યમુદ્વૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતાભિમુખં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ નેરી ઉભો રહે,
ને જ્યારે ગુરુ બેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विपये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ७६ ॥

પણુ ગુરુની પાસે એવું આસન સદા નીચું
હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરુના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરુની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારવું નહીં, પણુ માનપૂર્વક ઉચ્ચાર-
વું, ને તેની ગતિ, ભાષણ તથા આ-
ચરણના આજ્ઞા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आदृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाद्युभौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न द्रुहेत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણ જે વિદ્વાન સદ્વિદ્યાના ધોષથી બંને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન જાણવો, ને તેનો ક્યારે પણુ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै वालः पिता भवति
मन्दः । अज्ञं हि वालमित्याहुः
पितेत्येव तु मन्दं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતૃ
કેહેવાયછે, કારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

वणी आध्यात्म्यनीतिमा पणु कथु छे के,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
रकौतुकम् । आलस्यमतिनिद्रा च
विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રજારની ઈચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્નાહ, શૃંગાર, નાચરગ, આવરથ
તથા અતિ નિદ્રા, એ આઠનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળનાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, ધ્યક્ષયર્થ પાળી વિદ્યા
ભણી શકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણુ વિદ્યાર્થિએ અનાદર કરવો નહિ.
કહી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે સમજાવી, ધમકાવી પજાવવા, અને
કોઈ પણુ રીતથી તે કુમંગલમા પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી ગુરુયે પણુ શિષ્યને ભણાવવામા નિરતર આવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો સ્નેહ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમા અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમા આદોભાવ-
સરગામરસી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિભ્રામે જે વિદ્યાભ્યાસમા ગરમ ઉતરે, તેને પદ-
વિધે ચઢાવવારૂપ શુભિથી ભણાવવો, પણુ કૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મસાક્ષના,
બીજા અધ્યાયમા કનુ છે કે,

અહિંસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વારુ ચૈવ મધુરા શ્લક્ષ્ણા
પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મેને ઇચ્છનાર વિદ્યારુચે શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઇ ભણા-
વવા, ને વાણી પણ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
દારણુ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધાનઃ શ્રુમાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મ
સ્ત્રીરત્વં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે નીચ પાસેથી પણ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિપાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં વાલાદપિ
સુભાપિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેષ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુભાપિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા, મુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુદ્ધનીતિના એવા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેપાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિ ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણ વગર
ભણેલો કેવળ જાતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એકે વા અનેકે વિદ્યાનુ ગુરુ પાસેથી શીખવાનું નથી. જો આનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણ તે અર્થ સંહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ સુખપાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા ભણ્યાને કંઈ લાભ થતો નથી. યાસ્કમુનિયે નિરૂપ્તમાં
કહ્યું છે કે,

સ્થાણુરયં મારવાહઃ કિલામૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોડર્થે ।
યોડર્થજ્ઞઃ સન્ સકલં મદ્રમશ્રુતે
। નાકમેતિ જ્ઞાનવિદૂતપાપ્ત્યા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થા-
નલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જાને કરી ઘોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો ધર્મ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
શુભ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

બોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતાં નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્ય-જન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિષ્યાવિના સંપૂર્ણ વિદ્યાન થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને જે ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ધણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિષ્યા વિનાનો રહેવાથી તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો જાણવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ જોવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થિ જનોએ વેદજનોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મત ભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્યપરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બળ ક્ષીણ થઈ ગયું. એ વાત મુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના જાણવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્યજનોનું દ્રવ્ય હરણ કરવા માંડયું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ધર શ્રીદે ધર જાય” એ કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને છૂટી, આખોને વશ કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. કારણ સંભારંગમાં કહ્યું છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ
ભેદસ્ત્ર ન વિદ્યતે ।
કુઠારે દંઢનિર્મુકે
મિથંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૧૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુઠારમાલિકાં દૃષ્ટ્વા
કંપિતાઃ સકલા દુમાઃ ।
દૃદ્ધસ્તરસ્ત્રાચેદં
સ્વજાતિર્નય દૃષ્યતે ॥ ૧૪ ॥

ત્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડાથી વૃદ્ધો કેમ કમાય ! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડાની માળાને જોઈ સર્વ વૃદ્ધો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃદ્ધ પુત્ર બોલ્યો કે, તમે બીદો માં, તમ છો તેમાં આપણી જાત બળી દેખાતી નથી ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંબંધી વનિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપિ લખવ કરી, આર્યજનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિપ્લુસાર્થે કહ્યું છે કે,

મહાનપ્યેકજો દૃષ્ટો
વમવાન્મુમનિદ્રિનઃ ।
પ્રસથ ણવ વાનેન
વસયો ધર્પયિતું રાજાન્ ॥ ૧૫ ॥

સાદી રીતે પૃથિવીમાં જામેલો મોટો બળવાન પુત્ર પણ જો એકલો હશે દોષ, તો તેને તેમની વાપ બળાતકારથી રાજા-માત્રમાં ઉમેરી નાખવા રાજામાત્ર માથા ઉ ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौच्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विपंतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌચ્યાદિ ગુણ-
કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાભવ કરવા શક્ય માનેછે, ને પછી વ-
ખત આવે મારેછે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આજમુ થવા
લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઈ મુમારે બસો વર્ષ ઉપર
આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડ્યો. તે
આસરે એક સૈકામાં તો ધણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે
ધણે કાળ નથી શક્તી નહિ. કારણ તેટલામાં કુરુસંધે તેમને પણ વશ્ય કર્યા, જેથી માં-
દોમાંદે લડી તેઓ તુરત નખળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં આપાર
માટે જળમાર્ગે આવેલા ખીજ પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા
બેસાડવા માંડી. તે એટલે મુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ધણી થયા છે,
અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય-
વહિવટમાં દાખલ કરી છે. એટલે આર્યજનોને પેઢેલાને બદલે આ ખીજ પરદેશિયોની
ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડેછે. મારે સર્વ આર્ય જનોએ પેઢેલી સ્વભાષા એટલે પો-
તાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઈએ; કારણ તેવિના પોતાના દેશિયો-
સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અડચણ પડેછે. ખીજ મૂળભાષા એટલે જેમાંથી પો-
તાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈછે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઈએ. કેમકે
પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; જીપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તે-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી ખીજ ભાષાઓ પણ સ્હેજ રીતે સમજી શકાય છે.
ખીજ રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જો-
ઈએ, કારણ તેવિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અગવડ પડેછે. હરકોઈ ભાષા
જાણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય જાણવા, કેમકે તે વગર તે
ભાષાનું શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થસહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહું છું કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ सं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः स्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छक्त ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું જાણ્યો તોપણ વ્યા-
કરણ જાણુ, તેવિના સ્વજન એટલે પો-
તાના જનને ઠેકાણે જનન એટલે કુત-
રાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે
શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે
એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે વિદ્યા મ
થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं-
गिणीतरणम् । भेपजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું જાણવું, ભાંગેલી હોડી-
વટે નદીને તરવું, તથા પથ્યવિના ઔ-
પથ લેવું, એ ત્રણ ન કર્યા સારાં, પણ
કર્યા સારાં નહીં ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ઉપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

સભના ભંડારની જેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે શબ્દના ભંડારની ઘણી ખપતી પડેછે,
કેમકે તેવિના કલેશ થાયછે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણુતાં સાથે કઈ કઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિધે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણુ જેમ અનુભવમાં આવેછે, તેમ શુક્રનીતિના
ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં પણ કહ્યું છે કે,

વિદ્યા હ્યનન્તાથ કલાઃ
સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તે-
મની ગણના કરી શકાતી નથી ॥ ૧૦૦ ॥

યદ્ યત્સ્યાદ્ વાચિકં સમ્યક્ કર્મ
વિદ્યાભિસંજ્ઞકમ્ । શક્તો મૂકોઽપિ
યત્કર્તુ કલાસંજ્ઞં તુ તત્સમૃતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શ-
કાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ કરવા
સમર્થ થાય, તે કળા કહેવાયછે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણુ વર્ગ કર્યા છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્ત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
શુણ્ઘોપ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને યતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ વ્યવહારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
સભ્યે બાધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ શુદ્ધશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના બૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર તથા રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ શુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાયછે.

૪ કૃષિશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે ઊછેરી તેમાંથી ગાઝ કૃષ
મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કમ ઘટતાં કઈ જાતના છોડને કઈ
જાતનું ખાતર લાભકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કઈ જાતનું બી વાવ્યાથી જમીનમાં પાછો
કરા આવેછે, ઇત્યાદિ ખેતીસંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નીકાને જળમાં બીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્ધિષ્ટ લઈ જવાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ વ્યાપારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ શિલ્પશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, પૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, હુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ધાંચી, મોચી, હાતમ, ઘોળી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણુનાર, ગુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલનો સમાવેશ થાયછે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા.

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ અનિજ્યપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જેટલાં મૂળતત્ત્વો છે તેટલાંનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ રસાયનશાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્ત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક અમત્કાર સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ભૂગોળશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરના દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ જ્યોતિષશાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્વ, અંતર તથા ગતિ સંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે..

૭ સામાન્યનીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ રાજનીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શનુને કેમ વશ કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા.

૧ ભૂગર્ભશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે-કરી અનેક પ્રકારના થશે. યદ્ય પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહોચ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ મનુષ્યજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જીવંત જીવંત કદ, વર્ણ, ચેહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ પશુજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ પક્ષીજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષિયોની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ કીટપતંગાદિ જાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ મત્સ્યાદિ જળચરજાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણિયોની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ વનસ્પતિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૮ પાષાણજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા બનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઇતિહાસ:—એમાં થઈ ગયેલા રાજ તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાયછે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયના રાજ વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ રસાલંકારશાસ્ત્ર:—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૪ હંદશાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ ગાયનવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ તર્કવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૭ યોગવિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ બ્રહ્મવિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સંકરો વર્ષ જોઇયે, જે મનુષ્યશરીરથી અને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ દૃઢ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां   એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઠસે,
याचित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥   તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઇયે તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાય છે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડે છે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्गनं ।   પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હા-
उत्पन्नेषु चकार्येषु न साविद्यानतद्गनम् ॥ ૧૦૩ ॥   થમાં જે ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી આકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઇથી કગાર્ધ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના ગ્રંથો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधि-   જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારે છે, તેમ તેમ
गच्छति । तथा तथा विजानाति   જાણે છે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહે છે ॥ ૧૦૪ ॥
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ઘણું કરી ગ્રંથો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા તમળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઈજા થાય છે; ને તે ખંચવી પડે છે, જેથી તેની પીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાય છે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચરમા પરણુ કરવાની જરૂર પડે છે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે બણી શકાતી નથી, માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં વહુલાશ્વ વિદ્યા
હ્યલ્પશ્ચ કાલો વહુવિગ્નતા ચ ।

યત્સારભૂતં તદુપાસનીયં
હંસૈર્યથા ક્ષીરમિવાંબુમધ્યાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને વિદ્યા ઘણી છે, આ-
યુષ્ થોડુ છે ને તેમા વિગ્ન ઘણુ છે,
માટે જેમ હસપક્ષી દૂધમિશ્રિત જળ-
માથી દૂધને ગ્રહણ કરેછે, તેમ તે સર્વ-
માથી સાર ગ્રહણ કરવુ ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ ભરિધ્વમા મુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામા બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
લ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ વ્યાયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય ભાસેછે. કેમકે, કેવળ મનની કેળવણી લેતા મનને ઘણો શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળુ પડેછે, જેની અસર તન ઉપર થાયછે, જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતુ નથી વળી એકને એક વિષયથી કટાણો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
એકસા સમય મુખી વિદ્યાલ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવુ. ઘટતી
રીતના વિદ્યાલ્યાસથી જેમ મન મુધરેછે, તેમ તન પણ ઘટતા વ્યાયામથી મુધરેછે
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર પડતી જણાયછે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહેછે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહેછે
પણ જો મન ચિંતાતુર રહેતુ હોય તો તન બગડેછે, ને તન બગડ્યું હોય તો મ-
નને મુખ્ય રહેતુ નથી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમા
કહ્યું છે કે,

શારીરાજ્યાયતે વ્યાધિર્માનસો
નાન સંશયઃ । માનસાજ્યાયતે
ચાપિ શારીર ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૦૬ ॥

શરીર સખધી વ્યાધિ મનનો વ્યાધિ થા-
યછે, એમા સંશય નથી, તેમ મનના વ્યા-
ધિથી શરીર સખધી વ્યાધિ થાયછે, એમ
નિશ્ચય જાણવુ ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સખધ છે, માટે બન્ને શારી સ્થિતિમા ગ્રહે તે રીતે
વર્તવુ જેથી લાંબુ આયુષ્ય લોગથી શકાયછે શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ
વિષે આયુર્વેદની ચરકસહિતાના સાતમા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

શરીરચેષ્ટા યા ચેષ્ટા સ્વૈર્યાર્યા
વલવાદ્દિની । દેહવ્યાયામસં-
સ્થાતા માત્રયા તા સમાચરેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમા ગણી છે, માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

લાઘવ કર્મસામર્થ્ય સ્થૈર્ય ક્લેશ-
સહિષ્ણુતા । દોષક્ષયોઽમિદ્વદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૦૮ ॥

ઝરણ કસરતથી શરીરમા હલકાપણુ, કામ
કરવાનુ સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેદનત સહન
કરવાપણુ, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જ-
કશમિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૦૮ ॥

ધ્રમઃ ક્રમઃ ક્ષયસ્તુષ્ણા રક્તપિત્તં
મતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરદર્શદિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણુ અતિ કસરત કરવાથી યાક, ગ્હાની,
ક્ષયરોગ, તુષા, રક્તપિત્તરોગ, પ્રતામક
નામે શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર તથા બ્રાહ્મી
થાય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાયછે, ત્યારે એટલામાંથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં દોષ ત્યારે વ્યા-
યામ કરવો નહિ. વળી શરીર કરાણ તે રીતની સ્થવ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર મુદ્ધરે; તેમ મન ક-
સાણ તે રીતની બુદ્ધિગણાદિ રમતોના અભ્યાસ કરવો કારણ તે પણ વિચારશક્તિને
વધારે. હવે પુરુષજાતિની જેઠે ભવિષ્યમાં મુખી થવા માટે સ્ત્રીજાતિયે પણ ગાતાની
પેદેશી અવસ્થામાં શ્રદ્ધચર્ય પાળી તન તથા મનની કેળવણી લેવાની જરૂર છે, માટે
માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની જેઠે પુત્રિને પણ જાતે કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ
પુરુષગુણદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીગુણદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ લોકે સામાન્ય રીતે આણુ સરખી કહી છે, તોપણુ પુરુષ
કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં વેદેશી આવેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના મુશ્રુત ગ્રંથના મૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
પોદ્યે । સમત્વાગતવીર્યા તૌ જા-
નીયાત્ કુગલો મિપરુ ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીસમે વર્ષે પુરુષ
તથા મોલમે વર્ષે સ્ત્રી, જાતે સમાન વીર્યને
પ્રાપ્ત થાયછે એમ જણવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
જેડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંગુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણા-
વતાં શ્રિયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીખવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી
રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની,
અને શરીર કરાણ તે રીતની તનની કેળવણી આપવી. જેથી તે બધી વાતમાં કુશળ
થઈ ભવિષ્યમાં મુખી થાયછે. વળી તેને પણ શ્રદ્ધચર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે,
પુરુષવિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કલા છે, તે અવરય પળાવવા. અંતર માન એટલોજ
કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરુષ કલોછે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી કહી છે ત્યાં પુરુષ સમ-
જવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં શ્રદ્ધચર્ય પાળી સર્વે સ્ત્રીપુરુષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મ-
નને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી ભવિષ્યમાં મુખી થવાયછે; માટે આચાર્યે
શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીચુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના આચારપ્રકર-
માં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાયપ્રિયંધનમાહૃત્યપ્રજાતંતુંમાવ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચાચો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે; કારણ જેની પાસેથી ભવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો બદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીસ વર્ષની વય થાય, ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીનાં પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જે શુરુએ કંઈ માસિક બદલો લિધા વિના ભણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિભાસે ભણાવ્યા બદલ ઠેરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ માખાપ વા સંબંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે શુરુને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા ભણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને ભણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણવાના ઋણ-માંથી મુક્ત થવાયછે. સ્ત્રીઓને તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અખળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેમની સ્ત્રીવિદ્યાશુરુને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો બદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો યોગ્ય છે. અને તેના બદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું, ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુ-મત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શી-ખવું પડેછે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઈ ધનન પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જો જોનાને ઉપયોગ થવાય, તોજ તેના બદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ કરત ધણા સાથે ઓળખાણુ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડેછે ઇત્યાદિ વર્તણુકને “ધન કમાતાં શીખવું વા ભણવું તેમ ગણવું” કહેછે. જેના પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી બુદ્ધિ દૃઢ થાયછે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિમત આવેછે. વિષ્ણુ શર્માએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
સુચિંતિતં ચૌપધમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્સરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવાર્જિતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યયા મૂર્ખાઃ સુસોમિતાઃ ॥૧૧૨॥

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જો ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જો ઉદ્યોગી હોય તે વિ-દ્વાન્ કહેવાયછે, કેમકે સારી રીતે ચિ-ંતન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે કરી રોગી-ઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ ખાધેથી કરેછે ॥ ૧૧૧ ॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી ર-હિત હોય, તે સર્વે, સુસોમિત મૂર્ખની જેટ ટાસ્યપણુને પામેછે ॥ ૧૧૨ ॥

વરં બુદ્ધિવરં વિદ્યા
વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।
બુદ્ધિર્યસ્ય વલં તસ્ય
નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો વલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ
તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય-
છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનુંજ બળ
છે, બુદ્ધિહીનને બળ ક્યાંથી? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન ક્રમાંતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કઢાડતાં પચીસ વર્ષની વય થાયછે,
એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેના કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાયછે.
માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં યુરૂપે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા
ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું.
માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યદ્ધાર્જ્વી સૌમ્યશીલાં હંસવારણ-
ગામિનીમ્ । તનુલોમકેશદંશનાં
મૃદંગીમુદ્રહેતુ સ્ત્રિયમ્ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી,
હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કો-
મળ લોભ, કેશ તથા નાભ્યુક દાંતવાળી અને
સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥૧૧૪॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાંકન્યાંવરયેત્કુલતોલક્ષણતથ્થ ।
યવીયસીમ્ ઘયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અ-
વસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની ક-
ન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં યુરૂપ બ્રહ્મચર્ય પાળી તતની કેળવણીથી અંગે દૃઢ તથા મનની
કેળવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન ક્રમાંતાં શીખેલ હોવાથી, ઘરસંસારનો ભાર
રહેજ રીતે ઉપાડી શકેછે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોલો
ઉપાડવા નય, તો ધણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઈ બે-
હેલો નાશ પામેછે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યા પછીજ
ત્રીપુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તેવિષે આધુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના
શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનપોહશ્વર્પાયામમાત્તઃ પંચવિં-
શતિમ્ । યદ્યાપચે પુમાન્ ગર્ભ
કુક્ષિસ્યઃ સ વિનશ્યતિ ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે
પચીસ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો યુરૂપ જો
ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુખમાંજ ના-
શ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

જાતોવાનચિરંજીવેજીવેદ્વાદુર્વેલેન્દ્રિયઃ ।
તસ્માદત્યંતવાલાયાંગર્ભાધાનનકારયેત્ ૧૧૭

અને કદી જન્મે, તો એવે નહીં, ને એવે
તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ યાજ્ઞક સ્ત્રીને-
વિષે ગર્ભાધાન કરવું નહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીસ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ ત્રીણ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીસ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન ક્રમાંમાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રત્નેદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ વાતે કુશળ થવાથી, ધર-સસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાયછે. પછી તેણે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાના માતા-પિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણુવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃતુ-
મતી સતી । ઝર્વે તસ્માચુકા-
લાદેવિદેત સદશં પતિમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણુવાળા વરની વાટ ભેવી; તેટલામાં તેણે વર ન મળે તો પછી પોતા સરખા ગુણુવાળા વરને પર-ણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ધરસસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિ-તાદિ વડીલોએ પોતાની સમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સહ નૌ ચરતં ધર્મમિતિ વાચા
નુભાપ્ય ચ । કન્યાપ્રદાનમભ્યર્ચ્ય
પ્રાજાપત્યો વિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને જણાં ગાયે મળી અમારી રીતે ધર્મીયરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાનું જે દાન આપવું, તે પ્રાણ-પત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર-કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પર-ણાયા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી ભેધયે; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તપાસી કરવામાં આવેછે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં જગી સાથે રહી ધરસસાર ચલાવવો પડેછે, એવું લગ્નરૂપ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર દેમજ થાય! આશિવાયનગૃહસ્થના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

કુલમગ્ને પરીક્ષેત સુદ્ધિમતે કન્યાં
મયન્હેત્ । સુદ્ધિરૂપગીલ્લક્ષણ-
સંપન્નામરોગામુપયન્હેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, સુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને મુદર સુદ્ધિ, રૂપ, રા-ગાય તથા લક્ષણુવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પૃતૈરેવ ઘર્ણયુક્તઃ સવર્ણઃ શ્રોત્રિયો
વરઃ । યત્રાત્પરીક્ષિતઃ પુંસ્ત્વે યુવા
ધીમાન્ જનમિયઃ ॥ ૧૨૧ ॥

અને વર પાત્ર એવા ગુણે કરી યુક્ત, સ-
માન વર્ણવાળો, વિદ્વાન્, પુરૂષપાત્રમાં ય-
નથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન્
તથા લોકપ્રિય હોવો જોઈએ ॥ ૧૨૧ ॥

તેમ ગુફનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

આદ્રાં કુલં પરીક્ષેત તતો ત્રિધાં
તતો વયઃ । ત્રીલં ધનં તતો રૂપં
દેશં પથાદિગ્રાહયેત્ ॥ ૧૨૨ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વ-
ભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી
વગરન્યા પગલાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રમાણે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ગર્વ સ્ત્રીપુત્રોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે,
કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ હંદ્રિયો એટલી તો બળવાન થાયછે કે, કોઈથી પણ
નિયમમાં રાખી ગણતી નથી, જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળતું ધણું કઠણ થઈ પડેછે. ભર્તૃહરિયે
કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રપરાગરમઘૃતયો વાતાંયુષર્ણાગ-
નાસ્તેપિ સ્ત્રીમુતપંકજં મુલલિતં હર્દ્યં વ મો-
હં ગતાઃ । શાલ્પત્રં સઘૃતં પયોદધિયુતં
શુંઞંતિ યે માનવાસ્તેપાર્મિદ્રિપનિગ્રહો યદિ
મનેત્ વિધ્યસ્તેત્સાગરે ॥ ૧૨૩ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ,
પાત્રી અને પાદ્મ ખાનાર ઋષિયો હતા,
તે પાત્રી સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જોતાંજ
મોહ પામ્યા, તો જે મનુષ્ય ધી, ક્રુધ, વા
દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાયછે, તેમની
હંદ્રિયો જે વશ રહે, તો સમુદ્રમાં વિ-
ધ્યાચર્ય પર્વત પણ તરે. અર્થાત્ હંદ્રિ-
યો વશ રહેતીજ નથી ॥ ૧૨૩ ॥

એ રીતે ત્યારે પુરૂષોથી હંદ્રિયો વશ ગાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ
ગાખી શકાય ! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતા કામનો જુસ્મો અવિરૂપ હોયછે. આણક્ય-
નીતિમાં કહ્યું છે કે,

આહારો દ્વિગુણઃ સ્ત્રીણાં લજ્ઞા ચાપિ
ચતુર્ગુણા । સાહસં પદ્મગુણં ચૈવ કા-
મશ્ચાષ્ટગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૨૪ ॥

ધાતુ કરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતા આહાર બ-
મણો, લજ્જા ચાર ગણી, સાહસ છ ગણું
તથા કામ આઠ ગણો હોયછે, એમ કહ્યું
છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા
સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે તેવા સમયમાં લોહ તથા શુભકની પેઠે તે તે જાતિનાં
નરનારી કંઈ વિવશાણુ આકર્ષણશક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાયછે. સહિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યા છે. જહની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાયછે. નર તથા નારીજાતિનો સયોગ, ગર્ભાશયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂધિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણથીજ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાયછે. સંક્ષેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણશક્તિથી ચાલેછે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટેછે, ત્યાં ક્રિયા થતી બધ પડવા મારેછે; મારે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આરે રસ્તે ખેંચાઈ જાયછે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયવૃણકુટીરે દીપ્યમાને

સ્મરાન્નાવુચિતમનુચિતં

વા વેત્તિ નો પંઢિતોપિ ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યારે હૃદયરૂપ ધાંસના ઘરમાં કામરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાયછે, ત્યારે પડિત પણ યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥ ૧૨૫ ॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંબંધી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સબંધી વ્યાધિ થવાનો સભવ રહેછે. મારે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં લખ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ ગુપ્તી થાયછે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તતા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટેછે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી. જેથી પોતાનો નિર્બોધ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડેછે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રમિદ્ધમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે શાન્ત્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાયછે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા મારે, તોય પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. મારે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં બીષ્મો યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્ત્વં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્ત્વં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાયછે, માટે તેનો લોપ
કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ પોતાનો નિર્ગોહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય બતાવવાની જરૂર પડેછે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી,
પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વે જવહાર ચાલેછે. શ્રીમહાભારતના વન-
પર્વમાં કહ્યું છે કે,

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ । પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તેછે, માટે
સત્યમેવગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ॥ ૧૨૭ ॥ સદાચારયુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

છટ્ટો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી ધર્મોચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્મોચરણવડે મુખી થાયછે. આરભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યા-
યયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાયછે. યાજ્ઞવલ્ક્યરમૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિંદ્રિ-
યનિગ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
જ્ઞાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રતા, ઇંદ્રિયનિગ્રહ, પરોપકાર, દયા, મ-
નનું દમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને ધ-
ર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, .

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સત્તાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
ત્રનો દ્રોહ ન કરવો, દયા સખતી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્પુરૂષોના સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
જાણાયેછે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ પોતાની વા પોતાના પ્રિયની હિંસા રચતી નથી. અસત્ય બો-

લનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીસ ચરેછે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર પર ક્રોધ આવેછે. મલીન રેહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મલીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહેછે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમેછે. મન વશ નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચેછે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમેછે. એ ઉપરથી એ અર્હિસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અવશ્ય અન્યરવાં. સ્ત્રિમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયો જીવેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; ને ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરે. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, ને પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ધાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ધાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ધાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો ! અર્થાત્ કઈ નહીં, કેમકે, ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ
સામાન્યમેતત્પશુર્ભિર્નરાણામ્ ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः॥ ૧૩૧ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ધાત કર્યાવગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુસર્માએ કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणिका
प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ ૧૩૨ ॥

ન્યારે જે કોઈ જેનું માંસ ખાયછે, ત્યારે તે બન્નેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા નેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાયછે, ને બીજાના પ્રાણુ જાપછે ॥ ૧૩૨ ॥

मर्त्यमिति यदुःखं पुरुषस्यो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ ૧૩૩ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાયછે તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષા કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દ્રવનજાતેન શાકેનાપિ
પૂર્યતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
કઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૧૩૪ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શા-
કાદિવડે પણ વૃષ્ટિ થાયછે, તો આ બળતાં
પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે ! ॥ ૧૩૪ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

માણા યથાત્મનોઽધીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ વૈ તથા । આત્મોપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણુ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની
ઉપમાવડે બુદ્ધિમાન જાનિયોએ વિચા-
ર્યું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ છુદ્રતરસ્તસ્મા-
ત્સ તૃગંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જે પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છેછે, તેનાથી વધારે કોઈ અ-
ધમ નથી, ને તે અતિ કૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિ માણાત્મિયતરં લોકે કિંચ ન વિચ્યતે ।
તસ્માદ્દયાં નરઃ કુર્યાદ્યથાત્મનિ તથા પરે ॥ ૧૩૭ ॥

જગતમાં પ્રાણુથી અધિક પ્રિય બીલું કઈ
નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેઠે બીજા
ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

માણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં ન મ-
વિપ્સ્યતિ । નદ્યાત્મનઃ પ્રિયતરં
કિંચિદસ્તીદ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણુદાનથી બીલું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ ઘસે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીલું કઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ટં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
મારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સઘો જાયતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણુમાત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ
મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ થા-
યછે, ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અલ્પ સુખ વારતે નિરપરાધિ જીવોનું હંદગી પર્યંતનું સુખ તોડી
નાખવું, એના જેવું પાપાચરણ બીલું કઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેઠે જીવવાની ઘણી હાંસ હોયછે; અને પો-
તાપોતાના કુટુંબમાં ઘણો સ્નેહ બંધાયછે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ
થાયછે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવેછે. કહિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા
ન થાય તો, તેમની વસ્તિ ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે, એવો વિચાર
લાવી “મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોનાં શરીર સ્તબ્ધલાં છે,” એમ ધારી તેમની
હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેચી પ્રાણીને મુદ્દલ છાજતું નથી. કારણ નિરપરાધી
પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે જ્યારે જરૂર ન

હોય ત્યારે તેમનાં જોડણાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, જેની ધણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાયછે. તેપ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાયછે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પરતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુપક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી ! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેસી રહેનાર માંસાહારી કરતાં મહેનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં વિભક્તવન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽમિદૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥

કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પરડું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે મૂઠમ જતુઓ કઈ કામના નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોતપોતાની જીવગીતનું સુખ હોયછે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરેછે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્યે સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન જાણનાર તે જતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણુનો ધાત કરે તેનેજ કરવી જોઈએ, એમ ન્યાય ભાસેછે. માટે તે અલ્પ પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનભ્રષ્ટ કરવા, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસેછે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે, તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કોઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન ગર્ભધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવરજંગમભાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની જેટ જ્ઞાનની જગૃત, સ્વપ્ન તથા સુપુતિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની જગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા દોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી. પણ ઘણું કરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં અને સુપુતિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં દેખાયછે. અર્થાત્ મનુષ્યની ત્રણ અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા તથા સુપુતિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા દોાયછે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ધણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઈએ. મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની

ગેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ઘણી કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બંને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય હોયછે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; માટે તેમના દેહનો ધાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાયછે. પરંતુ મુપુષ્ઠિ અવસ્થાના મનુષ્યની ગેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું જ્ઞાન, જીવવાની ઇચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમના જ્ઞાનને મનુષ્યની મુપુષ્ઠિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને મુપુષ્ઠિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાયછે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચારદૃષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોનાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના ભક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો મુખે જીવી બળવાન થાયછે, ને જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરસભધી ખાતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઉછરી દૃઢ થાયછે. એ રીતે બંનેને પરસ્પર સભધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ બંને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકનાં ૮ મા તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્દ્યાત્ । અન્નં વહુ કુર્વોત ।
અન્નામ્હૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યત્રેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વૌપધમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાયછે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામેછે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔપધ કેહેવાયછે ॥ ૧૪૧ ॥

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ઘણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજતુઓથી થાય, તો તે જીવજતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય ભાસેછે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પાંહોંચારવું જોઈએ. વળી સિંહ, વ્યાધ્ર આદિ લઈ દૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણધાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય ભાગેછે. કેમકે એ દૂર પ્રાણિયો જે વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગી પશુઓને પૃથિવી ઉપર મુખે વસવા દે નહી. ચાળાકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે મતિકૃતં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિ-
હિંસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની ગેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના આત્મા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

મોદેત સાધુરપિ વૃથિકસર્પદૃત્યા ॥૧૪૩॥ વીછી તથા સર્પાદિ દૂર પ્રાપ્તિયોના નાશ થવાથી સત્પુરુષ પાપ હર્ષ પામેછે ॥૧૪૩॥

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ સર્વ ધર્મોચરણુમા મુખ્ય છે શ્રીમદ્ભાગવતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથા હિંસા
પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન
માહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥ ૧૪૪ ॥

સત્ય બોલવું તથા અત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક આધન છે, કેમકે સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ સ્વહાર ચાલેછે, પણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ સત્યનેજ અહણ કરવું યોગ્ય છે કંટપત રૂમા કહ્યું છે કે

અસત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં
ક્રુવાસનાસદ્મ સમૃદ્ધિવારણમ્ ।
વિપન્નિદાનં પરવંચનોર્જિતં
કૃતાપરાધં કૃતિર્ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

જુહુ બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ, ખરાબ વાતનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અગ્રાહનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ડગ વામા શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવનાર કૃતાપરાધં કૃતિર્ભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥ છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥ ૧૪૫ ॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક આધન છે, કેમકે કોઈ પાપ સ્ત્રી વા પુરુષને, જેના ઉપર તેની મમતા બધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાત હરણ થતા અવેગ થાયછે બીજાની ચત્તા જેના ઉપર હોય એવી હરકોઈ પ્રમારની વસ્તુ તેના ધણીની ગત મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કહેછે ચોરી વરનાગની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમા થયેછે, ને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી જેથી પોતાનો નિર્મલ ચનાનતા તેને ધણીજ અગવડ પડેછે પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોયછે, એવાનો અર્થ જન વિશ્વાસ કરેછે, ને તે પોતાનો નિર્મલ ધણી અચ્છી રીતે કરી ના યેછે માટે અર્થ સ્ત્રીપુરુષોએ પોતાની નિષ્ઠા ચોખી ગાખી કોઈનું કંઈ હરણ કરવું નહીં

વિષ્ણુગર્ભાંયે કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ
લોપ્તવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાનિ
વીક્ષતે ધર્મચુદયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ જુદ્ધિવાળા મનુષ્ય પારકી સ્ત્રીને માતા સમાન, પારકા ધનને માની ગણે માન, અને અર્થ પ્રાપ્તિને પોતા સમાન । જુલેછે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન બાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ધણું કરી ત્વચ્ચાસંબંધી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સભવ રહે છે. ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેદેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ધણું કરી નીરોગી રહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બંધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે બીજાની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પથ કરાય છે, ગુદાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રત્યેત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચ્ચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સભળાય છે, ત્વચ્ચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ મુઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી લેય છે. તે બે નિયમમાં રાખવાની રેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક છુટી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાણમાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

ન પીઠયેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ-
લાલયેત । ઇન્દ્રિયાણિ મમાર્થીનિ
હરન્તિ ॥ મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાત્કારે કરી
મનને વિષયોમાં ખેંચી લેય છે, માટે તેમને
અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ ખેડેકાવવી
પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तु पंचमः ।
शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, ભ્રમર તથા
પાંચમું મત્સ્ય, એ ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામે છે ૧૪૮

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. જ્ઞાન આપણું, એ ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને જ્ઞાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતવ્યમિતિ યદાનં દીયતેઽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહેલ છે કે,

મરુસ્યલ્પાં યથા દૃષ્ટિઃ ક્ષુધાતેં
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાણ્ડુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્ધર કૌતિય મા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતર્સ્યૌપધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિમૌપધઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃથા દૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ દૃથા ત્ત્તેષુ
ભોજનમ્ । દૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
દૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જલે તૈલં સ્વલે ગુદ્યં
પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જે કે સસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડેછે, તથાપિ જેના વિના ચાલેજ નહિ એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોયછે, બુદ્ધ્યાને અન્ન, તર્ક્યાને જળ, ઉધારાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાયછે, ને એ વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. માટે એની અત્યત જરૂર છે, જેથી એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

અન્નાદ્દાનં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્ધતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છ્રેષ્ઠમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિઉપકાર મેળવ્યું
ઈચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ તે
દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક, દાન
કહેવાયછે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારવાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભુખ્યાને
ભોજન દેવું સકળ છે, તેમ દરિદ્રને જે
દાન દેવાય, તે સકળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રોને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને
ધન મ આપ, કારણ રોગીને ઔષધ
હિતરૂપ છે, પણ નીરોગીને ઔષધે કરી
શું ? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ વધી, તૃષ્ણને ભોજન દેવું,
ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવસ
કરવો, એ સર્વે દૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પણ જળમાં નાખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું
ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિ-
માનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તો-
પણ વસ્તુ શક્તિવટ પોતાની મેળે વિસ્તા-
રને પામેછે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સદા
વધેછે, તેથી પ્રજાપતિએ અન્નદાન શ્રેષ્ઠ
કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન જનોયે મુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અન્નશાળા સ્થાપવી છે, એ પાણીવિના પણ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના નળણવામાં છે; જેથી એ પણ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ એક કહેણું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રન્નવીત્ । તસ્માત્કૃપાંશ્ચ વાર્પીશ્ચ
તદાગાનિ ચ જ્ઞાનયેત્ ॥ ૧૫૫ ॥

મનુએ સર્વ પ્રકારનાં દાનમાં પાણીનું દાન
એક કહ્યું છે, માટે કૃપા, વાર્પીઆણી વાવ
તથા તળાવ ખોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરમ બંધાવવાં. વળી જેમ કુદા તથા તૃષાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ-કરવા માટે તેને વસ્ત્રવડે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્શ્યાથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાયછે, પણ ઉધાડા અગવાળાથી તો મુદલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો ઠરેછે, ને તેને એટલી તો લગ્ન લાગેછે કે મરણથી પણ અધિક દુઃખ થાયછે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ એક ગણેણું છે. માટે શક્તિમાન જનોયે ઉધાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જીણાવધી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોયછે. રોગ શરીરને પીરેછે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરેછે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહેછે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરંત મુક્ત થવાને ઇચ્છેછે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભયદાન અતિએક કહેલ છે. વિ-
ષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન ગોમદાનં ન મહીમદાનં ન ચાન્નદાનં
હિ તથા પ્રધાનમ્ । યથા વર્દંતીહ બુધાઃ
પ્રધાનં સર્વપ્રદાનેષ્વભયપ્રદાનમ્ ॥ ૧૫૬ ॥

આ લોકમાં પડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે
અભયદાનને મુખ્ય ગણેછે, તે રીતે ગો-
દાન, બૃમિદાન તથા અન્નદાનને મુખ્ય
ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પણ એક ગણેણું છે. માટે સમર્થ જનોયે જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી યાકેલાને આરામ લેવામાટે સ્થાનની ફેટલી જરૂર પડેછે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવેછે. કે-
મકે માર્ગનો યાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાયછે, જેથી વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડેછે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ ક-
હેણું છે. મહાનિર્વાણુત્તરમાં કહ્યું છે કે,

જલાગયાશ્ચ વૃક્ષાશ્ચ વિશ્રામ-
શૃહમધ્વનિ । સેતુઃ પ્રતિષ્ઠિતો
યેન તેન સર્વે વશીકૃતમ્ ॥ ૧૫૭ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો
રેપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાલ બધાવે
તેણે સર્વ વશ્ય કર્યું નળણું ॥ ૧૫૭ ॥

વળી આજકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ધણીજ અગત્ય છે. કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાનો નિર્ગોહ ચલાવી મુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શીખવા ઉપર છે. કારણ સસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થવિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે,

સ્વાર્થસ્તુ સર્વમિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય-
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિવર્ધ્યંતે મિત્રાણિ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૫૯ ॥

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈને શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા શત્રુ થાયછે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્ગોહ આવી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સરેછે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જોનાના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડેછે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી મુખે પોતાનો નિર્ગોહ ચલાવી શકેછે. વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।
પાત્રતાદ્ધનમાપ્નોતિ
ધનાદર્મ તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપેછે, ને વિનયથી તે બલહારમા પાત્ર અર્થાત્ લોકોના વિશ્વાસને યોગ્ય થાયછે; જેથી ધન મેળવી શકેછે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને તેથી અતઃકરણને મુખ થાયછે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અન્નદાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવ-
જીવં તુ વિદ્યાયા ॥ ૧૬૧ ॥

સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા-દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો અવિત પર્યત તૃપ્તિ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે ગદ્યમાત્ર જોનાયે ધર્માર્થે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. એ ગીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક આતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અન્યકોના જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવારૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બંની શકે તે તે સર્વ ત્રીપુરૂષોએ આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માએ કહેલ છે કે,

યસિન્જીવતિ જીવન્તિ વહવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
ન્તે ચંચ્વા સ્તોદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

જેના આશ્રયથી ધાનુ આવેછે, તેજ આવેછે । એમ જાણું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું કાનડો પણ આંચે કરી નથી ભરતો? ૧૬૨

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી. એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઇચ્છેછે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાયછે; ધારું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ
અભયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ?૬૩

જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપેછે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપેછે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિશે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ તે તથા ॥ આત્મૌપમ્યેન ભૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણુ પોતાને બહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણુ બહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્યુચ્ચે પ્રાણિયોપર દયા કરેછે ॥ ૧૬૪ ॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરુષોયે અતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભડું કરવું, પણ શુદ્ધ કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રચતું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ખેંચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ્દ અને મત્સર એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહેછે. જેનું મન શાંત હોયછે તેના પ્રત્યે ધણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખેછે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રથ
દમઃ પરઃ । વિપાપ્મા તેજસા
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥

દમ તેજને વધારેછે ને અતિ પવિત્ર છે, અને પાપ રહિત તથા તેજ્યુક્ત પુરુષ મહત્તાને પામેછે ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌ કોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઇચ્છેછે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાયછે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામેછે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥

નરનું ભૂવણ રૂપ, રૂપનું ભૂવણ ગુણ, ગુણનું ભૂવણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂવણ ક્ષમા છે ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના ઉલ્લેખ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમા ચલમશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૭ ॥

જગતમાં ક્ષમા અગત્યોત્તમ બળ, શમિ-
માનનું બૂધપણ તથા વશીકરણ છે, માટે
તેનાથી શું મિદ્ધ થતું નથી । ॥ ૧૬૭ ॥

અબુદ્ધિમાશ્રિતાનાં તુ સંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાણ્ડિત્યં
સુલભં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

ગમજ વિનાના અપરાધિયોના અપરાધ
ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરૂષને યશ્વ વિપયમાં
પરિતપાવું સુવલ્ય નથી ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
સંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે
મ્હી મોઢોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉ-
પકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા
કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી ચોખ્ખી છે ત્વષ્ટિમાં એવો
નિયમ છે કે, હરએક કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થતું જોઈએ જેથી મિત્રનું પ્રતિમિત્ર,
આધાતનો પ્રત્યાધાત અને મૃનિનો પ્રતિમૃનિ થાયછે એજ રીતે આચરણનું પણ
પ્રત્યાચરણ થાયછે જેમ કે આપણે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરીએ, તો તે આપણા ઉપર
ક્રોધ કરેછે દુકામાં જેનું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિએ તેનું તે આપણા પ્રત્યે આવ
રેછે અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પાપુ પ્રેમ કરીએ તો પ્રેમ ને ક્રોધ કરીએ તો ક્રોધ કરેછે
જેમ બાળક હમીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડેછે, તેમ પશુ પુછડું હવાની, પામે
આવી આની તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા મામે ધુરડીને ક્રોધ દેખાડેછે માટે વિવેક
વિચારી મન, નાણી તથા કર્મે કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે આચરતું, જેથી કોઈને તેમ
પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતા ઉલટો લાભ થાયછે કોઈનું પાપ ગ્રેષ્ઠ પ્રકારનું
અન્યાયથી અહિત કરતું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરતું એ પુણ્ય કેહેવાયછે
ધર્મના અહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રાપ્તિઓનું હિત થાયછે, માટે એ પુણ્ય
અને એથી ઉલટા હિંસાદિ આચરતા અહિત થાયછે, માટે એ પાપ સમજના શુકની
તિના ત્રીજા અન્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામં પૈશ્ચન્યં પરુ-
પાવૃતે । સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિ-
ધ્યા દગ્ધિપર્ણયમ્ । પાપં કર્મેતિ
દશધા કાયવાદ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ
કાષિક, ચાડી, કહોર ભાષણ, ભુલું બોલવું
તથા યથેન્ધ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પરધનની
ઇન્ધા, તથા ઇશ્વરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ
માનસિક મળી દશ પ્રકારના પાપ શરીર
વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવા ॥૧૭૦॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે તો પોતાની ઉપમાયે જોવું, બેથી અનાદર મળી જઈ ધર્મોચરણમાં પ્રીતિ યાયછે. શ્રીમદ્ભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પત્નારુયાને ચ દાને ચ

મુલદુઃસ્વે પ્રિયાપ્રિયે ।

આત્માપમ્યેન પુરુષઃ

પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં, દાન આપવામાં, મુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગેછે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકેછે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન, આગકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ સ્ત્રીપુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કહેવાયછે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઈ પ્રકારના સત્સંબધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિગેષધર્મ કહેછે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, એ વિગેષ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અન્યોન્યસ્યાવ્યભીચારો મવેદામ-
રણાંતિકઃ । એષ ધર્મઃ સમાસેન
જ્ઞેયઃ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરઃ ॥ ૧૭૨

મરતાં મુખી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર ભાવ આવુ ગ્હે, એજ તેમનો સંજોગથી પરમ ધર્મ જાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ
કૃતક્રિયા । યથા નાભિચરેતાં તૌ
વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરજોડા સ્ત્રીપુરુષનાં જોડાએ, એક બીજાથી જુદાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અભાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા યત કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રજનાર્થે સ્ત્રિયઃ સ્ત્રાઃ સંતાનાર્થે
ચ માનવાઃ । તસ્માત્સાધારણો
ધર્મઃ શ્રુતાં પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સાથે સ્ત્રિયોને અને ગર્ભધાન કરવા સાથે પુરુષોને ઉત્પન્ન કર્યાંછે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પતિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ॥૧૭૪॥

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા
તથૈવ ચ । યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં
કુલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી સંતુષ્ટ રહેછે આશ્રીત બનેને પરસ્પરે પ્રીતિ હોયછે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ યાયછે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદઆશ્રે કહ્યું છે કે,

સમ્યક્ધર્માર્થકામેષુ દંપતીભ્યામર્હનિશમ્ ।
 એકચિત્તતયાભાવ્યસમાનવ્રતવૃત્તિતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

સારી ગીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
 દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરતર સમાનવ્ર-
 તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રિયોયે સદા પોતાના સત્સખધી પુરૂષોના રક્ષાણુમાં રહેવું, કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોયછે. તેથી તેઓ જો સ્વતંત્રપણે ગઢે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ફાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ ભગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિઘાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધ્યા વા-
 પિ યોપિતા । ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્ત-
 વ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ ૧૭૭ ॥

બાળક, યુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ ગૃ-
 હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર
 કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

વાલ્યે પિતૃર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય
 યૌવને । પુત્રાણાં મર્તરિ પ્રેતે ન
 મજેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

સ્ત્રીઓ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
 સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
 પામે તો પુત્રને વશ રહેવું, પણ ક્યારેય
 સ્વતંત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના સત્સખધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રિયોયે નિત્ય ગૃહ સખધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આજસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બગડેછે, સર્વને અપ્રિય થવાયછે, શરીર જડ થાયછે, ને ખાધેણુ બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટેછે, ને તુરત રોગ થવાનો સભવ રહેછે. પણ એથી ઉલટું કામમા તત્પર રહેવાથી કામ સાફ થાયછે, સર્વને પ્રિય થવાયછે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવેછે, ને ખાધેણુ તુરત પચી જાયછે. જેથી બળ વધેછે, ને રોગ થવાનો સભવ યોડો રહેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાયામહઢગાત્રાણં
 વ્યાધિનૈવોપજાયતે ॥ ૧૭૯ ॥

મહેનતથી દઢ કરેલા શરીરવાળાને ધણું
 કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સૂક્તયણુ છે, જેથી પુરૂષમાં જે-
 યુ તન તથા મનનું બળ હોયછે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી
 એવી સમજૂત થયેલી દીસેછે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રિયે ઘરનું
 તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન આલતાં સ્ત્રિયે બહારનું તથા પુરૂષે ઘરનું પણ
 કરવું. સ્ત્રિયોયે શું શું કર્તવ્ય છે તેવિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રી-
 આશા કરેલ છે કે,

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજ્ઞી
શ્વશ્ર્વાં ભવ । નનાંદરિ સમ્રા-
જ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિ દેષ્ટુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નાનુંદ તથા દેવરાદિવિષે
ધટતાં આચરણથી તેમને વશ કરનારી
યા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુક્રનીતિના ચાથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વં સમુત્થાય દેહશુદ્ધિં
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઊઠી, દાતણુપાણી
કરી, મુખ ધોઈ, પથારી ઉપાડી, ઘરને
ઝાડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

માહાનસસ્યપાત્રાણિ વહિઃ પ્રસાલ્ય
સર્વશઃ । મૃદ્ધિસ્તુ શોધયેચ્છુર્હીં ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડાનાં બધાં વાસણુ ઘરની બા-
હેર સારી રીતે માંજી, માટીવડે ચુલાને
લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ટ સહિત
અગ્નિ મુકવો ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાક્કાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી શુદ્ધમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણુ,
ધી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
ખર્ચે માટેના પૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારતું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તામ્યાં મર્ત્તા પિતૃમ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતુલવાન્ધૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને
ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયોયેઆપેલાં વસ્ત્ર,
અલંકાર તથા રત્ન ધારણુ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સત્ત્વેવ હિતકર્મણુ । દાસીવ દિષ્ટકા-
ર્યેપુ ભાર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી શુદ્ધ,
પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની
પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કા-
ર્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં
દાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોડ્ઞસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેશ સા । વૈશ્વદેવોદ્ધૃતૈરન્નૈ-
ર્મોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલાં અને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિ ચ તદ્વુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શુક્ત્વા નયેદહઃશેષં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિ
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિવૃત્તા સ્વયં શુક્ત્વા ગૃહનીતિ
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સ્નાત્તુ શય-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સુષ્પે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્વ્રત-
માનસા । અનગ્ના ચાપ્રમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

નોર્ચૈર્વદેન્ન પરુપં
ન વદાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેનચિચ વિવદે-
દમલાપવિવાદિની ॥
ન ચાસ્ય વ્યયશીલા સ્યા-
ન્ન ધર્માર્થવિરોધિની ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોપેર્પ્યાં વચનાન્યતિનિ-
ન્દિતામ્ । પેશૂન્યર્હિંસાવિપયા મો-
હાદંકારદર્પતામ્ । નાસ્તિચ્ચસાદસ-
સ્તેયદંભાન્ સાધ્વી ચિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

કૃપિપણ્યાદિ પુદ્ગલ્યે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંગીર્તર્મપુરાલાર્પઃ
સ્વાયત્સુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રજ લઈ
બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પાતે ભોજન કરી
ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં બેઠતી વસ્તુ સ્વચ્છ
કર્યા તથા તેની આવક ખર્ચનો વિચાર
કર્યામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

ઐ રીતે રૂડી સ્ત્રિએ ફરી સાંઝ તથા ચ-
વારે નિત્ય શુદ્ધને શુદ્ધ કરી, રસોઈતૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂચી પ્રભાતે જાગી,
શુદ્ધનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સાગી
રીતે શય્યા છીછાવીને, પતિની સેવામાં
હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન
રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા
છતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે સ-
હિત મુઠું ॥ ૧૯૦ ॥

તેણે હંચે સ્વરે, કંઠોર, અગ્રિય તથા બાહુ
જેમાં બોલાવવું હોયછે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ધણું ખર્ચ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ, અર્થ સંપાદન કર-
વામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

અને ગાફલતા, ને અધિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિપયમાં મોહ, અહંકાર,
પોતાની બરાહ, ઈશ્વરમાં અનાસ્તા, ગા-
દસ, ચોરી અને જાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧૯૨ ॥

વળી નિયોગે બેતી તથા બાપારાદિ પુરૂષ
કૃત્યમાં ગદાપકારી થવું, અને મંગીન તથા,
મધુર બાષણે કરી જેમ પોતાનો પતિ
વશ થાય, તે રીતે આચરવું ॥ ૧૯૩ ॥

મંડનં વર્જયેન્નિત્યં તથા પ્રોપિતમ-
ર્ત્વકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિ-
દાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરા
તિષ્ઠેદ્ધર્ત્વહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે
સ્ત્રિયે વિશેષ ધરેણું પેહેરવાં નહિ, પણ
માત્ર સૌભાગ્ય બતાવનાર આભરણુ ધારણુ
કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી
દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ॥ ૧૯૪ ॥

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્તિ
ભર્તૃસમં મુલમ્ । વિમુઞ્ચ્ય ધન-
સર્વસ્યં ભર્તા વં શરણં સ્ત્રિયાઃ ॥ ૧૯૫ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાલનાર
તથા ખીલું મુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ
વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં ભ્રાતા મિતં મૃતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતાતરં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણુ-
તીથી આપનારા છે, માટે ગણુતી વિના
સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી
ન કરે! “અર્થાન્ બધી સ્ત્રિયે પતિની
સેવા કરવી જરૂર છે” ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ જ્ઞાનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્ત્રા મૃતૈર્વાપિ
નેષ્ઠેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एपां हि विरहेण स्त्री
गर्वे कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

સ્ત્રિયે માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી
છેટે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં;
કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને
લાઘે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા
પતિના કુળને નિંદાવે છે ॥ ૧૯૭ ॥

વિધાય પ્રોપિતે વૃત્તિ
જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।
પ્રોપિતે સવિધાયેવ
જીવેચ્છિલ્પરગર્હિતઃ ॥ ૧૯૮ ॥

અને ભરણુપોષણનો બંદોબસ્ત કરી પતિ
પરદેશ જાય ત્યારે શરીરશૃંગારાદિ છોડી
નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણની ગોઠ-
વણુ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો જેથી
નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો બંધો
કરી રાખવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી ચાતુરહસ્થસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રીડાં શરીરસંસ્કારં
સમાજોત્સવદર્શનમ્ ।
હાસ્યં પરચ્છેદે ચાનં
ત્યજેત્ પ્રોપિતભર્તૃકા ॥ ૧૯૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે
રમત, શરીરશૃંગાર, માણસોના મેલાવ
રાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા
પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતા તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રિયે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્ત્રિયે, તે કાર્યો યથાર્થ થાયછે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી પણ પોતાના પતિ સબધી કાર્ય તો સ્ત્રિયે પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્ત્રીના સર્વ મુખને આધાર તેનો સ્વામિ છે, જેથી તેણે પતિના મુખે મુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું શોભે છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સબધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના મુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને થાયછે, તેટલી બીજને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રહેછે, તેટલો બીજે કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મુસ્યભાવા મુવચના

મુવૃત્તા મુસદર્શના ।

અનન્યચિત્તા મુમુક્ષી

મર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, મુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા પ્રસન્ન મુખવાળી હોય, તે ધર્મચારિણી બનણી ॥ ૨૦૦ ॥

પરુપાન્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા

દુષ્ટેન ચક્ષુષા । મુપસન્નમુક્ષી

મર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિયે કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા દોષદૃષ્ટિયે જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે નારી સારી રીતે પ્રસન્ન મુખવાળી રહે, તે પતિવ્રતા કેહેવાયછે ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યા ચ કરોત્યવિ-

મનાઃ સદા । મુપતીતા વિની-

તા ચ સા નારી ધર્મમાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરતર ધણીની સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનય રાખે તે ધર્મિણી બનણી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્દિ દેવો નારીણાં પતિર્ન્યધુઃ

પતિર્ગતિઃ । પત્યા સમા ગતિર્ના-

સ્તિ દેવતં વા યથા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, રનેહિ તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ તથા દેવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

શ્વશ્રૂશ્વશુરયોઃ પાદૌ જોપયંતી

ગુણાન્વિતા । માતાપિતૃપરા-

નિત્યં યા નારી સા તપોયના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે શુભ્રવાત્ સ્ત્રી નિત્ય સામુસારનાં ચરણ શેવે અને માતાપિતાની બક્ષિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની બનણી ॥ ૨૦૪ ॥

તમ મહાનિઃસંપ્રત્યમા કહેલ છે કે,

નેષેત્ પાતે શૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નાપ્રિયં મનસા વાપિ
ચરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૫ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને કૂર દૃષ્ટિયે નેવે
નહિ, તેને ખરાબ વચન સંભળાવતાં
નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું
નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાર્દૂલધરકૃત નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
મોહ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી ॥
પાઙ્ગુણ્યમેતદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જામાડવામાં ચાડ રાખનાર માતા
સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર-
નારી રંભા સરખી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ,
અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું;
એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અભ્યુત્થાનમુપાગતે યદ્દપર્તાં તદ્દાપણે
નમ્રતા તત્પાદાર્પિતદ્વિષ્ટિરાસનવિધિ-
સ્તસ્યોપચર્યા સ્વયમ્ । મુષ્તે તથ શ-
યીત તત્પ્રથમતો જઘાચ શય્યામિતિ
પ્રાર્ચ્યઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૃસિ-
દ્ધાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
ઉભાં થવું, તેની સાથે બાપણું કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેનાં ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના મુતા પછી મુવું અને
તેની પેદેલાં ઉઠવું, એ હે પુત્રી, પ્રાચી-
ન પુરુષોએ કુળવાન સ્ત્રીના ધર્મનો સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી આણાકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શત્તરપિ । ન તીર્થસેવયા તદ્વદ્વર્તુઃ
પાદોદર્કયથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
યાચછે, તેવી દાન, સંકડો ઉપવાસ તથા
તીર્થસેવનવડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્યો વનસ્યો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીणां
મિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ॥ ૨૦૯ ॥

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પવિત્ર હોય
તો પણ પ્રિય હોયછે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મેટો ઉદય થાયછે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યા ભૂષણં
ભૂષણૈર્વિના । રૂપા વિરહિતા
તેન શોભનાપિ ન શોભના ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણ વિના પણ પ-
તિજ પરમ ભૂષણ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તો પણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીત્યભિમંતવ્યા યસ્યાં
ભર્તા ન તુપ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીણાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સતોષ પામતો નથી,
તેને સ્ત્રી માનવી નહિ, સ્ત્રિયોને પતિ
પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાયછે ॥૨૧૧॥

તેમજ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કપયઃ । કુલજાયા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો
કપી જાણુવા, તેમ જે સારા આચરણ-
વાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો
માયા જાણુવી ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
મુક્તે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પત્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઈચ્છા રહે તેવી
કામ, ભોગ, એશ્વર્ય તથા મુખમાં પણ
રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિત્ર જાણુવી ॥૨૧૩॥

ભર્તા દેવો ગુરુર્ભર્તા ધર્મતીર્થત્ર-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વ પરિત્ય-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણ
કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા મતરૂપ છે;
માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ
સેવા કરતી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શનેનાપિ । કવિહૃદયં પતિહૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્તરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

કારણ જેના શ્રવણ તથા દર્શન માત્રે
કરી કવિ તથા પતિનું હૃદય તત્કાળ સ-
રલ તથા ચચળ થાયછે, તેજ કવિતા ને
તેજ વનિતા જાણુવી ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કહેવાયછે. તેણે સસારમાં કેની
રીતે વર્તવું તેવિષે મહાનિર્વાણુતત્રમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહસ્થઃ પાલયેદ્દારાન્ વિધામભ્યાસયે-
ત્સુતાન્ । ગોપયેત્સ્વજનાન્ વંધૂનેષુ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રિયોની રક્ષા કરવી, બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજનો તથા
બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે મર્ધ પ્રકાશી સ્ત્રીનું અવગ્રહ પાલન કરવું, કેમકે તેના સંગારના મર્ધ મુ-
ખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્મોહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેવા તેને કાર્ય કરવામાં,
જે શ્રમ થાયછે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાયછે. જેના ધર્મ
રમા સ્ત્રી છે, તેને ઘરગથ્થી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના ભોગ

શ્રી પુરૂષના મુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી દેવાથી અર્ધાંગના એટલે પુરૂષનું અર્ધ અંગ કેદેવાય છે.

શ્રીમદાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્ન વિંદતે જાયાં
તાવદ્દર્શો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્દ્ધ મજાપતે પૂર્ણઃ
મજાપેતેત્સપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંમુખી પુરૂષ શ્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં-
મુખી અર્ધો કેદેવાય છે; કારણ એકલા
પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ
સ્ત્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા
ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે શ્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્ધો અંગનું પાલન કર્યા
બરોબર છે. શ્રી ધરની ઝાંખા છે, ને તે વિના ધર શૂન્ય જેવું બાકે છે. શ્રીમદાભાર-
તના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાદ્યુદ્દિષ્ટિણી ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીદીનમરણ્યસદ્ગયં ભવેત્ ૨૧૮

ધરને ધર નથી કેદેતા પણ સ્ત્રીનું ધર
કેદેવાય છે; કેમકે સ્ત્રીવિનાનું ધર અરણ્ય
સરખું લાગે છે ॥ ૨૧૮ ॥

ઘૃક્ષમૃલેડપિ દયિતા યસ્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોડપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની સ્ત્રી દોષ છે,
તે તેનું ધર બાળુવું, પણ સ્ત્રીવિનાનો મે-
દેશ તો વન જેવોજ! એમ નિશ્ચય ક-
રેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ માર્યા પુંસઃ
સહાયિની । વિદેગમયને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

શ્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને
સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા
સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ
તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિત્યં કૃચ્છ્ર-
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ માર્યાસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને પા-
મેલા દુઃખી પુરૂષને નિર્જીવ શ્રીસમાન
ખીજું કેઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ માર્યાસમો વંધુર્નાસ્તિ માર્યા-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ માર્યાસમો
લોકે સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરૂષને લોકમાં સ્ત્રી સમાન કોઈ સજીવ,
ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય ક-
રનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

વળી એજ ગ્રંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સત્વા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રા સહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદારાઃ પરા ગતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગરનાવલીમાં કહ્યું છે કે,

સરસા સાલંકારા મુપદન્યાસા
મુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
માર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગીં કુલજાં કુશલાં
મુશીલસંપન્નામ્ । એતાદૃશીં મુમાર્યા
પુરુષો યત્નોદયાલ્ભતે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુદે દૂતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાથ
ગૃહદીપ્તયઃ । ત્રિયઃ ત્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ અનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૃભિર્પ્રાતૃભિર્થતાઃ પતિભિર્દે-
વૈસ્તયા । પૂજ્યા ભૂપયિતવ્યાથ
વહુકલ્યાણમીષ્ણુમિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

જોચંતિ જામપો યત્ર વિનમ્યત્તાગૃ
તત્કુલમ્ । ન જોચંતિ તુ યતૈતા
વર્દને તદ્દિ સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરુષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉત્તમ સખા છે, કારણ સહા-
યતા વગરના પુરુષને લોકવ્યવહારમાં સ
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

પુરુષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

ફક્ત તથા અલંકારે સહિત, મુંદર પદન્યા-
સવાળી તથા મુમુર્જમય છે મૂર્તિ જેવી
સ્ત્રી આર્યા તેમજ ભાર્યા યત્નહીનને મ-
ળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

અનુકૂળ, નિર્ભય અંગવાળી, કુલીન, કુ-
શળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી
સારી સ્ત્રી પુરુષને યત્નને ઉદય થવાથી
મળે છે ॥ ૨૨૬ ॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા-
રૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ધ-
રતી શોભા છે; તેથી વિશેષપણાએ રક્ષણ
કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

જાડું કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, માર્ગ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોને સત્કાર ક-
રવો તથા તેમને ભૂપણાદિયે કરી ગો-
લાવવી ॥ ૨૨૮ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામે છે, ને જે કુળમાં
સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા
વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા
ભૂષણાઞ્ચાદનાશનૈઃ ।
ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં
સત્કારેષૂત્સવેષુ ચ ॥ ૨૩૦ ॥

માટે સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરુષોએ સ્ત્રિયોનો
સદા ભૂષણુ, વસ્ત્ર ઝાને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ સપરમે દિવસે તથા
વિવાહાદિ કાર્યવિષે પણ નિરંતર તેમનો
આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેકુલમ્ ।
તત્સ્યાંતુરોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિયોને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભેછે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોડયં ધર્મપથઃ સદ્ધિરાચરિતઃ
સદા । યદ્ધાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોડ્વલ્પવલા અપિ ॥ ૨૩૨ ॥

અલ્પ શક્તિવાળા પુરુષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિયોનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરુષોએ
સદા આવરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોનું પાલન કરતાં તેમને શુદ્ધકાર્યમાં ભેડવી, કેમકે જેમ પુરુષે ધંધા
રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિયે ઘરનાં કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જ્યોતી તન
આરોગ્ય રહેછે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટા માર્ગે ચઢી જવાતું નથી. મા-
નવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઈચ્છ્ય સંગ્રહે ચૈનાં
મયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
તૈચે ધર્મેડન્નપવત્યાં ચ
પરિણાદસ્ય ચેક્ષણે ॥ ૨૩૩ ॥

શ્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં, પ-
તિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઈ તૈયાર ક-
રવામાં, તથા ઘરમાંની વાસણુ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં ભેડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ શુદ્ધકાર્યથી અવકાશ મળતાં શ્રીઓ ભે નિર્દોષ રમત ગમતમાં ભેડાતી હોય
॥ તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ઝુંપાવાથી સર્વનાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાયછે. તેઓ થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
પર રમતગમતની જરૂર રહેછે. ભેકે સ્વભાવથીજ તન તથા મનવડે પુરુષ કરતાં સ્ત્રી
તદા દુર્બલ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તે નીચ પુરુષોના ફાંદામાં ફસી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવા ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પેતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
ગૌવને । રક્ષંતિ સ્થવિરે પુત્રા ન-
ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ ૨૩૪ ॥

શ્રીનું બાળપણમાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં
પતિ ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણુ કરેછે;
કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ
સૌંદિવાનિશમ્ । વિપયેષુ ચ સ-
જંત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥૨૩૫॥

સ્ત્રિયોને તેમના અર્તાદિ પાલન કરનારે દિ-
વસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તેને
નિર્દોષ રમત-ગમતમાં ભેડાયલી હોય તો
તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥ ૨૩૫ ॥

એકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઈએ. રાજાથી રંક
અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમેછે. પણ જે જે વિષયમાં અ-
જ્ઞાનતા હોયછે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી
સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડેછે; માટે જે
જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષયસંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ
લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવેછે કે, સર્વ કોઈયે નિયમમાં રહી છુટ
ભોગવવી. કેમકે વધારે છુટ ભોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડેછે. માટે સ્ત્રિયોને નિ-
યમમાં રહેલી છુટ મુખે ભોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે
તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

અરસિતા મૃદે રુદ્ધાઃ
પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।
આત્માનમાત્મનાયાસ્તુ
રસેયુસ્તાઃ મુરસિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોક્કસી રાખનાર પુરુષોએ
ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ
મુરસિત રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રિયો પો-
તાના મનવરે પોતાનું રક્ષણ કરેછે, તેજ
મુરસિત થાયછે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તિનો અનાદર થાયછે.
કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદ્રશ્યતે વૈ
લબ્ધેષ્વવજ્ઞાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગત્માં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને તકિ
મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણા-
યછે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી
બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ જોઈ ન હોય, ત્યાંમુખી તેમાં મોહ
રહેછે, પણ જોયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને જ્યાંરે બહારનાં
વિચિત્ર સ્થાનોવિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે ભેવાની તેને ઇચ્છા થાયછે. તે જગ
જગ રોકવા જઈએ, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. તે એટલે મુખી કે
લાગ આવે તો છાની રીતે જોઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરેછે. માટે જેમાં ફા
બાપ ન હોય, એનાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન ભેવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એ-
કલાં ફરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ
હોવાથી ધરના કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્ગોણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં
તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।

ન પર્ત્વી પ્રેપયેત્ પ્રાઙ્ઃ

પુત્રામાત્યવિવાર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક
મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘેર,
સાથે પુત્ર અથવા નિશ્વાસુ માણસ આપ્યા
વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રીયોને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્
ઇશ્વરમાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઇશ્વર પ્રમાણે વર્તવા જતાં
કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે,
ઇશ્વરપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાયછે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વાં
પુરૂષ ઇશ્વરપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સૃષ્ટિનિયમ, રાજ્યનિયમ
તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્તી
છે, તેઓજ સુખી થયાછે. ઇશ્વરપ્રમાણે વર્તતાં સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાવ તો
રોગ થાયછે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દડને પાત્ર થવાયછે,
લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાયછે, અને આવકના પ્ર-
માણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્રી થવાયછે. ત્યારે ઇશ્વરપ્રમાણે વર્તવાથી સુખ ક્યાં
રહ્યું? માટે જેથી કંઈ હાનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રીયો વર્તવા ઇશ્વર
તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ડનમ્ । સ્વમોડન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ પદ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરાપાન, દુર્જનની સોળત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રીયોને દૂ-
ષણરૂપ છે ॥ ૨૩૯ ॥

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ
સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।
દ્વયોર્હિ કુલયોઃ શોક-
માવહેસુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રીયોની થોડા પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા
પિયર બન્ને કુળને ડાઘ લગાડી એક
પમાટે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સુતે
તથાવિષમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશ્વ-
ક્ષયર્થં સ્ત્રિયં રસેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર
જન્મેછે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રીયોની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિશ્વશર્માયે કથુ છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન્ સ્ત્રી
ભ્રમન્તી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન તથા વિ-
દ્વાન પૂજ્ય છે, પણ સ્ત્રી ભ્રષ્ટ થાયછે ॥૨૪૨॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્વલીભિર-
સકૃદ્દૃત્તેર્નિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્થકમીપ્સિતં મ્વસનં નાશસ્ય
દેહુઃ સ્ત્રિયાઃ ॥ ૨૪૩ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘરે નિવાસ, મનુષ્યના
મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જવું,
પરપુરુષ સાથે છાની વાતો, મેઢ મૂકી
વર્તવું, ઘણું કરી પતિનો પરદેશમાં વાસ,
વારંવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના
ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અ-
વસ્થા તથા ઇચ્છાપ્રમાણે પ્રવાસ એ-
ટલાં વાનાં સ્ત્રિયોને ભ્રષ્ટ થવામાં કા-
રણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાંથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસક્ત જોય તો ખેદ પામેછે, તેમ સ્ત્રી પણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય
તો નિશ્ચય કલેશ પામેછે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જોનો હક લુંટાય તેને ખેદ થાયછે. પતિનો હક પત્નીમાં અને પત્નીનો હક પ-
તિમાં હોયછે, તે જો અન્યથી હણાય તો કલેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી,
માટે પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવાની પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના
ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠેકાણે કલેશ થાયછે. જેનું કારણ
તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરુષ કરેછે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મ-
નને વિરોધ રહેછે, તેનો સમજો હોય તેને લાગેછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી
અહિત કરવું, એ હોય દેહેવાયછે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે
પરસ્ત્રી ઉપર બીજાની સત્તા છે, ને બીજાની સત્તા જોના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ધણીની રત્ન મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાયછે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાયછે, તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાયછે.
માટે કોઈયે પણ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થવું નહીં. કદી મન વશ ન રહે, તો તેણે પોતા
ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે તો
તેને કેવું દુઃખ થાય! એવા વિચારથી મન વશ રાખી શકાયછે. કેમકે બીજાની
સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
રસ્તે ચડે નહીં. વળી પુરુષોનું દેહેવું એવું છે કે, અભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રિયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લવચાઈને દુઃખાઈ જાયછે. પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં

સ્ત્રિયો કંઈ વ્યભિચારનું કારણ બાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરુષોનાં મન ખેંચેછે, તેમ પુરુષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરાવુ કરેછે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ સ્ત્રિયો કયાંય પુરુષોની પ્રાર્થના કરતી બળુવામાં આવી નથી, અને પુરુષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે વ્યભિચાર થવાનું કારણ પુરુષોજ છે. જો પુરુષો પોતાનું મન વશ રાખી સ્ત્રિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ વ્યભિચાર થાય નહિ; કેમકે સ્ત્રિયો કદી પોતાની મેળે પુરુષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરુષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્ત્રી મત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઈચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેણે જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હક્કને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જો પુરુષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહીં, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હક્કને નુકસાન થાયછે, જેથી તેને દોષ લાગેછે. માટે વિધુર પુરુષેજ ઈચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર બીજાની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થ સ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઈચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાયછે. જેના હક્કને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને ક્લેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગેછે અને તેના તરફથી લય થવાની શંકા રહેછે. કહું છે કે,

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
થિતા । યતો ભવંતિ દુઃસ્થાનિ
નૃણાં નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુપંગં.
ઇદમતિજીવિતમસ્તિ વહ્નમં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદૃશોનિમિત્તં
દશ દશકંઘરમૌલયો લુટન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજારકર્માત્ર નીચ-
ર્લથુનમિવ મુશુક્તં યાતિ લોકે
પ્રસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્ભે નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ ક્ષણિકમુલ્લહૃતે
સ્પાદ્યત્પતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃપતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપહારવિધિના સ ચ કીચકોડપિ ।
પાંચાલિકામમયનાન્નિધનં જગામ
તસ્માત્કદાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

બુદ્ધિમાન પુરુષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાયછે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

વળી જેને ઘણું જીવવાની ઈચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા । હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું ભરકર્મ, ખાદ્યેકાં દસણુની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાયછે, માટે બુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણમાત્રના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાયછે ॥ ૨૪૬ ॥

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાલી, અને દ્રૌપદીની છેડ કરવાથી • ક્રીચક મરણ પામ્યો; તેથી કોઈ કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પરિમલવહુલેડપિ કેતકીકુસુમે ।
ઈહ ન હિ મધુલવલામો
ભવતિ પરં ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

હે ભમર, કેતકીના કુલમાં ઘણો મુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એમાં
તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પરસનો લાભ
નહિ થાય, પણ ઉલટું તારું મુખ પુષ્પ-
રને કરી ધૂળાણું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

પશ્યતિ પરસ્ય યુવર્તીં સકામમયિ
તન્મનૌરથં કુસુતે । જ્ઞાત્વૈવ તદ્ભ્રામિં
વ્યર્થં મનુજો હિ પાપભાગ્ભવતિ ॥ ૨૪૯ ॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ જાણવા છતાં પણ
જે પુરૂષ તેને લુલેછે તથા તેવિધે ઇચ્છા-
પ્રભાણુ મનોરથ કરેછે, તે વૃથા પાપ-
ભાગી થાયછે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી બલિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પરસ્ત્રિયં યોભિવદે-
ત્તીર્થેડરણ્યે વનેડપિ વા ।
નદીનાં વાપિ સંભેદે
સ સંગ્રહણમામુયાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

જે પુરૂષ પાણી ભરવાને માર્ગે, ગામની
બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
ચોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
અસાબ નિદ્રાથી ભાવણુ કરે, તે બલિ-
ચાર કર્યાના દોષને પામેછે ॥ ૨૫૦ ॥

ઉપચારક્રિયા કેલિઃ
સ્પર્શો ભૂપણવાસસામ્ ।
સહસ્રદ્વાસનં ચંબ
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૧ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં શૂપણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક દોલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ બલિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

સ્ત્રિયં સ્પૃશેદ્દેશે યઃ
સ્પૃષ્ઠો વા મર્પયેત્તયા ।
પરસ્પરસ્થાનુમતે
સર્વં સંગ્રહણં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૫૨ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જ પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા
સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના
અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા બલિચાર
કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ બલિચાર યવાનાં લશણ ધણું કરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી,
માટે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઈ સ્ત્રીને
મગ્નું દોષ, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ
અન્ય બેઠું દોષ ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી દોષ ત્યારે જવું

નહી. કેમકે સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની જેમ કંઈ વિશ્વસ્ય પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદી શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિદાને પાત્ર થાયછે. આત્માકથનીતિમાં કશું છે કે,

તત્તાંગારસમા નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ વન્દિ ઘૃતં ચૈવ
નેકત્ર સ્વાપયેદુષઃ ॥ ૨૫૩ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન સ્ત્રી અને પીથી બ-
રેલા ઘટા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિ-
માને એ બન્નેને એક દેહાણે રાખવાં
નહી ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

માત્રા સ્વસ્મા દુદિગ્રા વા ન વિવિ-
ક્તાસનો ભવેન્ । વલ્લવાનિન્દ્રિયગ્રામો
વિદ્વાસમપિ કર્પતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, જેન તથા દીકરી સાથે પણ એકાં-
તમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળ-
વાન હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય પ્રત્યે
ખેંચેછે ॥ ૨૫૪ ॥

તેમ આત્માકથનીતિમાં કશું છે કે,

નદિ પદ્યતિ જન્માંધઃ કામાંધો
નૈવ પદ્યતિ । ન પદ્યતિ મદોન્મત્તઃ
અર્થી દોષાન્ પદ્યતિ ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ,
મદોન્મત્ત તથા મતલબી હોયને જોતા
નથી ॥ ૨૫૫ ॥

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા
માંસપક્ષિણઃ । દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો
સત્ત્વં સ્ત્રિણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા,
દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિઓમાં બેસ-
નારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ધણી બળવાન હોવાથી વરુષ સખી શકતી નથી. વૃદ્ધપણુમાં પણ ય-
દપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કર્મેન્દ્રિયો યાદી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી,
તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું ચોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ ધણું વધે શુધી ચાલુ રહેછે.
અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ધટેછે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ
થાયછે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ધટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધા-
વસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોયછે. ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જ-
વાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ધણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય!
એ ઉપરથી જણાયછે કે, ઇન્દ્રિયોનું ચોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણુ લોહચુંબ-
કવન્ ધણુંજ હોયછે. માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રિઓ સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ
કરીછે, ને પ્રલભી ઇન્ધ્રિયાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જેવિધે કૃ-
ષ્ણુચન્નુવેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહેલ
છે:-પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કહેવું કે,

इयं नारी पतिलोकं वृणाना
निपद्यत उपत्ता मर्त्यमेतम् ।
विश्वं पुराणमनुपालयन्ती
तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ २५७ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેલું કે,

उदीर्घनार्यभि जीवलोक-
मितामु मेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोः स्तमेत-
त्पत्युर्जनिलमभिसंवभूव ॥ २५८ ॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણુ જાતિ હોય તો તેણે કેહેલું કે,

सुवर्णहस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै ब्रह्मणे तेजसे वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २५९ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેલું કે,

धनुर्हस्तादाददानामृतस्य
श्रियै क्षत्रायौजसे वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६० ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેલું કે,

मर्णि हस्तादाददाना मृतस्य
श्रियै विशे पुष्ट्यै वलाय ।
अत्रैव तमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६१ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને ક્રમે કરી પાલનારી
તથા પતિલોકને ઇચ્છનારી આ તારી સ્ત્રી,
મરણ પામેલા તારી પાસે આવી સૂતિ છે,
તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન સા-
ચવવાની આજ્ઞા આપ ॥ ૨૫૭ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ-
સમૂહને જોઈ અહિં આવ; અને આ ક-
ળીથી વિવાહ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા
તારા હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮॥

હે સ્ત્રી, તું સપત્ત વાસ્તે, બ્રાહ્મણુ જાતિ
માટે, કાતિસાડ તથા શરીરબળને અર્થ,
તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે મુખને લોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૫૯॥

હે સ્ત્રી, તું સપત્ત્ય, ક્ષત્રિય જાતિમાટે,
કાતિસાડ તથા બળ વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ
ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ-
પણે મુખને લોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિમાટે, વૈશ્ય જાતિ અર્થ,
પુષ્ટિ સાડ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ
પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગ્રહણ
કરીને આ લોકમાં રહે; ને આપણે મુ-
ખને લોગવતાં આપણી અદેખાઈ કરનાર
સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૧ ॥

તેમ યાત્રવદ્વ્ય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતા વાક્ષતા ચૈવ
પુનર્ભૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

પતિનાં સમાગમને પામેલી વા ન પામેલી
જે વિધવા સ્ત્રીનો ફરીથી લગ્નસંસ્કાર કર-
વામાં આવે, તે પુનર્ભૂ કહેવાયછે ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે મગ્નજિતે
ક્ષીયે ચ પતિતે પતૌ ।
પંચસ્વાપત્તુ નારીર્ણા
પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પતિ, પાછા સમાચારજ ન આવે એવી
રીતે રખડી ગયો હોય, મરી જાય, સં-
ન્યાસિ થઇ ચાલી નીકળે, નપુંસક નીવડે
તથા જાતિભ્રષ્ટ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની
આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રીયોને ખીજે પતિ ક-
રવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પેહેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા
જેથી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નભતી નથી, ને તેમને
શરીરસંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહેછે. સમાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌ ગૃહીતાઽપિ પુરસ્કૃતાઽપિ
સ્નેહેન નિત્યં પરિવર્દિતાઽપિ ।
પરોપકારાય ભવેદવદ્યં
વૃદ્ધસ્ય માર્યા કરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

હાથમાં ગ્રહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને
સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી ઈ-
વીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પ-
રોપકારને અર્થેજ હોયછે ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિખ્યુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ગણિનીવ હિમાર્તાનાં
ઘર્માર્તાનાં રવાવિવ ।
મનો ન રમતે સ્ત્રીર્ણાં
જરાજીર્ણેદ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

અદ્રને વિષે યાદથી પીડાયલાનાં તથા ર-
વિને વિષે ધામથી પીડાયલાનાં મનની
પેઠે, જુવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી
જઈ ચયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે
રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિપં શાસ્ત્રમજીર્ણે ભોજનં
વિપમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિપં ગોષ્ઠી
તરુણ્યાઃ સ્થવિરો વિપમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં
ભોજન, ક્ષુધ્યાને વાર્તા તથા તરુણીને વૃદ્ધ
વિષ સમાન લાગેછે ॥ ૨૬૬ ॥

એ રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તાવે સસારમાં જીવન પર્યંત હળી મળીને રહેલું. તેમાં
પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન
થવા પછી એક વા બે વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં
આવેલાં નારી જાતિના પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા
થવા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા

પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-
 યોમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી
 ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાયછે, ક્વચ્ચતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી ને-
 વામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરેછે. કોઈનેજ
 કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણ બે સૃષ્ટિનિયમ
 સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયાવિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી
 બે સ્ત્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી
 શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણ તેમને ઘણી સારી
 ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. કોઈકજ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રજા વગરનો
 રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રભાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત
 થયા પેહેલાં પરણે, ને ક્વચ્ચતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ
 થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચુ
 પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી કરમાઈ જાયછે, પણ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી
 તેમનું વીર્ય કાચુ હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહીં, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં;
 ને જેવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેના માતા પિતાના
 શરીરનું ગતું ઘણું નહાતું હોયછે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાયછે. પરણેલાં પ્રત્યેક દંપ-
 તિને સત્તાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેના ક્ષણની
 ઇચ્છા સર્વને રહેછે. તેમ સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ક્ષણ ભેડે ઉપર ઉપરથી આ-
 નંદ ભાસેછે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે ભેડાં અરણિનાં બે કાષ્ઠ મથન કરવાના ક્ષણરૂપ
 અગ્નિની પેઠે સત્તાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની
 ઇચ્છા કાયમ રહેછે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરભ થતો નથી, માટે ક્રિયા
 નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાયછે. તેમના
 મનને ક્ષણ એક ઝંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરેછે
 કે હજી સત્તાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસજીથી તથા પટોસીઆદિ
 અન્યને ઘેર સંતાન થતાં સાંભળેછે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક
 અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાયછે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં
 છોકરાં ઉપર વહાણ કરેછે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગેછે, ને તેમનું કાનું કાનું બોલતું
 સાંભળી નેટલો આનંદ થાયછે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કલ્પતરૂ અથમાં કશું છે કે,

આનંદમુતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ
 મુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય
 મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।
 આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિપયાર-
 પ્થેષુ સંચારિણોર્દપ્સોરિહ લ-
 મ્બ્યતે મુદ્દતતઃ સંસારસારોઽર્થકઃ ॥૨૬૭

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજલો
 અમૃતરૂપ અનનની પેઠે કારનાર, રનેહનું
 સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો
 પ્રસાદ, વિપયરૂપ અન્નપ્રથમું ફરતા મન-
 રૂપી હસ્તિને બાંધવાનો મ્તંભ તથા સં-
 સારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ
 લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી
 પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં યતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરમંબંધી ને કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે યત્ન કરવો. જેમ પૃથિવીમાં વાવેલા બીજને ન ઉગવામાં કંઈ કારણ હોયછે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોયું નોંધવું. કેમકે સ્ત્રિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે ને ને કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યવરે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાયછે.

કારણ કંઈ છે કે,

पूर्णपोडशवर्षा स्त्री पंचविं-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुकेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥

પચીસ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભાશય,
પ્રસૂતિમાર્ગ, રુધિર, વીર્ય, વાયુ તથા હ-
દય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

वीर्यवंतं मुतं सूते ततो न्यूना-
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरथ-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ २६९ ॥

તો બળવાન પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓછા
વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી,
યોડી અયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય,
વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે ક્વખતે સ્ત્રી જાયછે, ક્રૂખમાં મુકાઈ જાયછે, મુવેતું જન્મે છે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાયછે; તેમાં પણ શરીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણરૂપ કંઈ કારણ હોયછે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાયછે, એ સ્ત્રિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ ને રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન થવાયછે, ને તેમ યતાં કામની શાંતિ થઈ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રિએ સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું નોંધવું, એ વિષે વાગ્ભટ્ટ અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના શારીરસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरु । अकालजागरस्वप्नकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રિએ આતિ મેથુન, ઘણી મેહેનત,
ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર, સ-
મય વિના જાગવું તથા મુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

शौकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णो-
ष्णगुरुपिष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥

શોક, ક્રોધ, ભય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અ-
હિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંથ અને કડવું,
ગરમ, ભારી તથા મળ બંધ કરે એવું
ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વશ્નકૂપેક્ષાં મદ્ય-
માપિમ્ । ઉત્તાનશયનં યદ્વ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્ત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તમૃતિં શુદ્ધિ
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અભિર્ગર્ભઃ સ્વેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્પેન્મિત્રયેત વા ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિથે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રેહેવું, એક ઠેકાણે પડી રેહેવું નહીં; કેમકે પડી રેહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન થાયછે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક થઈ પડેછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણ થાયછે, તે એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

લિંગં તુ સદ્યો ગર્ભાયા યોન્યાં
વીજસ્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિર્નુરુતં
સ્ફુરણં શુક્રાસાનનુબંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃણ્ણાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ઘનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છર્દિરરોચકઃ । જૃંભામસેકઃ સદનં
રોમરાગ્યા પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ઠા મ્તર્ના પીર્ના
સસ્તન્યૌ કૃણ્ણચૂચુર્કૌ ।
પાદગોષો વિદાદ્યોન્યે
શ્વદ્વાથ વિવિધાત્મિકાઃ ॥ ૨૭૭ ॥

લાલ વસ્ત્ર, હંડા ખાડા તથા કુવામ
જેવું, મધપાન, માંસભોજન, ચતું મુવું
તથા જે અનુભવી સ્ત્રીઓ મના કરે
તે ॥ ૨૭૨ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું, શરીરશુદ્ધિ વાસ્તે
ઉલટી અથવા લુલાબ લેવો અને આઠમા
માસ મુધી અસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યા-
ગવાં; કારણ એથી ગર્ભને કાચો સ્ત્રી
જવાનો, કૂખમાં મુકી જવાનો વા મરી
જવાનો સંભવ રહેછે ॥ ૨૭૩ ॥

ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને તેજ વખતે
ગર્ભાશયમાં બીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, બારે-
પણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા
રજતું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયમાં કંપ, મુસ્તિ, તૃપ્તિ, ચાક તથા
રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણ થાયછે. પછી તે
ગર્ભ જેલેલા માસમાં સાત દિવસ દેડે
નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્
નરમ ગાંઠરૂપ થાયછે ॥ ૨૭૫ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કકણ ગાંઠ અને
છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણ
સ્ત્રીને અશક્ત, કૂખમાં બાર, ભ્રમ, ઓ-
કારી, અચ્ચી, અગાસાં, પાણી પડવું, ચાક,
રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

ખટાણુ ખાવાની ઈચ્છા, સ્તનનું મોટાપણું,
તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અમ્લભાગનું
ગ્યામ થવું, પગ ઉપર મુજ આવવી, શ-
રીરમાં દાદ થવો અને અનેક પ્રકારની
ઈચ્છા થવી, એટલાં થાયછે ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યક્તીભવતિ માસેડસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ । મૃદ્ધા દ્વે સક્વિયની
વાહુ સર્વમૂક્ષમાંગજન્મ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃથ
હૃદિ નાડી નિવધ્યતે ।
યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ
કેદાર ઇવ કુલ્પયા ॥ ૨૭૯ ॥

ચતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાથ
પંચમે । પથે સ્નાયુશિરાસરોમ-
વલવર્ણનસત્ત્વચામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વેઃ સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવઃ પુષ્પતિ
સપ્તમે । ઓજોડષ્ટમે સંચરતિ મા-
તાપુત્રો મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તસ્મિન્સ્તેકાદ્યાતેડપિ
કાલઃ સૂતેરતઃ પરમ્ ।
વર્ષાદિકારકારી સ્યા-
ત્કુક્ષૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાકૃતૈવ નવમાન્માસાત્
સૂતિકાઘૃહમાથયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારેઃ
સંપન્નં સાધકેડહનિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અથ ત્વઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યશ્ચિશ્લયતા ક્રમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, બે
સાથળ અને બે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાયછે ॥ ૨૭૮ ॥

અને યદ્યપ્ચાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાએ ખાદ્યેશાં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પા-
ણીથી ક્રીઆરામાંની વનસ્પતિની જેઠે ગો-
પાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠે મહિને સ્નાયુ,
શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા આ-
મડી સ્પષ્ટ થાયછે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
બધી રીતે ગોપાય છે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને કમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા
માસનો એક દિવસ પશુ જાય ત્યાંથી તે
વર્ષ પર્યંત જળવાનો કાળ કહ્યો છે, ને તે
પછી વાયુએ કરી જે ગર્ભ કૂખમાં રહે,
તો વિકાર કરનાર થાયછે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમે માસ બેઠા થયે-
લાંજ સારે ઠેકાણે બાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે ભેદિત સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી
રાખી હોય એવા સૂતિકાઘૃહમાં યોગ્ય દિ-
વસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના અવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઘેલા પાસે
રાખી જળવાની વાટ ભેધી; અને આ-
જકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
ચાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુરુત્તમરુચિઃ પ્રસેકો
વહુમૂત્રતા । વેદનોરુદરક-
ટીપૃષ્ઠહ્રસ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરુચિ, પા-
ણીતું સવતું, બહુમૂત્રતા, સાથળ, ઉદર,
કેડ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડુ તથા સાથળના
મૂળમાં વેદના ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આવીનામનુજન્મા-
તસ્તતો ગર્ભોદકસુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

અને જનનેંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યાથા,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાયછે, ને પછી જ-
ણવાની શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક સ-
વેછે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી બાલક જન્મેછે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ઘણાજ ક્લેશ પામેછે. તેને પાસેની ડાઇ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઇયે તથા જેમને ઘણાં બાળક
થયાં હોય એવી અનુભવી પાપુ ડાહી સ્ત્રિયેયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન ક-
રવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણુ યાદીને એટલાં
તો નિર્બલ થઈ ગયેલાં હોયછે કે, કોઇ પણ પ્રકારનો મિથ્યાપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડેછે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંમંધી
ઉપચાર કરવાના હોયછે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા;
ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધ-
ચરણુ કરવા દેવું નહીં, ને કઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે
આચરવું નહિ. કારણુ એજ અથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યજ્ઞેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિમસવરુક્
હેદાસુસુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રેહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સ-
બંધી શૂળ, અને જળ તથા રુધિરનો સ્ના-
વ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સેહેજ
મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादव्यर्था-
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतमूताभिधानास्यात्
पुनरावर्तवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી ખાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી કરી રહેલોન
થાય ત્યારે મુવાવડીપાપુથી મુક્ત થા-
યછે ॥ ૨૮૮ ॥

તોપણુ જણુવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુખ થતી નથી એમ જાણવું,
હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા
બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે. કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય.

છે, તે ને યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. આ-
ળકના આરોગ્યનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પો-
તાનો આહાર મેળવેછે. ને ને પદાર્થ માતાના ખાધામાં આવેછે, તે તે પદાર્થના ગુણ
દોષ તેના દુધમાં આવેછે; ને તે દુધ આળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં
તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે માતાએ કુશળ વેદ તથા અનુભવી પણ ડાહી
સ્ત્રિયોની સલાહપ્રમાણે, આળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવ-
ગુણ કરે તેવા પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે આળકને મુખી નેઠ મા-
તાપિતા પ્રસન્ન રહેછે, ને દુઃખી નેઠ ક્લેશ પામેછે. પશુ પક્ષિઓમાં પણ તેમ ને-
વામાં આવેછે, એ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે
પ્રથમથીજ માતાપિતાએ આળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું નેઠયે કે, પછવાડેથી તેમને
પથાત્પા કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં આળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇંદ્રિયો
પણ કોમળ હોયછે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું
તથા મળમૂત્ર છોડવાં એજ તે સ્વભાવથી કરી શકેછે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો
રહેછે, પણ શું થાયછે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી આળક તદ્દન પરતંત્ર ભા-
સેછે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, મુ-
વાડવું, મળમૂત્ર ક્યાં હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાડી
તેનો ઉપાય કરવો; તેને મુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહેર-
વાનાં હુગડાં સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા મુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં,
પસીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં
નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાયછે. માટે કદી ઘણું ન હોય
તો વારંવાર સારી રીતે ઘોઘ સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતિનાં પક્ષિયો
તથા ઉંદર જેવાં નહાનાં પશુઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઘણીજ મુંવાળી જગ્યા
કરી રાખેછે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થોનાં મુંદર રેશમી વા મુતરાદિ કપડાં
કરડી લઇ જઈ, તે પોતાનાં બચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરેછે ! ઘણાના
ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાયછે, પણ તેમ નથી, તેમાં
કલાપ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજનવિના પ્ર-
વૃત્તિ થતી નથી. જેમના નેવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ ત-
રત જણાઇ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વે પ્રાણિયો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં
ઘણીજ કાળજી રાખેછે. તેમાં પક્ષિયો બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી
કાંચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી,
માળામાં ખેંઢેલાં બચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપેછે; તે જ્યાંમુઠી બચ્ચું ધરાયું નથી,
ત્યાંમુઠી તેમ કરેછે. ને યહી પોતે ખાયછે. બચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત
પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારે કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવેછે. એજ રીતે
સર્વે અન્ય જાતિનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં બચ્ચાંને પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી
મોટાં કરેછે; ને શોધક પુરોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

પ્રીતી જ્ઞાનમાં ઘણુંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાનાં અચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહેછે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેવું જોઇએ. બાળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઇન્દ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાયછે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાન આવી જણાયછે. કારણુ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરેછે, ધમકાવતાં રહેછે, ને રમાડતાં હસેછે, ઘણું કરી છ માસપર્યંત બાળક આરોગ્ય રહેછે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલેખમ, તથા ગુમડાં વિગેરે રોગ થાયછે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. ત્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી બાળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય ભાસેછે, કેમકે અન્ન આવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ બાળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાયછે, એમ અનુમાન કરાયછે. માટે તે કાળથી દૂધ પાવાનું આવું રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન બાળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણુ તેની જઠરાગ્નિ તે પચાવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અજીર્ણરોગ ઉત્પન્ન થાયછે. બાળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં હૃદય, લેજી તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોયછે, જેથી ભય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. વળી જેમ જેમ બાળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપરાધ બોલવા નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નકલ કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખેછે. વળી બાળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભમૂચક નાખવું, અશુભમૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભમૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને કલેશ થાયછે. એ રીતે બાળકને ઉછેરવામાં જોકે સદા સ્ત્રીપુરુષ બન્ને જણે તત્પર રહેવું, તોપણ મુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણુ પુરુષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી ઘણો કાળ તે ઘર આગળ રહી શકતો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકેછે. સિવાય બાળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવેછે, તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, બાળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરુષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું જોઇયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપા-
લનમ્ । મત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્ર-
ત્યક્ષં સ્ત્રીનિવંધનમ્ ॥ ૨૮૧ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં; ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૧ ॥

બાળકને દાંત તથા દાદોની પીડા ઘણું કરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાયછે, જેથી તેટલા મુધી તે દુર્બળ રહેછે. તે પછીની આવતી દાદો કંઈ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શીખવવા યોગ્ય થાયછે.

એ વિષે ચાલુક્યનીતિમાં કશું છે કે,

લालયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ પોઢશે વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૧૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષે સુધી લાલન કરાવવું,
દશ વર્ષે સુધી કેળવણી આપવી અને તે
સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિ-
ત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૨૧૦ ॥

લालનાદ્વહ્વો દોષાઃ શિક્ષણાદ્વ-
હ્વો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૧૧ ॥

લાડલડાવવાથી ઘણી હાની ને કેળવણી આ-
પવાથી ઘણું લાભ થાયછે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષે પછી કેળવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૧૧ ॥

યદપિ આઠ વર્ષની વય પેહેલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા શોભ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીશ વર્ષની વયપર્યંતનો આર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ઘર આગળ અનેક રીતે કજીયા
કરી, માતા-પિતાને દંટાળો આપેછે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેળવણી
આપવા કહેલ છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કશું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવધિ મુક્તાન્ લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ પોઢશપર્યંતં
ગુણાન્ વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને આર વર્ષપર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષપર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૧૨ ॥

વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્વ-
હકર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યમા-
વેન મત્તા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગૃહ કાર્યે ઓટલે ધંધા રોજગારમાં લે-
ડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૧૩ ॥

કારણુ શુકનીતિના મીઠા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થં યતતે
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્ત્રિ
મીતિકૃત્ સ પિતાવૃણી ॥ ૨૧૪ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધો શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણુથી મુક્ત થાયછે ॥ ૨૧૪ ॥

પછી પચીસ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ, શુભસંયત્ત સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્મદે કશું છે કે,

૫ પોઢશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થં યતેત ॥ ૨૧૫ ॥

પચીસ વર્ષના પુત્રે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
ગ્રન્થ ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૧૫ ॥

કેમકે પૂર્ણુ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધનંત-
રીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનપોઢશવર્ષાં બાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઇતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । પોઢશસમ્પત્યોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિર્યૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેર્વૃ-
દ્ધિરાવિંશતો યૌવનમાચક્ષારંશતઃ
સર્વધાત્વિન્દ્રિયવલવીર્યસંપૂર્ણતા । અતઃ
ઊર્ધ્વમીપત્પરીહાણિયાવત્સમ્પત્તિરિતિ ।
સમ્પત્તેર્ઊર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયવલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલીપલિતસ્વા-
લિલ્યં જુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રમૃતિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારમિવાભિવૃદ્ધમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૯૬ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ, એ રીતે વય ત્રણ
પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંયનાં
બાળક, તે પછુ કેવળ દૂધપીનાર, દૂધ
તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન
ખાનાર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમાં
દૂધપીનારાં એક વર્ષપર્યંતનાં, દૂધ તથા
અન્ન ખાનાર એ વર્ષપર્યંતનાં અને કેવળ
અન્ન ખાનારાં તે પછીનાં હોયછે; સોલ
વર્ષથી આરંભી સિત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય
વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સપૂ-
ર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે;
તેમાં વીશ વર્ષપર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષપર્યંત
યૌવન ને આલીશ વર્ષપર્યંત સર્વ ધાતુ,
ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યને સંપૂર્ણતા અને
તે પછી સિત્તેર વર્ષપર્યંત થોડી થોડી હાનિ,
એ રીતે થાયછે; અને સિત્તેર વર્ષ પછી
ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય
તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં
પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા
માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા
આસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો,
અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો,
બુના ધરનીપેઠે ચોમેરથી ખરતો, એક
કરનાર વૃદ્ધ કહેવાયછે ॥ ૨૯૬ ॥

તેમ સ્ત્રીની વયવિધે પણ ભાવપ્રકાશના
વાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિપોઢશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૯૭
તદૂર્ધ્વમધિરુદ્ધા સ્યાત્ પંચાશદ્-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
મુરતોત્સવર્જિતા ॥ ૨૯૮ ॥

પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,
સ્ત્રી સોલ વર્ષની વયપર્યંત બાળા કહેવા-
યછે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વયમુધી
તેને તરુણી બાળુધી ॥ ૨૯૭ ॥

અને ત્યારપછી પચાસ વર્ષની વયમુધી તે
પ્રૌઢા કહેવાયછે, ને તે પછી રતિની ઇ-
ચ્છા નેને ટળી ગઇ છે, એવી તેને વૃદ્ધ
બાળુધી ॥ ૨૯૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની પેઠે સ્ત્રીને ઘટે એવી ચારી કેળવણી આપવી, ઇત્યાદિ-
ચિત્રે મહાનિર્ણયપુત્રમાં કહ્યું છે કે,

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા
શિક્ષણીયાતિયત્નતઃ ।
દેયા વરાય વિદુષે
ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

કુલં ચ ગ્રીલં ચ સનાયતા ચ
વિદ્યા ચ વિત્તં ચ વપુર્વયશ્ચ ।
एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया
कन्या युधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ૩૦૦ ॥

પુત્રની જેઠે કન્યાને પણ અતિ યત્નથી
પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને
તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા
રત્ન આપી સારા વિદ્વાન વરને પરણા-
વવી ॥ ૨૯૯ ॥

શુદ્ધિમાન પુરુષોએ કુળ, વર્તણૂક, ઓથ,
વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ
વરના સાત ગુણુ ભેદ કન્યા દેવી, બાકી
ખાતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

કારણુ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यादृग्गुणेन भर्त्रास्त्रीसंयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणासाभवतिसमुद्रेणेव निष्प्रगा ३०१

સમુદ્રમાં ભોડાયેલી નદીની જેઠે, સ્ત્રી જેવા
ગુણુવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક ભે-
ડાય, તેવા ગુણુવાળી યાયછે ॥ ૩૦૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि
भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्च्छयते
विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મ-
ધુર હોય તોપણુ નિવરૂપ યાયછે, તેમ
સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભત્રીનાં સહવાસથી
તેના સરખાં યાયછે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણુ કોઈ કાળે ધનની
લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णी-
याच्छुल्कमणवपि । गृह्णंश्छुल्कं हि
लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

સમગ્ર પિતાએ કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન
લેવું નહિ; કારણુ લોભથી થોડું પણ ધન
લેતાં મનુષ્ય છોકરું વેચનાર કરેછે ॥૩૦૩॥

સ્વભાવથીજ પુરુષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવેછે, ને જેહેલી અ-
વસ્થાજ વિદ્યાશ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે, તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરુ-
ષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂઝ આવતાં જેમ પુરુષ તેમ રજેદરીન યતાં
સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાયછે. ઘણું કરી પુરુષને મૂઝ વીસ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજેદરીન
તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાયછે. વાગ્બટે અષ્ટાંગતદ્વયના શારીરસ્થાનના જેહેલા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણાં રસજં
સ્રવતિ ત્ર્યહમ્ । વત્સરાદ્વાદશાદૂર્ધ્વ
યાતિ પચાગતઃ ક્ષયમ્ ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રિયોને બાર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાએ ત્રણ દિવસ
સ્રવેછે, જે પચાસ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામેછે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીસ વર્ષ પુરૂષ પુખ્ત ઉમરમા આત્રા કેહેવાયછે, માટે
પુત્રને જેમ વીસ વર્ષસુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વયપર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષસુધી જેમ પુત્રને ક્રમાત્તા શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષપર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહકાર્યમા કુશળ કરવી, ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પસન પડે એવા
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૮ મા અધ્યાયમા
વ્યુ છે કે,

કામમામરણાત્તિષ્ઠેદ્દુઃકન્યર્તુમત્યપિ ।
નચૈવૈનામયચ્છેતગુણહીનાયર્કાર્હિચિત્ ૩૦૫

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ
પર્યંત ધરમા રહે, પણ પિતાએ ક્યારેય
પણ શુભહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુતલમા કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

યાસ્યત્યગ્ર શકુંતલેતિ હૃદયં સંસ્પૃ-
ષ્ટમુત્કંઠયાઅંતર્જાપ્તમરોપરોધિ ન
દિત ચિતાજહ દર્શન । વૈઙ્ગ્ય
મમતાવદીદશમપિ સ્નેહાદરણ્યૌકસઃ
પીઙ્ગ્યતે ગૃહિણઃ કથં નુ તનયાવિ-
શ્લેષદુઃસ્વૈર્નૈવઃ ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુતલા સાસરે જશે એમ તદ્દયમા
દુઃખ થાયછે, માયના અશ્રુ સમુદાયર્થ
કંઠ રૂધાય છે અને ચિતાવડે પુર દેખાતું
નથી, એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને
પણ સ્નેહથી વિહ્વલપણુ થાયછે, તે
હસ્થે પુત્રીના વિયોગજન્ય તાળ દુઃખે
કરી કેમ ન પીડાય ॥ ૩૦૬ ॥

અર્થો હિ કન્યા પરકીય એવ તામચ સંમેપ્ય
પરિગ્રહીતુઃ । જાતોઽસિ સઘો વિશદાતરા-
ત્મા ચિરસ્ય નિશ્ણેપમિવાર્પયિતા ॥૩૦૭॥

પણ કન્યારૂપી ધન પારકુંજ છે, મ
આજ તેને ધણીને ઘેર મોકલી, તત્કા
ધણા કાળની રાખેલી ચાપણુ પાછી
પવાની પેઠે દુ નિશ્ચિત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી ટોળને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી માટે શ્રીમહાભારતના
ગુરુસાનપર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમા બીજાપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્ણુદીક્ષેત
કન્યા ઋતુમતી સતી ।
ચતુર્થે તથ સપ્રાતે
સ્વયં ભર્તારમર્જયેત્ ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતી થયા પછી ત્રણ
શુધી પોતાથી અધિક શુભવાગા
વાટ ભેરી, ને તેટલામા તેણે વર
ને ત્રીય વર્ષ બેસે, તો પોતા ગરબાદિ-
ભુવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

મજા ન હીયતે તસ્યા રતિશ્ચ
મરતર્પમ । અતોઽન્યથા વર્તમાના
મવેદ્વાચ્યા મજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

તો તેની પ્રજા તથા રતિ હણાતી નથી,
પણ તેથી ઉઘટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ॥૩૦૯॥

એકે રત્નેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાયછે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈધશાસ્ત્રના મત-
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની ભાસે છે. જોથી તે સમયમાં ગર્ભ રે-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા અત્રે નિર્ભળ તથા અદ્યાયુષિ થાયછે.
માટે રત્નેદર્શન થએલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડિલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યોમુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહી. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્વાહયેત્પિતા ચાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંમુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંમુધી તેનો પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જોથી તે સંસારને
ભાર ઉપાડ્યા સમર્થ થાય. સ્વાર્થે વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
જાને શુભવાન ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાડ પ્રજાનું નથી. કહ્યું છે કે,

દૃક્ષં ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યપિતં ત્યજન્તિ
મધુષા દગ્ધં વનાન્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુરુષં ત્યજન્તિ ગણિકા ઞ્નપ્રશ્રિયં મ-
ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્જનોઽભિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કો વહ્નમઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ફીણુ ફળવાળા વૃક્ષને પક્ષી, સુકાઈ ગ-
યેલાં તલાવને સારસ, વાસી થયેલાં પુ-
ષ્પને જામર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
યથેલા પુરુષને ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
બદ્ધ થયેલા રાજાને મંત્રી ત્યાગ કરેછે, કે-
મકે સર્વ પ્રાણી મતલબથીજ પ્રીતિ કરેછે
નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ॥ ૩૧૧ ॥

જળી પોતાના જાન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું,
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને હિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિસા યદી ન શું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરણેા
તથા ભાઇઓને મૂકી કોઈ કાળે પણ એ-
કલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

વંચયિતા ગુરુત્વંધૂન્યો મુંક્તે
સ્વોદરંભરઃ । इहैव लोके गह्वो-
ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ૩૧૩ ॥

જે વડીલ તથા આંધવોને છેતરી પોતે
એકલો જામે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિદા પાત્ર થા-
વશે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्रवान्न
भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः
किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ૩૧૪ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા ગુણ હોય
તો શું ! કેમકે તે જીવતાંજ મુલા નેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અસક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાવન કરવું આવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના હિતને સર્વ આધાર શક્તિમાન જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ ગુપ્તી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

देयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य
चासनम् । तृपितस्य च पानीयं
क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તર્પ્પાને પાણી અને ભુખ્યાને ભો-
જન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं
ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमा-
हारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાપક
ધૃત તેજાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ॥ ૩૧૬ ॥

दानान्येतानि दैवानि क्षन्यानि च
विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः
श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન,
કલ્યાણને ઉચ્છનાર ભુદ્ધિમાન પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અ-
પંગોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि
वांधवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मायै
को न जीवति ॥ ૩૧૮ ॥

જેના હિતવટે દીન, મિત્ર તથા બંધુઓ
હવે છે, તેનું જીવન સફળ છે; કેમકે
પોતામાટે હોળુ હવતો નથી ॥ ૩૧૮ ॥

તમે પોતાનાં માના-પિનાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નડાના દોષ તે પ્રત્યે કેવી
રીતે વર્તવું તેવિશે દેવેવામાં આવેછે. પોતાની વધતી જે મોડાયા દોષ તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાયછે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતપોતાનાં માતા, પિતા, શ્વશુર, શ્વશુર, ગુરુ અને ગુરુપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોયછે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાયછે. પોતાના કોઈ પણ વડીલપ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કલામાં રહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જાય ત્યારે પણ જીડી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂઠો હોય તો તે ઉપદેશ ક્યાંની ગેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એકમત તરત થનાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તેપ્રમાણે તે મત આપેછે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપેછે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી ચઢે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડેછે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી ચઢે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોયછે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોયછે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કેહેવાયછે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી મુલકું થવાને બદલે ઉલકું થાયછે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે બલ કરે તો તેને એકાંતમાં સમજવી ફરીથી ન કરવા મૂચના કરવી. પણ જાહેરમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માહું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુડી નયછે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ મુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરેછે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી જીભે સત્કાર કરવો, ને તે જાય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલાણુ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલાણુમાં તત્પર રહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજા વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણચતુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ ।

આચાર્યદેવો ભવ અતિથિદેવો ભવ ॥૩૧૯

માતા, પિતા, વિદ્યાશુર તથા પરોણાને

દેવપ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૯ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં માતાપિતરૌ ક્લેશં સદેતે સંભવે

જ્ઞાનામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ

/શ્વયા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

છાકરાં ઉછેરી એહોટાં કરવામાં માતા-

પિતા જે દુઃખને સહન કરેછે, તેનો

બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કરેથી પણ

વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

શય્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસા ન સમાવિશેત્ ।
શય્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં
પ્રત્યુત્પાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંવંધા
ચ યોનિતઃ । તાં વ્રૂયાદ્ભવતીત્વેવં
સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃપ્વસા માતૃલાની શ્વશ્રૂરથ
પિતૃપ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃ-
ન્યવીયસઃ । પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરન્
જ્યેષ્ઠો ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ભ્રાતૃજ્યેષ્ઠસ્ય भार्या या गुरुपत्न्य-
नुजस्य सा । यवीयसस्तु या भार्या
सुपा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્પમા । ભ્રાતૃભાર્યા ચ તદ્વત્સ્યાયસ્યા
વાલ્યે સ્તનં પિવેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

માટે તેમનું, અને તેમજ વિદ્યાશુરનું પણ
નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણુ તે ત્રણ સંતુષ્ટ થ-
વાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાયછે ॥ ૩૨૧ ॥

જે શય્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શય્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈએ ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે
હલા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા કૃષ્, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજા
કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

મોહોટા ભાઈને નહાના ભાઈએને, જ્યેષ્ઠ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તે
નહાના ભાઈએને પણ મોહોટા ભાઈ
વિશે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી, તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવધૂ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેતું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન જા
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શુક્રન્દૃષ્ટા સમુત્તિષ્ઠેદભિવાદ્ય
કૃતાંજલિઃ । નર્તરૂપવસેત્સાર્દ
વિવાદેનાર્થકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને ભોળ, ઉભા થઈ, હાથ ભેડી પ્ર-
ણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કરણુથી
વાદ કરવા બેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તામ્યામનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્ગોણતંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મતામૃદ્ધીનિપેક્ષેતસદાસર્વપ્રયત્નતઃ ॥૩૩૦॥

શુદ્ધસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવયેન્મૃદુલાં વાર્ણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્યુત્તે તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય
કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રહેવું ॥૩૩૧॥

કારણુ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થા-
યછે, માટે તે બન્નેને સાધારણ છે; તેથી
તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી
છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી આણકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
મયચ્છતિ । અન્નદાતા મયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજા,
વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા ભ-
યથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા ક-
હેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્રી ગુરોઃ પત્રી મિત્રપત્રી
,તર્થૈવ ચ । પત્રીમાતા સ્વમાતા ચ
પશ્ચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજા, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં દૃઢો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પરિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૬ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૩૩૬॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥૩૩૮॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

દુશ્શલઃ સર્વવિદ્યામૃ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણા ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

જે પિતામા ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમા વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી શુભ થાય તે સ્ત્રી
બાપુવી ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પાલુ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીધેછે ॥ ૩૩૭ ॥

પાલુ જેમ એક પાલુ અગ્નિવડે બળતા નકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
મર્વ કુળ સનાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામા આળસ ન કરે, નિતર તેમને
છાયાની જેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામા યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

અર્થ - નિત્ય અગ્નિમાં દોષ, તે પુત્ર
જે એવી ઉલ્લેખ
જુલો દોષ, તે
૩૪૦ ॥

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે શુચિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર ભાન થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોન્ન વિ-
ચરેછે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્મીચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્મીચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમેા ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર યોતયોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી મુખી, ને આજમુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને વ્યાવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીન્ન કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પચ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રેહેઠાણુ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં બર્ધ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાની
કરેછે. મેવું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંખંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાનિ
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંખંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાશ તથા હવા ચિનાનું, બીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાનિ કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

સમદોષઃ સમાગ્નિઃ
સમધાતુમલક્રિયઃ ।
મસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ દોષ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાયછે ॥ ૩૪૨ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં દૃઢો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૬ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

એકેનાપિ મુદ્ધક્ષેણ પુષ્પિતેન
મુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં મુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાણાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિલ્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વદો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્થને પરણેલો શુર છે ॥ ૩૩૯ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી મુખ થાય તે સ્ત્રી
જાણીથી ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પાણુ-પુષ્પ તથા મુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન મુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ મુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીગેછે ॥ ૩૩૭ ॥

પણુ જેમ એક પાણુ અગ્નિવડે બળતા વડે
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિગ્તર તેમને
છાયાની જેમ અનુસરે, ધન સંપાદન કરે-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ હપજાવે છે, પાપ દૂર થાય છે,
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂધી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે ભેડું; અર્થાત્ પો-
તાની માથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને ભેડું
માફુ તાગેછે, તેટલું માફુ પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તે તેમને લાગવું હશે,
એવો વિચાર કરેલો, જેથી પોતાની ભૂલ તરત જાણાય આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કલાત્રમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે પિતાપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. કેમકે આત્મકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યેપાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે શુભિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર,
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર ભાગ થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોના વિ-
ચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુધંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમે ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતાપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી શુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાય છે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને વ્યવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જો
આરોગ્ય હોય, તોજ ખીન્ત કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પચ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ધરતું રેહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં બર્ષ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાની
કરે છે. મેઠું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાય છે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચ્સંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાર તથા હવા બિનાનું, બીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડે છે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાની કર્તા છે, કારણ મનની આસર તન ઉપર ને તનની આસર મન ઉપર થતી જ-
ણાય છે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન ભાસે, ત્યારે
તે નીરોગી રહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

સમદોષઃ સમાયિશ્ચ
સમધાતુમલક્રિયઃ ।
મસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ દોષ પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી રહેવાય છે ॥ ૩૪૨ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૩૩૫ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્ભક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા ભાર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥૩૩૬॥

એકેનાપિ સુદૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કદૃક્ષેણ દહ્મમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥૩૩૮॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિલ્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસદૌ વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૫ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી મુખ થાય તે સ્ત્રી
જાણી ॥ ૩૩૬ ॥

વળી જેમ એક પાનુ-પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
દીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

પણ જેમ એક પાનુ અગ્નિવડે બળતા રાકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આજ્ઞા ન કરે, નિરતર તેમને
છાયાની જેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કરે-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીતિ ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પિતાથી મોટોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂલી જઈ આવી રીતે વર્તાય તો પિતાની ઉપમા વડે ભેડું; અર્થાત્ પિ-
તાની સાથે પિતાથી નહાના અથવા મોટોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પિતાને જેવું
માનુ લાગેછે, તેવુંજ માનુ પિતા જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તે તેમને લાગતું હશે,
એવો વિચાર કરેલા; જેથી પિતાની ભૂલ તરત જણાઈ આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કથાપ્રમાણે સર્વ શ્રીપુરુષોએ પિત્રપિતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા. જેમકે આખ્યાયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યેષાં ન વિદ્યા ન તપો ન દાનં
ન ચાપિ શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ ।
તે મર્ત્યલોકે મુચિ ભારભૂતા
મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરંતિ ॥ ૩૪૧ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, પરોપકાર
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર ભાગ્ય થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોના વિ-
ચરે છે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ કુશલાન્નપ્રમદિતવ્યમ્ ॥

સાતમે ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતાપોતાના
કુશળમાં તત્પર રહેવાથી મુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ જે પ્ર-
કારનાં છે, શારીરિક અને બાહ્યારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જે
આરોગ્ય હોય, તેજ બીજા કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શ-
રીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉ-
ષ્ણતા, સ્વચ્છ વસ્ત્ર, ધટું રેહેઠાણુ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રેહેવાનાં મુખ્ય
સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઈ લોહી ગાયે મળીને શરીરને હાની
કરેછે. મેંદું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય
તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની
કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્ર-
કાર તથા હવા વિનાનું, બીનાસવાનું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં
વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને
હાની કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જ-
ણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે
સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન લાગે, ત્યારે
તે નીરોગી રહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈષે રચેલ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કથું છે કે,

સમદોષઃ સમાગ્રિથ
સમપાતુમલક્રિયઃ ।
પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ
સ્વસ્થ ઇત્યભિપ્રીયતે ॥ ૩૪૨ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ કોઈ પાશ્વમાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી રહેવાયછે ॥ ૩૪૨ ॥

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણુ વૈદ્યશાસ્ત્રમા કહ્યા પ્રભાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહેછે, બીજી રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્મટે પોતાના અષ્ટાંગહૃદય ગ્રં-
થના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમા આ પ્રભાણે કહેલ છે —

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રક્ષાર્ય-
માયુષઃ । શરીરર્ચિતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પા-
છલી ચાર ધડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠતો,
ને શરીરસબંધી ચિંતા છોડી મળમૂત્રને
ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્ભુક્ત્વા ચ મૃદ્વગ્રં કપાયકઙ્ક-
તિક્તકમ્ । ભક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યવાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાત કાળે તુરં, તીવ્ર, કઠુ, તથા
કોમળ અગ્રભાગવાળું દાંતણુ લઈ તેને
ચાવી, જેમ દાંતના માસને ઇંજ ન થાય
તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલા ઉઠવાથી શરીરમા રક્તિ સારી રહેછે, ને આજસ આવતુ નથી
સારી રક્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાતુ કાર્ય કરવામા નિ-
શેષ સામર્થ્ય આવેછે વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલુ કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાયછે.
બીજી પ્રભાત સમય શાત હોવાથી મનને પ્રિય લાગેછે, ને તેની શોભા બહુ રળિયામળું
હોય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમા કહ્યું છે કે,

અમૃતપ્રાચી પિંગા રસપતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયથન્દ્રો વુધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાઽનુદ્યમપરા ન દીપા રાજતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સો-
નાને પામી પારાની પેઠે પીળી, ચંદ્ર, સૂ-
ર્યની સભામા વિદ્વાનની પેઠે કાતિહીન
તથા તારા, ઉદયમ વગરના રાત્રની પેઠે
ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના
શુણ્ઘની પેઠે શોભતા નથી ॥ ૩૪૬ ॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદીગંગના પ્રસૂતા
રવિમુદામમુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંવાથ નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશાપ સ્થિતે ધણે કાળે પ્રાપ્ત થ
યેવો સર્વરૂપ મોટો મુત જણ્યો! ભર
કમળપુષ્પથી છુટા થયા! અને જનસમૂહ
પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥ ૩૪૭ ॥

પણુ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં ચુવા વગર બની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વે ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે બે યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરેછે. મનુષ્ય જેમ જેમ ઓછોડું થતું જાયછે, તેમ તેમ તેની હંધ થોડી થતી જાયછે; કારણુ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી હંધ વધતી જાયછે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાયછે. બાળકને હંધવાની ઘણી જરૂર પડેછે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાયછે; જેથી સ્ટેન્ડ ધાવતાં ધાવતાં પણુ તે હંધી જાયછે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્ટેન્ડમાં સ્થિર થાયછે, જેથી પણુ તે વારંવાર હંધી જાયછે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોયછે, જેથી સ્ટેન્ડ વારંવાર સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને હંધ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ હંધનું ખરૂં કારણુ જણાયછે, માટે સત્તિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી હંધ તરત આવી જાયછે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક હંધવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી હંધ ચાપ તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના બેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે હંધવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાચું છે. આગલી રાત્રિની એક કલાકની હંધ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની હંધ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતરવા આગલી રાત્રિની એક કલાકની હંધ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની હંધ સમર્થ થાયછે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી મુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન થઈ અતુર થવાય છે. વેહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિ વડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાયછે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાયછે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વેને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડેછે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૂચિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાયછે. કારણુ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેપામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણુ કોપ ખા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કાર-
ણુ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સે-
વન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે ચરકસં-
હિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગાન્ધારયેદ્દીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીપયોઃ । ન રેતસો ન વાતસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી ભાણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રતું, ઉલ્લડી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદ્ધારસ્ય ન જૃંભાયા ન વેગાન્ધુત્પિ-
પાસયોઃ । ન વાપ્પસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઝોડકાર, બગામ, ભુખ, તરપ, આંસુ,
ઉંધ તથા મેદેનતથી થયેલા શ્વાસના વે-
ગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યે ચ પરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તેપામનુત્પત્તિ
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણુ ઝોટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ ને ને કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઇચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દાતણુ કરવા કહેલ છે, પણ જો ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણુ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો
ત્યાગ કરવો, બલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણુ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી ત્યાગ કરી
શરીરમાં તે સંબંધી ખીડા થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં

ન વેગિતોડન્યકાર્યઃ સ્વા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્દલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પ્રદેશે તેનો ત્યાગ
કર્યા પેહેલાં બીજી કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બલાત્કાર-
થી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વાર જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્દ્ધાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધ-
સંબંધી કંઈ ખીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભા-
ગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં રચ્યાતં
પવિત્રકૃત્ ॥ મક્ષાલનં મતં પા-
ળ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક,
માન્યુ છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણુ કરવાનું કરણુ એમ દે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ધસી કહાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાયછે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવાવિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મસ્યેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજ્વગ્રંથિ તથાવ્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं वर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यवापयन् ॥ ३५५ ॥

जिह्वानिलेखनं ह्रस्वं राजतं ताम्रजं
च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा-
मलवैरस्यदुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

न खादेद्दलतालवोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके शोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

गंहपमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मुहुः । कफवृण्णामलहरं सुखा-
न्तःशुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

मुखोष्णोदકગંહપકફારુચિમ-
લાપહઃ । દન્તજાઘ્યહરથાપિ
મુખલાઘવકારકઃ ॥ ૩૫૯ ॥

પ્રથમ આડું આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અથ્ર ભાગ જેવું બંધું, સરખું અને ગાંઠ તથા રાગા વગરનું દાંતણુ આવડું ॥ ૩૫૪ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અથ્ર ભાગ-વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ઘૂળ ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ધસવો ॥ ૩૫૫ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંખાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે બંધ ન આવે તે રીતે જીભને ધસવી, કરણુ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

પણુ કંઠ, તાણુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા ચુન્ન સમય, કદી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

દાંતણુ કયાં પછી ચંડા જળે કરી વારં-વાર કોમળા કરવા; કેમકે તે કફ, તુષા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંહીથી શુદ્ધ કરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોમળા, કફ, અશ્મિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે કોમળા કયાં પછી બહારથી આપું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્થત બહાર નીકળી પાપણુ

આગળ એકઠો થઈ બાઝી ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઈ નાખી આંખને તદ્દન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો મજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાતું અંગત હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સંકેમ જોનારી થાયછે; માટે તેનું અંગત કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નશ્વશ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તયેત્ । કેશશ્મશ્રુનલાદીનાં
કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાટયેત્તુ લોમાનિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાટનતો
દ્વેદૌર્વિલ્યં ત્વરયા મજેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોંટાવવા નહીં; કારણ તેમ કરવાથી દૃષ્ટિ તરત આંખી થાયછે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વીત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજો જન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસગ્રીવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અત્યુત્કલ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને દાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દૃઢ રહેવા માટે સહન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે અષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્બટે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોશિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિમક્તઘનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટા તથા દૃઢ થવું, એટલા વાનાં થાયછે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને યતા લાભવિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા શુક્તં
ગ્રીઘં વિપચ્યતે । મર્ચતિ શિર્ષં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાનું આધેનું અને પણ જલદી પચી જાયછે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેદેવાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાક્રમ્ય જરા સમધિ-
રોહતિ । ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ચિત્સ્થૌલ્યાપકર્પકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

શુક્તવાન્કૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી શોષી
ન તં કુર્યાત્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

વળી એને - તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂલતાને હરનાઈ બીલું કંઈ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

પણ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, ઘુર્ણળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શોથ રોગવાળાએ
ક્યારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઈ શકે તે રીતની અતિ કસરત કદી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બહે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તુષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્લમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યભા-
પ્યાદિ સાહસમ્ । ગજં સિંહ
શ્વાકર્પન્ ભજન્નતિ વિનયતિ ॥ ૩૬૯ ॥

અતિ કસરતથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા ઓકારી થાયછે ॥ ૩૬૮ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા ભાષણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને ખેંચનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

અભ્યંગો વાતકફહૃદ્શ્ચમશાન્તિં
વલં મુસ્રમ્ । નિદ્રા વર્ણમૃદુતાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો મૂર્ધ્નિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દૃષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતાન્નાદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

નિત્ય સર્વ અંગમાં પુષ્ટિ દેનાઈ અભ્યંગ
કરવું, ઓટલે તેલ ઓળવું; તેમાં મસ્તક,
કાન તથા પગનેવિષે વિશેષ વાપરવું ॥ ૩૭૦ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હટાવે છે, ને થાકની શાંતિ,
અળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કોમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી જ્ઞા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા - દૃષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને દાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં વહુતાં દાર્ઘ્યં મૃદુતાં
દીર્ઘતાં તથા । કૃષ્ણતાં કુરુતે
કુર્યાચ્છિરસઃ પૂર્ણતામપિ ॥ ૩૭૩ ॥

વળી કેશને ઘણા, દૃઢ, કોમળ, લાંબા
તથા કાળા કરેછે ને મસ્તકને પણ દૃઢ
કરેછે ॥ ૩૭૩ ॥

ન કર્ણરોગા ન મલો ન ચ મન્યા-
હનુગ્રહઃ । નોઞૈઃ શ્રુતિર્ન વાધિર્ય
સ્થાનિત્યં કર્ણપૂરણાત્ ॥ ૩૭૪ ॥

પાદાભ્યંગથ તત્સ્થૈર્યનિદ્રાદૃષ્ટિ-
પ્રસાદકૃત્ । પાદસુપ્તિશ્રમસ્તંભ-
સંકોચસ્ફુટનપ્રયુત્ ॥ ૩૭૫ ॥

લોમકૂપશિરાજાલધમનીભિઃ
કલેવરમ્ । તર્પયેદ્વલમાધત્તે
સ્નેહયુક્તોઽવગાહને ॥ ૩૭૬ ॥

અદ્ભિઃ સંસિક્તમૂલાનાં તરૂણાં
પલ્લવાદયઃ । વર્દન્તે હિ તથા
નૃણાં સ્નેહસંસિક્તધાતવઃ ॥ ૩૭૭ ॥

નવજ્વરી અજીર્ણી ચ નાભ્યક્તવ્યઃ
કથંચન । તથા વિરિક્તો વાંતથ
નિરૂદ્ધો યથ માનવઃ ॥ ૩૭૮ ॥

એ રીતે શરીરે તેવતું અભ્યન કર્યા પછી ચોડીવાર તે તેવને શરીરમાં પચવા દઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેવ તથા ચીકારા દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી અગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરતું આગ્રહે આજીવનદરમિયાન દિનઅર્ધાંશમાં કરવું છે કે,

ઉદ્વર્તનં કપહરં મેદસઃ પ્રવિલા-
પનમ્ । સ્થિરીકરણમંગાનાં લ-
ક્ષ્મસાદકરં પરમ્ ॥ ૩૭૯ ॥

દીપનં વૃષ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જા-
ધલપદમ્ । કંઠમલશ્રમસ્વેદતં-
ત્રાવૃદ્ધાદ્દાપ્તમ્ ॥ ૩૮૦ ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને ઓટ અને દાદી-
ઝણઈ જતું, ચતાં નથી, ધીરો ગબ્દ સ-
લગાય છે અને બેહેરાપણું યતું નથી ॥ ૩૭૪ ॥

તેમજ પગે કરેલ તેવનો અભ્યન પગનું
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેહેરાપણુ, થાક, ઝણઈ જતું,
ચુકાતું તથા કાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

ખાટે મનુષ્ય નાહવા સમય તેવવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
વૃત્તે તથા બળવાન કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

કારણુ જેમ જળવડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેવવડે
ચિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૩૭૭ ॥

પણુ તરત તાવ આવેલ, અઠણી, છુ-
લાબ લીધેલ, ઉવડી કરેલ તથા અર્નિત-
કર્મ કરેલ મનુષ્યે ઝોઇ રીતે પણ તેવ
ચોળતું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેવ કાઢવો, એ કર્મને
હરનાર, મેદને નાગ કરનાર, અવધવને દ-
ઢ કરનાર તથા ચામડીને અતિ સ્વચ્છ
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જરૂરિને વધારનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળ દેનાર છે, ને ખંજવાળા
મેવ, થાક, પરસેવો, શુભિત, તૃપ્તિ, કાદુ
તથા મનના મેવને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિણુ । આધ્માનપીનસા-
બીર્ણશુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિતવાયુના રોગી, નેત્ર, બુખ તથા
કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ફુગેલ, સલ-
ખમ થયેલ, અછર્ણી તથા જમેલાને સ્નાન
નિદિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥ ૩૮૧ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં હથું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્તમ-
શાન્તિકૃત્ । તદ્વોષ્ણેન તોયેન
વલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

અંત્ર પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ ને ઉના પાણીએ
કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને યાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાં-
યુના સદા । વાતશ્લેષ્મમક્રોષે
તુ હિતં તચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બોળવું, એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરેછે;
પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રક્રોષ સમય
હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્થાનંતરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપદં શરીરસ્ય
કંદૂત્તદોષનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને બુદ્ધી નાખવું, એ શરીરને કાન્તિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંડુઆદિ દોષને યા-
ળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહેછે, ને શરીરમાં ત્વચાસંબંધી
રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ ભાવ-
મિત્રે ભાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કથું છે કે,

કદાપિ ન જનેઃ સન્નિર્ધાર્ય મ-
લિનમંવરમ્ । તત્તુ કંદુકૃમિકરં
ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેહું વસ્ત્ર પે-
હેરવું નહીં; કેમકે તે કંદુ, ભું, ગ્લાનિ
તથા પરમ અશોભાને કરનાર છે ॥૩૮૫॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ બુખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેહું ધી, જેમ પોતે બંજી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપેછે, તેમ સારી રીતે બુખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
ચર્ચ પાછી બુખને તાજ કરેછે. પણ ને યથાર્થ બુખ લાગ્યાવિના આધું હોય તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેહું ધી, પોતે બંજી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને હારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન ચર્ચ બુખને તાજ
કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી બુખને મારી નાખે છે.
અને શરીરમાં અછર્ણાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ચર્ચ પડેછે. તેમ યથાર્થ બુખ

લાગ્યા પછી ખાધુ ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાયછે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખાધેલું
અન્ન યથાર્થ પચતું નથી વળી થોડું વા ઘણું ખાધેથી પણ નુકસાન થાયછે એ સર્વવિધે
સુશ્રુતના મૂલસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપ્રાસકાલે શુંજાનઃ શરીરે જાલઘૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવામોતિ
મરણં વાધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે શુંજાનો વાયુનો-
પહોતેડનલે । કુન્ડાદિપચ્યતે
શુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

દીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ વલક્ષયમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપ-

સાદં ચ કુરુતેડધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

સૌમનસ્યં વલં પુષ્ટિમુત્સાહં હર્ષણં
સુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સસંસ્કૃતં યુક્ત્યા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવર્જિતમ્ । યયોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસેવેત ભોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખરના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન ભોક્તવ્યં

યામયુગ્મં ન લંઘયેત્ ।

યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-

ર્યામયુગ્માદ્ વલક્ષયઃ ॥ ૩૯૧ ॥

શુત્સંભવતિ પક્ષેષુ

રસદોષમણેષુ ચ ।

કાલે વા યદિ વાકાલે

સોડનકાલ હતાહતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ મરીગ-
વાન મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મ-
રણને પામેછે ॥ ૩૮૬ ॥

તેમ ભૂખ મારી જમનાર મનુષ્ય બીજી
વાર જમવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે વાયુ
પટે હાણાયવા જડગણિ ગમય ખાધેલું
અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ ડચિ છતે થોડું ભોજન તમિ કરતું
નથી ને બળનો ક્ષય કરેછે, અનેડચિ ઉપગત
ખાધેલું ભોજન આગસ, જડતા, પેટમાં
ગડબડ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન મતોપ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરેછે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરેછે ॥ ૩૮૯ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
ગીતે રાધેલું તથા કહેવા શુભવાણુ ભોજન
કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

એક પોદોગમાં જમવું નહીં, તેમ જો પો-
દોગયુધી બુખ્યા રહેવું નહીં, કેમકે એક
પોદોગમાં રગની ઉત્પત્તિ થાયછે, ને જો
પદોરયુધી બુખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય
થાયછે ॥ ૩૯૧ ॥

પણ રગ, દોષ તથા મળનો પાક ગયાથી
ભૂખ લાગેછે, ને, વખતે વા કવખતે
લાગી દોષ, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત
કહેવો છે, અગત્ય દેશ, કાળ તથા વયને
અનુસરી જેને જોઈથી વાર ભૂખ જાને,
તેજે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

ઉદ્ધારશુદ્ધિસ્વાદો વેગોત્સર્ગો
યથોચિતઃ ॥ લઘુતા ક્ષુત્પિપા-
સા ચ જીર્ણાહારસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૩૯૩ ॥

બુઝ્ઝિતો ન યોઽશ્નાતિ તસ્યાહા-
રેન્વનક્ષયાત્ । મન્દીભવતિ કાયા-
ગ્રિયથા ચાગ્નિર્નિરિન્ધનઃ ॥ ૩૯૪ ॥

આદારં પચતિ શિષી દોષાનાહારવ-
ર્જિતઃ પચતિ । દોષક્ષયે ચ ધાતૂન્ય-
ચતિ ચ ધાતુક્ષયે પ્રાણાન્ ॥ ૩૯૫ ॥

આહારઃ પ્રીણનઃ સઘ્નો વલકૃદ્દેહ-
ધારણઃ । સ્મૃત્યાયુઃશક્તિવર્ણોજઃ-
સત્ત્વશોભાવિવર્દનઃ ॥ ૩૯૬ ॥

અત્યુષ્ણાન્નં વલં હંતિ
શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।
અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં
યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૩૯૭ ॥

આહારનિર્હારવિહારયોગઃ
સદૈવ સદ્વિર્વિજને વિધેયાઃ ॥ ૩૯૮ ॥

કારણુ એટલાં વાનાં ખુદ્ધી રીતે કરવા જતાં લગ્નન ઉત્પન્ન થાયછે, ને લગ્નનથી, તેમના જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની ક્રિયામાં ફેર પડેછે, જેથી તે સખધી શરીરમાં રોગ થવાનો સભવ રહેછે. હવે આહાર કરવાની વસ્તુ જોડે અનેક છે, તોપણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. એવિધે કહેલા ત્રયમાં એજ ટેકાણે કહ્યું છે કે,

આદારં પઙ્કવિધં ચૂષ્યં પેયં લેહ્યં
તથૈવ ચ ભોજ્યં મદ્યં તથા
ચર્ચ્યં ગુરં વિદ્યાધ્યોત્તરમ્ ॥ ૩૯૯ ॥

શુદ્ધ ઝોડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાદું
આવડું, શરીરમાં હલકાઈ અને બુખ
તથા તરસ લાગવી, એ પચેલા આહારનું
લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

જે બુખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જમે નહીં,
તેનો જઠરાગ્નિ કાંઈ વિનાના અગ્નિની
પેડે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય-
છે ॥ ૩૯૪ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે
ટાણાસર ન મળે તો કકાદિ દોષને પચાવે
છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના
ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

માટે આહાર સતોષ આપનાર, તત્કાળ
બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ,
આયુષ્ય, શક્તિ, વાર્ધ, તેજ, સત્ત્વ તથા
શોભાને વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ ક-
રેછે, થડુ તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું
નથી, ને અતિ ક્ષિનાસવાળું અન્ન શુસ્તિ-
કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જો-
ઈએ ॥ ૩૯૭ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા
વિહાર સદા સમણ મનુષ્યે એકાંતમાં
કરવાં ॥ ૩૯૮ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા,
ભક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકારના
આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી
ગરિષ્ઠ જાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

મોજ્યમોદનસૂપાદિ ભક્ષ્યં મોદક-
મંડકમ્ । ચર્ચ ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોપ્યમાન્ન-
ફલેક્ષવાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

તેમા ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થ ભોજ્ય, લાડુ તથા મઝકાદિ ભક્ષણ કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પના, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાનના પદાર્થ ચર્ચ, કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આખા તથા શેગડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોપ્ય અને આકરતુ પાણી આદિ પીનાના પદાર્થ પેય કેહેવાયછે ॥ ૪૦૦ ॥

સદિમા ડોઈ પાપુ પદાર્થ એવો નથી કે જેમા ગુણ ન હોય એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમા પાપુ ગુણ રહેલા છે જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર કરતા ગરીરને લાભ અવાભ થાયછે અનુકૂળ પરિપુષ્પને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિપુષ્પ મને અલાભ કહેછે મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અવાભ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થમા રહેલા રમ્બ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમા છ પ્રકારના કહેવા છે વાગભટ્ટે અપાનતદ્વયના મૂનરથા નમા કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્વાદ્મલ્લવણતિક્ષોષ-
કપાયકાઃ । પદ્મદ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં વલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો, એ છ રસ પદાર્થનો આશ્રય ઝરી રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વ એક બીજાથી બળવાન્ છે ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ન્કુરુતે ધાતૂનાં પ્રવલં વલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

એ રીતે રસના રૂપ ને કર્મ છે તેમા, મીઠો રસ જન્મની સાથેજ દૃઢરૂપે ઉત્પન્ન થવાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો વૃંહણઃ કંઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકુદુરુઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્તિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિપાપહઃ ॥ ૪૦૩ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ કરનાર, દૃઢ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય દેનાર, શક્તિ આપનાર, પોષિક અને પિત્ત, વાયુ તથા ત્રિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

કુરુતેત્યુપયોગેન સંમેદઃ કફજા-
નાદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્નિસાદસન્યા
સમેહગઢાર્બુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેદ અને કઠ્થી ઉત્પન્ન થતા રોગ જેના કે સ્થૂલતા, અત્રિમાધ, મૂર્છા પ્રમેહ ગલગઢ તથા અર્બુદાદિને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૦૪ ॥

અમ્લોગ્નિદીપ્તિકૃત્સ્તિન્ધો
હૃદ્યઃ પાચનરોચનઃ ।
વર્ણવીર્યો દિમસ્પર્શઃ
મીળનઃ ક્લેદનો લઘુઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેમ ખાટો રમ્બ જઠગાગ્રિને વધારનાર, સ્વીદ્ધો, તદ્વયને પ્રિય આથેતુ પચાનનાર, રચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય સાત સ્પર્શ વાળો, પ્રગ્ન કરનાર, બીનાસ ઉત્પન્ન કરનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોડ્યભ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છંધિલ્યં તિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંડુપાંડુલવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્જ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લવણઃ સ્તંભસંઘાતવંધવિધ્માપ-
નોડયિકૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનશ્છેદમેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોડતિયુક્તોસપવનં
સ્વલતિં પલિતં વલિમ્ ।
તૃદ્કુપ્તવિપવીસર્પાન્
જનયેત્સપયેદ્વલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિક્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરર્લિં કૃમિ-
તૃદ્વિપમ્ । કુપ્તમૂર્ચ્છાજ્વરોત્કેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ । ક્ષેદમેદોવ
સામજ્ઞાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેઘ્યો હિમો રુક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષયાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કર્દુર્ગલામયો દર્દ-
કુપ્પાલસકશોફજિત્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદઃક્ષેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ
શોધનોન્નસ્ય શોષણઃ ।
હિનત્તિ વંધાન્સોતાંસિ
વિવૃણોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ કયો હોય તે
શરીરમાં શિથિલપણું, આંખે અંધારાં,
બ્રમ, ખરજ, શીકારાં, વિસર્પ રોગ, સ્વજ,
વિરશેટક, તૃપા અને ન્વરને ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને
નાશ કરનાર, અશ્નિને વધારનાર, ચીકળો,
પરશેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અને
મળનો છેદક તથા બેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પાણુ તે, અતિ ઉપયોગ કયો હોય તે
વાતરક્ત, માથામાં ટાણ તથા સરેત વાળ,
ત્વચામાં કરચલી, તૃપાં, કોઢ, વિપ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ને બળનો
નાશ કરેછે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કઠેવો રસ જાતે પીવામાં અણુજ-
મતો, પાણુ અરૂચિ, કૃમિ, તૃપા, વિપ, કુપ્ત,
મૂર્ચ્છા, ન્વર, આકારી, દાહ, પિત્ત, તથા
કફને નાશ કરેછે; અને જીનાસ, મેદ,
વસા, મન્ન, મળ તથા મૂત્રને શોષણ
કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ, બુદ્ધિ વધારનાર, શીત,
હ્રો, દૂધ વધારનાર તથા કંકને શુદ્ધકર-
નાર છે; પાણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરેછે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુપ્ત, અણુજ તથા સોજાને દાળે
છે; ને પ્રાણને અકુર લાવનાર અને ચી-
ક્ષ્ણસ, મેદ તથા જીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અશ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર,
રૂચિકારક, શોધક, તથા અન્નનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે
છે, શિરાઓને ફેલાવે છે તથા કફને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુરુતે સોડતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક્ર-
વલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિષુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

કપાયઃ પિત્તકફહા ગુરુરસ્રવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્લે-
દમેદોધિશોપણઃ । આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રક્ષોડતિલક્ષ્મસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિવિષ્ટંભા-
ધ્માનહ્રદ્રુજઃ । તૃસ્કાર્શ્યપૌરુષપ્ર-
શ્ણોતોરોધમલગ્રહાન્ ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો
સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ધણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે
ગુણ અવગુણ કરેછે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃશક્તિરેવચ ।
પદાર્થાઃપંચતિષ્ઠંતિસ્વંસ્વંકુર્વંતિકર્મચ ૪૧૬

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણ વીર્યોદિ રહેલા છે, તે પણ પો-
તપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરેછે. માત્ર એક રસ ઉપ-
રાં આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોને તેણે
આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોને આહાર કરવો નહિ. કારણ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધ-
ન્યંતરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય યુથુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના
વીશમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં મરણં ચા-
પિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્
શુંજાનો નાત્મવાદ્ધરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જે
ત્રણે નિયમમાં દોષ, તે આરોગ્ય રહેછે, ને તેમાંથી એક પણ જે કોયે તો રોગ
ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષે વાગ્બટ્ટે અષ્ટાંગતદ્યના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષ્ણા, વીર્ય
તથા બળનો ક્ષય, મૂર્છા, સકોચ, કંપ, તથા
કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરેછે ॥ ૪૧૩ ॥

તેમ તુરે રસ, પિત્ત તથા કફને હણ-
નાર, ભારી, રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચા-
દિને સકોચ કરનાર, ઘણુ રૂઝવનાર, ભી-
નાસ તથા મેદને શોષણ કરનાર, આમને
સ્તંભન કરનાર, મળઆહી, રૂક્ષ અને ત્વ-
ચાને અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

પણુ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી બાદી,
પેટ ચઢી આવવું, તદ્વચ રોગ, તૃષ્ણા, શ-
રીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરારોધ તથા
મલગ્રહ કરેછે ॥ ૪૧૫ ॥

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક
તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોયછે; જે
પોતપોતાનું કર્મ કરેછે ॥ ૪૧૬ ॥

પોતાને ન રહે તેવા રસ તથા વીર્ય-
વાન્ પદાર્થોને ખાનાર અષ્ટેન્દ્રિય મનુષ્ય
વ્યાધિ, ઇન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને
પામેછે ॥ ૪૧૭ ॥

વાયુઃ પિત્તં કફથેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
વ્રંતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ
દોષ સંમેપથી કલા છે; જે વિકાર પામતાં
દેહને હલે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રક્તો લઘુઃ શીતઃ
ત્વરઃ સૂક્ષ્મશ્લોઽનિલઃ ।
પિત્તં સસ્તેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ વિસં સરં દ્રવમ્ ॥
ન્નિગ્ધઃ શીતો ગુરુર્મદઃ
શ્લક્ષ્ણો મૃત્ત્નઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત હુખો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચક્ષાપમાન છે; ને પિત્ત
કંઈક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ-
યુક્ત, એકિર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો-
મળ, ચોળવાથી ચોટી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સાડ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરુષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ઘણુંકરી શરીરને જેવી રેવ પાડી હોય તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વે રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સાડ ચોડા ચોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની રેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તોપણ કંઈ અવશુભ કરે નહીં; તેવિયે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વં તુ
મધુરં રસં । મધ્યેમ્લલવર્ણાં
પથાત્કટુતિત્તકપાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા ટાળે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ ખાવો ॥૪૨૦॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સહે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં બ્યાધિ થાયછે, જેને રાખાવવા ઘણી મેહનત થઈ પડેછે. શ્રી યિદુરની-
તિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્છયં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેચ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાર્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

ખાતાવું કલ્યાણ ઈચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા-
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય,
તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની ચેઠ પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃપા લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃપા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાયછે; ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં
કાર્શ્યમંદાગ્નિદોષકૃત્ ।
મધ્યેન્નિદીપનં શ્રેષ્ઠ-
મન્તે સ્થૌલ્યકફપ્રદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

તૃપિતસ્તુ ન ચાશ્રીયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિવેજ્જલમ્ । તૃપિતસ્તુ મને-
હુલ્મી ક્ષુધિતસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

પણ તે પાણી કેવુ બેઠયે તેવિયે મુશ્વતના મૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમવ્યક્તરસં તૃણાન્નં શુચિ
શીતલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃદ્યં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

કારણુ જળમાના હન, જતુ વા કચરો પેટમાં જનાથી આરોગ્યતાને હાની થઈ તે-
સખધી રોગ થાયછે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ ડોગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરના-
માટે ભાનપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમા કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલગ્નિર્નિર્હૃત્યાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુલસ્યાનિષ્ઠગંધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી જાય તો તે સડે
છે ને તેથી મોખા હન પડે છે તે પછી મુશ્વતના મૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુભ્રતા રાજવદાસીત યાવદ-
ન્નમ્મો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દતે
યાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્વાપિ તસ્માદ્ધુ-
ક્તે દરેત્તપમ્ । ધૂમેનાપોય
દર્શયો વપાયકટુતિત્ત્વકઃ ॥ ૪૨૭ ॥

જમવા પેહેલા પીધેયું પાણી શરીરમાં કુ-
શતા તથા અગ્નિને મદ કરનાર, વચમાં
પીધેયું સાગી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અતે પીધેયું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તરફાએ ખાતુ નહિ, ને ભુખ્યાએ પાણી
પીવુ નહિ, કેમ કે તરફા ખાય તો શુદ્ધ
રોગી ને ભુખ્યો પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાયછે ॥ ૪૨૩ ॥

દુર્ગંધ વગરતુ, નહીં જણાતા રસવાળુ,
તૂનાને ટાળનાર, ગાળી શુદ્ધ કરેલુ, શી-
તળ, નિર્ગંધ, હલકુ તથા લદ્દયને પ્રસન્ન
કરનાર પાણી શુભ્રતા, કેહેવાયછે ॥ ૪૨૪ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમા જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી ડોગળા કરવા, કેમકે દા-
ંતમાથી ન કાઢેયુ અન્ન મુખમા ખરાબ
ગંધ ઉત્પન્ન કરેછ ॥ ૪૨૫ ॥

જમીને જ્યાંસુધી જમવાનો ચાક જાય
ત્યાંસુધી સત્તની પેઠે બેગતુ, અન્ન હર્ષ
થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

તમા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા
પછી તેને ગળવો, તેથી ધૂમપાન અથવા
લદ્દયને ગ્રિય મોપારી આદિ તુગ, તીખા, &
કદા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંવૂલપત્રસહિતૈર્મુલ્લેખ-
શુદ્ધકારકૈઃ । તતઃ પદ્મશતં
ગતા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબુલ
પત્રે સહિત ખાઈ કફને ટાળવા પછી સો
પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥ ૮૨૮ ॥

કારણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તોપવિશતસ્તન્દ્રા શ્યાન-
સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુર્ધંક્રમ-
માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને મુસ્તિ, મુઠ્ઠા
જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-
યુષ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ
મૃત્યુ દોરે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યતોઽસૌ
સ્યાત્કફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ
કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિદ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમ કે તે
કફને વધારે છે; માટે ઊનાળા સિવાય બીજી
ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ ક-
રેલ છે ॥ ૮૩૦ ॥

વ્યાયામપ્રમદાશ્વવાહનરતાન્ ક્રાન્તા-
નતીસારિણઃ શૂલશ્વાસવતસ્તુપાપરિ-
ગતાન્ દિક્કામસ્તૂપીઢિતાન્ । ક્ષીણા-
ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મટહતાન્
દૃઢાંસ્તથાજીર્ણિનો રાત્રૌ જાગ-
રિતાન્નરાન્નિરગનાન્કામં દિવા સ્વા-
પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણ અતિ મેહેનત, સ્ત્રીસેવન, માર્ગ ગ-
મન તથા વાહનમાં આસકા, થાકેલ, અ-
તિમારી, શૂલ, શ્વાસ તથા તુપારોગી, હે-
ડકી તથા વાયુથી પીરેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ,
કફવાળા, ખાંણક, કેશી, વૃદ્ધ, અછલ્હા,
રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઇચ્છાપ્ર-
માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું જે કહેલ છે, તે સ્ટેન્ડ થોડા વખત માટે છે, નહિ
કે આખો દિવસ ઊંધ થોરવા માટે. કારણ ઘણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ-
સાફ ઊદ્યોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊદ્યોગથી લાગેલો થાક ઊતારવા માટે
આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જેમનો ઊ-
દ્યોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે
નિદ્રા ન કરવી, તેમ સ્ત્રીસેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે સ્ત્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં
સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સભવ છે; અને તેમ થતાં
શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પ-
ડે છે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને ક્ષીણે લઈ સકાતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકાર-
ની બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના પાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી.

વળી દિવસે મૂર્ચ્ચની ઊબ્બુતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તતુ બેર વધેછે, તેવા સમયમાં તેને થકુ રાખવા માટે વીર્યરૂપ કર્કશુ રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માડ્યો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તતુ બેર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખેછે માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કથું છે કે,

આયુઃક્ષયમયાદિદ્વાન્નાન્તિ સે-
વેત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરે આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભય
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરજી નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે અનસાયને અથ વા બહારની સ્વચ્છ હાના લેના માટે ઘરથી બહાર જતુ પડે, ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલા સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાત શરીરના રક્ષણ માટે ગાયે પાધડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવા. એ વિષે એજ અ થતા એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

उष्णीपं कान्तिकृत्केश्यं
रजोवातकफापहम् ।
लघु तच्छस्यते यस्मा-
द्गुरु पित्ताक्षिरोगकृत् ॥ ४३३ ॥

પાધડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને
ધૂળ, વાયુ તથા સરદીને રોકનાર છે,
પણ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે ભારી
હોય તો પીત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૩૩ ॥

उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं
पादरोगहत् । सुखमचार-
मोजस्यं दृष्यं च परिकीर्तितम् ॥ ४३४ ॥

જોડાનું પેદેરતું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, સુખે
અવાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

सलोत्साहबलस्यैर्यधैर्यते-
जोविवर्धनम् । अवष्टम्बरं
चापि भयघ्नं दंडधारणम् ॥ ४३५ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્વ, ઉત્સાહ,
બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વ-
ધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભયને હ-
ણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

छत्रस्य धारणं वर्षातपवातरजो
पहम् । हिमत्र हितमरुणोश्च
मांगल्यमपि कीर्तितम् ॥ ४३६ ॥

છત્રી ઝોઢવી એ વર્ષા, તડકો, વાયુ, રજ
તથા હિમને રોકનાર, આખને હિતકારક
અને માંગલિક કહી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણ મધ્યાન્હ સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણો રાજ હોયછે, જે પ્રાણિઓથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય જાળવા એ ઘડી વિશ્રાંતિ લેવાની જરૂર છે બપોરના સમયનિરે જનકીપરિણયમાં કથું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિદપિનાં
શ્રાંતેવ પ્રાંયૈઃ સમં મૂલં યાતિ
સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામત્યદ્દિમાંશુ-
દીપિતિરપસ્ત્રેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રાગર્ભગૃહં સદ્મવિશતિ
ક્ષાંતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા નળે યાત્રી
ગઈ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની
જડતા નળે પીડિત યઈ હોય, તેમ
માછલાંયે સહિત તેને તળે ભેસે છે, સૂર્ય
કિરણુ નળે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકો
સહિત જળતું આશ્રમન કરેછે, અને નિદ્રા
નળે યાત્રી ગઈ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સ-
હિત માલેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ॥૪૩૭॥

તેમ સાંજના અંધારાના સમયવિષે ભોજપ્રાંધમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિન ઇવ વિદ્યા ક્ષીયતે પંકજ-
શ્રીર્ગુણિન ઇવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભૃંગાઃ । કુનૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાયંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
દ્યાની પેઠે ક્ષીણ થાયછે, બમર, કુદેશમાં
ગુણીજનની પેઠે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાત્રીની પેઠે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેઠે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

વળી માધકવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દયતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાયંકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણરૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપી ગણિકાએ આકાશરૂપી ધરમાંથી
આહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્દૂલધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુપ્પા-
દ્યદિ રવિરસ્તમિતઃ સ્વતસ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ-
ર્દુતિનિધિરભ્યુદયત્યયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા, કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી
થું ! કેમકે આ કાંતિનો લંડાર ચંદ્ર મહા-
તેજ સહિત આગળ ઉદય પામે છે, તેને
થું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પરિપતતિ પયોનિધૌ પતંગઃ

સરસિરુહામુદરેષુ મત્તમૃગઃ ।

ઉપવનતરુકોટરે વિહંગઃ

નિજસદનેષુ સમસ્તલોકસંઘઃ ॥ ૪૪૧ ॥ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

સાંઝને સમય જાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે છે, ને મહોન્મત્ત જમર કમળના મધ્યમાં, પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોટરમાં તથા બધા જનસમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ. સૂષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ઘણુંકરી પ્રાણિયોને આરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્મીણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સખધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે આરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૂષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય થાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે કરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાયછે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ ચ ભોજનં કુર્યાત્પ્રથમ-
પ્રહરાંતરે । કિંચિદૂનં સમશ્ની-
યાત્ દુર્જરં તત્ર વર્જયેત્ ॥ ૪૪૨ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પાહોરની અદર ભોજન કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પડે તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

ત્રિભિસ્ત્રિભિરદ્વોભિર્દિ સમેયાત્મ-
મદાં નરઃ । અન્યેષ્ટતુષુ ઘર્મે તુ
પક્ષાત્ પક્ષાત્ત્રજેદ્દુષઃ ॥ ૪૪૩ ॥

અને ગમજી પુરૂષે ઉન્હાળા સિવાય બીજા કાતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામ પત્રર પત્રર દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

ઉપેયાત્ પુરુષો નારીં સન્ધ્યયોર્નચ પર્વસુ ।
ગોસર્ગેચાર્દ્રારાત્રેચતથામધ્યદિનેપિચા ॥ ૪૪૪ ॥

તેમાં પણ સવાર, સાંજ, પુનેમ, અમાસ, પાંચથી રાત્રી, મધ્યરાત્રિ તથા મધ્યાહ્ન સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

રજસ્વલામકામાં ચ ગર્ભિણીં
વ્યાધિપીડિતામ્ । નાભિગચ્છેત્સુ-
માન્નારીં યોનિરોગસમન્વિતામ્ ॥ ૪૪૫ ॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવતી, રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રોગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

રજસ્વલાં ગતવતો નરસ્યાસં-
યતાત્મનઃ । દૃષ્ટ્યાયુસ્તેજસાં
દાનિરધર્મથ તતો મયેત્ ॥ ૪૪૬ ॥

કેમકે મનને વરા ન રાખી રજસ્વલા પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ્ય તથા તેજની હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાયછે ॥ ૪૪૬ ॥

ભવેણ્યાં સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગે ચાર્દરાત્રે ચ વાતપિત્તે
પ્રક્રુપ્યતઃ । અત્યાશિતો ધૃતિઃ
શુદ્ધાન્ સવ્યથાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

વાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાત્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ધુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે વૃપિતોઽવલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ
કોપં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા ઘ્રીહા મૂર્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે એજ અંથમાં
એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આર્તવસ્રાવદિવસાદ્યતુઃ પોદ-
શારાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ એમ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ધર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનૈવૈરત્સૈવ્રજેદ્ધર્તા તથા ॥ ૪૫૨ ॥

તત્ર યથાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દ્રિ
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સંવાર-સાંજે
જનારના હવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે
જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગિણી પ્રત્યે
જવાથી રોગનો સંભવ થાયછે ॥ ૪૪૭ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી-
સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ
થાયછે; વળી અતિ જમેલ, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, બૂખ્યો, અંગે પીડિત, તરશો ॥ ૪૪૮ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો આળક, સીંતેર વ-
ર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી
પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે
જવું નહિ; કેમકે બૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તરશો તથા
બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્ત્રીસેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની
હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામેછે;
અને રોગીને પીડા, પેટમાં બસેલની ગાંઠ,
મૂર્છા તથા મૃત્યુ થાયછે ॥ ૪૫૦ ॥

રજનો સ્રાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ-
યુધી ઋતુ કહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રે-
હેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

પુરૂષે આયુષ્ ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુ-
મતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા
ખીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જો ગર્ભ રહે, તે
જન્મ્યા પછી હવે નહીં; તેમ જો ત્રીજે
દિવસે રહે, તે અલ્પ આયુષિ તથા વિ-
દૂત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ
જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતશ્ચતુર્થિ પટ્ટી સ્પાદટ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્પાં તાંવનિતાંમજેત્ ॥૪૫૪॥

માટે રત્નેદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્થત, જે
ચોથી, છઠી, આઠમી, દશમી તથા બારમી
આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
શ્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં વલં વાભિગમાત્ફલમ્ ॥ ૪૫૫ ॥

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ ત્રિયે ગમન
કરવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઇન્દ્રિયબળરૂપ ફળ
જને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી શ્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના દિવસો પણ શ્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકંદ્રું થવાથી હ્રમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ એક પૌર્ણિમાએ પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ ને સીધી લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિપેર અસર થાય છે, જે સ્થૂવ દૃષ્ટિથી જાણવામાં આવતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જાણી આવે છે. જેમ કે એ બન્ને દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે તેમાં પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જાણી આવે છે. એજ રીતે બીજા અહો પણ બ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે આવે છે, ત્યારે તેમનું એકંદ્રું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરના વાતાવરણ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શકતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા અહો ઘણા દુર તથા કંઠે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્રનું એકંદ્રું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર માઠી અસર કરતું હોવાથી, એ બન્ને દિવસે શ્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે શ્રીસેવનથી બળ ઘટે છે, ને બળ ઘટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરત થાય છે અને તેમાં થયેલી પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને શ્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યો પછી કરવું. કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને શ્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શકતાં નથી, ને પછી તે સંજમી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જળ પણ આગળથી પી લેવું, કેમ કે પછીથી ચહરેલા યાકમાં તેનું પીવું હાનિકારક છે, પણ જો સહે તો સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં શ્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાયછે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ-
વલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત-
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥ ૪૫૬ ॥

ત્રિયોગે વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષ્યમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી યુક્ત અને સ્થિર તથા,
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાયછે ॥૪૫૬॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્ચાસેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન થયું કરવાથી, શૂળ, કાસ
જ્વર, શ્વાસ, કૃપતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચકી આદિ વાત રોગ થાયછે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુ પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
બળે કરી મહીન થયેલાં અંગ ધોઈ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહીં. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે ખાધેલાં
તાંબૂલાદિનો કંઈ અંશ ને મુખની અંદરના દાંત, જીભ તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવેછે. પછી હાથ પગ
ધોઈ, મનને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર સયન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ
વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના હૃદય આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને હૃદય ન આવે તો શરીરમાં તે સંબં-
ધી રોગ થાયછે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરી મુખે મુઠ્ઠા બંધ, જેથી થતા
લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્ય-
મતંદ્રિતામ્ । પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વ-
હિદીપ્તિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આળસરહિતપણું, પુષ્ટિ, કાં-
તિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જલશક્તિની વૃદ્ધિ
કરેછે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિપવાળા જતુઓનો દંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે બગ-
રણ લાભકારી કહેલ છે. એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
પવિપાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું બગરણ હુણું અને કફદોષ
તથા વિપ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું લેઈએ. એજ ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોડતીવ રૂક્ષો
વાતાશ્વિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ સ્તિગ્ધઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥૪૬૦॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અશ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્તિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃ-
દ્ધિ કરનાર છે ॥-૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃ શીતાવિ-
દાહિન્યો વન્દિમાન્ધ્યાનિલપ્રદારઃ ॥૪૬૧॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃણાં મધ્ય-
વલાવદા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્નિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જઠરવહ્નિકૃત્ ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીત કાળમાં બાંડાં તથા ઉષ્ણ કાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું ફરવું, એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રહેવાનું ઘર પણ સર્વ ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રહેવાયછે. વળી એ ઋતુઓ ઝાળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રરચાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યા-
કુલા દિશઃ । શેષં હેમંતવત્સર્વં
વિજ્ઞેયં લક્ષણં ચુર્યઃ ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનનૈરુ-
પશોભિતાઃ । રસાલાંભોજનકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલાપદ્મપદ્મગૈરુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો
નૈર્ઋતોઽમુખઃ । ભૂસ્તપ્તા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાન્હયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તવીરુત્તુળતા
વિપર્ણાકિતપાદપાઃ ॥ ૪૬૭ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રૂક્ષ, અતિ કટુ, પિત્ત વધારનાર તથા કફને નાશ કરનાર છે; વર્ષા ઋતુ શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, બઠરાગ્નિ મંદ કરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ॥૪૬૧॥

શરદ્ ઋતુ ઊષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા મનુષ્યોને મધ્યમ બળ દેનાર છે; અને હેમંત ઋતુ શીતળ, ત્રિગ્ધ, સ્નાદુ તથા બઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥ ૪૬૨ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંડી અને માવઠાના વાયુ તથા વૃષ્ટિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરાયેલી હોયછે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણ, બુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં બાળવાં ॥૪૬૩॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્ભળ, આંબા, કમળ, બકુલ, ખાખરા તથા અશોકાદિ વૃક્ષનાં પુષ્પયુક્ત બને કરી શોભિતિ ॥૪૬૪॥

કોયલ તથા બમર સમુદાયના ગાયનવાળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘેરાયેલી, મુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પાંદવે કરી ઉન્નવળ હોયછે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો, નૈઋત બુણા તરફનો દુઃખદાયક વાયુ, જમીન તપેલી, નદિયો થોડા જળવાળી અને દિશાઓ બાળે પ્રજ્વલિત ॥ ૪૬૬ ॥

આંત યથેલ ચક્રવા ચક્રીનાં ભેડલાંવાળી, પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવાળી, સુકાઈ ગયેલ વેલ, વૃણુ તથા લતાવાળી અને ઘણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત વૃક્ષવાળી હોયછે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાવૃપ્યંવરમાનદ્વં પશ્ચિમાનિલ-
કર્પિતઃ । અંબુદૈર્વિચુદુદ્યોતપ્રસ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશપ્પાઢ્યા
શક્તગોપોજ્જ્વાલા મહી ।
કર્દવનીપકુટ્જ-
સર્જકેતકિમૂપિતા ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નદ્યોમઃપૂરોદ્ગમ-
તટદ્રુમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્થલશ્વત્રા
વદ્રુસસ્યોપશોભિતા ।
નાતિર્ગર્જત્સ્રવન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નભઃ ॥ ૪૭૧ ॥

વસુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાશ્રવિ-
મલં નભઃ । તથા સરાંસ્યંબુરુહૈ-
ર્ભૌતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

પંકથુષ્કદ્રુમાકીર્ણા
નિન્નોન્નતસમેષુ મૂઃ ।
વાણસપ્તાહવંધૂક-
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્યાત્યુત્તરઃ શીતો રજોધૂ-
માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુપારૈઃ
સવિતા હિમાનન્દ્યા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે બેંચાર્ધ આ-
વેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા
મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ
છવાઈ બાયછે ॥ ૪૬૮ ॥

અને પૃથ્વી, કોમળ તથા નીલાં તુલુ-
વાળી, ઈન્દ્રગોપ નામે લાલ ગંતુવડે મુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઈંદ્રગવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
થાયછે ॥ ૪૬૯ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલાં
તટવૃક્ષવાળી ને બાંધેલા જલાશય પ્રકુ-
હિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

પૃથ્વી છુપાર્ધ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યનાં છાડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યા-
વિના વર્ષાનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા મૂંઘે તથા
અહવાળું થાયછે ॥ ૪૭૧ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉજ્જ્વલ, ને
આકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્ભજ દોાયછે;
અને સરોવર હંસના સ્કંધ મિશ્રિત ક-
મળે કરી શોભેછે ॥ ૪૭૨ ॥

વળી પૃથ્વી નીચા, ઉંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી બામ, અને ઝીંટી,
સપ્તાહ, દુપારી, કાંસ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાડે કરી શોભિતિ
દોાયછે ॥ ૪૭૩ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો ગ્રીતળ
વાયુ વાયછે, ને દિશાએ સ્વરૂપ ધૂમે કરી
આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયેલા તથા જ-
લાશય ટાઢથી બંધાર્ધ ગયેલાં હોયછે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંક્ષસ્ત્રાહમહિપો-
રન્નકુંજરાઃ । રોઘ્રમિયંતુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાહયે ॥ ૪૭૬ ॥

વળી કાગડા, ગેંડા, પાડા, મેંઠા તથા
હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાઘેટી તથા
મુરંગીવેલ પુષ્પિત થાયછે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય
તે રીતે વર્તેડું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તેડું નહિ, કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ વ્યાવહા-
રિક સર્વ પ્રકારનું કુશળપણ મેળવી શકાયછે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રિયે પણ દિવસ,
રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમા કલા પ્રમાણે વર્તેડું વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય
હોયછે, માટે પુરૂષ કરતા તેને એ સબધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહેછે, જે પ્રિયે
આગળ કેહેવામા આવ્યું છે વળી આયુર્વેદના મુશ્યુત યથા ગારીરસ્થાનમા જ્યુ છે કે,

શંલનાભ્યાકૃતિર્યોનિરુયાવર્તા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્તુતીયે
સ્વાવતે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

રાખની નાભી સરખા આકારવાળી સ્ત્રીની
જનનેદ્રિય પણ આવર્તમાળી કહી છે, તેના
ત્રીજા આવર્તમા ગર્ભાશય રહેલ છે ॥ ૪૭૬ ॥

યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુલ્લ ભવતિ
રૂપતઃ । તત્સંસ્થાના તથારૂપા
ગર્ભશય્યા વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

જેવા અકારે રોહિત મત્સ્યનું મુળ હોય
છે, તેના આકારે જનનેદ્રિયમા ગર્ભસ્થાન
રહેડું શુદ્ધિમાન જાણેછે ॥ ૪૭૭ ॥

નિયત દિવસેડતીતે સંકુચલ્યગુજં
યથા । ઋતો વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંત્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તે ગર્ભાશય જેમ દિનગ વીતે કર્મ નિ-
યમથી સંચાલ્યછે, તેમ સ્ત્રીનો ઋતુ-
ત્યા પછી સંચાલ્ય પામેછે અર્થાત્
અહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમા કહ્યું છે કે,

શુક્રાર્તેવ સમાશ્લેષો યદૈવ સ્ખલ્ય
જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ યુક્તઃ
શુક્રાર્તેવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

જ્યારે શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તના બન્ને એ
ઠકા થાય, ત્યારેજ તે બન્નેમા રહેલ, શુક્ર
થયેનો જીવ પ્રવેશ કરેછે ॥ ૪૭૯ ॥

સૂર્યાશોઃ સૂર્યમણિતો હુમયસાદ્ય
તાદ્યથા । વહ્નિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા
શુક્રાર્તેવાદ્યતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણી બન્નેના યો-
ગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક્ર તથા આર્તના
યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૪૮૦ ॥

વીજેડન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વાં જીવૌ
કુક્ષિમાગર્તૌ । આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્યાર્તેવેડધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવટે બીજના બે ભાગ
થાય તો તેમા બે જીવ થાયછે, તથા રેતુ
અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તના અધિક
હોય તો કન્યા થાયછે ॥ ૪૮૧ ॥

શુભિની ન તુ કુર્વાત યાનેસ્યારો-
દ્યં તથા । વ્યવાયં ચ ન સેવેત
ન કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

ભોજ્યં તુ મધુરપ્રાયં સ્તિગ્ધં
હૃદ્યં દ્રવ્યં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

નોચૈર્દૃયાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનશ્યતિ । તૈલાભ્યંગોદ્વર્તનં ચ
નાત્યર્થં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિચારૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો
ભાગઃ પ્રપીડયતે । સ સ ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીડયતે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રમૂતા દિતમાદારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં ત્રિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્મૃતિકાયા યો
વ્યાધિરૂપજાયતે । સકુચ્છ્રસાધ્યો-
ઽસાધ્યો વા ભવેત્તત્પથ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિજ્ઞાય
વરવાર્ણિનીમ્ । ઋર્ધ્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

• હવે ગર્ભવતિથે વાહન ઉપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ ભોજન ક-
રવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

અને નિત્ય ધણું કરી મધુર, સ્તિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકું, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર ભોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

વળી મોટે સાદે બોલવું નહિ, ને જણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચો-
ળવું ધણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

કારણ દોષના અભિધાતે કરી ગર્ભિણીનો
જે જે ભાગ પીડાયછે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાયછે ॥ ૪૮૫ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રિયે હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, યંડા પદાર્થ તથા ટાઢનો ત્યાગ ક-
રવો ॥ ૪૮૬ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહા-
રથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે, તે કષ્ટ-
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોયછે; માટે તેણે
પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

પછી ચાર માસ કેડે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી જાણી સુવાવડીના
નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાનાં શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ
માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના
શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઉછેરનારને આધીન
રહેછે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે મુખી અને દુઃખી થાયછે. સર્વ સ્થા-
વરજંગમાત્મક પ્રાણીઓની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાલ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જે
તેમને ઉછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દઢ કરે તો, સારા પાયા ઉપર ચઢેલા ઘરની

પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જે કોઈ દેવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકેછે. વળી જે બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાયછે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કંથુ છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
વાતાદયઃ સ્ત્રિયાઃ । દૂપયંતિ
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥ ૪૮૯ ॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી
સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂ-
ષિત કરેછે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ
થાયછે ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યં યદેકી સ્યાદવિવર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તન્નુ શીતં ચ
તદુગ્ધં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ
વર્ણુ રહિત, તત્તુ વિનાનું, ઘોળુ, પાતળુ
તથા યડું હોય, તે શુદ્ધ બાળકું ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ વાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । સુવિચાર્ય ગુણાન્દોપાન્
કુર્યાદ્ધાર્ત્રીં તદેદ્દશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી
હોય, તો તેના શુભુદોષ સારી રીતે વિ-
ચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણા મધ્યવયસં સચ્ચીલાં
સુદિતાં સદા । શુદ્ધદુગ્ધાં વહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદ્દશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

જેથી કે સારા વર્ણુવાળી, મધ્યમ વયની,
મુશીલ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા
ધણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ
સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સતુષ્ટ
તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણુ-
નારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

શોકાકુલા ગર્ભિણી ચ કૃશા
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવ-
ર્જિતા । પૂતાસાં સ્તન્યપાનેન
શિશુર્ભવતિ સામયઃ ॥ ૪૯૩ ॥

પણુ નિરતર શોચ કરનારી, ગર્ભિણી, દુ-
બળી, સદા રોગિણી, અતિ જીંચી તથા
અતિ નીચી, બહુ જીરી અને પથ્ય ન પાળ-
નારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમકે એનાં સ્તન-
પાને કરી બાળક રોગી થાયછે ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર-
માજગવ્યમથાપિવા ।
દધાદાસ્તન્યપર્યાપ્તે-
ર્બાલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અને માતા વા ધાવના પણ અભાવે, દૂ-
ધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી,
તેને ન્યાંમુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય
ત્યાંમુધી બકરી અથવા ગાયનુ દૂધ વિ-
ચારથી થોડું થોડું સદતું પાતુ ॥ ૪૯૪ ॥

યયોક્તવિધિના વાલં માસિ
ષ્ટેઽષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નં સંપ્રાશયે-
ત્કિચિત્તતસ્તદ્વર્ધયન્ક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃપ્યસ્થાપયેત્ક્રોડે
ન સિમ્નં શયને સ્થિપેત્ ।
રોદયેન્ન ક્વચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

વાલમંકે મુલ્લં દધ્યાન્નર્ચનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા વૌધયેન્નૈવ ના-
યોગ્યમુપવેશયેત્ ॥ ૪૯૭ ॥

તચ્ચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિમ્નોચ્ચસ્થાનતશ્ચાપિ
રક્ષેદ્વાલં પ્રયત્રતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્વર્તનં સ્નાનં
નેત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ
પથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

પછી બાળકને છઠ્ઠે વા આઠમે માસે ઘ-
ટતી રીતે કંઈક અન્ન ચઢાડવું, ને પછી તે
ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતાં જવું ॥ ૪૯૫ ॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પથારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને ઔ-
પધ પાવું, તેલ ચાળવું, તથા આંજણ આં-
જવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિવિના બીજા
કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવારાવવું નહિ ॥ ૪૯૬ ॥

તેને શુષ્ક થાય તે રીતે ખોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછાડવું નહીં, એકદમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા હંચા સ્થાનથી તેની
ચલવટે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચાળવું, શરીર ચાળી ન-
વરાવવું, આંખમાં આંજણ આંજવું, ને જો
કોમળ વસ્ત્ર ઢોપ, તે ઋતુને અનુસારે પો-
હેરાવવું, એ ધણું કરી બાળકને પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

વળી શુશ્રુતાના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશ્વૃષ્ઠૌ વિસ્રજેદ્વાલં નાકાશે
વિપમે ન ચ । નોપ્પમાસ્તવર્ષે-
પુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૫૦૦ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રેહેવા દેવું નહિ,
હંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રેહેવા દેવું નહીં ॥ ૫૦૦ ॥

એ રીતે શ્રી પુરુષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શારીર કુશળ રાખવામાં નિર-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં શુભ હોય ન હોય; એ
નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ શુભ હોય રહેલા છે, ને તે એટલે
શુધી કે કેટલાક દષ્ટાંતથી જાણે ચાક્રસ રોગ મટાડવા માટે ચાક્રસ પદાર્થ સર્વશક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણી

આત્માયુષી હોવાથી પોતાના જીવતરમા સમર્થ થતું નથી, જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર ભુદા ભુદા દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજીકુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જાણ્યા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણા કાળ થયા ઘણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વેદશાસ્ત્ર ઉભુ થયું છે. આ ભરતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા ગુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસી જનોએ પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમા ઘણા સુધારો વધારો કર્યો જાણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન જારી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણા યદાની આશા છે. વાસ્તે શ્રી પુરૂષ વા બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા-માટે, જે કોઈ શુદ્ધારા એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમા ઘણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદન ઔષધ લેવું. આયુવેદના મૂલસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કયું છે કે,

ગાત્રં ગુરુશ્ચોદીર્ઘાનિમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તત્કરાઃ ॥ ૫૦૧ ॥

જે શુદ્ધી વારવાર ઉપાસના કરી, તેના સુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભળી વૈદ્ય કહે છે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજના ॥ ૫૦૧ ॥

તેમ ચક્રસહિતાના મૂલસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમા કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષડ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિપજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૫૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મુકાવે, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણ્યો ॥ ૫૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મત્યુત્પન્નમતિર્ધીમાન્ વ્યવસાયી
મિપંવદઃ । સત્યધર્મપરો યથ વૈદ્ય
ઈદમ્ પ્રશસ્યતે ॥ ૫૦૩ ॥

દાણુસજ જેને રોગ તથા ઉપાયનો મુન્ડો પડે છે, સુદ્ધિમાન, ઉદ્યોગી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૫૦૩ ॥

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાથ
નિગ્રહઃ । ઇતદ્વેદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રમુરારુપઃ ॥ ૫૦૪ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યત્વ વૈદ્યપણું છે, પણ તે હજી આયુષનો પ્રભુ નથી ॥ ૫૦૪ ॥

તેમ લોલિબરાને વૈદ્યશયનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાચિલવૈદ્યવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયામુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી ભિપગીદશઃ સ્યાત્ ॥૫૦૫॥

જે ગુરુ પામેથી સમગ્ર વૈદ્યવિદ્યા શી-
ખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશલ, નિર્લોભી,
ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અતઃકરણ-
વાળો હોય, એવો વૈદ્ય ઔષધ આપવા-
વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ યતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને
પામી શરીરનો નાશ કરેછે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રથિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ત્રોપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વદ્ધિશત્રુવિપૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિ વિકરોલ્યસૌ ॥ ૫૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન યતાંજ તેનો ઉપાય કરવો,
પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં;
કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિપતુલ્ય હો-
વાથી થોડો હોય તોપણ વિકાર કરેછે ॥૫૦૬॥

માટે ત્રિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષથ વ્યાધિશેષસ્ત-
થૈવ જ । પુનથ વર્ધતે યસ્માત્ તસ્મા-
ન્નૈષં ન કારયેત્ ॥ ૫૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ ર-
હેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામેછે, માટે તે
રહેવા દેવો નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ
કૃપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યશયનમાં લોલિબરાને કહ્યું છે કે,

પથ્યેઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌપધનિપેવળમ્ ॥ ૫૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ
મેવવા વટે શું! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જા-
યછે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્બહે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થમુ-
લ્લસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ
વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૫૦૯ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આ-
યુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કલા-
પ્રમાણે આવડું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ યતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો યત્ન કરવો, શસ્ત્રક્રિયાથી
મટાડવાની લાઝમમાં એકદમ પરવું નહીં. કેમકે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ
રહેછે, ને શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને જખમ
થઈ જાય વા થઈ રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાયછે. માટે જો ઔષધથી
નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તેપણ જોને શરીરના આંતરીય ભાગનું
તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જોના એ ક્રિયા કરવામાં હાથ ભેદો હોય એવા
અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્વંતરીના શિષ્ય ગુચ્ચુતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા ગારીર-
સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્ત્રતૈક્ષ્ણ્યમસ્વે-
દવેપથુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈચસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્મા ચા-
વતિપ્રતે । મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ન જીવંતિ શરીરિણઃ ॥ ૫૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ ૫૧૨ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણં
ધાર્યતે । તસ્માદ્યજ્ઞેન સંરક્ષ્ય-
રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણસ્પર્શજ્ઞા-
નમસંગયમ્ । સ્વશિરામૃત-
દ્રક્તં કુર્યાન્ચાન્યાન્ગુણાનપિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ ભાવપ્રકારના પૂર્વ-ખડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે;

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યં રક્તે મલે ય-
સ્મિન્સ્રીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૫૧૫ ॥

એપ્રમાણે સદૈવ પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મ-
નુષ્ય પ્રાણી સર્વેશ્વર ન હોવાથી કોઈ ટાળે રોગી અથવા સદૈવ પણ એકાએક ગફલતી
કરેછે; જેથી ક્યબતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહેછે. વળી જો મનુષ્યનું બના-
વેલું યત્ર હોય, ને તે જો બગડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકેછે; કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, ને પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે
આહીતગાર હોયછે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપી યત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી નિ-
ર્મીણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુરાળ વૈદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણપણાથી તેમાં
દૃષ્ટિ પોહીંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસરે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરેછે,
કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કદી સદૈવ રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

વાદકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તી-
ક્રાન્ત શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવો, કંપ ન
થવો તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈદ્યના
શુભ વખણાયછે ॥ ૫૧૦ ॥

ઘણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા
રહેછે, માટે તે કેકાણે વાગવાથી તેઓ
જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ,
માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી
મજ્જા ને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થા-
યછે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ
ધારણ કરાયછે, માટે યત્ને કરી તેનું
રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજી જીવ કેહે-
વાયછે ॥ ૫૧૩ ॥

પોતાની નાડિયોમાં ફરતું લોહી ધાતુને
પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા
પાણુ શુભુ ઉત્પન્ન કરેછે, એમાં કંઈ સં-
શય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસેછે, તેમાં પણ
વીર્ય, રૂધિર તથા મજ્જામાં વિશેષપણાથી
રહેછે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે ત-
રત ક્ષય પામેછે ॥ ૫૧૫ ॥

હોય તો પણ રોગીના શરીરનું બધારણ અને જેને કુદરત, સ્થિતિ નિયમ, ભાવી, અદ્ય, દૈવ, યદ્યદ્ધા અથવા વિધિ કહેછે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે કૃણ દેનારી ઈશ્વરેન્દ્રા ને અનુકૂળ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ધણી સંભાળ રાખેછે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે રોપ ઉછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરી મોઢોટાં કરવામાં ધણી સંભાળ રાખી હોય, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં બધાં કૃણને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં બધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછરી મોઢોટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવેછે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષનાં કૃણોની જેઠે પરિપકવદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી વિખ્યાસમાંયે કશું છે કે,

અરસિતં તિષ્ઠતિ દૈવરસિતં
મુરસિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાયોપિ વને વિસર્જિતઃ
કૃતમયત્રોપિ મૃદે ન જીવતિ ॥ ૫૧૬ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા જેને અનુકૂળ છે તે અરસિતા પણ મુરસિત થાયછે, ને જેને અનુકૂળ નથી તે મુરસિત પણ નાશ પામેછે. કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અનાથ પણ છુવેછે, ને ઘરમાં રાખી પ્રયત્ન કરેલ જીવતો નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિ રાજાનં રાજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૫૧૭ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા રકને રાજા, રાજાને રક, ધનિને નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનવાન કરેછે ॥ ૫૧૭ ॥

૫૧ી કશું કે,

અનુકૂલતામુપગતે દિ વિધૌ સફલતમેતિ
લઘુસાધનતા । મતિકૂલતામુપગતે દિ વિધૌ
વિફલતમેતિ વહુસાધનતા ॥ ૫૧૮ ॥

ઈશ્વરેન્દ્રા અનુકૂળ હોય તો સ્વલ્પ સાધન પણ સફલ થાયછે, પણ તે ને પ્રતિકૂળ હોય તો ધાનું સાધન પણ નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૧૮ ॥

કાંતં વક્તિ કપોતિકા-
કુલતયા નાયાંતકાલો-
ડધુના વ્યાધોયોષ્ટતચા-
પસજિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । इत्थं सत्य-
हिना स दष्ट इपुणा श्ये-
नोपि तेनाहतस्तूर्णं तौ
तु यमालयं प्रतिगतौ
दैवी विचित्रा गतिः ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી કહેછે કે, “હે નાથ, આ ટાણે અંતકાળ આવ્યો, કેમ કે બાણ સજ્જ કરેલ ધનુષ્ય હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છે, ને ઉપર સિંચાણો કરેછે,” એમ કહેછે તેટલામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરશ્યો ને તેથી તેના ધનુષ્યમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા બાણવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે તે અત્રે તત્કાળ મરણ પામ્યા ને બચ્ચાં-સહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં! આ-હાહા !!! ઈશ્વરેન્દ્રા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ ભવિષ્યતિ
 સુમખાતં ભાસ્વાનુદેપ્યતિ
 હસિપ્યતિ પંકજશ્રીઃ । इत्थं
 વિચિતયતિ કોશગતે
 દ્વિરેફે હામૂલતઃ કમલિ-
 નીં ગજ ઉજ્જહાર ॥ ૫૨૦ ॥

વળી “હમણા રાત્રિ નિકળી જાશે, મુંદર
 પ્રભાત થશે, મૂર્ધ ઉદય પામશે, ને કમળ
 પ્રસુક્ષિત થશે, એટલે તું નિકળી જઈશ,”
 એ રીતે ગાયકાણે બીણતા કમળમા ગી
 ગયેલ ભ્રમર પિચાગ કરેછે, તેટલામા
 આહા ! તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી
 હસ્તિ હરણ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પાપુ ઈશ્વરેન્દ્રા દેવી છે તે કહી અગાઉથી જાણવામા આવતી નથી, માટે છેવટ-
 ગુપ્તી પ્રયત્ન ચાલુ ગાખવો અષ્ટવિધ પરીક્ષામા કર્યું છે કે,

તાવત્પ્રતિક્રિયા कार्या यावच्छ्रु
 सति मानवः । कदाचिदैवयोगेन
 दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

ત્યામુધી મનુષ્ય જ્ઞાન ભરે, ત્યામુધી ઉ
 પાય જારી રાખવા, કેમકે કોઈ અમય
 જોયેલા મગાધિતવાળો પાપુ ઈશ્વરેન્દ્રાથી
 હરેછે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિત રૂપી સદ્વેદ્યદ્વારા ઉપનાગ કર્યા જવા ને કે મમત જોમા બ
 ધાણ હોય તેવો ડોડ પણ પોતાનો નિકટનો વા ફરનો સમધિ અથવા સ્નેહી રોગી
 થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતા વાર લગાડે, તો તેની કુરાળતા વિષે
 ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેની ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું તુકસાન
 થાયછે કેમકે તેમા ને તેમાજ ચિત્ત લગાડવાથી બીજું કંઈ મુજતું નથી, જેથી મહેજ
 વાતમા ગામ્લ થઈ જવાય છે કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां
 स्वजनो न वंधुः । कामातुराणां न भयं न
 लज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ ५२२ ॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા અર્થાતુરને
 સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
 લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
 હોતા નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याश्चा गुरुस्त गुणमात्मपूजा
 चित्ता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥ ५२३ ॥

જગ રૂપને, અતિ તૃષ્ણા મર્મ સુખને,
 ખળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યા
 ચના ગોહોટાધને, પોતાના વખાણુ શુ
 પુને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
 હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિદ્યાગુપ્ત મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न
 तदन्यथा । इति चिंताविषयोऽयं
 बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થનાતું તે થતું નથી, ને જે થ
 વાતું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતનો
 ચિંતારૂપી વિષય હળુનાર બોધ ભ્રમ-
 યાજનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી ઉપદેશપર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જો તે નિષ્ફળ જાય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષયશમયે કશું છે કે,

જલમગ્નિં વિપં શત્રું શુદ્ધ્યાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાદ્ય
દેહી માર્ગૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૫૨૫ ॥

મતિભ્રમમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંભઃ-
સ્યો વિશીર્ણઃ સન્વિભાવ્યતે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિન્છાયામાશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગન્ધે-
તદ્દ્વૃત્તસમાગમઃ ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમસુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અથ વાન્દશતાંતે વા
મૃત્યુર્વે પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાંનિ ભારત । અવ્યક્તનિ-
ધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૫૩૦ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ સુષ્ટે
જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૫૩૧ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, રાક્ષ, શુદ્ધા, વ્યાધિ તથા
પશુ, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પામી,
દેહધારી પ્રાણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

પાણીમાં રહેલ કાચા ધડાની પેઠે, પ્રતિ-
ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણવામાં
આવતું નથી, પણ ત્યારે ગળી જાય ત્યારે
જાણવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગી છાયાનો આશ્રય કરી
જેમે છે, ને વિસામો લઈ પાછો જાય છે,
તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણવો ॥ ૫૨૭ ॥

પચમહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર
કરી પચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક
મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય
તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૫૨૮ ॥

હે વીર, જન્મેલા દેહની સાથેજ મૃત્યુ
ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે
વા સો વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થ-
વાનો ॥ ૫૨૯ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં
ભાસનાર તથા કરી અતમાં નહિ ભાસ-
નાર છે, માટે તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૫૩૦ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે,
તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ મૃતા હોય
તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉદ્ધવન
કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શારીરિક કુશળમાં તત્પર રહેવા કહ્યું, હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાવ-
ધાન રહેવા કહેવામાં આવેછે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરૂદ્ધ કોઈ કાળે પણ
વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર મુખી થાયછે, ને
વિરૂદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ દુઃખી થાયછે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં ભાસેછે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજસત્તાક અને પ્રજસ-
ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોયએ તેના નિયમને અનુ-
સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાનીજ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજાભાટે
જે જે નિયમો બાંધવામાં આવેછે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા મુજબ બંધાય છે.
માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોયછે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દત લેવામાં આવ-
તી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાયછે, ને તેવું પ-
રિણામ એવું આવેછે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરૂદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન
થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભગાણુ પડે છે. રાજપ્રજસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
યમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી
બાંધેછે; જેને રાજા પોતાની મજુરિઆત આપેછે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
થવાને કંઈ કારણુ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયોદ્વારા સામેલ
હોયછે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા મુદ્દત થાયછે. પ્ર-
જાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી
રાજ્ય ચલાવેછે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણુ મળતું નથી.
પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો બધી પ્રજા કેળવાયલી હોય તોજ ચાલી શકેછે, કેમ કે
કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
તે એકસપ રહેછે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બધાય છે; જેથી
રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકેછે. રાજપ્રજસત્તાક રાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને
કેળવાયલા, સમજી તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાયી શકાય છે, કારણુ રાજ્યના વ-
હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજી તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
માં ઉતરેછે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને બૃહ્યાવિના રાજ્યભક્તિ કાયમ રાખવી,
એ સમજી તથા ઉદાર પ્રજાવિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને
રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય
છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન ને રાજ્ય રાજતું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બધેએસતું આવે-
છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવેછે, કારણુ અજ્ઞાની
પ્રજામાં સામાન્ય લાભ અલાભ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાભ
અલાભ લુવેછે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોયછે, જેથી રાજ્યની
યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન કરવી, એ
રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાને પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોયછે.

માટે તેણે અનેક પ્રકારની પાઠશાળાઓ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રગતને જ્ઞાન આપવું, ને તેને રાજ્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક્ક આપવો. જેથી તેના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની હાની થવાનો ધોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પેહેલાં વિખ્યાત્રી બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સન્ પુરૂષ થઈ ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજ્યનીતિ નામે એક નાહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજ્ય પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાનાં મૂલતત્ત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે મજબાયામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિ જે પૃથિવી ઉપરનાં રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજ્ય પ્રજા બન્નેમાંથી કોઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ; એ વિષયમાં કૃપાળુ વિખ્યાત્રી બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કહેવામાં આવેલે:— આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશનો જે રાજ્ય હોય તેણે તેટલા પ્રદેશને ધોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને ધોતાનું એક કુટુંબ તથા ધોતાને તેનો માલક સમજવો. અને ધોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ ધોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ ધોતાના સુખમાટે ઉદ્યોગ કરનાર ધોતાના પિતારૂપ રાજ્ય જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજ્યએ ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શિષ્યશાસ્ત્ર જણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજાદ્વારા નદિયોના બધ તથા મોહોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને આરે માસ પુરૂં પડે તથા દુષ્કાળ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની બુદ્ધી બુદ્ધી જમીન આપી રાકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કદ, શાક, ભાજી, અન્ન, લાકડાં તથા ગાય, ભેંસ, બકરા, ગાંડર, ઘોડા, ગધેડા. ખચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવમાત્રના નિર્વાહ અર્થે ધાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં, તેમાંથી ગામના લોકોએ, ધોતધોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો માટે ધાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઉન, સણ, રેશમ તથા રૂ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકર પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજ્જા પ્રજાદ્વારા શીવડાવી ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ, તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જેટલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાદ્વારા તૈયાર કરાવી ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પેહેરવા જોઈએ, તેણે તે પેહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુટે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઈ જવું. તેમજ રાજ્યે, યંત્રકળા જણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજળીથી

આલતી ગાડીયો, ફરશ્રવણ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા યત્રવટે અનેક પ્રકારની રમન દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અકવાડીયામાં એક દિવસ આરામ લેવાનો ફેરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણે ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના અન્નનામાંથી ભેદનું લઈ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરુષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કરી આપવા. કંઠી વિવાહ કર્યા પછી કોઈ સ્ત્રી પુરુષને અણુઅનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા ખીજે પસંદ પડતો પુરુષ તથા તે પુરુષને ખીજ પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં-સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજ્યને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચાળાઈપ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થાપર્યંત જુદા જુદા ધધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કામ જે શિષ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં ભેડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં ત્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેનશન દાખલ સર્વ ઉપલોગ ભોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજ્યસભાના તેમને સભાસદ કરવા. ત્યાં તેમની જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજ્યસભાના મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશ નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતાં રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથક્કરણ તરત થવું ભેદજ્યે, માટે રાજ્યે તેવા એક ખાતાદ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ બાળી નખાવવું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ એક રાજ્ય, એવી રાજનીતિ મૃદ્ધિના આરભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી ભેદજ્યે. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કોને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજ્ય પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચાળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતા. તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઈ પડે તે રીતના નિયમથી, ગળ તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થા કરનાર મુખી-પ્રત્યેક મોકલી દેતા; જે તેમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ધણા કાળમુધી આજ્યા પછી રાજ્ય દુર્બુદ્ધિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજ્યને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં તેમના તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એપ્રમાણે થવાથી ધધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી ભત્તી થઈ, ને કાળે કરી તે તે ભત્તિનું અભિમાન દઢ થયું, અને પૂર્વે સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું પછી રાજ્ય હુટાર થઈ પ્રજાને ખીટવા લાગ્યા ને ત્રાંબા રૂપ તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીકા બનાવી “અમને પ્રજાએ આટલો કર આપવો”

એવી નીતિ કરાવી તે પ્રમાણે પ્રજાને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રજા પણ હુઝાર થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગરેલા ધારણે હા-મણાં પણ બુજોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક સામાન્ય પેદારા; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા-પિવા, પેહેરવા-ઝો-દવા તથા રમત-ગમતની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળે છે. તેથી કો-ઈને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી; જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાય છે. ઇચ્છાની અ-પૂર્ણતાથી ક્રોધ આવે છે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં ગુન્હો કરવો અથવા ઇર્ષ્યા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજ્યનીતિ, એ પ્રજા તથા રાજાને ખરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રજાને પિતા કહેવાય છે તે સાચુ કરે છે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જે એવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા થાય તો સંદાગ દોળુ સાફ કરે! રસ્તા કોણુ ઝાડે! પાલખી કોણુ ઉપારે! હુકમો કોણુ ભરી આપે! થુકદાની કોણુ સાફ કરી લાવે! ચપી કોણુ કરશે તથા હા-થમાં લેણ લઈ કોણુ ઉભા રહેશે! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણુ કરશે અને ઘોડાપરથી ઊતરતી વખત હાથમાં ઘોડો કોણુ ધરી રાખશે! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જા-ણવું જે બધા મનુષ્યની અક્ષત એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધધો શીખવવો ધટે તેને તે ધધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંએને સદાસ જા-લ્યા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણું તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુ-રૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેણું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને કરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા યત્નાથી મર્ચ કામ ચાલશે, ને થુકદાની ઘોષ લાવવી, હુકમો ભરી દેવો, ચપી કરવી તથા સંદાગ ઝાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળે છે, માટે વિના કુખે સારી રીતથી શીખવું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાએ ઠરવેલા ગામમાં ઠરાવ પ્રમાણે શિલ્પી પ્રજાદ્વારા બધાંવેલા એક એક ધરમાં એક એક દૃપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પેહેરવા ઝોઢવા તથા એજ શીખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ ચ-થાર્થ કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજાએ અનેક ધધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં તે તે ધધામાં અતિ કુરાવ એવા ઉપરિયોની નેમણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિધામાં કુરાવ એવા કેટલાક મુખીયોને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઈએ. હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તા રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજ. જાણીતો નથી પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય. એમ ભાસેછે. કેમકે રાજ્ય સ્વાધિકાર માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જે ઠેરછે. કારણ તેની સત્તા ખીજત. સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોયછે, તેને ઘણું કે રાજ. જેનું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે પ્ર પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિધાલયસંક સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધ્યાન મનુષ્યની ભાળ રાખવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ જાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નોત્યા
વિના ન હિ । યયાડશનૈર્ધિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદ્દિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥

જેમ આધા વિના દેહધારીના દેહ
સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક
ના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેઘ-
વતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાધ્યા-
થ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યજ્ઞની નીતિ શાસ્ત્ર
અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રાજ
નહિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકો
રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન
નીત્યા તે વિનાશુભે ॥ ૫૩૫ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટો
દૂર દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે
બંને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે તેમાં રાજાને મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ શિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ અંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્જ્ઞેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધોરા જલધૌ
વિષ્ણુવેત્તે નૌરિવે ॥ ૫૩૬ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયંત્રમાં રાખનાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા સમુદ્રમાં સુખાલી વગરનાં નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્થર્થમે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયા તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતાપોતાની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિનાનો રાજા પૃથિવિમાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમના કલા મુજબ કામ કરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી. કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવામાટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલાક કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંચું ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચાંબડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણુમાંથી પદાર્થ કઢાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શીખવનાર, કેટલાક વહાણુ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણુ બાંધનાર, કેટલાક ઔષધી દેનાર, કેટલાક જેને જે જોઈએ તે કપડાં તથા ઘરેણાં ઇત્યાદિ દેનાર, અને જુનાં થયેલાં પાછાં લઈ તેને બદલે નવાં આપી જુનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ, ભાણ, તેલ, ધી તથા શુક્ર આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ? વ્યાપાર કરી ઇર્ષા કોની કરવી ! ને પૈસાની જરૂર ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને ખીજને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવેછે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજી મન સ્વસ્થ થાયછે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરેછે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ આવે તો ખીજ સૈકાની પ્રજા હમણાના રાજ તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કહે ! જુઓ ! આ ગજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજને જોઈતા નિયમો વધુ મતે બાંધી આગે વળી રાજના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધો શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં દાખલ થઈ કામ કરવું જોઈએ. દાખલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખ્યું હોય, તેમને કામ કરવામાટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળુ સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બધાયલા ઘરમાં રહી, વણુકરના ખાતા તરફથી વણાયલાં કપડાં શેઢેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, દરજના ખાતા તરફથી બીવાયલાં હુગડાં પેઢેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલ જોડ, ધમણુ વિગેરે જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતાવડે તૈયાર થયેલ અન્ન જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખજાનામા ગયેલ ધરેણામાંથી પોતાને જે જોઈએ તે ધરેણું લાવી વાપરવા, રોજ થતાં ઔષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઈએ તે ઔષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હયોશ વિગેરે ઘાટ ધડવાનો ગામાન કઈ ન રાખતાં દસ વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતપોતાને ઘેર જવું, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે મુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ગીયી ગમાળ્યા પછી ગજાયે નીમેલા કેવલખીખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજયે તે ખાતા-

પર તેમની ચંચલતાઈ પ્રમાણે બુદ્ધી બુદ્ધી શાલાઓમાં બુદ્ધ બુદ્ધ ધંધા શીખવવા. અને તેઓ યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરંદા પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધા તેઓ શીખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે જોડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસપાત કરવાનો, મારામારીનો તથા એક બીજાના પ્રાણ લેવાનો, ઇત્યાદિ અપરાધ થવાનો સમ્ભવ રહે નહિ. તાળાં કુચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેદેરવા ઓઢવા તથા ઔષધી મુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિયે છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ હરે, મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઇચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજા જેવા સમજે. કેમકે રાજા અને પ્રજાના મુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ જાય, ને અપંગોનું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા નરકથી થાય, જેથી ભીખારી તે શું! એ કોઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ! કય વિક્રય ન થતાં સોને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચોરી કોને કેહેવી, એ કોઈને ખબર રહે નહિ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનૂપમ છે, અર્થાત્ એના જેવી મુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર જાતકાળમાં મન્વાદિ કોઈ રાજાની થઈ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિષ્ણુખાવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઉછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ધણીક પેઢીમુઢી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એકમત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સતના કેહેવા પ્રમાણે પૂર્વે એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા-પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેથી નોંધ ક્યાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઈક લગતું વાક્ય શ્રીમહાભારતમાં ગત શાંતિપર્વના પદ મા અધ્યા-યમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ન વૈ રાજ્યં ન રાજાસીન્ન ચ
દંડો ન દાંડિકઃ । ધર્મેણૈવ પ્રજાઃ
સર્વા રક્ષંતિ સ્વ પરસ્પરમ્ ॥ ૫૩૨ ॥

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજા, દંડ તથા દંડદેનાર નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી મુખદાયક રાજનીતિ જે ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેવું પોપણ પુર પડતું મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી મહિા માટે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સમ્ભવ છે. એવી રાકા થાય તો સમજતું કે, સહિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેના ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેજે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઈ પણ કારણથી તેના ક્ષય થાય છે. પણ જ્યાંમુઢી એ બ્રહ્મચારિ 'ખાવાની મુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર આપુ થઈ નથી, ત્યાંમુઢી તો મન્વાદિ રાજાઓના 'જગરેલા ધોરણે' ચાલ-

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો. જોઈએ. હવે રાજસત્તાકે અને રાજપ્રજાસત્તાકે રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાકે રાજ્યમાં, રાજ, જણાતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય, એમ ભાસેછે. કેમકે, રાજ્ય ચલાવવા-માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો ઠરેછે. કારણ તેની સત્તા ખીજી. સર્વ સભાસદો કરતાં, વિશેષ હોયછે, તેને ધણું કરી રાજ, જેવું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની સહીથી ચાલેછે. માટે પ્રજા પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ધણું મનુષ્યની સંભાળ રાખવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ પાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે...

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નિના વિના ન હિ । યથાઽશનૈર્વિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદિ દેહિનામ્ ॥૫૩૩॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમ્ભ્યસેઘ-
વ્રતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાઘ્યા-
થ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટનિગ્રહણં નિત્યં ન
નીત્યા તે વિનાહ્યમે ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે. તેમાં રાજાનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ શિવાય જેમ વડીલ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબમાં નહિ, તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ અંશકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યજ્જનેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધોરાં જલધી
વિષ્ટવેત્તેહ નૌરિવં ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠતિ સ્વસ્વધર્મે વિના પા-
લેન વ પ્રજાઃ । મજયાતુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

માટે રાજ્યે સદા ચતુર્થી નીતિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી, રાજાદિ સર્વ, રાત્રીને જીતનાર તથા લોકને રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને દેહ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે અને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખનાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં મુખાલી વગરનાં નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતપોતાની દુરજ બળવતી નથી, ને પ્રજા વિનાનો રાજા પૃથિવ્યામાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમ વિધ્યુશર્માએ કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાન્ન પ્રજા રક્ષેત્પિતેવ હિ ॥ ૫૩૮ ॥

રાજાએ ચોર, કાર્યભારી, શત્રુ, ઉત્તરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની, પિતાની
પેટે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા વંધુસ્વંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુપામ્ । રાજાં પિતા ચ માતા ચ
સર્વેષાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૫૩૯ ॥

કેમકે, રાજા અબધુનો, બધું, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માંગે વર્તનાર સર્વને
માતા પિતા છે, ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે
પ્રજાએ આપવો નોંધ્યો. કેમ કે તે જો ન આપે તો રાજા લાવે ક્યાંથી? મોટે પ્રજાએ
ગળાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની
જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમાં જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે
તેના ઉપર કર નાંખવો. વળી પાંપાણ, ધાતુ રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખુલ્લું
કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાંખવો, તેમ જંગલની પહોળી
જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાંખવો.
એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં અને
તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર બેવડો કર થાય છે.
જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી
અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જાય તેના ઉપર કર લેવો નહિ. કેમ કે તે
વસ્તુ જેમ અને તેમ બીજા દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશનો વ્યાપાર વધે તેમ કરવું,
જેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે શુજરાન ચલાવી શકે. બીજા દેશની કાચી
વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાંખવો. વળી કાચી
વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા બીજા ધધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની
આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડૂતાદિ વર્ગ જેમ
પોતાનું શુજરાના ચવાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ બીજા મનુષ્ય પણ અનેક
પ્રકારના ધધાથી પોતાનું શુજરાન ચલાવવામાં આવી રીતે સરકારી જમીનનો ઉપ-
યોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધધા માટે માલની આવ જાય ચવામાં જે જમીન વપ-
રાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય
ક્યાંય પણ આવજાય કરી શકતી નથી. વળી સર્વ પ્રકારના ધધાનો બધો આધાર ખેતી
વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદા કરનાર ખેડૂતાદિ વર્ગ કરના
બોજામાં કચરાઈ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે બીજા ધધાથી શુજરાન
ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં, સરકારને કર આપી, ખેડૂતાદિ
ગરીબ વર્ગનો અચાવ કરવો, એ તેમની દરજ છે. પણ રાજાએ એ સમજા, નાના પ્રકાર
રના કર એવી રીતના હવકા નાંખવા કે પ્રજાને આપવા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ
પોતાનું શુજરાન સારી રીતે ચલાવી, શુષ્કે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર, ભાર વેહેનાર, ઘણા મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હરકોઈ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઉધરો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજળી અર્થ બાદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઉપજ ખરચનું સરવાળું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ઝાછો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો થટે તેટલો કર પોતાની રાજસભાદ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વ પ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એકમત થઈ એ એકજ નતનો કર રાજને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના મુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હમણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને ચરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વંચાય અને બીજા મુખે ખાનપાન કરી મોજમજામાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીકારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજળી રીત બધ થાય, ગરીબ માર્યા નય નહિ, જુલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજને પણ ઘણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સભાળ રાખવી કે, કોઈએ પણ કોઈ રીતે એવરો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસેથી રાજ્યે ઉધરાવવા પ્રથમ ઘણુ અઘવડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઉપરથી રાજ પ્રજા બન્નેને કર ઉધરાવવા તથા આપવામાં કશી હરકત આવનાર નથી. વળી રાજ પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત અર્થ બાદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે ગજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમા સશય નહિ. પણ રાજાએ પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઉપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઉધરાવનાર તરફથી પ્રજા ઉપર કશી તરેહનો જુલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ જાહેરમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજાએ તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉલોગપર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીવે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि
पद्पदः । तद्वदर्थान् मनुष्येभ्यः
आदद्यादविर्हिसया ॥ ५४० ॥

જેમ જમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી
રસ ગ્રહણ કરેછે, તેમ રાજાએ મનુષ્યને
નીચાવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર
લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ન કારયેત્ । માલાકાર ઇવારા-
ન નયયાંગારકારકઃ ॥ ૫૪૧ ॥
યસ્માત્ ત્રસ્યંતિ મૃતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મર્દો
લઙ્ગ્યા સ પરિહીયતે ॥ ૫૪૨ ॥

વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કશું છે કે,

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ
કર્મણામ્ । તથાવેક્ષ્ય નૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૫૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાસેશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
યેદ્દલિમ્ । સ્વાચાન્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃપુ ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્પયત્ય-
નવેક્ષયા ॥ સોચિરાદ્ઘ્વયતે રા-
જ્યાઙ્ગીવિતાચ સર્વાંધવઃ ॥ ૫૪૫ ॥

બગીચાના માળીની જેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ
લેનાં, પણ કોલગા કરનારની જેઠે વૃક્ષને
મૃગમાંથી કાપી ન નાંખવો ॥ ૫૪૧ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પાસાધિથી મૃગલાની જેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામેછે, તે રાજા અમુદ્રપર્યંત
વૃક્ષીને પામીને પણ નાશ પામેછે ॥ ૫૪૨ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધંધે કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિર્ણય કર ઠેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ ધર્મ પ્રતિ વર્ધનો
કર સારા કાર્યભારીકારા ઉદ્યમવા, ને પ્ર-
જાને વિષે પિતાની જેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર
પોતાના દેશને પીડેછે, તે બાંધવે સહિત,
રાજ્ય તથા દુવિતથી થોડા કાળમાં બધ
થાયછે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, હુડાર તથા અંડ કરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર અને ડેકાણે ઉપયોગમાં આવે
તેવી ગોડવણ રાખવી. સમુદ્રમાં હુડારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાને જાન માલ બચાવવામાટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અસ્ત્ર
વા વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક દંડ નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાવ તેવી રીતે જુદા જુદા રજાનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
દેવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આ-
પવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં સસ્ત્ર અસ્ત્ર
આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, હુડારને સોધી કા-
ઢવાની ચતુરાઈ શીખવવી વળી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગ્રામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, હુડારથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માર્શલ લયાજમ ચઢે ચઢ્યું દેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે

રીતની, જોડવણુ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમુદતદંઢઃ સ્યાન્નિત્યં વિદ્-
તપૌરુપઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિત્યં હિદ્રાનુસાર્યરે ॥ ૫૪૬ ॥

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મધિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામશતાનાં ચ
કુર્યાદ્રાટ્ટસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ પઙ્-
ભિર્વા ગોપયેત્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૫૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૫૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાદ્ધૃપઃ પાન્થ-
મુત્તાય ચ । પાન્થપ્રપીઢકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૫૫૦ ॥

ગજાશ્વરથયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સૈનિ-
કાનાં સ્વયં શિષેષ્ચ શિષયેત્ ॥ ૫૫૧ ॥

ગજાશ્વરથપશ્વાદીનૃત્યા-
ન્દાસાંસ્તર્યે ચ । સંભારા-
ન્સૈનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જ્ઞાત્વા
દિને દિને । સંરક્ષયેત્ પ્રયત્ને-
ન મુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૫૫૨ ॥

રાત્રિએ નિત્યં પોતાના એન્યને કવાયત શી-
ખવતા તેવારે રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રે
હેતુ, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો,
અને યાત્રુના હિંસને ભેતાં રહેવું ॥ ૫૪૬ ॥

અને દેશના રક્ષણ માટે એ, ત્રણ અથવા
પાંચ ગામને અતરે નાહાની તથા સો સો
ગામને અતરે મોહોદી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચે એન્યની દુકેડીયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

રાત્રિએ નિરતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની ચામેરથી આગ, પાંચ વા છ પોહોરો
ભરનાર સીપાઈ વડે રક્ષા કરવી, ને પ્રતિ
દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વળી રાત્રિ સમય ચોકીદારોએ ચાર તથા
ભરની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પો-
હોરમાં બે વખત કરવું ॥ ૫૪૯ ॥

વળી ગલિયે વડેમાર્શુના મુખ વારતે મા-
ર્ગનું સરક્ષણ કરવું, ને તેમને જે પીણ કે-
રતા હોય તેઓને પ્રયત્નથી હલુવા ॥ ૫૫૦ ॥

વળી નિરતર સવાર સાંજ હાથી, ઘોડા
તથા રથ ઉપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવો,
ને પોતે કવાયત શીખવી, તથા સૈનિકોને
શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

વળી શુદ્ધિમાન રાત્રિએ પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પોખવર્ન, ચાકર, લશ-
કની સામગ્રી તથા લશ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતા બહુ, પાછા સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી, ને તેમથી જે
અતિ ઘર્ષ થાય તેના કાર્યમાં ઉપયોગ
કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના બચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં
 ૥ ઘટે ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ પુરુષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી
 તી ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા
 યુ કામ આવેછે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું,
 તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવધર્મ-
 શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કઃ શતં યોધયતિ પ્રાંકારસ્યો
 નુર્ધરઃ । શતં દશસહસ્રાણિ
 સ્નાહુર્ગં વિધીયતે ॥ ૫૫૩ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના
 સો ચોક્કા સાથે, ને સો શસ્ત્રધારી બહાર-
 ના દશ હજાર ચોક્કા સાથે યુદ્ધ કરી
 શકેછે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્ચિહ્નતસ્તુ તથા કાર્યો દસ્યુ-
 મિર્નં વિલંબ્યતે । યામિકૈ રક્ષિતો
 નિત્યં નાલિકાસ્ત્રૈશ્ચ સંયુતઃ ॥ ૫૫૪ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉલ્લંઘન ન કરાય તેટલો
 ઊંચો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા
 તોપો જેમાં ગોડવેલ છે એવો કિલ્લો
 કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

પરિત્વા ચ તતઃ કાર્યાં સ્વાતાદ્વિ-
 શુણવિસ્તરા । નાતિસમીપપ્રાકારા
 હાગાયસલિલા શુભા ॥ ૫૫૫ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છેટે ઘણું કરી ઉં-
 ડાઇથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ
 જળવાળી સુંદર ખાઇ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વિસ્તીર્ણતાતિવૈપમ્યં રસધાન્યે-
 ધ્મસંગ્રહઃ । પ્રવેશશ્ચાતસારશ્ચ
 સમૈતા દુર્ગસંપદઃ ॥ ૫૫૬ ॥

દેવાલયો વિસ્તાર, અતિ શુચ્યવણુ, ઉદકાદિ
 રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને
 આવ જાવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત
 કિલ્લાની સંપત્ત કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ સુંડી કાઢાડેલા મુખીઓ
 તથા પોતાના પ્રધાનોની સાથે મસવત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર
 પડે તેમ કાયદા બાંધવા, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને
 તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંબંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિ-
 વેદો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં
 પૂંચ તથા ન્યાયાધીશદ્વારા કોઇનો પણ કર્મી વગર; જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય
 હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતિજાનપદાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૫૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૫૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં
રાજા વાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેન
ગ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૫૫૯ ॥

સત્યમર્થં ચ સંપश्यે-
દાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૫૬૦ ॥

અનેન વિધિના રાજા મિથો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૫૬૧ ॥

યસ્તધર્મેણ કાર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશે કુર્વેતિ શત્રવઃ ॥ ૫૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોઽર્થાન્
ધર્મેણ પश्यતિ । મજાસ્તમનુવર્તેતે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૫૬૩ ॥

તેમ શુદ્ધનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પદયેચ કાર્યાણિ વાદિનોઃ
શૃણુયાદ્રચઃ । રહસિ ચ નૃપઃ માહઃ
સમ્યાશ્ચ કદાચન ॥ ૫૬૪ ॥

ધર્મેશાસ્ત્ર જાણનાર રાજાએ જાતિ, દેશ,
આપારી તથા કુળની જે રીતિયો હોય,
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં-
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયાધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી, સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાઢી પ્રતિ-
વાદિનો કહ્યો વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કહ્યો સાંભળવામાં કોઈ
રીતે દીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કહ્યો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પંચરૂપરે વાંધો પડેલ
વાઢી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણના
વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યને ખુલાસો
આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રભને વાજળી
ઈનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરૂદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરેછે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રભને વાજળી ઈનસાફ આપે-
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

શુદ્ધિમાન રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા રામા-
સદ, એમાંના કોઈ પણ એકલાએ કપારેય એ-
કાંતમાં વાઢી પ્રતિવાદિનું કાર્ય તપાસવું નહીં,
તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રાજ્ઞા વૃત્તશીલ-
ગુણાન્વિતાઃ । રિપૌ મિત્રે સમા
યે ચ ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ૫૬૫ ॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણુનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણુ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુમિત્રને સ-
માન જોનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિરાલસા જિતક્રોધકામલોભાઃ
મિયંવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તે સભ્યાઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૫૬૬ ॥

આજસરહિત, કામ, ક્રોધ તથા લોભને
જીતેલા અને પ્રિય બોલનાર હોય, તેમને
સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चिंतनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सम्यैराज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ ५६७ ॥

અને તે એક સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્
એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાઢી પ્રતિવાઢીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં
દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં
જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામે તથા શહેરે શહેર નિત્યની ગંદકી
સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠંકાણે ખેતીવાડીના ખાતર
માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી
રોગ થાયછે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તત્ત્વો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ
ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિધૂચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા ઝોરી આદિ
ઉડતા રોગો એટલે, તેવા ઉપાય રાજાએ લેવા. તેમાં શીળી એટકાવવા માટે ગૌશીતળાનો
ચેપ મુકિ શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો-
દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્ર-
જામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સ-
હિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય
તે રોગ પ્રજામાંથી ઝાઝો કરવા તથા ખીજા રોગ પણ જેમ અને તેમ ઝાઝો કરવા પ્ર-
યત્ન કરાવવો. વળી સિંહ બાઘાદિ કૂર પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરેછે, માટે તેવા
ધાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ
કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ મુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે
રીતે પ્રજાના જાન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણો કરવી, અને પોતાની
પ્રજામાં વધારો થાયછે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી
છે, ને તેમાં પુરૂષ, સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાના વિભાગ સાથે કેટલાં
છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા
પોષણાદિ કથાણુ સારી રીતે થાયછે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય
તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો. અને ઘટારો જણાય તો તેનાં કારણ શોધી

કહાડી કંઈ ખામી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજમાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્બળ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પાચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્છિદગ્નિમયાચૈવ સર્વં વ્યા-
લમયાત્તથા । રોગરક્ષોમયા-
ચૈવ રાષ્ટ્રં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૫૬૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યથા વીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્ને-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્વલ્લોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૫૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્યતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંક્ષયા-
ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૫૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાયેનોર્વિત્તદુર્ગં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિ સમાચરેત્ ॥ ૫૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજામ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૫૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાભ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધર્મ કરવાની રીતિભાતિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું શુભશાન સારી રીતે ચલાવી રાજાની ઉપજમાં વધારો કરી આપેછે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી. તેમાં સ્ત્રીઓને સ્ત્રીવિદ્યાગુરુદ્વારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાગુરુદ્વારા કેળવણી આપવી. શુદ્ધનીતિના પેઢેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા કલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા-
નૃપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેચ તાન્ ॥ ૫૭૩ ॥

શુ તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ, વ્યાધ તથા સર્પાદિ કૂંર ગ્રાણી અને રોગ તથા રાક્ષસના ભયથી રક્ષણ કરેછે ॥ ૫૬૮ ॥

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલ સૂક્ષ્મ બી-
જનો અકુર કાળે કરી ફળ આપેછે, તેમ
સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જ-
લુપ્તી ॥ ૫૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર ક્યા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે-
છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પામેછે, એમાં
સંશય નહિ ॥ ૫૭૦ ॥

માટે રાજરૂપ જોવાળે પ્રજારૂપી ગાયત્રી
પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ
ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે
ચાલવું ॥ ૫૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન,
વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ
જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથી જ મળેયું
હોયછે ॥ ૫૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ
વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષે જે
વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે,
તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૫૭૩ ॥

, વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જોડલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજ-
ળીથી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો બની શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છા-
યાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો
મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વ નાની મોટી નદિયો ઉ-
પર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો જલ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂરો
બંધાવવા, પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં
જ્યાં જોવાં ધટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી
જોડલાં વપસાર્થ જલ તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષાદની તાણુ
સમય ખેતીવાડીનો અચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી
તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં
મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના બંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળસ્થાનકો બાંધી,
ખેતીવાડીનો અચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્ર-
જાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ડંકાણે ડંકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ
જળસ્થાનકો બંધાવવાં. તેમ કયાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માર્ગે તે લાવી પ્ર-
જાને પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ
કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવવી. શુકનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહ્નક-
લ્પવેનૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિંશદ્વસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૬૭૪ ॥

રાજ્યે શહેર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ધ-
ણુક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઉત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીશ હાથ પેહોળો કરવો ॥૫૭૪॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યા ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્પાર્શ્વલતા-
ન્નિર્ગમાર્થ જલસ્ય ચ ॥ ૬૭૫ ॥

અને તેની ભૂમિ આમ્ય જનોવરે, કાચખાના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઉચી ને બે બાજુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસાફ માગેની
બંને બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૫૭૫ ॥

ગ્રામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિત્યં સંમાર્જિતાં ચૈવ
ગ્રામપૈથ મુગોપિતામ્ ॥ ૬૭૬ ॥

વળી બંને ગામને અંતરે વા ગામે ગામ,
બટેમાર્ગને ઉતરવા સાફ પાંથશાળા કરા-
વવી, ને તે નિત્ય ઝાડી છુડી સાફ રખા-
વવી તથા ગામના ચોકીદારેવડે તેની
સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૫૭૬ ॥

વળી એજ અથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

ગ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્ત-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૂપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તદાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યયા તથા હનેકાશ્ચ
રાષ્ટ્રે સ્યાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૫૭૭ ॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિવંધાશ્ચ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૫૭૮ ॥

રાજ્યે ગામને લાયક કાંઠા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંઠાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના અચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે
રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવા અનેક કુવા,
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥૫૭૭॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા બંધ
બંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદી
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૫૭૮ ॥

વળી રાજ્યે પોતાની પ્રજામાં જેનું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરુષોત્ત, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા ભરણુ પામે તેમનાં બાલ અચ્ચાતુ
ભરણુ પોષણુ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેનું રક્ષણ કરી તેમનો
નિર્વાહ ચાલે તેવો બદોબસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પાંચમા અધ્યા-
યમા નારદ મુનિયે યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

કચ્ચિદન્યાંશ્ચ મૂકાંશ્ચ પંગૂન્ વ્ય-
ગાનવાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૫૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂંગાં, પાંગળાં,
હાથ પગે લગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન
જનને પિતાની પેઠે પોપેછે? ॥ ૫૭૯ ॥

કચ્ચિદારાન્મનુષ્યાણાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુમીયુપામ્ । વ્યસનં ચામ્યુપેતા-
નાં વિમર્ષિ ભરતર્પભ ॥ ૫૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બા-
ળ અચ્ચાતુ શુ તુ પોષણુ કરેછે? ॥૫૮૦॥

એ રીતનું પ્રજાનુ રક્ષણ રાજ્યે પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું
જેમજે અને પ્રજાએ પણ પોતપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્ચનું દર વર્ષનું સરવાળુ તપાસી જે કર લેવા કરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, હુટારૂ તથા બડ
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહોના કલેશથી, રોગથી, ગદગીથી, સિંહબાઘાદિ દૂર પ્રાણિ-
યોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણ થયું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી-
મતોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણ પણ
રાજાને ઘણું અર્ચવાળું હોયછે. વળી કેળવણી, સડકો, અન્નવાણુ, વૃક્ષો, છાયા, નર્મ
દીના પૂલો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રજાનું રક્ષણ એકલાયે બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્ર-
માણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણુક કરવી, અને તેમનાદ્વારે પ્ર-
જાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું, તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વે લખીને કરવો મુ-
ખ્ય કરવો નહિ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેન
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૫૮૧ ॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સપ્ત યાષ્ઠી
વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેશુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પરરાજ્ય સાથેનો વ-
હિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર, ખજાનચી તથા જાહેર બાંધકામ, કેળવણી
અને નિરાશ્રિતોના પાલન વાળણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય
પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્યે ચિંતયેન્નિલ્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં શુ-
ક્લિલ્લઘ્નપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૫૮૩ ॥

તેપાં સ્વંસ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદિતમાત્મનઃ ॥ ૫૮૪ ॥

નિર્વર્તેતાસ્ય યાવદ્નિરિતિકર્ત-
વ્યતા નૃભિઃ । તાવતોઽતં દ્વિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૫૮૬ ॥

જે શુભે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે
પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તેા વિશે-
ષવણીથી રાજ્યરૂપ મોહોદું કાર્ય સહાય-
વિના એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥૫૮૧॥

માટે રાજ્યે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજ્ય-
વહિવટ જાણનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શુર-
વીર, શુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુક્ષીન સા-
તવા આઠ પ્રધાન કરવા ॥ ૫૮૨ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય,
ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ધ-
રતા અર્થસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

ને તેમને પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે
સર્વે એકલા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી
પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥૫૮૪॥

વળી પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં
જેટલાની જરૂર પડે, તેટલાં આજસ વિ-
નાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ
રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા
ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર,
શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુક્ષીન હોય,
તેને વકીલ અથવા એલચી કરવો ॥૫૮૬॥

ગ્રામસ્યાધિપતિ કુર્યાત્
દશગ્રામપતિ તથા ।

વિશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૫૮૭ ॥

ગ્રામદોપાન્સમુત્પન્ના-
ન્યામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।

શંસેદ્રામદશેશાય
દશેશો વિશતીશિનમ્ ॥ ૫૮૮ ॥

વિશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્રામશતે
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૫૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજ્ઞોઽન્યઃ સચિવઃ
સ્લિગ્ધસ્તાનિ પચ્યેદતંદ્રિતઃ ॥ ૫૯૦ ॥

તેમ શુકનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કથુ છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
સુમંત્રવિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોઽર્થં ચિંતયેત્ કચિત્ ॥ ૫૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે ભિન્નં દૃશ્યતે બુદ્ધિર્વૈ
ભવમ્ । આસવાક્યૈરનુભવૈરાગ
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૫૯૨ ॥

મૃત્યુ પરીક્ષયેન્નિત્ય વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષ્યેદપિ ॥ ૫૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । ન જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપ-
રી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી
હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥ ૫૮૭ ॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ-
સબંધી દુગો કિતુર થાય ને તે જો પોતાથી
બેસાડી ન શકાય, તો શુપચુપ દશ ગામના
અધિપતિને બહાર કરવું, એવી રીતે દશ ગા-
મના અધિપતિયે વીશ ગામના ઉપરીને ૫૮૮

વીશ ગામના ઉપરિયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામના અધિપતિયે હ-
જાર ગામના ઉપરીને બહાર કરવું ॥ ૫૮૯ ॥

અને તે સર્વના ગામ સબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના રનેહી તથા
આજસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ
વા ॥ ૫૯૦ ॥

જો કે રાજ સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મનિયો-
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ
કાર્યનો વિચાર કરવો નહિ ॥ ૫૯૧ ॥

મારણુ પ્રત્યેક પુરુષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન, અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વૈભવ જુદો જુદો દેખાયછે ॥ ૫૯૨ ॥

વળી રાજ્યે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતા રહેવું, તેમાં જો વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ
તથા કુળ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥ ૫૯૩ ॥

કેમકે મનુષ્યના કર્મ, શીળ તથા ગુણુ
પૂજ્યાવાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી,
કારણુ જાતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૫૯૪ ॥

અધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દદ્યાદયસ્મૈ કસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૫૯૫ ॥

અધિકારમદં પીતા
કો ન મુદોત્પુનથિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૫૯૬ ॥

તત્કાર્યે કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં સ્વલુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૫૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હૈતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેદ્દેશનેન વિનાલપં
વા મહાનૃપઃ । ભ્રાતિઃ પુરુષધર્મ-
સાદેહ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૫૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં વહુ-
વાર્ષિકમ્ । સત્કાર્યજાતલેખ્યં તુ
રાજે સમ્યદ્ધિવેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે ત્રિભુવનમાંથી કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહતિ ચિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

માટે રાજાએ રાદા હરકોઈને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ નોંધનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઈને લાંબા વખતસુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

કેમકે ધણી વખતસુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણુ મોહ પામતો નથી!
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત-
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ નોંધ ખીજા
કાર્યમાં નોંડવો ॥ ૫૯૬ ॥

ને તેને ઠેકાણુ તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સંભાળી શકે તેવો ન હોય તો ખીજા કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને ચઢાવતાં
જવો, ને છેવટ જ્યારે યોગ્ય ભાસે, ત્યારે
પ્રધાનપદની આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

વળી નહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યાવિના મોઢેથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણુ ભુલી જવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે, તેથી
લખાણુજ પર પ્રમાણરૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પાતપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અગ્રિય યાયછે, ને કેવળ
પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ
કરેછે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
યાય તે રીતે કાર્ય કરનાર 'પ્રધાન દુ-
ર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં મિત્રસંધાને મિપજાં
સાન્નિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વસ્થે કો વા ન પંડિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ યે ।
વિશન્લ્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते
मदः स च मदादास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये त-
स्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया
ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही-
धर्मयशःसमूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
यैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

स किसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्नयः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

नियुक्तहस्तार्પितराज्यभारा-
स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसाराः ।
निदालवृन्दार्પितदुग्धपूराः
स्वपन्ति ते मूढधियः क्षિतीन्द्राः ॥ ६०७ ॥

ભેદ પામેયુ કાર્ય સાધવામાં મંત્રિની, ને
સન્નિપાત રોગ સમય વૈદ્યની યુદ્ધિ જ-
ણાર્થ આવેછે, સ્વસ્થ સમય દોષી પં-
ડિત યતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા હાજી
માણસોએ ઉપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી
ચાલતા, તે દુષ્ટે કરી પણ જેમાથી નિ-
કળી શકાય નહિ એવાં ચોમેરથી બંધન
કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડેછે ॥ ૬૦૩ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ
પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી
મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણુ ગમતું
નથી, તેથી તેના હૃદયમાં સ્વતંત્ર થ-
વાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણુની
ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાના પ્રાણુ વિષે
દ્રોહ કરેછે ॥ ૬૦૪ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃષ્ઠી,
ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે-
છે ને તેજ ખરાબ મંત્રીવડે નાશ પામે-
છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહેછે ॥ ૬૦૫ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણુ ન આપે તે
મિત્ર રથાનો, ને જે હિતરૂપ વચન ન સા-
ભળે, તે રાજા થેનો! કારણુ સદા પરસ્પરે
અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ
સપત રિયતિ કરેછે ॥ ૬૦૬ ॥

જે મૂઢ યુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હા-
થમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેદેલમા
મોજમજ કરેછે, તે મોંદહાના ગમૂદને
ફધ સોંપી મુઈ રહેછે, એમ જાણવું ॥ ૬૦૭ ॥

હવે રાજ્યમા નીમેયો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના જળથી પ્રજામાંના
કોઈ પણ પામે વેઠ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો લુ-
લમ કરતો સમજાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખડે દોષ તો તેને સજા સિદ્ધ

કરી તેવા જીવમનો એકદમ આટકાય કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ જાણી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થચિંતકમ્ ।
ઉચ્ચૈઃસ્થાનં ધોરૂપં
નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ-
મ્પગ્રાદ્યેષુ તચરૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

રાજો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । મૃત્યા ભવંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ મજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ શક્તીયુઃ
પાપચેતસઃ । તેષાં સર્વસ્વમાદાય
રાજા કુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રામાનુપુરાણિ દેશાંશ્ચ સ્વયં સંવી-
ક્ષ્ય વત્સરે । અધિકારિગણૈઃ કાશ્ચ
રંજિતાઃ કાશ્ચ કાર્પિતાઃ ॥ ૬૧૨ ॥

મજાસ્તાઃ સાધુભૂતેન વ્યવહારં વિ-
ચિન્તયેત્ । ન મૃત્યુપક્ષપાતી સ્વા-
ત્મજાપક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૬૧૩ ॥

મજાશતેન સંદિષ્ટં સંત્યજેદધિ-
કારિણમ્ । અમાત્યમપિ સંવી-
ક્ષ્ય સકુદન્યાયગામિનમ્ ॥ ૬૧૪ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શેહેરમાં સર્વ કાર્યની ત-
પાસ રાખવા માટે કુળ તથા શુણ્યવડે
શ્રેષ્ઠ, સૈન્યેકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની
મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક
મુજો રાખવો ॥ ૬૦૮ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાબેના ગામથી તે ન-
ગરપર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પ્રાસે જઈ
જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની
વર્તણુક છુપા જાણુસવડે જાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

કારણુ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો ધણું
કરી પારકું ધન હરણુ કરનાર તથા હુમ્મ્યા
યઈ જાય છે માટે રાજ્યે પોતાનાથી પો-
તાની પ્રજાનું રક્ષણુ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

અને જે પાપશુદ્ધિવાળા અધિકારી, પો-
તાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી
લાંચ ખાયછે; તેઓની સર્વ મિલકત જ-
પત કરી તેમને દેશનિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા
દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને
રાજી તથા કઈ પ્રજાને ખીડિત કરીછા ॥ ૬૧૨ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિ-
શ્ચ કરવો, ને ધણું કરી અધિકારિને રાજી
ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવી ॥ ૬૧૩ ॥

વળી ધણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને
રજા દેવી, ને પ્રધાન પણુ એકવાર અન્યાય
કરનાર જાણુવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

પણુ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે
ન્યાયથી વર્તેતો હોય, તોજ તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે પણ
જો તે પોતે અન્યાયી હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયી થાય તેમા આશ્ચર્ય
નથી કારણુ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकस्तदनु वर्तते ॥ ६१६ ॥

એષ જન જે આચરે, તે સાધારણુ જન
પણુ આચરેછે, ને એષ જોને માને તેને
બીજા લોક પણ માનેછે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા પ્રકરણુમા કહ્યું છે કે,

युगप्रवर्तधर्मको राजा धर्माप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્મોધર્મ શીખવવાથી સારા
નરસા યુગને પ્રવર્તાવનાર થાયછે, માટે
ખરાબ સમય થવામા યુગ તથા પ્રજાનો
દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥૬૧૭॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्भयाच्च किं
तेन शिक्षित नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણુ પ્રજા, જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય
તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરેછે,
તો તેણે સાગી રીતે ઉપદેશ કરેવ કઈ
પણુ કર્મ કેમ ન આચરે ॥ ૬૧૮ ॥

કારણુ આણુકયનીતિમા કહ્યું છે કે,

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર
ણુવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા
પાપ પુણ્ય બન્નેમા સમ હોય તો સમાન
આયછે, કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરેછે,
માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાયછે ॥ ૬૧૯॥

વળી કહ્યું છે કે,

जन सर्वजना नित्य मन्यते
महर्दचितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वरवमन्यते ॥ ६२० ॥

નિરતર મોહોગ્રાએએ માનેવા જનને ગર્વ
જન માનેછે, ને જેનો મોહોટા તિરસ્કાર
કરે, તેનો ગર્વ તિરસ્કાર કરેછે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ધણુ કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજો પણ
તેજ કરેછે, કેમ કે લોક બુધ્ધા ગતા
નતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥૬૨૧॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठे-
द्विगुणितम् । जितेन्द्रियो हि श-
क्रोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ६२२ ॥

રાજ્યે દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને હતવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે હતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ રાખવા સમર્થ થાયછે ॥૬૨૨॥

मृगयाया दिवास्त्रमः परिवादः
स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्ठया
च कामजो दशको गणः ॥ ६२३ ॥

શ્રગયા, લુગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિદ્રા,
ધણી સ્ત્રિયો કરવી, મધપાન, ને વૃત્ય, ગા-
યન તથા વાદ્યન, અને વૃથા બમણું, એ મુ-
ખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દસ ॥ ૬૨૩ ॥

पथुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यामूया-
र्थदूषणम् । वाग्दंढजं च पारु-
ष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
व्यसनानि दुरंतानि
प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६२४ ॥

તથા આડી, સાહસ, કપટથી મારતું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મુકવા, પારકું ધન
હરણુ કરતું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પન્ન
થનાર આઠ મળી, પરિણામ જોતું દુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજ્યે પ્ર-
યત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુદ્ધીતિના પેઢેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याघ्रादिभिर्वनचरैर्मयूराद्यैश्च
पक्षिभिः । क्रीडयेन्मृगयां कु-
र्याद्दृष्टस्तान्निपातयन् ॥ ६२५ ॥

રાજ્યે પાંજરામાં રાખી પાણેલાં વનચર
વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ ફર પ્રાણિ-
યોને નાશ કરવારૂપ શ્રગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

शौर्यं प्रवर्द्धते नित्यं लक्ष्यसंधान-
साधनम् । अकातरत्नं शस्त्रास्त्राणी-
प्रपातनकारिता ॥ ६२६ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધ-
વામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥૬૨૬॥

વળી એજ અંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वस्मादधिको दाता शूरस्त्वं धा-
र्मिको ह्यसि । इति वार्चं न शृणु-
यात् श्रावका वंचकास्तु ते ॥ ६२७ ॥

રાજ્યે, “તમે સર્વથી અધિક હાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોયછે ॥ ૬૨૭ ॥

आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपा-
कयेत् । ततः पुत्रांस्ततोमात्यांस्ततो
भृत्यांस्ततः प्रजाम् ॥ ६२८ ॥

વળી જોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજાને વિ-
વેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી-
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ પટેતાનિ
જ્ઞાતા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી
તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ નાણી સ-
દાચરણી થયું ॥ ૬૨૯ ॥

મુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
મુખાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ મુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા મુખ વાસ્તે સગળનોની
સંગત કરવી, કેમકે સગળનોયે સેવેલો
રાજા અતિ શોભેછે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રલ્હા-
દયેજ્જગત્ । ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ કૂર-
વાક્ ધનદોષિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણીવડે પ્રભને
રાજી રાખવી, કેમકે ધન દેનાર પણ ભે-
કોર બોલનાર હોય તો પ્રાણિયોને ઉ-
દ્વેગ કરેછે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઇ પ્રભ ન્યાયથી વર્તે, પણ જેમ એક કુટુંબના
વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડેછે, તેમ
રાજ્યે પણ ધણીક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રભરૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા-
માટે પોતાનો કડપ રાખવો લેઈએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મેહેલ તથા રાજસભા મુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા,
ભાઈયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રભે ચુંટી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમાં વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત ગમાવવો નહીં. શુકનીતિના પેટેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાટસલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગ-
ણાવૃતે । સુવહ્નદકપાન્યે ચ વૃ-
ણકાપ્રમુલે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતા-
વાળા, પશુ તથા પક્ષીઓ કરી યુક્ત, ધણા
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા ચારો તથા
બળતણુ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

મુરમ્પસમભ્રુદશે નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્ધચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
તુરસ્તાં મુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્યંત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેગમાં, મુ-
શોભિત, અર્ધચંદ્રાકાર, વર્તુલ, વા ચો-
ખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિષ્ઠુ ચતુર્દારાં સુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સમાકારાં સપરિ-
સ્તાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાયે ચાર દરવાજાવાળી, સારા
માર્ગે તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પં-
ક્તિવાળી, અને આડ્યે સહિત કિલ્લાવાળી
રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વગજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રૈઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુતં
માકારં સુષુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ
મતિકક્ષાસુ ગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુશુભા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વપાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલમવો-
ધકૈઃ । મતિષ્ઠિતા ચ સ્વાદર્શ-
સ્તયા ચ મતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેહ્યસમ્ભ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્લે-
તાસ્તદર્શાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિક્ષુ મજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

વૃહન્નાલિકયંત્રાણિ ગજપાલગ-
ણસ્તતઃ । ક્રમાદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્યુર્ગૃહાણિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીર્યં
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બળદ, ગાય, ઘોડા તથા હાથીને બાંધવાની
શાળાવાળું, મુંદર વાવ તથા કુવા આદિના
જળસંબંધી યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધરનાર પોહોરેગિર જેમાં દૂરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારનાં કાર્ય
સાંધવાનાં મુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોકીદારોયે દિવસ રાત્રિ પ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજગૃહ કરવું ॥ ૬૩૬ ॥

અને રાજયતું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના કુવારા
તથા મુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી યુક્ત ॥ ૬૩૭ ॥

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જ-
ણવનાર યંત્રવાળી, અને મુંદર અરી-
સા તથા છબીઓવાળી રાજસભા ક-
રવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રભાણે પ્રધાન, દક્ષતરી, સભાસદ
તથા બીજા અધિકારિયોની, તેમનું પોત-
પોતાનું કામ કરવા માટે જુદી જુદી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાલક ઘોડે-
સ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાતું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુક્રમે
પુરનેવિષે સદા મુંદર ઘર કરવાં ॥ ૬૪૧ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં સુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ સદા
મેલું લઈ જવામાટે ગલી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્વતુર્દિશુ નૃપ-
ગૃહાત્ । પળ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્મ-
તિવત્સરમ્ । एवं हि पत्तनं कुर्या-
द्भ्रामं चैव नराधिपः ॥ ૬૪૪ ॥

પુરેષુ વાંધવૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રા-
પિર્તેર્ગુણૈઃ । प्रकृतिभिर्नृपो ग-
च्छेन्न नीचैस्तु कदाचन ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠાગ્રગાન્ ફૂરવેપાન્
નતિનીતિવિશારદાન્ ।
सिद्धात्वनग्रशस्त्रांश्च
भट्टानारात्रियोजयेत् ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્વં રાજઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । अतः स्वभोगसह-
शान् दायादान् कारयेन्मृपः ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિભજનાચ્છેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્સલુ । अल्पीकृतं विभागेन
राज्यं शत्रुर्जिघृक्षति ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્વિઞ્ઞાદૃભિઃ સાર્થં સમાયાં
પુત્રગર્પૈર્વઃ । राजकृतं सेनपथ
सभ्यार्थश्चितयेत्सदा ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથર્ પૃથર્ મતં તેષાં લેપયિતા
મમાધનમ્ । निमृगेत् स्वमतेनैव
यत्पुष्टिद्वङ्गसंमनस ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહર્થ
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બજારન
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યને નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા શુણવાળા પોતાના
બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
રમાં ફરવું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફર
નહી ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ બચકર વેધવા-
ળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં ચતુર, હથિયાર
વાપરી જાણુનાર તથા ઉઘાડી તરવાર-
વાળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી ભાઇઓનું ઐક્ય રાજનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ
પાડ્યા શિવાય તેમને પોતા સરખા
ભોગ ભોગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કારણુ રાજના ભાગ પાડ્યાથી રાજ્યોનું
જરૂર શ્રેય થતું નથી કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ સ્તી લઈ
લેવા ઇચ્છેછે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યે નિત્ય ગમામાં મિત્ર, બાઈ,
પુત્ર, ગંધર્વી, સેનાપતિ તથા ગમાસદો
સાથે રાજકાર્યને વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમને પ્રત્યેકનો યુદ્ધિ મદિત હુને
હુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર
ફરવો, અને જે બહુ સંગત હોય તે કર
વું ॥ ૬૫૦ ॥

વળી વિબ્ધશર્માયે કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાત્ર
જિગીપતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
રુચ્છેદ્યોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૫૬ ॥

સામાદિદંડપર્યંતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંશ્રુવા । તેપાં દંડસ્તુ પા-
પીયાસ્તં પશ્ચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ પ-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વત્સ્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાત્યસુહૃદ્ગર્ગી યદાસ્યુ-
ર્દંઢભક્તયઃ । શત્રૂનાં વિપરીતા-
શ્ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય સંતયે પોતાનું કામ કાઢી લેના પ્રિયે શ્રીમહાભારતતાતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્ધર્મમા કહ્યું છે કે,

વહેદમિત્ર સ્કંધેન યાવત્કાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
મિથ્યાદ્ઢટમિત્રામ્નિ ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિબ્ધશર્માયે કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન વલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્ગમ્ । આત્મહુલ્યગ્લ શત્રું
વિનયેન વલ્લેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંજોચમાસ્થાય પ્રહારાનપિ
મર્ગયેત્ । કાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેદૃષ્ણસર્પવત્ ॥ ૬૬૨ ॥

જે જેના આપદાદાથી મળેલા સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેના સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમા રથો હોય
તો પણ તેણે મારના લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

પ્રજાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી
છે, તેમા દંડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેડે ચોળના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર સંતયે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમ કે શિષ્ટ
પુરુષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

ન્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુ-
તદ્વર્ગ પોતામા દંઢભક્તિમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરે ॥ ૬૫૯ ॥

ન્યામુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યામુધી
શત્રુને ખભે બેસાડી શેરડો, પણ ન્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે ખાણાણાપર
ધરાની જેઠે નીચે પછાડે ॥ ૬૬૦ ॥

સંજોચે પોતાથી બળશાળુ શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા ગમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વચ કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

જીદિમાન સંતયે વખતને અનુગમી કા-
ચનાની જેઠે મરોચ પામી શત્રુના પ્રહારો
રને સહન કરવા પણ વખત આવે કાળા
નાનની જેઠે કુદાનો મારી ઠબા થતું ॥ ૬૬૨ ॥

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાર્યેણ વિદ્વાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણુ રહેવા વિષે સશય ભાસે તો અનાર્ય
સાથે પણ સંવિ કરવી, કેમકે પ્રાણુની
રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાયછે ॥ ૬૬૩ ॥

મુમંત્રિતં મુવિક્રાંતં મુયુદ્ધં મુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નતુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

સાન્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ
કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એમાંથી
કામ પડે ને કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ ક-
રવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

વળી આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્યે ગ્રામસ્યાર્યે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામં જનપદસ્યાર્યે
આત્માર્યે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના બચાવ માટે એકને, ગામના બ-
ચાવ માટે કુળને, દેશના બચાવ માટે
ગામને તથા પોતાના બચાવ માટે પૃથ્વીને
જરૂર પડે તો તજ દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं
न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકેછે પણ શરીર મ-
ળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકત્ર કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લડવા માટે લડાઈની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડેછે. તેવા
સમયમાં જલદી લાવ લઈ જાવ કરનાર, તુરત સદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. માટે ગત્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજ્ઞાનીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુગ્ત સદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્ધન અને વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર ટપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક ભતિના ધધાની રીતે દાખલ કમ-
વવા અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર ને અર્થ
કરવા ધન ભેઈએ, તે રાજની ભભીનગીરી આપી, પ્રજા પામેથી વ્યાજવડે રાજ્ય ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ ને ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યુ હેતા જવું, જેથી પ્રજામાં આંટ વધેછે, ને કરી કામ
પડતાં નેટવું નાણું ભેઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપેછે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો. પ્રત્યેક ખાતામાં ને

થાપણુ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદ્દલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડુ દેવું શીટ, અને તે ખાતાનો આણુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પોતા ગીએ જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજને લઘાઈ સમય આડુ ઉપયોગી છે, તેમ પોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, ચમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ધણુજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજ્યે પોતાના દેશમાં અવશ્ય આણુ કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે કલ્યાપ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજ બધાયલો છે, કારણુ પ્રજા, એ તેનું મહા હૃદય ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે હૃદયના વડીલની પેઠે પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણુ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तैश्चैवाममत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ૬૬૭ ॥

એ પ્રમાણે રાજ્યે પોતાનું જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ६६८ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવટેજ રાજા કહેલા કરાદિ ફળને ભોગવવા યોગ્ય થાયછે ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशं त्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते
दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
मृत्स्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ૬૬૯ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં પ્રજા ચોરોથી હુટાઈ જાય ને પોકાર કરતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુલેવ જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાંકૃધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुमुमितांश्चि-
न्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । कुरा-
न्कंदकिनो बहिर्निरसयन्मलानान्
पुनः सेचयन् मालाकार इव प्रपंच-
चहुरो राजा चिरं नंदति ॥ ૬૭૦ ॥

ઉખડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફુલ વીણતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલને નમાવતા, નમી ગયેલને સમા કરેતા, એકલા મળી ગયેલને જુદા પાડતા, ફૂર તથા કાચાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમદાઈ ગયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપચમાં ચતુર ગાજ ધણુકે કાગડુથી મુખ બો ગયેછે ॥ ૬૭૦ ॥

એ રીતે રાજાને વર્તવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં. જો તેને પોતાની પ્રજા કરતાં બીજા રાજ્યની પ્રજાએ કળા ક્રીડાન્યામાં વધારે મુખદેવી તથા

બળવાન ભાસે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાકાણાદ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે ખીન્નથી પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજ્ય કરવાની રીતિ કરતાં બે ખીન્ન રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ અને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેણે સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાને પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન શત્રુએ પણ છતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાને પિતા જેવેવાય છે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાય છે, ને રાજ્યે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહે છે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાય છે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાફલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ્યતરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડે છે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં બાબહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડે છે. પ્રથમ લોકમાં જ્યાં આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનસમથુઃ

સુવેપોડનુલ્વણોજ્જ્વલઃ ।

સાતપત્રપદત્રાણો

વિચરેદ્યુગમાત્રદક્ ॥ ૬૭૧ ॥ ॥

રોમ, નખ તથા દાઢી મૂંછના મોવાળા કંતરાવી ટુંકા કરી, ઉત્તવળ થઈ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં છત્રી લઈ, પગમાં ભેડા પહેરી, અને ઉદ્ગતાર્થ છોડી, પોતાની આગળ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામે છે. કદી કોઈ અન્નપુષાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શંકે તો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછે છે. પણ તેજ માણસ બે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાં જ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદથી તેમજ પશુ આદિ જનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાય છે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઠંસ લાગવાનો, ખારા ખબડાની અંદર પગ પડતાં તે મરણી જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પોદિ જેવી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની દિસા થવાનો ભય રહેતો નથી. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિવેજ્જલમ્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્વાક્યં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૬૭૨ ॥

દૃષ્ટિથી જોઇને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય બો-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ, વા પડખેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને ભય થવાને
સમભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચોતરફ નજર રાખી ચાલવું
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમભાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તત્ત્વો એમાં થાયછે, જે
ખાનપાનાદિથી જો પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિ-
યો પૃથ્વીમાથી મૂળવડે ને વાયુમાથી પત્રવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરે-
છે, અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લેછે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા વ્યાપેછે, તે સમય કઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીणा वाणी वाहनं भूषणं च ।
नो रोचन्ते क्षुत्पिपासातुराणां
सर्वाङ्गभा भोजनप्रस्थमूलाः ॥ ६७३ ॥

ભૂખ તરશથી પીણ્યલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, મુંદર હાસ્ય, વીણા, વાણી, વાહન
તથા અલકાર કઈ ગમતા નથી, કેમકે
સર્વ આરભ શેરભર લોજનરૂપ મૂળવા-
ળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આજસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધધે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધધા સિવાય માપુસ અકાર થઈ પડેછે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગુ પણ થતું નથી જો કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાયછે, તોપણ તે સધળી એકજ માણસે પેદા ક-
રવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો આવજો કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી રાહા મનુષ્યોએ નિચાર કરી ધાતુના સિક્કા સાક્ષી દા-
ખલ ચલાવી તે વસ્તુની કીમત ડેરાવવાનો ચાલ પારચો છે જેથી ધન શખ્તે કરી
હમણાં ધાતુના સિક્કા ઝોળખાયછે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકેછે. માટે
શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસ્તૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સ્પાયસાહસૈઃ ॥ ૬૭૪ ॥

સસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત કરવો ॥૬૭૪॥ -

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

દંદ્રાવિરહિતઃ સર્પો મદહીનો
યથા ગજઃ । તથાર્થેન વિહી-
નોઽન્ન પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૫ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા
મદ્દ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો
પુરુષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યા-
લ્પમેષસઃ । ઇચ્છિયંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

કેમકે ધન રહિત અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુ-
ષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મઋતુમાં નાની ન-
દીઓની જેમ નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
કુલે જન્મ । ન ચિરાંજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

ધનહીન પુરુષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
હાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

ગતવયસામપિ પુંસાં વેપામર્થા મ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુ યે હીના
દૃઢાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરુષને પણ જો ધન
મળે તો તે જુવાન સરખા ને જુવાનીમાં
પણ જેવું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સરખા
થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવતું પણ લોકમાં અબળપુત્રાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી,
તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; ને પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી
કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જોકે શ્રીમહાભારતમાં જણાવેલ શાંતિપર્વના આ-
પદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ વલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વર્તયંતિ હિ તૈર્વૃથાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, હાપણ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા શુભે કરી વ-
ર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

તોયપણુ જેમ “વારવિના વેલો ચડતો નથી” તેમ આશ્રયવિના મનુષ્ય પણ
વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય ક-
રવા. કારણુ આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુणૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદલ્લેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

શુભે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોયપણુ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણુ
અમૂલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના આશ્રયની
જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્કધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्तुंगशैलशिखरे स्थितपादपस्य
काकः कृशोपि फलमालभते सपक्षः ।
सिंहो बली गजविदारणदारुणोऽपि
सीदत्यहो तरुतले खलु पक्षहीनः॥६८१॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

असहायः समर्थोपि तेजस्वी कि
करिष्यति । निर्वाते ज्वलितो
बहिः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ६८२ ॥

अपि संपूर्णता युक्तैः कर्तव्या
मुहदो बुधैः । नदीशः परिपू-
र्णोऽपि चंद्रोदयमपेक्षते ॥ ६८३ ॥

मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्या-
नपि वै यतः । तस्मान्मित्राणि
कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ६८४ ॥

પણ જેવી સગત તેવી બુદ્ધિ ને સોખત તેવી અસર થાયછે, માટે મિત્રતા સ-
જ્જનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સજ્જનોની મૈત્રી લાભકારક અને
દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

हीयते हि मतिस्तात
हीनैः सह समागमात् ।
समैश्च समतामेति
विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥ ६८५ ॥

कीटोपि मुमनःसंगादारोहति
सतां शिरः । अश्मापि याति
देवत्वं महद्भिः मुप्रतिष्ठितः ६८६ ॥

काचः कांचनसंसर्गाद्धत्ते मार-
कतीं पुतिम् । तथा सत्सन्निभा-
नेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥ ६८७ ॥

કાગરો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હો-
વાથી હવા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃ-
ક્ષના ફળને પામેછે, પણ હાથીને માર-
વામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ
પક્ષહીન હોવાથી આહા ! વૃક્ષની નીચેજ
ખેદ પામેછે ॥ ૬૮૧ ॥

સાદ્ય વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું
કરી શકે ! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં
પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેજેજ ઠરી
જાયછે ॥ ૬૮૨ ॥

બુદ્ધિમાનોયે પોતે સપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો
કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ
ચંદ્રના ઉદયને ઈચ્છેછે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કા-
ર્યને પણ સાધી શકેછે, માટે સ્વભાવાદિ
શુભે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥૬૮૪॥

હે તાત, પોતાથી હલકા શુભવાળાની સો-
ખતથી મતિ હણાયછે, પોતા સમાન શુ-
ભવાળાની સોખતથી સમાન રહેછે ને પો-
તાથી વિશેષ શુભવાળાની સોખતથી વિશેષ
થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ પુખ્તના સગથી સત્પુરુષોના
મસ્તકપર ચડેછે, ને મોટાઓએ સારી-
ગીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાડો પણ દેવપણા-
ને પામેછે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સસર્ગથી મરકત મ-
ગિની કાંતિને ધારણ કરેછે, તેમ મૂર્ખ
પણ સત્પુરુષોની પાને રેહેવાથી પ્રવીણ
થાયછે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાત્ત્વ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધર્મઃ સહ । પયોઽપિ શૌંડિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા મયં લજ્જા દાસિણ્યં
ત્યાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સહ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ઉષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્ત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સત્યં માનોન્નાતિં દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્તુ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કથય કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કે પંડિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિમિત્ર સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષ્યતે
નિઘર્ષણજ્ઞેદનતાપતાઢનૈઃ ।
તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષ્યતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણમાત્ર પશુ નીચ સાથે ઉભયું વા જડું
નહિ, કેમકે દારૂ વેચનારી સ્ત્રીના હાથમાં
દૂધ હોય તોપણ તેને લોક મદિરા મા-
નેછે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જડું આવડું, ભય, લજ્જા, હતા-
પણ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણ ભેગાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥૬૮૯॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેદેજ પ્રીતિ
પણ ન કરવી, કેમકે સળગતો કોલસો
બાળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરેછે ॥ ૬૯૦ ॥

પણ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂ-
ષને, પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્યપુત્રની સંગતિ,
એ ત્રણ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્યપુત્રની સંગતિ શુદ્ધિની જડતાને હ-
ણેછે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરેછે, માન
વધારેછે, પાપને ટાળેછે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરેછે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવેછે;
કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું નથી
કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોબતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવેછે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોબત, પંડિત સાથે મિત્રતા
તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ્ર રાખનાર મનુષ્ય
ખેદ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ધર્મણુ, હેદન તાપ તથા નાડન, એ
ચારવડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાયછે, તેમ પ-
રોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચારવડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥૬૯૫॥

પણુ પ્રીતિ મેળવ્યાવિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણુએ વર્ત્યાવિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલો છે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મે કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વેનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. અનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં વૃયાત્મિયં વૃયાન્ન વૃયાત્મિ-
યમનૃતમ્ । શુષ્કચૈરં વિવાદં ચ
ન કુર્યાત્કેનચિત્તસહ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા
પરિતુપ્પ્યતિ । તં તથૈવાનુવર્તેત
પરારાધનપંઢિતઃ ॥ ૬૯૭ ॥

આચાર્યઃ સર્વચેષ્ટાસુ લોક એવ
હિ ધીમતઃ । અનુકુર્યાત્તમેવાતો
લૌકિકાર્થે પરીક્ષકઃ ॥ ૬૯૮ ॥

રાજદેશકુલજ્ઞાતિસદ્માનૈવ
દૂપયેત્ । શક્તોઽપિ લૌકિકા-
ચારં મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

દીનાંધપંગુવધિરા નોપહાસ્યાઃ
કદાચન । નાનિષ્ઠં પ્રવદેત્ક-
સિન્ધુલાપં ન ચ કારયેત્ ॥ ૭૦૦ ॥

તથા ન ક્રીડયેત્કૌશિકલહાય
ભવેદ્યથા । અપશબ્દાશ્ચ નો વાચ્યા
મિત્રપાવાચ કેષ્વપિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લુબ્ધમર્મેન યુક્તીયાત્સ્તલ્બમંજલિક-
ર્મણા । મૂર્ષે હંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથા-
ર્થત્વેન પંડિતમ્ ॥ ૭૦૨ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણુ કદી બુદ્ધિ
પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઈની સાથે દ્રોહકટ
ચૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં ચતુરે મનુ-
બનેા અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ્ઞ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

શક્તિમાને પણુ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્ધર્મને દૂષણુ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહાર-
રતું અને કરી પણુ ઉહાંધન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહેરાતું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઈને
અપ્રિય બોલવું નહિ, ને દ્રોહકટ અપ્રવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

તેમ કોઈ સાથે પણુ કણ્ઠયો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને કોઈને મિત્રભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવા નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

લોભિયાને ધનવટે, અક્રૂડને હાથ ભેડી,
મૂર્ખને તેની મરજી પ્રમાણે આશી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણુથી વશ કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
પ્રિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કોપં યો
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ
જંતવઃ । તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જयेત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ નિબળશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુ પ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

૧૧ી કહ્યું છે કે,

દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્રોષ્યં વયસ્યેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વા યુક્તમિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોડન્યો યો કાર્યરતઃ
ક્રોધિરો યઃ શુણોતિ ન હિતાનિ ।
કો મૂકો યઃ કાલે
મિયાણિ વક્તું ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે બ્યનહારમા વર્તા જેમ અને તેમ ધણા સ્નેહિ કરના, ને પોતે પણ તે-
મના પર સ્નેહ રાખવો । પણ પક્ષીમા પણ એક બીજાના સોઅતી જણાયવા છે, તે
મનુષ્યમા તો હોનાજ નેછએ ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પણ
વા પક્ષી રાખી તેના સહવાસથી દિવસ નિર્જમન કરેછે, પણ તેનાથી એકતુ રેહે-
વાતુ નથી કેમકે સુષ્ટિમા એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકતુ ગમે નહિ બૃહદા-
રણુકમા કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी विभेति ७०९ એકલો રમતો નથી, ને એકલો બીહેછે ૭૦૯

પ્રસંગપ્રમાણે બોલતુ, સ્વભાવપ્રમાણે પ્રિય
થતુ તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ
કરવો, એમ જે જાણે તે પંડિત કહેલ
છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણી રાજી
થાયછે, માટે તેજ બોલવુ, કેમકે સદ્વ-
ચનનો ક્યા તોરો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિંદા અને
વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એ-
વાનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ
હોય, તેને તે તે ભાવે કરી મળતા થઈ
જલની પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

ડાહ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા
પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાતુ રાખી, યુક્તા
યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન
થાય તે રીતે બોલતુ ॥ ૭૦૭ ॥

છતી આખે આધળો કોણુ ? તો કે જે અયોગ્ય
કર્મમા પ્રીતિ રાખે, સાભળતા છતાં બેહેરો
કોણુ ? તો કે જે હિત વાચ્ય સાભળે નહિ,
અને બોલતા છતાં મૂંગો કોણુ ? તો કે જે
વખતસર પ્રિય બોલવુ ન જાણે ॥ ૭૦૮ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ-દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની જેટ મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરેછે પણ પાણીના છાંયારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરો બેસી જાયછે તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાયછે. માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ-દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમને પણ જરૂર સમયે પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ રનેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

પાપાન્નિવારયતિ યોજયતે હિતાય
ગુહ્યાનિ ગૂહતિ ગુણાન્મકટીકરોતિ ।
આપદ્રત્તં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સન્તઃ ॥૭૧૦॥

પાપ કર્મથી વારે, હિતમાં ભેડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્યુપદેશોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્થિલાઃ ક્ષીરે તા-
પમવેક્ષ્ય તેન પયસા હ્રાત્મા
કુશાનો હ્રુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવદૃષ્ટ્વા તુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્સ્ત્રીદશી ॥ ૭૧૧ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉબ્બતા ભેઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્તેઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્યુપદેશની મિત્રાઈ હોય છે ॥ ૭૧૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અમિયાણ્યપિ પથ્યાનિ યે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્યુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

મનુષ્યને જે અગ્રિય પણું હિતકારક વચન કહેછે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક જાણવા ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ શૃણોતિ
ન ભાપિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

જે હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કહેયું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવેછે, ને તેના શત્રુ રાજ થાયછે ॥ ૭૧૩ ॥

મિયં વા યદિ વા દ્વેષ્યં શુભં વા
યદિ વાઽશુભમ્ । અપૃષ્ટોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ત્વ યસ્ય નેષ્ટેત્પરામયમ્ ॥ ૭૧૪ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય; તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, માઈ વા નરતું લાગે, તોપણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કહેયું ॥ ૭૧૪ ॥

નાવિદગ્ધઃ પ્રિયં દ્રૂયા-
ત્સ્પષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૬ ॥

અશૃણ્વન્નપિ વોદ્યઞ્ચ મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોપનાશાય વિદુ-
રેણાંવિકામુતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિગ્રહાતિ ગુહ્યમાચ્છ્યાતિ
પૃચ્છતિ । મુક્તે ભોજયતે ચૈવ
પદ્વિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુલદુઃસ્વયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સત્યતા ચ મુદ્ગદ્ગુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોપદેશં શૃણુયાત્કુર્વાતિ ચ યથો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃતાભૂત્કૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુક્રનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં શુરં વાપિ
મવોધયેત્ । નાતિક્રામેદપિ લઘું
કચિત્સત્કાર્યવોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણુ જે સ્નેહિ યથા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પર જણાઈ આવે છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્પેપળે મૃત્યાન્વાંધવાન્વ્ય-
સનાગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
ભાર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આહુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્મિત્તે
શયુસંકટે । રાજદ્વારે સ્પશા-
ને ચ યસ્તિષ્ઠતિ સ વાંધવઃ ॥ ૭૨૨ ॥

કારણુ મૂર્ખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ-
વક્તા કંઈ નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવામાટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણુ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત
કેહે તથા પૂછે અને જાહે તથા જાહે,
એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણુ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, મુખ-દુઃખમાં
સમાનપણું, ડહાપણુ, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણુ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન કે-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શલ્યને
ભોગવનાર થયા ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણુ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણુ ઉદ્બધન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

ક્યાંય મોકલવા ટાણે આકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાળમાં,
શત્રુના સંકટ સમય, રાજદ્વારે તથા સ્પ-
શનમાં જે આવી ઉભા રહે તે બાંધવ
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ધણા થાયછે, પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાયછે, બીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી જેમ રાગદ્વેષ, લાભહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ-માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાયછે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિત કરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિબુધશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૩ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પ-ડિત પડિત સાથે સોખત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પર-સ્પર્શે મૈત્રી થાયછે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાડગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પત્રં
ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોડપિ ॥ ૭૨૪ ॥

શુણુ જાણનાર શુણુવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ શુણુહીનને શુણુવાનમાં સતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળ-પ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તોપણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિપમસ્ય મૈત્રી
નૅદ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યા ફલં વ્યસનિનઃ કૃપણસ્ય સૌર્ય્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥ ૭૨૫ ॥

અચ્છડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજ્ઞતેન્દ્રિયનું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનું ફળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજનું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધવત્સુખભેદો
દુઃસંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ ।
સુજનસ્તુ કનકઘટવ-
હુર્મેયશ્ચાશુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની જેઠે સહે-જમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ઘડાની જેઠે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે'તો ત-ત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

इक्षोरग्रात्कमलः पर्वणि पर्वणि यथा
रसविशेषः । तद्वत्सज्जनमैत्री विपरी-
तानां तु विपरीता ॥ ७२७ ॥

જેમ શેરડીના અંત્ર ભાગથી આરભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરીપ્રત્યે અધિક રસ હોયછે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જ-નની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વા ક્ષયિણી ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પથ્વાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાડન્યહુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દ્વયન્તેડપિ
દ્વિ સજ્જનાઃ । અન્યે વદરિકા-
કારા વહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કશુ છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માથુ નાગયતિ । અમલે મલં નિય-
ચ્છતિ દીપજ્વાલેવ સ્વલમૈત્રી ॥ ૭૩૧ ॥

એતે સ્નિગ્ધતમા इति मा मा ક્ષુદ્રે-
પુ યાત વિશ્વાસમ્ । સિદ્ધાર્થાના-
મેપાં સ્નેહોપ્યશ્રૂણિ પાતયતિ ॥ ૭૩૨ ॥

માટે આણુકથનીતિમાં કશુ છે કે,

પરોક્ષે કાર્યહંતારં પ્રત્યક્ષે મિય-
વાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં
વિપકુંભં પયોમુલમ્ ॥ ૭૩૩ ॥

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિઘ્નયાલંકૃતોડપિ
સન્ । મણિના મૂપિતઃ સર્પઃ કિ-
મસૌ ન ભયંકરઃ ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ કરી સારા માણુસો સાથે મિત્રતા રાખવી, ને
જેમ તે નિર્હત નબે તેમ વર્તવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તોપણ તેને વિ-
સરવો નહીં. કશુ છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્દ્ધની છાયાની પેઠે ખ-
ળની મિત્રાર્ધ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ઓછી થતી જાયછે, અને દિ-
વસના બીજા અર્દ્ધની છાયાની પેઠે સજ્જ-
નની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે
કરી વધતી જાયછે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, બોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજું હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે, ને દુ-
ર્જનો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં
ઉપરથી કોમળ લાગે છે ॥ ૭૩૦ ॥

ખલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાનીપેઠે પાત્ર-
ને આપત્ર કરેછે, શુણને બાળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરેછે અને નિર્મલને
મલીન કરેછે ॥ ૭૩૧ ॥

આ અતિ સ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એ-
મનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ
પણ રડાયે છે ॥ ૭૩૨ ॥

મોઢે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને ભાંગે,
તેવા મિત્રને શુખમાં દૂધ નાખેલા વિ-
પત્તા ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી વિધાયે કરી શોભિતો હોય તોપણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિવડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકર નથી ! ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપયસા વૈ વિધિ-
વશાત્ સર્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસથિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥ ૭૩૫ ॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિ સ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહવિચ્છેદદેતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ।
યનતિમિરનિરદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમુ કુમુદવનાનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રભાષે ધણા સાથે સ્નેહ રાખી
પ્રકારને રથે લાગી જતુ કહ્યું છે કે,

તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ઠે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનીયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

પણ કમારેય ભીખ માગતી નહિ, કેમકે ભીખ માગવાના અધિકારી તો જે
કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપગ જનોજ છે, જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ કેદેવાતુ
નથી, કેમકે તેમને નિભાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેના જનોનો ઉ-
પકાર કરવામા કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જ
નોને ક્રોધ આપતુ કોઈને ગમતુ નથી, તેથી તેવા જનો જે કોઈની પાસે ક્રોધ માગે
તો તિરસ્કારને પામે ને મનમા નવેશિત થાયછે કહ્યું છે કે,

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુમતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ સૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરહિતો માની કૃતજ્ઞઃ કવિઃ ।
દક્ષો ધર્મસ્તઃ સુશીલગુણવાંસ્તા-
વત્પતિષ્ઠાન્વિતો યાવન્નિષ્ઠુરવજ્રપા-
તસદૃશં દેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

હે મિત્ર, ઈશ્વરેઆથી મનકપ જમીનમા
સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા
ધણીક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસન્નકારી, આ
મધુર સ્નેહરૂપ લતા, જેમ કરમાઈ ન
જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળવડે પ્રતિ દિ-
વસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જોના મનમાં છે તે દૂર છતા પણ
પામેજ છે, ને જે જોના મનમા નથી તે
પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમા ગુણના ભડાગરૂપ સર્જનોને
કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાનો
હેતુ થતો નથી, કારણ પ્રેમના અધકારે
રૂઢે દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શુ કુમુદવનના
સ્નેહનો ભગ કરેછે ॥ ૭૩૭ ॥

પોતાનો નિર્વાહ સ્વાવવામાટે કોઈ પણ

જેમ ધીર પુરૂષ શુદ્ધિવડે તિલમા તેવ,
ગાયમાં દૂધ ને કાષ્ઠમાં અગ્નિને છેડે
જાતુ, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય
શોધી કાઢાડે ॥ ૭૩૮ ॥

ન્યામુધી કંઠોર વજ્રપાત સગ્રથુ “આયો”
એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યામુધીજ
તે સર્વ ગુણતુ સ્થાન, ચતુરશુદ્ધિવાળો,
સત્યરૂપ, સર્જનોને પ્રિય, સૂરવીર, સારા
આચરણવાળો, કલક રહિત, માની, ક્યો
ઉપકારને જાણનાર, પડિત, કાલો, ધ-
ર્મિય, મુશીવ, ગુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાનાળો
હોયછે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ બીજા દેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં મુખી થવા માટે બીજી ધણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડેછે. શુદ્ધનીતિના નીલ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં વાલં રોગં મૃત્યું
પશું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં સ્થળ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાનરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, આ-
કર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥૭૪૦॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાયછે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જો અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તે-
મના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણુવિષયે જે સ્નેહી સાથે સાચું દેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તે-
મનું ભવું થાય તેમ ઘટતી રીતે વર્તવું. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિલાલયેત્તા-
દયેન્ન ચ । વિદ્યાભ્યાસે ગૃહકૃત્યે
તાવુમૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બંનેને ક્રમથી વિ-
દ્યાભ્યાસ તથા ગૃહકાર્યમાં જોડવાં ॥ ૭૪૧ ॥

પોઢશાબ્દાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાબ્દાત્પરં
સ્ત્રિયમ્ । ન તાદયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
દયેન્ન સ્ત્રુપાદિકમ્ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી સોળ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
દોષવાં નહિ, ને વહુવાર આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

વળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહેછે. જો કે શરી-
રને સહે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો
હોયછે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વેજ ન હોવાથી અનુભવે સ્થિતિનિષ્ઠમનું ઉર્લ્લંઘન થતાં તેને
રોગ થાયછે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને
તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો યત્ન કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય
કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષિતઃ ક્ષીણવલોડપિ રોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુર્જર્મદાન્ધૈઃ ।
સાઘ્યોડપિ મૂલા પ્રથમં તત્તોડસા-
વસાઘ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મદાંધ મનુષ્યોએ આકલતારૂપ હોયથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની જેકે પ્રથમ સાઘ્ય છતાં પણ પછી
અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે,

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો ગંભીર રહે છે. આટે ગેઠ તેમના કામગીરી નિર્ધાર તથાગ રાખતી ને તેમની મેદનન પ્રમાણે તેમને યોગ્ય પાદનો આપવો વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય મૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણ-
શયેત્ । ફલેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ મહર્ષયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં મૃત્યુષુ
વર્તેતે । તત્રોદયમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામી તુષ્ટો હિ મૃત્યાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
માર્ણરપ્યુપહૃતે ॥ ૭૪૬ ॥

મક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન મૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુત્રવત્પાલયેન્નિત્યં ચ
કચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

કારણ નિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાત ન મુખ્યતિ સર્વકાલં
મૃત્યસ્ય મક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્મૃત્યા મર્તરિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપત્સુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

અભિમાયં યો વિદિતા તુ મર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંદ્રી ।
વક્તા હિતાનામનુરક્ત આર્યઃ
શક્તિઃપ્રાત્મેવ હિ સોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

પણ સહિમા કઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી આટે લોકો માકડુ વળગાડ્યાની જેમ ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણ પરીક્ષા કરી યોગ્ય માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ગેઠ, કઈ છે કરવા યોગ્ય જેનો જીવા આકરનું કામ કોઈક જવા દેવું નહિ, પણ તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલાવડે રાખ કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જો ગેઠ આકરને પ્રત્યે કામપ્રમાણે બદલો ન આપતા એક ગરખી ગીતે વર્તે, તો ઉદયમ કરનામાં ગમ્ય આકરનેના ઉત્પાદ તુડી નાવડે ॥ ૭૪૫ ॥

ગેઠ સતોષ પામે તો આકરને માત્ર ધન આપે, પણ તેઓ તો મન્માન માને કરી વખતે પ્રાણ આપીને પણ પ્રત્યુપકાર કરે છે ॥ ૭૪૬ ॥

આટે જે પોતાનું ક્યાણુ ઈચ્છે, તેણે પોતામા ભક્તિ ગણનાર, કામ કરવામાં ગમ્ય તથા કુલીન આકરને પુત્રની જેમ પાળવો, પણ તેણે અપમાન કરવું નહિ ॥ ૭૪૭ ॥

હે તાત, જે ગેઠ ભક્ત તથા હિત કનનાર આકર ઉપર નિરતર ક્રોધ કવ્વો નથી, તેનો આકર વિશ્વાસ કરે છે, ને આપત્તમય પણ તેને ઘોડતા નથી ॥ ૭૪૮ ॥

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ ગણનાર તથા શક્તિ બળુનાર શ્રેષ્ઠ આકર, શેકનો અભિપ્રાય બાળી, આગસરહિત થઈ, ગર્વ કાઢે કરે, તે પોતાના આત્માની જેમ ગેઠે કયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજકુત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તયૈ-
વૈતાંસ્ત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૫૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માન્ધઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુહ્યતિ ॥ ૭૫૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યા-
શ્ચામરણાનિ ચ । ન હિ ચૂઢા-
મણિઃ પાદે નૃપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૫૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ મણિધીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનીયતા ॥ ૭૫૩ ॥

મણિર્હ્યુઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વઃ ગચ્છં શાસ્ત્રં વીણા વાળી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષવિશેષં પ્રાપ્ય હિ ભ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ ॥ ૭૫૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેશે
નાર્યન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણમકર્મ
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૫૬ ॥

કેમકે કહ્યું છે કે,

વિદ્વાનેય વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિથમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ સુર્વી પ્રસવવેદનામ્ ॥ ૭૫૭ ॥

દે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરૂષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
બેઠવા ॥ ૭૫૦ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશલ હોય, તેને તે
કામમાં બેઠવો, કેમકે કામ નહિ હીઠેલ
હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્ર પણ કા-
ર્યમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૭૫૧ ॥

આકર તથા આભરણને ધરતે સ્થાને બે-
ઠવાં, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને ઝા-
ઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ॥ ૭૫૨ ॥

મુવર્ણના અવકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જે કયિરમાં જડવો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૫૩ ॥

ભલે મણી પગના અથ ભાગમાં, ને કાચ
મસ્તકમાં ધારણ કર્યો હોય, તોય પણ
ક્રયવિક્રય દાણે તો કાચ તે કાચ ને મણી
તે મણીજ છે ॥ ૭૫૪ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરૂષવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ યોગ્ય
અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૫૫ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષેને જાણે નહિ, તે
સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ॥ ૭૫૬ ॥

વિદ્વાનોના અમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા જા-
ણતી નથી ॥ ૭૫૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો
 વલી વલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્વલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય વલં ન મૂપિકઃ ॥૭૫૮॥

શુભ્રવાન્ ગુણુને જાણેછે, ગુપુહીન જાણુતો
 નથી, બળવાન્ બળને જાણેછે, પણ બ-
 ણહીન જાણુતો નથી; કારણ વસત ઋતુના
 ગુણુને કોયલ જાણે પણ કાંગડો જાણે
 નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ જાણે
 પણ હાંદર જાણે નહિ ॥ ૭૫૮ ॥

વળી એવા આકરોએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાનત ચાખી રાખવી;
 ને આળસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેનો ગ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જો શેઠ સારો મળ્યો હોય તો તો આકરી કરની કંઈ
 વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની આકરી ઘણી વિકટ લાગેછે. કેમકે તે તો માત્ર
 દોષજ્ઞ જોય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપટુર્વાત્લો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા મીર્યદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ ।
 ઘૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તશ્ચાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૫૯ ॥

ઘણું કરી આકર મૌન રહે તો મુંગો, બો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો ખીકણ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂરરહે તો શરમાળ
 કેહેવાયછે, માટે યોગિને પણ અગમ્ય
 એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે ॥ ૭૫૯ ॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જ સમય કોઈ
 પણ પ્રકારનું કામ જિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો કરી હળવેથી પૂછી
 સમજ લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણુમ વચ્ચે બેઠેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે જિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજ લેવું, પણ જેમ જમના ટાણે મંધવ માગતાં
 ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

उदीरितोर्थः पशुनापि गृह्यते
 ह्याश्व नांगाश्च वहंति देशिताः ।
 अनुक्तमप्यूहति पंडितो जनः
 परेऽमितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ७६० ॥

કહેલા અર્થને પશુ પણ ગ્રહણ કરેછે, કે-
 મકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન
 કરતા હેખાયછે, પણ પડિતજ્ઞ તો નહિ
 કહેલું પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા
 અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ બુદ્ધિવં-
 ત છે ॥ ૭૬૦ ॥

आकारैरिगितैर्गत्या चेष्टया
 भाषणेन च । नेत्रवक्रवि-
 कारेण लक्ष्यतेऽतर्गतं मनः ॥ ७६१ ॥

કારણ આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, બાવણુ
 અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અ-
 દર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ આવે
 એ છે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કડયાણુ યાય તે રીતે વર્તવું. કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકરવડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને કહેલું તરત સમજી શકે નહિ, તો તેને શેઠે ધડી ધડી દુર્વચનથી ટોકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ-સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ધડી ધડી ટોક્યાથી ચાકર મુઠ્ઠાવાને બદલે મુંઝાઈ બાઈ કામમાં મક્કલતી કરેછે. કહ્યું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્માજ્ઞો ભવતિ મતિ-
હીનઃ પરિજનસ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યાન્નવતિ ન સમીપે બુધજનઃ ।
યુષ્ઠસ્ત્યક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિષળ્ણાયાં નીતૌ
સકલમવશં સીદતિ મૃદમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન ચાકર પણ શેઠની ટોક ટોકથી મતિહીન થઈ જાયછે, પછી તે પ્રમાણે “ મને પણ ટોકશે ” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન બીજા ચાકર રહેતો નથી, ને બુદ્ધિમાન ચાકરેએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી, અને નીતિ જતાં તેવું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામેછે ॥ ૭૬૨ ॥

સહિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આર્દ્રભમાં સર્વ અનલ્પમાં હોયછે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુભવ મેળવતાં જાયછે તેમ તેમ કુશળ બનેછે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન જાણી તેવું કામ કરવામાં મંડયા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આરામોસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચાક્રસ વખત મુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સારૂ થાયછે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની શુભિકા સારી રીતે આવેછે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિ-
પ્લુસર્મીયે કહ્યું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌ ચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સ્વામિસેવકયોરેવં
શ્વત્તિચક્રં પ્રવર્તેતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિસેવકનું વૃત્તિચક્ર પ્રવર્તેછે ॥ ૭૬૩ ॥

મુહુર્દિ નિરંતરચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યે-
નુવર્તિતિ કલત્રે । સ્વામિનિ સૌહૃદ-
યુક્તે નિવેદ્ય દુઃખં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, શુભુદાન ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે દુઃખ નિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાયછે ॥ ૭૬૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।
પયસા કમલં કમલેન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણિવડે કંકણ ને કંકવડે મણિ અને મણિ તથા કંકણવડે હાથ શોભે છે; જળવડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નભઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥૭૬૬॥

ચંદ્રવડે રાત્રિ ને રાત્રિવડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર
તથા રાત્રિવડે આકાશ શોભેછે; કવિવડે
સભા ને સભાવડે કવિ અને કવિ તથા સ-
ભાવડે રાજા શોભેછે ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુ-
ર્તરુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધની
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

વૃક્ષવડે પર્વત ને પર્વતવડે વૃક્ષ અને
વૃક્ષ તથા પર્વતવડે વન શોભે છે, તેમ
શેઠવડે આકર ને આકરવડે શેઠ અને
શેઠ તથા આકરવડે ધન શોભેછે ॥૭૬૭॥

પણુ જે આકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા યોગી દાનત ન
રાખે અને કંઈ કહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઉઠે એવા આકર રાખવા નહિ. કા-
રણુ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરેછે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યથાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃ સ તાદૃક્ ત્વરયૈવ મૃત્યુઃ ॥૭૬૮॥

જે શિષ્યની તૈયાર કરેલ આકર કહેલનો
અનાદર કરે, કામમાં જોડતાં સામે બોલે,
ને પોતાને ડાહ્યો માનનાર તથા પ્રતિકૂળ
વાદી હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો ॥૭૬૮॥

કારણુ આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટા માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સસર્પે ચ ગૃહે
વાસો દુઃખમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શઠ મિત્ર, સામે બોલનાર આ-
કર તથા અર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ એ દુઃ-
ખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કહે-
વાનાં વચન કહાંજ કરે ને મેહેનતનો અદલો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની
આકરી નોકરે ન્યાંસુધી પોતાને બીજે ક્યાંઈ નોકરી ન ગળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે
વચ્ચમાં મૂકતો વૃત્તિનો ભગ થાયછે, માટે ભાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. આ-
ણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યં-
તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને એવેછે,
તેનું નિશ્ચળ નાશ પામેછે, ને અનિશ્ચળ
તો નાશ પામેનુજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુ-
દ્ધિમાન્ । નાસમીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એક પગે ચાલી
બીજે પગે ઉભો રહેછે, કેમકે બીજું
સ્થાન જોયા વગર પ્રથમનું સ્થાન છો-
ડવું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુદ્ધીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશંકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

ગોતાને જેની શંકા આવે તેનું પામેપાવું
તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાયછે, કેમકે પશુ સદા પરત્રશ છે. ચારે આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિઆમો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ ગોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાહમાઘૈરભૈરુદ્ઘૈઃ સ્વૈર્ગજૈ-
ર્મહિર્ષઃ । હા કષ્ટં છુત્કામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર ઊંટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુર્બળ
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પશુ કેહેવા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોટું કષ્ટ છે ॥ ૭૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે ગોતાના પશુને ખાનપાન તથા આરામોસ આપી જમ્યાની ગેટે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ. કારણ બાંધી રાખેથી તે ફેરવ્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની ગેટે અગડી જાયછે, અર્થાત્ મરતાન થઈ વાજમાં રહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે ગોતાની આખી છંદગી આપણુ કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેહો મૂકી દુઃખી થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બંને વ્યુત્તી જાયછે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેદરકાર ન રહેતાં જેમ અને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી, ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખી થોડે થોડે ધનનો સંગ્રહ કરતાં જવું. કેમકે કોઈ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામઆવેછે. માટે વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્યં ચ
ચિંતયેત્ । યદીતં ઇવ કેશેષુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને ગોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં,
ને કેશવિશે મૃત્યુએ મહાત્મ કરેલો માની
ધર્મચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વતમસ્તકે । શનૈર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચૈતાનિ શનૈઃશનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલવિદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાય-
કલહમિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસ્વૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણુસોની આકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાનિ થાયછે, કેમકે સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલતિ કરવાથી આકર બેપર અભાવ આવી જાયછે, જેથી તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહેછે. માટે તેવા શેઠની નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબ્યાદી વધે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોતુરક્તશ્ચ નૂનં
મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા ગુણગ્રાહી શેઠ,
તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા ભ-
ક્ષિમાન આકર અને દુર્લભ છે ॥ ૭૭૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃગુરુસ્વામિભ્રાતૃપુત્રસ-
ત્વિષ્વપિ । ન વિરુદ્ધ્યેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં કચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર
તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈકાળે મને કરી
પણ ક્ષણુમાત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન
કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધ્યેત ન સ્પર્શેત
વલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીવાલ-
વૃદ્ધમૂર્खेषુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તેમ સબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન
સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી,
બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન
કરવો ॥ ૭૮૦ ॥

કારણ માતાપિતાદિ સબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકતુ પડી જનાયછે, લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે અને વ્યાવહારિક કામપ્રસંગમાં મુઝવણ પડેછે કેમકે તેઓની સાથે બનાવ ન હોય તેા તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને માફ લાગેછે, માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઈતર જનો સાથે પણ વિરોધ કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિત્યઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તથૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ ભૂતેષુ
મૈત્રીં નૈવ ચ હાપ્યેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી
નથી, માટે સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્ર
રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કારણુ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
વલોપપન્નોઽપિ હિ બુદ્ધિમાન્નરઃ
પરં નયેન્ન સ્વયમેવ ચૈરિતામ્ ।
ભિપજ્ઞમાસ્તીતિ વિચિન્ત્ય ભક્ષયે-
દકારણાત્કો હિ વિચક્ષ્ણો વિપમ્ ॥ ૭૮૨ ॥

દંતસ્ય નિષ્કોપણકેન નિત્યં
કર્ણસ્ય કંઢ્યનકેન વાપિ ।
તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
કિમજ્ઞવાકપાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

વહ્નો ન વિરોદ્ધવ્યા દુર્જયાસ્તેઽપિ
દુર્વલાઃ । સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્રં ભ-
ક્ષયંતિ પિપીલિકાઃ ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,
સંભોજનં સંકયનં સંમીતિશ્ચ
પરસ્પરમ્ । જ્ઞાતિભિઃ સહ
કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૭૮૫ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંઘ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે
ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુઃખી થવાય છે. શ્રી મહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં વિ-
દુરે ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું છે કે,

અભિયુક્તં ચલવતા દુર્વલં હી-
નસાધનમ્ । ઋતસ્વં કામિનં
ચોરમાવિશંતિ પ્રજાગરાઃ ॥ ૭૮૬ ॥

અપકૃત્ય બુદ્ધિમતો દૂરસ્યોઽસીતિ
નાશ્વસેત્ । દીર્ઘાં બુદ્ધિમતો વાહ
યામ્યાં હિંસતિ દૂરતઃ ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
બલીયસા હીનવ્રલો વિરોધં
ન ભૂતિકામો મનસાપિ વાંછેત્ ।
ન વખ્યતેત્યન્તવ્રલો હિ યસ્માત્
વ્યક્તં પ્રણાશોસ્તિ પતંગવૃત્તેઃ ॥ ૭૮૮ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પોતે બળવાન છતાં
પણ બીજાને વૈરી ન કરવો, કેમકે “વૈદ્ય
મારો છે” એમ જાણી કારણુ વિના
કયો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણુ કરે! ॥ ૭૮૨ ॥

બળી રાત્રીને પણ ઢાંત તથા કાન ખોત-
રવામાટે તૃણનો ખપ પડે છે, ત્યારે વાણી
તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુ-
ષ્યનો ખપ પડે તેમાં શું કેહેવું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કે-
મકે તે દુર્બલ હોય તોપણ દુર્જય છે;
કારણુ કુંકાડા મારતા નાગને પણ કીડીયો
ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન
કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી,
પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નહિ ॥ ૭૮૫ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
દુર્બલને, ધન હરણુ થઈ ગયેલને, કામીને
તથા ચોરને જાગરા થાય છે ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું દૂર છું”
એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઇચ્છતા હીન બળવાળાએ બ-
ળીયા સાથે મનેકરી પણ વિરોધ ઇચ્છવો
નહિ, કેમકે અતિ બળવાન હણવાતો નથી
પણ પતંગીયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બ-
ળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મારંભઃ સ્વજનવિરોધો
વલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિશ્વા-
સો હાપદ્ધારાણિ ચત્વારિ ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માથ કચિયે કશું છે કે,

વિધાય વૈરં સામર્પે નરોડરૌં ય
જ્ઞદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોર્દાંચિવં કક્ષે
શેરતે તેડમિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

અયોગ્ય કર્મનો આરંભ, સ્વજન સાથે
વિરોધ, બળિયા સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ
તથા દુષ્ટ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ, એ આર આ-
પત્તનાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

જે મનુષ્યો કોઈ શત્રુ સાથે વૈર કરી
ગાફલ રહેછે, તે સૂકાં ખડના ઢગલામાં
અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે
સુવે છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાયછે. કેમકે સ્ત્રીની
અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જો પ્રતિકૂળ રહે, તો દુઃખ થાયછે. વાદ
કરવામાં કંઈ બોલવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આડું વેતરાઈ જાયછે; જેથી
ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પરતાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન
કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી
તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો
હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપદ્ધારિત થાયછે. તેમ બાળક સાથે વાદ
ન કરવાનું કારણ તે અણુસમજ હોય છે, જેથી કહેવું સાંભળતો નથી, માટે તેને સ-
મજાવી પટાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય
હોવાથી તેને માહું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન્ વા અવિદ્વાન્ હોય, તોપણ વયે કરી
વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ
કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાયછે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વા-
ભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે અ-
વિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં
જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ત્ત્રાણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં મુર્જંગાનાં
કેવલં વિપવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ કોષળજનક છે પણ શાંતિ-
જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધર્ત પાન કે-
વળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

પ્રાયેનાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગા દાતારં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ધનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિંદંતિ મૂર્ત્તાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ધણું કરી હમેશાં આ લોકમાં કુલીનને
દુષ્ટકુલીન, સારા ભાગ્યવાળીને દુર્ભાગિણિ,
દાતાને કૃપણ, સરસને લુચ્ચા, ધનિને નિ-
ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપ, ધર્મિજને પાપી અને
નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં અતુરપુરૂષને અર્થ
નિંદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

૧૦૧

કોલાહલે કાકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલઋજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં સ્વલનાં
મૌનં વિધેયં સતતં મૃધીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાને કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયલનું બોલતું શોભે છે ? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રેહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મુક્તાફલંઃ કિં મૃગપક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમુ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો વધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ઘસ્ય કિં સત્યકથામસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મુક્તાફળે કરી શું ?
અંધોને મિષ્ટાન્ન પાન શું ? તેમ આંધ-
ળાને દીપો, બેહેરાને ગીત તથા મૂર્ખાને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું ? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ વલિમોજનવૃંદમધ્યે
ગોમાયુમંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરયુથમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગડાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, અંધોના ટોળામાં જાતવાન
ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરુષોમાં વિદ્વાન્ શો-
ભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહવૃંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં ગિરિગહ્વરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પણ નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની શુક્રામાં, જાતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ
પુરુષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્યચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રમોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિરોધી પો-
તાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ જાહેરમાં કહેવાથી
પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
દુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજા તથા શેઠની અકૃપા કહેવાથી પોતાની આલસ-
લણ ખાતે લોકોમાં ખરાબ મત બેસે છે; જેથી કરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણુકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહિણીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાપમાનં ચ
મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

શુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચરિત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેયું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં
નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણુ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની આફલતા જણાય છે, હાંસી થાયછે અને
તે કદી શક્તિ ઉપરાંત ગયું હોય તો પોતાની આંતરે ધણો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ
તથા સ્ત્રીનું આચરણુ ભિન્ન સિવાય ખીન્નને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ
ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ દોષના ઉપર ઊપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને ક્યાંય માન
મળ્યું હોય તે ખીન્નને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડેછે; ને લોકમાં પાછળથી
હાંસિ થાયછે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરમોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોઽપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોઽપિ લઘુતાં
યાતિ સ્વયં પ્રસ્થાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણુ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તોપણુ ગુણી થાયછે, પણુ પોતાના ગુણુ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણુ લઘુતાને પામેછે ॥ ૭૯૯ ॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો નહિ કર્તવ્યો
વહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણુ હોય,
તેમાં વિરમય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક ખીન્નથી સરસ ધણું રત
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાતિલિપ્તાં
સ્વદૈન્યં દર્શયેન્નહિ ।
કાર્ય વિનાન્યગેહેન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું
દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને ખીન્નને ઘર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જણુ કર્યોવિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણુ માલ લેવા અથવા વેચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પો-
તાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ અરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બનરભાવથી
માલ આંછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણું આંછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઈ છતાં પણુ ઉપરથી આડબર રાખવો.
વિષ્ણુશર્મીયે કહ્યું છે કે,

નિર્વિપેનાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા
મહતી ફળા । વિપમસ્તુ ન
ચાપ્યસ્તુ સ્વઘટોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥

વિષ રહિત સર્પે પશુ કૃણુ ચઢાવથી, કા-
રણુ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણ ખ-
ઘટોપ ભયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વે વ્યવહાર લખીને કરવો, અને દોઈનાથી શર-
માઈ વા હક કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની ખીકથી બોલવા ચાલવામાં લગ્નવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેવું મન મનાવવું પડેછે. શુક્રનીતિના ત્રીન્ત અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્મા-
રકં વ્યવહારિણામ્ । ન લેલ્યેન
વિના કુર્યાદ્વધવહારં સદા બુધઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વ્યવહારિયોને લખેલ જેવું ખીલું યાદ ક-
રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા
વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિખણુશર્માયે કહ્યું છે કે,
ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે ભૂરિ નાશયેન્મ-
તિમાન્નરઃ । एतदेवात्र पांडित्यं य-
त्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ ૮૦૪ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પમાટે ઘણાનો નાશ ક-
રવો નહિ, કારણુ આ લોકમાં સ્વલ્પ
કરતાં ઘણાવું રક્ષણુ કરવું એજ પાં-
ડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્ભાવ્યં ગત્વા પश्य
वनस्थलीम् । छिद्यंते सरलास्तत्र
कुब्जास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ ૮૦૫ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે વ-
નમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-
યછે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહેછે ॥ ૮૦૫ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासंग्रह-
णेषु च । आहारे व्यवहारे च
त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ ૮૦૬ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં તે-
મજ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લજાય
નહિ, તે સુખી થાયછે ॥ ૮૦૬ ॥

अवमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा
च पृष्ठतः । स्वार्थं च साधयेद्धी-
मान् स्वार्थभ्रंशो हि मूर्खता ॥ ૮૦૭ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા મા-
નને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો કેમકે,
સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

कचिद्भूमौ शय्या कचिदपि च
पर्यकशयनः कचिच्छाकाहारः
कचिदपि च शाल्योदनखचिः ।
कचित्कंयाधारी कचिदपि च
दिव्यावरधरो मनस्वी कार्यार्थी
न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ૮૦૮ ॥

કોઈઠાણે પૃથિવીપર ને કોઈઠાણે 'પલંગ-
પર શયન, કોઈઠાણે શાક ખાનનો ને કો-
ઈઠાણે મુંદર ભાતનો આહાર અને કોઈ-
ઠાણે શોદડી ને કોઈઠાણે મુંદર વસ્ત્ર મળે,
તોયપણુ કાર્ય સાધનાર ચતુર દુઃખ તથા
સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્યવિના કોઇને ઘેર જવાથી અપમાન થાયછે, ને તે ધરધણીને સહ્ય કે
 ઉછે, વળી ધરધણીને જગ્યાએ વગર તેનીપાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઉઠવું જ
 યછે કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં
 ઠેલો હોવાનેલીધે પારકાને ભોઈ શરમાઈ જાયછે, ને તેના ઉપર અભાવ લાવેછે અને
 તેમ ન કરતાં, જે ધણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડે
 જાય, પણ આખો દિવસ હુકી રહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

एद्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
 चिरात्तद्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
 वालसहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
 एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रह्ला-
 दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
 मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८५९ ॥

“ઓહો ! આવો આવો ! આ આમલે
 બેસો, ઘણું દહાડે કેમ દેખાણુ ! યુ ખ
 ખર છે ? બાળક મહિત કુશળ છો ? ત
 મને ભોઈ હું ખુશી થયો છું,” એ રીતે
 આવેલા સનેહિને જે આદરથી રાજા મે
 તેમને ઘેર સદા મનમાં રાકે ન શખડી
 જતુ યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्पानक्रिया यत्र नालापा
 मधुराक्षराः । गुणदोषकथा नैव
 तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સામે ઉભા થવાની ક્રિયા, મ
 ને ભાષણ તથા શુદ્ધદોષ પૂછવાની રીત
 નથી, એ ધરમા જતુ નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણુકપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टः कोलघुत्वंनयाति॥८११॥
 માટે કહ્યું છે કે,

પારકા ઘરમાં જવાથી કોલ- લઘુતાને પા
 મતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

अतिपरिचयादवज्ञा
 संततगमनादनादरो भवति ।
 मलये भिष्टपुरंध्री
 चंदनतरकाष्ठमिषनं कुरते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરતર
 ગમનથી અનાદર થાયછે, કારણ મલય
 પર્વતમાં રહેલ ભિષ્ટની સ્ત્રી અતિ પરિ
 ચયનેલીધે ચંદન વૃક્ષનાં કાષ્ટને બાળવાનાં
 ઇષ્ટન કરેછે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि शाचरे-
 आन्यथा क्वचित् । गच्छेदनिय-
 मेनैव सर्ववान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરથે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અ-
 ન્યથા કરવાં નહીં, પણ અત પુરમાં તો
 સદા વખત નેમ્યા વગર જતુ ॥ ૮૧૩ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ શારી રીતે થઈ રાકેછે. નિત્ય મનુષ્યને
 અનેક કામ દોષ છે, તે જો પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યા દોષ તો સુખવાઈ જવાય છે,
 ને એકમા મંડ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકસાન થાયછે. કામ નિત્યતાં છે ને તે

દગીપર્યત કરવાનાં હોયછે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખતપર્યત કરવાનો નિયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવામાટે ઠેરવેલો. કેમકે મન વા તનસંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાક લાગવાનો સંભવ છે, ને ઉતારવામાટે દિવસમાં થોડા વખતમુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ દુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોખતમાં કાઢેલો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસનેન ચ મૂર્ખાણાં
નિદ્રયા કલહેન ચ ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શા-
સ્ત્રના વિનોદે કરી ને મૂર્ખને વ્યસન, નિદ્રા
તથા કલહવડે જાયછે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવામાટે કેહેવાનું કારણ એ કે, કદી ધરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાના ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રીએને આડે રસ્તે ઉતરી જવાનો સં-
ભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા
લ્લત્, પ યઃ પાર્શ્વતો વસતિ
તં પરિવેષ્ટ્યંતિ ॥ ૮૧૫ ॥

ધણુંકરી દુષ્ટ રાજ, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા,
ને પાસે હોય તેનેજ વિંધાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દીર્ઘદર્શી સદા ચ સ્યાત્મત્યુત્પન્નમતિઃ
કચિત્ । સાહસી સાલસી ચૈવ ચિર-
કારી ભવેન્નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા ડોઈ ટાણે વ-
ખતસર સુખ આવે તેવા થવું; પણ સા-
હસ કરનાર, આળસુ તથા ઠીઠસૂત્રી થવું
નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ ડોઈ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબા વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણ જો પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂઢા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે ડોઈ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં બીક હોયછે. માટે શુક-
નીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મત્યસં દુર્ગુણાન્નૈવ વક્તું શક્નોતિ
કોપ્યતઃ । સ્વદુર્ગુણાન્સ્વયં
ચાતો વિમૃશેલ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા ડોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતેજ
લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

મુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
પ્રિયવાદિનઃ । અપ્રિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ૮૧૮ ॥

હે રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુષ્ય મુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત વાક્ય કહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે;

મનીપિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈપિણો
હિતૈપિણઃ સન્તિ ન તે મનીપિણઃ ।
સુહૃદ્ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં
યથૌપયં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૮૧૯ ॥

ધણું કરી જે બુદ્ધિમાન હોય તે હિતેચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે બુદ્ધિમાન હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔપય દુર્લભ છે, તેમ બુદ્ધિમાન હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યો વગર કર્યું હોય તો જ્યાં જેવું થટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાર્થ જવાય છે. જેથી આરતું દોર ચતાં લોકમાં હાંસી વા વખતે વિના કારણે કોઈ સાથે ઝગડો થઈ પડે છે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સદા પૂર્વે અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાને મત જણાવવો નહિ, ને વિચાર કરે ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલ નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્દૂલધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃ કથયતિ નિશ્ચિતં સ સ્વલુ વાગ્મી ।
વહુવચનમલ્પસારં
યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિઃસ્વાયલાં વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલવામાં ચતુર બણવો, પણ જે થોડા સારવાળાં બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર બણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યો વગર કરવામાં આવે તો સુંઝાઈ જવાય છે, કાર્ય યથાર્થ શિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા બપડે અને લોકોમાં હાંસી યાય છે. નાટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાફ આવે તે રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય શિદ્ધ કરવું! અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસચકતા વાપરી તેને પાર પાડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વનસ્પતેરપકાનિ ફલાનિ પ્રચિ-
નોતિ યઃ । સ નામ્નોતિ રસં તેભ્યો
વીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૨ ॥

યસ્તુ પક્ષ્મુપાદત્તે કાલે પરિણતં
ફલમ્ । ફલાદ્રસં સ લભતે વી-
જાચ્ચ ફલં પુનઃ ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાધેન રાત્રાં
સુખં વસેત્ । પૂર્વે વયસિ તત્કુ-
ર્યાધેન દૃઢઃ સુખં વસેત્ ॥ ૮૨૪ ॥

‘ વળી આપ્તાક્યનીતિમાં કશું છે કે,

અનાગતવિધાતા ચ પ્રત્યુત્પન્ન-
મતિસ્તથા । દ્વાવેવ સુખયેયેતે દી-
ર્ઘમૂત્રી વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૫ ॥

ઉત્પન્નપદ્માત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ
યાદૃશી । તાદૃશી યદિ પૂર્વં સ્યા-
ત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ વિબ્લુશર્માયે કશું છે કે,

સહસ્રા વિદધીત ન ક્રિયા-
મવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
દૃણુતે હિ વિમૃશ્યકારિણં
ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥ ૮૨૭ ॥

મતિરેવ ચલાત્ ગરીયસી
યદભાવે કરિણામિયં દશા ।
ઇતિ ધોષયતીવ હિંદિમઃ
કરિણો હસ્તિપકાહતઃ કણન્ ॥ ૮૨૮ ॥

જે વનસ્પતિનાં ફળોં તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પક્ષ
થયેલાં ફળને ગ્રહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાંતે ઉંઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું
કે, પૃથ્વ્યભામાં મુખે રહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

‘ ‘ ‘ ‘ ‘

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહોંચાડનાર બને ગુણી થાય છે,
પણ દીર્ઘમૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

મનુષ્યની પદ્માત્તાપ ટાળે જેથી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાજ હોય તો કેમો
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક
પરમ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલુબ્ધી સપાટ પોતાની મેળેજ
વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

વળી “ બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા ” એમ
નંભુ દાશિના માયતે વગાડેલ શબ્દ કરતું
નગાડુ સર્વને નાણુ કરતું હોયતી ! એમ
ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

વહુધા વહુભિઃ સાર્થં ચિંતિતાઃ સુ-
નિરૂપિતાઃ । કયંચિન્ન વિલી-
યન્તે વિદ્વદ્વિનિશ્ચિતા નયાઃ ॥ ૮૨૯ ॥

સુજીર્ણમન્નં સુવિચક્ષણઃ સુતઃ
સુશાસિતા સ્ત્રી નૃપતિઃ સુસેવિતઃ ।
સુચિન્ત્ય ચોક્તં સુવિચાર્ય યત્કૃતં
સુદીર્ઘકાલેऽપિ ન યાતિ વિક્રિયામ્ ૮૩૦

વળી ભર્તૃહરિયે કશું છે કે,

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યજાતં
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પંઢિતેન ।
અતિરમ્ભસકૃતાનાં કર્મણામાવિપત્તેર્ભવતિ
હૃદયદાહી શલ્યતુલ્યો વિપાકઃ ॥ ૮૩૧ ॥

તેમ માથ કવિયે કશું છે કે,

સમય એવ કરોતિ વલાવલં
પ્રણિગદન્ત ઇતીવ શરીરિણામ્ ।
શરદિ હંસરવાઃ પરુપીકૃત-
સ્વરમયૂરમયૂરમણીયતામ્ ॥ ૮૩૨ ॥

વળી કશું છે કે,

આપરિતોપાદ્વિદુષાં ન સાધુ મન્યે
પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ । વલવદપિ શિ-
ક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યયં ચેતઃ ॥ ૮૩૩ ॥

સુહૃદ્વિરાઘૈરસકૃદ્વિચારિતં
સ્વયં ચ બુદ્ધ્યા પ્રવિચારિતં પુનઃ ।
કરોતિ કાર્યં સ્વલ્લ યઃ સ બુદ્ધિમાન્
સ એવ સૌલ્યં વહુધા સમશ્રુતે ॥ ૮૩૪ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આજસ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ થાયછે, વા તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કશું છે કે,

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય
કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સારી રીતે પચેલું અન્ન, સુવિચક્ષણ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી
બાલેલુ તથા જે સારી રીતે વિચારી ક-
રેલું હોય, તે સર્વે લાભે કાળે પણ વિકાર
પામતાં નથી ॥ ૮૩૦ ॥

પડિતે ગુણવાળાં વા ગુણરહિત કાર્યસમુ-
દાયને કરતાં, યજ્ઞથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરવો; કેમકે આતિ ઉતાવળે કરેલા ક-
ર્મનો પરિણામ વિપત્તિપર્યંત હૃદયને દાહ
કરનાર શલ્ય સરખો થાયછે ॥ ૮૩૧ ॥

શરીરધારીને સમયજી બવાબલ કરેછે,
એમ જાણે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્
ઋતુમાં હસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવા માડ્યા ॥ ૮૩૨ ॥

વિદ્વાનોના સતોષપર્યંત કોઈ પણ પ્રયોગનું
વિજ્ઞાન હુ યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે
શીખેલાનુ ચિત્ત બળવાન છે, તોપણ પોતા
ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

જે આત્મ મિત્ર સાથે વારવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવટે વિચાર કરી કાર્ય
કરેછે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું કરી
સુખને પામેછે ॥ ૮૩૪ ॥

પદ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા ભયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૫ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે નિદ્રા, મુસ્તિ,
ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ
છદોષ ત્યાગ કરવા ॥ ૮૩૫ ॥

પદ્દેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યાઃ
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નમ્ર્યા સમા ધૃતિઃ ॥ ૮૩૬ ॥

પણ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
મ્ર્યા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણ કયા-
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયત્ર-
સાધ્યમત્રાદરઃ કંઈતિ કૃત્યમુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્ પ્રમત્તમ-
નસઃ પરિતાપદુઃખં આપત્તમસં-
ગમુલભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૭ ॥

“આ યત્ન વિના બની શકે એવું અલ્પ
કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં
આદર શું કરવો?” એમ ધારી કાર્યની
ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા,
આપત્તસંગ છે મુલભ જેમાં એવાં પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૭ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મુગ્ધાક્ષાર્યમંત્રઃ સ્વાત્કુર્વન્મુલ્લેચ
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષેત
ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૮ ॥

કાર્ય તથા મનમુખાને સારી રીતે શ્રુત
રાખવા, આપત્ ટાળે મુંઝાવું નહીં, પણ
યથાશક્તિ કાર્ય કરે જવું; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૮ ॥

કારણ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનમુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ
પણ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણ કાર્ય સિદ્ધ થયા પહેલાં તેને બહાર
પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિદ્વંસ થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો લો-
કમાં હાંસી થાયછે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે
આણીક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૃઢં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૯ ॥

મનવડે ધારેલું કાર્ય વાણીવડે પ્રકાશ કરવું
નહીં, પણ વિચારથી છાતું રાખવું ને કાર્ય
કરે જવું ॥ ૮૩૯ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે પણ કહ્યું છે કે,

અંભસા મિથ્યતે સેતુસ્તથા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશૂન્યાદ્મિથ્યતે સ્નેહો
વાર્ગિભિથ્યત કાતરઃ ॥ ૮૪૦ ॥

જળથી પાજ, શ્રુતે રાખ્યા વગર વિચાર,
આડીથી સ્નેહ તથા વાણીવડે બીકલુ લે-
દાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરભેલા કામમાં વિદ્ય આવતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાનો કડપ ઓછો થાયછે, ને કામ વણુસી જવાનો સભવ રહે છે; માટે આપત્સર્ભયે ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મુલં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાલાભૌ મરણં જીવિતં ચ ।
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તત્સાદીરો ન ચ હૃપ્યેન્ન શોચેત્ ॥ ૮૪૧ ॥

મુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અકાલ
તથા અવધું મરણું, એ સર્વે ક્રમે કરી
પ્રાપ્ત થાયછે, માટે પર્યાયાન હવે તથા
શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દુઘોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદ્વિનશ્યેત્ ॥ ૮૪૨ ॥

જે આપતને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પા-
મતો નથી, પણ સાવધાન, યદ્ય ઉદ્યોગ કરે
જાયછે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન
કરેછે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્તિ નાશ
પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસગરજાવલિમાં કહ્યું છે કે,

હિનોપિ રોહતિ તસ્થન્દ્રઃ ક્ષીણો-
ઽપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્પ્યંતે ન લોકેઽસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે
છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ
પામે છે, એમ વિચાર કરનાર સમજનો
એક પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્વિદ્વદ્ગોષ્ઠી કચિદપિ મુરમ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીણાવાદઃ કચિ-
દપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્પા રામા કચિદપિ જરા-
ર્જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિપમયઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સસારમાં ક્યાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, ક્યાંક
મહિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, ક્યાંક
ત્રિણુનો નાદ, ક્યાંક હાહા કરી રૂદન,
ક્યાંક મનોહર સ્ત્રી, ને ક્યાંક જસએ કરી
જર્જરિત થયેલાં સરીર દેખાય છે, તે ઉ-
પરથી શું એ સસાર અમૃતમય છે કે વિ-
પમય છે, તે હું જાણતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિબુધસર્ભયે કહ્યું છે કે,

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેઽપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાચિદ્વતિમામુયાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેઽપિ ચ પોતમંગે
સાંયાત્રિકી વાંછતિ તર્હિમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણે પણ
મુસાકર તરવા ધીરજ છે, તેમ મનુષ્યે
વિપત્તિ સમયે પણ ધૈર્ય ધોરણું નહીં,
કેમકે ધીરજથી કદાચિત્ તે ગતિમે પા-
મે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવદ્વયેષુ મેતવ્યં યાવદ્વયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્તવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

મુલમાપતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ મુલ્લાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

આરમ્ભેત્સલ્પમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રા
મ્ભવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતધિયઃ
સ્તિષ્ઠંતિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરંભસ્પ્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

આરમ્ભ્યતે ન સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારમ્ભ્ય વિગ્રમવિહતા વિરંમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રેઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રમ્ભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરોણાગત કરવાથી લોકમાં ધણા મિત્ર થાય છે,
ને ગુલામ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વેર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરોણા-
ગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સખધી, મિત્ર, ભતિલો, પરભતિલો વા પરોણો ઘેર
આવે, તો તે પરોણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ! કહ્યું છે કે,

ગૃહાગતં હુદ્રમપિ યથાર્થં
પૂજંયેત્સદા । અરાવપ્પુ-
ચિતં કાર્યમાતિર્થ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાત્યંતં વિશ્વસત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ભ્રાતરં માર્યામ-
માત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

ત્યાંમુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંમુધી
ખીલીવું, પણ તેને આવ્યું નતલી નિઃશંક
અર્થ ટાળવાના ઉપાય કરવા ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં મુખવા દુઃખ ધીરજથી સે-
વવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે કર્યાં કરે છે ॥ ૮૪૭ ॥

અગ જન ઈચ્છાથી સ્વલ્પ કાર્યનો આરભ
કરે, ને પછી તેમાં વિચ્છેદ થાય છે, પણ
બુદ્ધિમાને જન મોટા કાર્યનો આરભ કરે છે,
ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

કાર્યનો આરભ ન કરવો, એ બુદ્ધિનું પ્રથમ
લક્ષણ છે, ને આરભેલા કાર્યને પાર પા-
ડવું, એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

વિદ્વંતા ભયથી અધમ જન કાર્યનો આ-
રભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો
આરભ કરી વિદ્વં નટે તો વચમાંજ વિરામ
પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આ-
રભ કરી વિદ્વં વારવાર આવે તોપણ તેને
પુરું કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

સદા ઘેર આવેલા હુદ્રનો પણ જેવો ઘટે
તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર
આવે તો તેની પરોણાગત કરવી ॥ ૮૫૧ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાણી, અમાત્ય, અ-
ધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વામુખો પણ અતિ-
વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણુ જેના ઉપર ધણો વિશ્વાસ હોય, તેપણુ કોઈ સમય દગો કરેછે; એમ પૂર્વના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાયછે. વિષ્ણુસર્માંયે કહ્યું છે કે,

નચિનાં ચ નદીનાં ચ શૃંગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૫૩ ॥

નખ તથા શિંગણવાળાં પ્રાણિ, નદી, શસ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૮૫૩ ॥

ન યસ્ય ચેષ્ટિતં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસેત્પ્રાણો
યદીચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૮૫૪ ॥

જો પોતાનું શ્રેય ઈચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં આચરણુ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જણાય તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

પ્રણયાદુપકારાદ્વા યો વિશ્વસિતિ
શત્રુષુ । સપુત્ર ઇવ દૃષ્ટાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૮૫૫ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ વિશ્વાસ કરેછે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગેછે ॥ ૮૫૫ ॥

અપરાધો ન મેસ્તીતિ નૈતદ્વિશ્વાસ-
કારણમ્ । વિદ્યતે હિ નૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૫૬ ॥

“મારો કઈ અપરાધ નથી,” એમ ધારતું વિશ્વાસ કરવાનું કારણુ નથી, કેમકે ગુણુવાનને પણ કૂર મનુષ્યો તરફથી ભય થાયછે ॥ ૮૫૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુસ્વાવહા ॥ ૮૫૭ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણુ વિના અતિ આદર થાય ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ થાયછે ॥ ૮૫૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્ઞા ક્ષારં નીતં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
મિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૫૮ ॥

ધણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખાઈ પાણી નિર્મળ, દણી વિવેકી તથા ધૂતારા મિર્કું બોલનારા હોયછે ॥ ૮૫૮ ॥

દયાત્સાધુર્યદિ નિજપદે દુર્જ-
નાય પ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંછમાનઃ સ્વયં સઃ ।
તસ્માદેયો વિપુલમતિભિર્નાવકા-
શોઽધમાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્રૂપ-
તિરિતિ શ્રૂયતે વાક્યતોઽત્ર ॥ ૮૫૯ ॥

સાધુ પુરૂષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતેજ તેના સ્થાનની ઈચ્છા કરી તેનો નાશ કરેછે, માટે મોટી મતિવાળાએ નીચ મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેતું નહિ, કારણુ જાર પુરૂષ પણ ધરનો ધણી થઈ પડે છે, એમ લોકમાં વાક્યથી સભાગાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવૃત્તિવ્યાધિશોકાર્તાનનુવર્તેત
શક્તિતઃ । કદાપિ નોગ્રદંઢઃ સ્વા-
ત્કદ્દુભાષણતત્પરઃ ॥ ૮૬૦ ॥

અવૃત્તિ, વ્યાધિ તથા શોકે કરી પીડાય-
લાને શક્તિ મુજબ મદદ કરવી; ને કયા-
રેય પાતુ કદુ ભાષણમાં તત્પર તથા ઉ-
ગ્રદંડી થવું નહિ ॥ ૮૬૦ ॥

ભાર્યા પુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કદુવાક્યા-
ત્મદંઢતઃ । પગવોઽપિ વશં યાંતિ
દાનંથ મૃદુભાષણઃ ॥ ૮૬૧ ॥

કેમકે કદુ વાક્ય તથા ઉગ્રદંડી ભાર્યા
તથા પુત્ર પણ ઉદ્વેગ પામેછે, ને, દાન
તથા મૃદુ ભાષણે કરી પશુ પણ વશ
થાયછે ॥ ૮૬૧ ॥

પોતાની શક્તિપ્રમાણે પરોપકાર કરવાથી લોકમાં વશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય
છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અતરાત્મા પ્રસન્ન થાયછે. અને ઈશ્વર સ-
ર્વાર્થાભી હોવાથી એજ તેનું પૂજન ભારે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

યેન કેન પ્રકારેણ યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્માશ્સ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૬૨ ॥

જુદ્ધિમાને હરકોઈ રૂપ પ્રકારે કરી કોઈ
પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ
ઈશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૬૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ચાહં ક્ષણમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । ઇતિ મત્તા દાનધર્મો
યથેષ્ટૌ તુ સમાચરેત્ ॥ ૮૬૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, માફે આયુષ્
ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન
ધર્મે આચરવાં ॥ ૮૬૩ ॥

કારણ વિશ્વરૂપીયે કહ્યું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવેલ્લોકે યાવદ્દાનં
મદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દૃષ્ટ્વા
પરિત્યજતિ માતરમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

લોકમાં ત્યાંમુખી કંઈ પણ દેવાય ત્યાંમુખી
પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વાછડે કૃધના ક્ષ-
યને જોઈ માતાને મૂકી દે છે ॥ ૮૬૪ ॥

પદ્ય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સઘઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૬૫ ॥

તત્કાળ વિચારસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય
જે, કેમકે જેના પ્રભાવથી સત્રુ પણ ત-
રત મિત્ર થાયછે ॥ ૮૬૫ ॥

પણ કુલાઈ જઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાનનું નહીં; કારણ શુકનીતિના ત્રીજા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડત્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ લો-
ભથી નિરસ્કાર થાયછે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેનો સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો
હોય, તો તેને ઉગ્ર દડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાણે અનર્થ થવાનો
સંભવ છે. કેમકે જેને ઉગ્ર દડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે
કદી પોંદોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ
આવે નુકસાન કરે છે. માટે આયતાંમુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દડ કરવો પડે
તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સામ્રૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો બુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોર્યઃ પટોલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં કાલ્યા
માણ્યે દડ કરવો નહિ, કેમકે જે સા
કરથી પિત્ત રામે તો કડવા પટોલની જ-
ર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેપાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતં કૃત્વા દંડયેત્પૂજયેચ વા ॥ ૮૬૮ ॥

એકના અપરાધમાટે ખીલને દડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાતરી કરી, ઘટે તો
દડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપેક્ષેત પ્રનષ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુ-
પાહરેત્ । પરદ્રવ્યં ક્ષુદ્રમપિ
નાદત્તં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું, તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે
પ્રાપ્ત થયું તેને ગ્રહણ કરવું, પણ કોઈ
કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યાવિના
લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સતાપ થતાં શરીર ક્ષીણ થાયછે અને નિત્યના કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ ય-
થાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે, પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી મે-
ળવાની નથી. માટે એજ અર્થમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતેરપિ
જલ્પનમ્ । શ્વાદન્ન ગચ્છેદ્ધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના ખૂંધે પોતે
કરેલ, કદી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત ભા-
ષણ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ ખીલની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ધણીની રત્નવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી કરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આચર્ય
જાય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પેઠું; પરદારનિરી-
ક્ષણેડપ્યંથઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સ ભવતિ સર્વમિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દ્યુયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજઃ
કાર્યો ન વૈ કચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઈશ્વરનો ગુનેગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વાતર્થોમાં હોવાથી
મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલા પાપ-પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેડપ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મૈવ જ્ઞાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિરાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી
ફેરવવી નહિ, ને કોઈ કાળે રાજા તથા
મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ॥ ૮૭૨ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડા કાર્યમાં પણ
ખોટા સોગન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

વળી શ્રી મહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્વેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વેત્તિ ભૂતાત્મા
યથૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણતું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ ભૂતનો
આત્મા અર્થાત્મિ ઈશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવાં-
જસા વદેત્ । સત્યેન પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષ્યતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કેહેવું, કેમ કે સત્ય-
વડે તે પોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાય છે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજા શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા
ધરે છે. માટે કલ્પતરૂં ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માદ્ધસીભવતિ વનવ-
દ્દેરિષ્ વનં નિદાનં દુઃખાનાં
યદવનિરુહાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્યાચ્છાયાડતપ ઇવ તપઃ-
સંયમકથા કયંચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિષત્તે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલવડે વનની પેઠે યશ ભ-
રમરૂં થાય છે, જે વૃક્ષનાં કારણે જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
ધાનેવિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંય-
મની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ॥ ૮૭૬ ॥

તેમ જેનો અમલ ચાલતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકે છે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે? વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યગ્નિસ્તસ્કરો
વાલયાચકૌ । પરદુઃખં ન જા-
નંતિ હાષ્ટમો ગ્રામકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, બા-
ળક, યાત્રક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પા-
રકું દુઃખ જાણુતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં ઘૂતકારે ચ સત્ત્વં
સર્પે ક્ષાન્તિર્યૌવને કામશાંતિઃ ।
છીવે ધૈર્યં મદ્યપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જીગારીમાં સત્યતા,
સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ,
બીકણુમાં ધૈર્ય, મદિરા પિતારમાં તત્ત્વ-
ચિન્તા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે
જેયાં વા સાંભળ્યાં ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમયો પરિચિંતનીય-
મારાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શાસ્ત્રે નૃપે ચ યુવતૌ હિ કુતઃ સ્થિરસમ્ ૮૭૯

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી
વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા
પણ રાક્ષા રાખવા યોગ્ય અને પાસે ર-
હેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,
કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિ-
રપણું ક્યાંથી ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાપત્યોશ્ચ પિત્રોશ્ચ भ्रात्रोश्च
સ્વામિभृत्ययोः । भगिन्योर्मित्रयो-
र्मदं न कुर्याद्दुःखशिष्ययोः ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ
આકર, બહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો
અંકે-અંકે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિઃ-
શુ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરે છે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ये वै भेदनीलास्तु सकामा निरुपाः
शठाः । ये पापा इति विख्याताः
संवासे परिगर्हिताः ॥ ૮૮૧ ॥

જો ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ
તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે રા-
ખવામાં નિહેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંબંધી વિચાર વગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે. (વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવઘૃષ્ણંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।
ઉપજાપવિદાં ચ કર્ણજાપૈઃ
કિમુ ચેતાંસિ મૃદૂનિ માનવાનામ્ ॥૮૮૨॥

કોમળ જળવેડે પણ ખનન થયેલાં પર્વ-
તાનાં સ્થળ ધસાઈ જાયછે, તે ભેદ પા-
ડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ
ચિત્ત ભેદાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કંઈ વ્યાવહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે
તેમને એકકાં યવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ ભેદ પડવાનાં કારણને પરસ્પરે
ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે ભેદ પાડનાર મનુષ્યનું લોપાણુ પ્રસિદ્ધ થઈ
જાય છે. જેથી તે બંનેના તિરસ્કારમાં આવી તેમના ધરથી દૂર થાયછે, અને તે
સંબંધિયો તે પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વ્રંથનાનિ સ્વલ્પ સંતિ વહૂનિ પ્રેમરજ્જુદ-
ઢવંથનમેવ । દારુભેદનિપુણોઽપિ પદંત્રિ-
નિષ્ક્રિયો ભવતિ પંકજકોશે ॥ ૮૮૩ ॥

બંધન ઘણું હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દૃઢ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું ભેદ-
વામાં ચતુર છતાં પણ કમળકોશમાં નિ-
ષ્ક્રિય થાયછે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુહૃદં ભ્રાતરં વંધુમુપચર્યાત્સદા-
ત્મવત્ । ન મધ્યાદ્દર્શનં ભાષાશા-
લિનોઃ સ્થિતયોરપિ ॥ ૮૮૪ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવાઅનેજે જણું ઉભી વાત કરતા
હોય તેની વચ્ચમાંથી જનું નહિ ॥ ૮૮૪ ॥

કારણ સુહૃદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવ-
વાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, તે કોઈ પણ મોટું
કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વહૂનાં ચૈવ સત્વાનાં સમવાયો
રિપુંજયઃ । વર્ષધારાધરો મે-
ઘસ્તુર્ગૈરપિ નિવાર્યતે ॥ ૮૮૫ ॥

જેમ વૃણુસમુદાયે ફરી વર્ષોદની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા
પ્રાણીને સમુદાય શત્રુને જીતનાર થા-
યછે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

સંહતિઃ શ્રેયસી પુંસાં સ્વકુલૈરલ્પ-
કૈરપિ । તુષેણાપિ પરિત્યક્તા ન
પ્રોહંતિ તંડુલાઃ ॥ ૮૮૬ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દૃઢ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ શેતરાથી જીદ કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંગતિઃ કાર્-
યસાધિકા । તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્વ-
ધ્યંતે મત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

વળી વિદુરનીતિમા કહ્યું છે કે,

ન વૈ ભિન્ના જાતુ ચરંતિ ધર્મ
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ ભિન્નાઃ ।
ન વૈ ભિન્ના ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ ભિન્નાઃ પ્રજ્ઞમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ બે જાણુ વાંત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બન્ને વાત કરતાં અટકે છે,
ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કાલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિ કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥ ૮૮૯ ॥

અહીં વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી
થાય છે, કારણ દોરડાંપ થયેલા તુણે કરી
મદોન્મત્ત હસ્તિ બધાય છે ॥ ૮૮૭ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા કથારેય ધર્મ આચ-
રતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શા-
ન્તિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

હે ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં આવતો
નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયે-
લાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિ-
માન ધરતો નથી તથા બે વાત કરતા હોય
ત્યા ત્રીજો થતો નથી તો મૂર્ખ શુ કામી ॥ ૮૮૯ ॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિ પિતરિ
ગૃહે નાર્જિતા येन विद्या नाना-
धान्योपधीनां सति निजवि-
भवे संग्रहं यो न कुर्यात् ।
दित्वा भार्यां सुशीलां रतिमिह कु-
रते भर्तृभृत्यां च दास्यां चाण्या
वैराभिलाषी समयमतिजडो वक्ति
राजन्वगोयम् ॥ ८९० ॥

હવે કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાવેશનં શાસ્ત્રચિ-
તનમ્ । વૈશ્યાદિસંગતિં વિદ્વન્મૈત્રીં
કુર્યાદતન્નિતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

હે રાજા, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી થ-
રમા બાપ છતે જેણે વિદ્યા સપાદન ન કરી,
પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારના
ધાન્ય તથા ઓપવિનો સંગ્રહ નથી કરતો,
જે પોતાની સુશીલ ભાર્યોને છોડી વિધવા
દાસીમાં પ્રીતિ કરે છે, જે વાણીવે વૈર ઈ-
ચ્છનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય,
તેને આ પક્ષે મૂર્ખ કહે છે ॥ ૮૯૦ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં
જડુ, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયાની સંગત
તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરનાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાય છે. જેમ ઘરમાં બેગી રહે-
નાર મનુષ્ય ઈર્ષ્યાવાદારિક વિવેક જાણી શકતુ નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવાગમન

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તણને સુધરે છે, તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં યતા લાભ અલાભને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકેછે; અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાયછે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ बहुविधभाषावेपादि येन
न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीठे तस्य
फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ૮૯૨ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે,
દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યા
નહિ, તેના જન્મનું ફલ બ્યર્થ છે ॥૮૯૨॥

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नामोति
मानवः सम्यक् । यावद्व्रजति न
भूमौ देशादेशांतरं हृष्टः ॥ ૮૯૩ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને પૃથિવીમાં
એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાં-
સુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીતે
પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा
सारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ૮૯૪ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
બાપનો કુવો છે, એમ કહેનારા હલકા
પુરુષો ખાંડે જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વશુણાદશીમાં કહ્યું છે કે,

आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जा-
ययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामन-
नुसरणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः ।
गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूप-
कूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवन-
चरितं किं सुखं चोपभुंक्ते ॥ ૮૯૫ ॥

ગરીબાઈ તથા અતિ પરિચયથી સ્ત્રિયે ઉ-
પેક્ષા કરેલો પુરુષ, રાજાદિ મહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી બધાથી બિચે છે, ને ઘ-
રમાંજ રહેતાં કુવાના કાચબા સરખા
ધર્મવાળો તે આજસુ, કુમતિ, પૃથિવીમાં
યતાં ચરિત્રને શું જાણે? ને સુખ શું
ભોગવે? ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो
वधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति
दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૮૯૬ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી બીજું સુખ
જોતા ધરમાંજ સુઈરહે, તે દરિદ્ર થાયછે ૮૯૬

માટે આશ્ચર્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देશે न सम्मानो न वृत्तिर्न
च बांधवः । न च विद्यागमोप्य-
स्ति वासं तत्र न कारयेत् ॥ ૮૯૭ ॥

જે દેશમાં સન્માન, વૃત્તિકા, બાંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં વાસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

ખવાથી જાણી શકે છે. ચેરી તથા હાઈ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કોઈ કોઈ
ગરમાં રહેનાર મનુષ્યનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત જાણી શકાય
છાથેના અવકાશમાં યના આપે છે, ને વિવિધ વિષયપર ભાષણ સાંભળવાથી નાના પ્રકા-
રણી શકે છે; અને પોષક છે કે,

દેશાંતરેષુ વહુવિધા / દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
ન જ્ઞાતમ્ । યયપિ ન ભવ-
નિર્વપતીકારઃ ॥ ૯૦૩ ॥
ફાલં જન્મનો

રાજસભામાં જવું ને રાજના કાર્યભારિને
મળતા રહેવું, તેથી કઠી ધન ન મળે તો-
પણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાય છે ॥ ૯૦૩ ॥

૧ સભા કેવી બેઠાંજી તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વિયાં વિસભા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા
માનવઃ ન તે યે ન વદંતિ ધર્મમ્ ।
ભૂમૌ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
યસ્ય ન તદ્યચ્છલેનામ્બુપેતમ્ ॥ ૯૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે
ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં
સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે
કરી યુક્ત હોય તે સત્ય નહિ ॥ ૯૦૪ ॥

તે જોવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને
તમાવણુ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજનિ મહતાં મવ્યે
વિસુધવરાણાં સમાગમે નિત્યમ્ ।
સાધ્યસદ્વિપિતહૃદયો
વાકપટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૯૦૫ ॥

રૂપ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજ પાસે,
બોલાઓની મધ્યમાં તથા ઘેરુ વિદ્વાનોના
સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરુષ
પણ ભયથી દ્રવિત હૃદયવાળો ચર્ચ બી-
કણ બને છે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કયમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિસુધગમિતાયામ્ । યેન ન સુભા-
પિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાવૃત્તેઃ ૯૦૬

જે મનુષ્યે સુભાપિતરૂપ આશ્રિત સુખમાં
વૃત્તિપર્યંત આખું નથી, તે આ લોકમાં
વિદ્વાનોની સભાનેવિષે કેમ જાશે ॥ ૯૦૬ ॥

• વળી કહ્યું છે કે,

ચિત્તં ચાપિ સુભાપિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદા શુભાન્યસ્ય સુભા-
પિતં સ્વહ મનઃ શ્રોતું પુનર્વાંછતિ ।
અજ્ઞાન જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તું સમર્થો ભવેત્કર્તવ્યો હિ સુભા-
પિતસ્ય મનુર્જૈરાવશ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૯૦૭ ॥

પોતાનું ખેદ પામેલું મન સર્વદા સુભા-
પિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાપિત
સાંભળી કરી સાંભળવા ઇચ્છે છે અને
અજ્ઞાન તથા જ્ઞાનને પણ સુભાપિત-
વડે વશ કરવા સમર્થ થાય છે, માટે
મનુષ્યોએ અવશ્ય સુભાપિતનો સંગ્રહ
કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઈનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણું કહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાઈ દેખાડવા કોઈ સાથે પણ ખીજ ભાષામાં બોલવું ઈત્યાદિ. શુકનીતિના નિબંધ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ મુહ્યેન મિથતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેઽપિ ચ ધીમતા ॥ ૧૦૮ ॥

જણે કરી મિત્ર લબ્ધ, ભેદ પામે તથા
ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુ-
દ્ધિમાને વિનોદ સમય બોલવું નહિ ॥૧૦૮॥

વદેદ્દદ્વાનુકૂલં યત્ર વાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશમગતસ્તત્સ્ત્રીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૧૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારેય બાળક સરખું બોલવું નહિ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
ભેડું નહિ ॥ ૧૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કં-
ઈને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યં શાસ્ત્રાપ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવો ॥૧૧૦॥

વળી બ્યાપારિ તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે,
લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ત સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાપ્રવેશો
વ્યાપ્યારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ચાતુર્યમૂલાનિ ભવંતિ પંચ ॥ ૧૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, બ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વે શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
ચતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૧૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાજો નાનુકૃતિ કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્યચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્વચાલ-
વ્યાગ્રચોરેષુ ચ પ્રવાધિતુમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજ તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકની બરોબરી કરવી નહિ, અને સર્વ
તથા વ્યાગ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને
બાધ કરવાસાડ એકલા જવું નહિ ॥૧૧૨॥

વ્યવહારમાં ધરસંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી
અધિયાતા રાજ અથવા શ્રીમંતની બરાબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં
કોઈની હવેલી ભેઈ પોતાનું હુપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાયછે. માટે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વવાંછયા । પરિસીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ નૃપોપમઃ ॥ ૧૧૩ ॥

જે પોતાની આવક જોયા વગર ઉતાવળે
ઈચ્છાપ્રમાણે ખરચ રાખે, તે કદી ગળ
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને જરી
ક્ષીણ થાયછે ॥ ૮૧૩ ॥

તેમ ચાર વ્યાધાદિને પકડવાસારૂં એકલુ જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર
સખથી ગુસ્સાન થવાનો સભવ છે. માટે ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्भद्रभी रणः ॥ ૧૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૮૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीयाद्भुरुमप्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्भुनायकम् ॥ ૧૧૫ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાયી વડી
લને પણ મારવો, કોઈને કષ્ટયામાં સહાય
થકુ નહિ અર્થાત્ વડાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૮૧૫ ॥

કારણ આતતાયીને હણવાથી તથા જરૂર પડતા જોનાની સાથે તેના થવાથી કર્
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો હરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ ખુર
કરના ચહાતા નથી શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अयिदो गरदधैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
पङ् विद्यादाततायिनः ॥ ૧૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, ઝેર આપનાર,
શસ્ત્રવડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજન-
નાર, જમીન દાખનાર તથા સ્ત્રીને લઈ જ
નાર, એ છ આતતાયી જાણવા ॥ ૮૧૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ૧૧૭ ॥

જેનેવિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્યપ્રત્યે તેવી રીતે વર્તેડુ,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરલતાથી વર્તેડુ ॥ ૮૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું છે કે,

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जन
स्तिरस्किया लभते । निवसन्नंतर्दा-
रुणि लघ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ૧૧૮ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકમાં તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલ્લધન કરાય છે,
પણ પ્રગ્નનયિત ઉલ્લધન કરાતો નથી ॥ ૮૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્થ
ભવંતિ માયાવિષુ ચે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિવ્રંતિ શઠાસ્તથાવિથા
ન સંવૃતાંગં નિશિતા ઇવેપવઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રેરે કોકિલ મા ભજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંબકપિહિતે ચાન્ત્રે ॥ ૧૨૦ ॥

જે કપટીપ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ
ભુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે
કવચ વિનાના ઉઘાડા અગવાળાને તીક્ષ્ણ
બાણની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને
તદ્વચમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૯ ॥

હું કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કઈક પચમ
રાગ ગા, જો એમ નહિ કરીશ, તો કા-
ગસમૂહેકરી દંકાયલા આ આમ વૃક્ષમાં
તુને કોણુ જાણુશે ॥ ૯૨૦ ॥

તેમ કોઈના કલ્યાણમાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને
નુકશાન થાયછે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાયછે. વળી જે ધણાનું પાલન કરનાર
હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ધણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણુ તેના
અવિત ઉપર ધણા મનુષ્યોની અવિકાનો આધાર હોયછે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વપત્રૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
ન નામિમંગે હરયો વહંતિ ॥ ૧૨૧ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે ગર્વ
યત્ને કરી રક્ષણુ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે
તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો ના-
શિના ભાંગવાથી આરા વહન કરી શ
કતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુદ્ધીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સદારમૌઢપુત્રાં દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિભજેત્પિતા । સદારા ભ્રાતરઃ
મૌઢા વિભજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

કલ્યાણને ઈચ્છનાર પિતાયે પરણેલા પ્રૌઢ
પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને
પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓયે
પરસ્પરે સમજુ જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણુ પિતાયે, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુણ્યને વિભાગ કરી આપવાથી
અથવા પિતાના અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ પરસ્પરે ગમજુ, વિભાગ કરી
લેવાથી કુટુંબમાં કંટાળે થવાનો સભવ રહેતો નથી. પણ પિતાયે પુત્રોને ભાગ વાટી
આપતા પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદા કાઢી લેવો. કારણુ કહ્યું છે કે,

ન પુનાયત્તૈર્મશ્વર્યં સર્વં કુર્યાદ્ય
પંડિતઃ । પુનાર્પિતમમૃત્વોઽમૂ-
ન્નૃતરાષ્ટ્રત્વોપમઃ ॥ ૧૨૩ ॥

ભુદ્ધિમાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વા-
ધીન કરી દેવું નહિ, કારણુ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા
પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણુ કરવાથી
તદ્દુષ્ટ તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાયછે. યથાપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઈઓમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, તેથી એદેજ વાતમાં તેઓ વહે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; તેના નિરંતરપણાથી ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાયછે. આભાક્યનીતિમાં કશું છે કે,

एकौदरसमुद्भूता द्वेकनक्षत्रसं-
भवाः । न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंदकाः ॥ ९२४ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કશું છે કે,

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्-
रुजने रतः । पुरुषो योपितां
यावन्न शृणोति वचो रदः ॥ ९२५ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ९२६ ॥

વળી કશું છે કે,

न स्त्रीजितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रशोकोद्वेगश्च
जीवं जायानितोऽत्यजन् ॥ ९२७ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બોરડીના કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૯૨૪ ॥

ત્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન મુખવાળો તથા શુદ્ધજનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૯૨૫ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય માનેછે ॥ ૯૨૬ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઈ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થઈ, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દશ-રથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો॥૯૨૭॥

માટે કલાપ્રમાણે ઘ્રોષપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઈઓએ સંપથી રેહેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકલા રહેલા વાસણની પેઠે ભાઈઓને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ જાળવવામાટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન લુલી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટાવડે ભુદા પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી લુલી પાડેલી ધૂળની પેઠે ઘોડો કાળ ગયા. પછી મળી જવું, પણ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટા કાઢી ભુદા દેખાડેલા પરચરની પેઠે કદી ભુદાઈ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ બોલાઈ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળી કરવો. કેમકે હર કોઈ માટે રોજગાર થોડી પુંજીએ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હીમત આવતી નથી.

વળી કંઈ ધધામા નુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી, પણ ને ભાઈથો પોતપોતાની પુંજવડે છુટો છુટો ધધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ધસાઈ જાય છે. તેમ જો બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાભવ પામતા નથી, પણ ને છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક ભાઈ પોતપોતાનો ધધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરતર સપ રહે તે રીતે ધરમાં જે વડીલ હોય તેને તાણે રેહેવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीपैर्गोभिः
सुवालकैः । भात्येकनायकं
नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ૧૨૮ ॥

એન નાયકવાળુ ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા,
ગાય તથા સારા બાળકવડે શોભેછે, પણ
બહુ નાયકવાળુ શોભતું નથી ॥ ૧૨૮ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-
डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-
मिच्छन्ति तद्वृन्दमवसीदति ॥ ૧૨૯ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને
ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઇચ્છે,
તે સમુદાય ખેદ પામેછે ॥ ૧૨૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तस्मिन्-
धनपुस्तकम् । कृतं चेष्टभ्य-
ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ૧૩૦ ॥

તરૂણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન
કરવાં, અને કદી કશી ને દૈવથી પાછાં
મળે, તો ભ્રષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ
મળેછે ॥ ૧૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કહ્યાપ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહેછે એ સિવાય બીજી તરેહથી પણ પરાધીનપણું દુષકારક છે. આણું ક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु
कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-
जानः शीघ्रं नश्येत्त्यसंशयम् ॥ ૧૩૧ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી
તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ
નાશ પામે, એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૩૧ ॥

आलस्योपहता विद्या परहस्तग-
ताः स्त्रियः । अल्पवीजं हतं सेनं
हतं सैन्यमनायकम् ॥ ૧૩૨ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી
સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળુ ફોત્ર તથા નાયક-
બિનાતું સૈન્ય નાશ પામેછે ॥ ૧૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च
परसंगता । ससर्पे च गृहे वासः
कथं स्यात्तस्य निर्द्वेतिः ॥ ૧૩૩ ॥

જેતું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

पल्लवग्राहि पाण्डित्यं कयक्रीता
रतिस्तया । भोजनं च परा-
धीनं तिस्रः पुंसां विद्वन्नाः ॥ ૧૩૪ ॥

પાતરાંની પેઠે બધેથી થોડું થોડું એકદું
કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાવિન ભોજન, એ ત્રણ
પુરુષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

भानवधर्मशास्त्रना चोथा अध्यायमां पणु कथुं छे के,

सर्वे परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं
सुखम् । एतद्विद्यात्समासेन ल-
क्षणं सुखदुःसयोः ॥ ૧૩૫ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ બાણકું ॥ ૯૩૫ ॥

वणी कथुं छे के,

कष्टं खलु मूर्खत्वं कष्टं खलु सर्वदा
च दारिद्र्यम् । कष्टादपि कष्टतरं
परगृहवासः परान्नं च ॥ ૧૩૬ ॥

મૂર્ખપણું તથા હંમેશ દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે
ને પારકે ઘર રહેલું તથા પારકું અન્ન
ખાતું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कूटेन व्यवहारं तु वृत्तिलोपं न
कस्यचित् । कुर्यान्न चित्तयैत्कस्य
मनसाप्यहितं कचित् ॥ ૧૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિનો
લોપ ન કરવો, ને મનવટે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણુ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિનો
લોપ કરવાથી જગતમાં નિન્દાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાયછે. માટે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

“આ મારો ને આ પારકો” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિત્તાવાળાની હોયછે, પણ
ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

अयं निजः परो वेति गणना लघु-
चेतसाम् । उदारचरितानां तु
वसुधैव कुटुंबकम् ॥ ૧૩૮ ॥

નિર્ગુણેષ્વપિ સત્ત્વેષુ દયાં કુર્વેતિ
સાધવઃ । નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં
ચન્દ્રશ્ચાંદાલવેશ્મનિ ॥ ૧૩૯ ॥

સત્પુરુષ નિર્જુલ પ્રાણિયોવિષે પણ દયા
કરેછે; દેમકે ચંદ્ર ચાંદાલના ધરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

૧૮૦ નાનના ૨ સ્ત્રી.

વળી આણકથનીતિમા કહ્યું છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્યસ્ય ભૂપતે । ગૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનનિર્બંધનમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણશ્યતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૧૫૩ ॥

અધોધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
નોપચીયતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યંતઃ
સર્વં એવ દરિદ્રતિ ॥ ૧૫૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાચ
પરિહીણમ્ । પ્રમદેવ હિ વૃદ્ધપતિ નેચ્છત્યુ-
પગૃહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૧૫૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ । સંતોષો ભિસ્ત્વં પદ્
વ્યાઘાતા મહત્તસ્ય ॥ ૧૫૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુર્વેનરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । રૂપસ્ય ગ્વનિતા યદ્વત્મા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૧૫૭ ॥

ન દૈવમિતિ સંચિન્ત્ય ત્યજેદુદ્યો-
ગમાત્મનઃ । અનુદ્યોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાણમર્હતિ ॥ ૧૫૮ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજી વયમાં
ધન તથા ત્રીજી વયમાં પુણ્ય, સપાદન ન
કર્તા, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૧૫૧ ॥

હે રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણ ધનનો દાસ છે, કારણ ગૌરવ તથા
લાઘવનું મૂળ કંમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૧૫૨ ॥

જ્યારે પુરૂષ નિર્ધન થાયછે, ત્યારે તેના
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન જાનિત અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામેછે ॥૧૫૩॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે ભાસતો નથી, અને પો-
તાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
ભાસે છે ॥ ૧૫૪ ॥

ધધા વગરના, આળસુ, દેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાક્રમથી લીનને, વૃદ્ધ પતિને
પ્રમદાની જેઠે લક્ષ્મી કોટતી નથી ॥ ૧૫૫ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રીસેવા, રોગ, જન્મભૂમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેતું, અતોષ તથા બીક
છુપછુ, એ છ મોટાઈના નિરોધી છે ॥૧૫૬॥

કુરો ખોદનાર તથા કોટ ચાખનાગની જેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મ કરીજ નીચે ઉતર
અરેછે ॥ ૧૫૭ ॥

દૈવપર ભરોશો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડ્યો નહિ કેમકે ઉદ્યોગવિના કોઈપણ, ૧
તલભાષી તેજ પામતા ચોખ્ય યતો નથી ૧૫૮

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીર્દેવેન દેયમિતિ કા
પુરુષા વર્દતિ । દૈવં નિહત્ય
કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા યન્ને કૃતે
યદિ ન સિદ્ધ્યતિ કોડત્ર દોષઃ ॥ ૧૬૧ ॥

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્રતઃ । ન સ્વયં દેવમાદત્તે પુરુષા-
ર્યમપેક્ષતે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધ્યન્તિ કાર્યાણિ ન
મનોરથઃ । કાતરા ઇતિ જલ્પન્તિ
યદ્વાવ્યં તદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘસૂત્રં
ક્રિયાવિધિશ્ચ વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
સૂરં કૃતશ્ચ દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥ ૧૬૨ ॥

વિપમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંડિતઃ ॥ ૧૬૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદ્ધૈસ્તપ્તસુત્સૃજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૧૬૪ ॥

પશ્ય દૈવચશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેડપિ ભોજનમ્ । હસ્તોદ્યમં
વિના વક્ત્રે પ્રવિશેન્ન કથંચન ॥ ૧૬૫ ॥

યથા હોકેન ચક્રેણ ન રથસ્ય
ગતિર્ભવેત્ । एवं પુરુષકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધ્યતિ ॥ ૧૬૬ ॥

પુરુષમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાયછે, ને કુત્સિત્ પુરુષો દૈવ દેશે જોમ
કહેછે; માટે દેવને છોડી કંઈ પણ ખામી
રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ મુજબ
ઉદ્યોગ કરે અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં સ-
મય દોષ જાણવો ॥ ૧૬૦ ॥

કાગડાએ બેસતું ને તાલકલ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડા-
રને જોઈ, દૈવ પોતે શ્રદ્ધા કરી શકતું
નથી, પણ પુરુષાર્થને ઈચ્છેછે ॥ ૧૬૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાયછે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણુ મનુષ્ય જે
ભાવી હશે તે થશે, એમ કહેછે ॥ ૧૬૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આળસરહિત, ક્રિયાની વિવિ
જાણનાર, નિર્ઘેસની, થર, ક્યાં ઉપકારને
જાણનાર તથા, દૃઢ મેત્રી રાખનારની પાસે,
રહેલા વારતે લક્ષ્મી પોતે જાયછે ॥ ૧૬૨ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દેવને
નિંદેછે, પણ પોતાના કર્મ દોષને જાણુ-
તો નથી ॥ ૧૬૩ ॥

સર્વ કર્મને વિગ્રહી વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા લાયક છે, માટે તે છોડી શુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ॥ ૧૬૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવચશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદ્યમ સિવાય
કોઈ રીતે મુખમાં પેસતું નથી, તે જો ॥ ૧૬૫ ॥

જેમ એક ચાક્રે કરી રથની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગવિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી ॥ ૧૬૬ ॥

ન સ્વલ્પમન્યધ્યવસાયમીરોઃ
કરોતિ વિજ્ઞાનવિધિર્ણુનં હિ ।
અન્યસ્ય કિં હસ્તતલસ્થિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૧૬૭ ॥

વળી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રાક્કર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવેતિ
નિશ્ચિતમ્ । તદોપદેશા વ્યર્થાઃ
સ્યુઃ કાર્યાકાર્યપ્રવોચકાઃ ॥ ૧૬૮ ॥

ધીમંતો વંચચરિતા મન્યંતે પૌરુષં
મહત્ । અશક્તાઃ પૌરુષં કર્તુ
હીવા દૈવમુપાસતે ॥ ૧૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાત્માનમવમન્યેત
પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।
આમૃત્યોઃ શ્રિયમન્વિચ્છે-
ન્નૈનામન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૧૭૦ ॥

આરમેતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃ શ્રાંતઃ
પુનઃ પુનઃ । કર્માણ્યારમમાણં
હિ પુરુષં શ્રીર્નિપેવતે ॥ ૧૭૧ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

વિહાય પૌરુષં યો હિ દૈવમેવા-
ઽવલંબતે । પ્રાસાદસિદ્ધવત્તસ્ય
મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠંતિ વાયસાઃ ॥ ૧૭૨ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

યથ્થ દિષ્ટપરો લોકે યથ્થાપિ હઠ-
વાદિકઃ । હમાવપિ શઠાવેતૌ
કર્મબુદ્ધિઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭૩ ॥

મેહેનતથી કાયરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અલ્પ પણુ ગુણુ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આધ્યાનાના હાથમાં રહેલો દીવો થું
તેને પદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૧૬૭ ॥

દૈવવશથી સર્વ થાયછે, એમ જે નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બેધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૧૬૮ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક અસ્તિત્વવાળા બુ-
દ્ધિમાન, ઉદ્યોગને મોટો માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાયર, દેવને
માને છે ॥ ૧૬૯ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો,
“હું મદ ભાગ્ય છું,” એમ માની પો-
તાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણુ મરતાં-
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૧૭૦ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણુ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે ॥ ૧૭૧ ॥

જે ઉદ્યોગને મૂકી, દૈવનોજ આશ્રય કરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા બેસે છે ॥ ૧૭૨ ॥

લોકમાં જે દેવનેજ માનનાર તથા હઠ-
વાદી છે, એ બંને શક, ને ઉદ્યોગ બુ-
દ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૧૭૩ ॥

યો દિ દિષ્ટમુપાસીનો નિર્વિષેષ્ટઃ
મુત્રં શયેત્ । અવસીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૯૭૪ ॥

માટે જે દેવને માગી કંઈ પણ ઉદ્યોગ
કર્ષાવિના ધરમાં મુખે મુઈ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની
પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

દેગ્રકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંત્યમી । સર્વે એવ જગદ્રાવા
જયત્યધિકયત્રવાન્ ॥ ૯૭૫ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાયછે, તેમાં અધિક યત્નવાન છતે
છે ॥ ૯૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સૃજ્ય સ્થિતા દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થે કામં ચ
નાશયંત્યાત્મવિદ્વિપઃ ॥ ૯૭૬ ॥

જે ચોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરોશો
રાખી બેસેછે, તે આત્મદ્વેષી ધર્મ, અર્થ
તથા કામને નાશ કરેછે ॥ ૯૭૬ ॥

મોક્તા વૃષ્યતિ નામોક્તાં
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં નૃણામ્ ॥ ૯૭૭ ॥

જમનાર વૃક્ષ થાયછે, નહિ જમનાર
યતો નથી, ચાલનાર ભયછે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલેછે,
નહિ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ હેખા-
યછે ॥ ૯૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાઘતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યયેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૯૭૮ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગે કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામેછે,
માટે જેમ ઈચ્છામાં આવે તેમ કર ॥ ૯૭૮ ॥

દૈવમેવેદ્ ચેત્કર્ત્વું પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । જ્ઞાનદાનાસનોચારા-
ન્દૈવમેવ કરિષ્યતિ ॥ ૯૭૯ ॥

આ લોકમાં દેવજ જે કર્તા હોય તો પુરુષ
ચેષ્ટાવડે શું? કારણ જ્ઞાન, દાન, આરાન
તથા ઉચ્ચાર પણ દેવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

કિંવા શાસ્ત્રોપદેશેન મૂકોડયં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે તુ દૈવેન કિં કસ્યે-
હોપદિશ્યતે ॥ ૯૮૦ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું? કે-
મકે આ મુંગા પુરુષને પણ દૈવજ રસ્તો બ-
તાવશે, માટે કોઈને ઉપદેશ શું કરવો ॥ ૯૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેજીવતિ સં-
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૧ ॥

દૈવ બળુનારા નેપિયોયે જેની ઘણી આ-
યુષ્ નિર્ણય કરી હોય, તે જે માયું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ બળુધું ॥ ૯૮૧ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણીતં પાંડિત્યં યસ્ય
રાઘવ । અનધ્યાપિત એવાસૌ તજ્ઞ-
ચ્છેદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૨ ॥

માટે કહું છે કે,

ઉદ્યમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ । પડેતે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૯૮૩ ॥

નિઃસ્વો વાદિ સહસં વાદિ સહસી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિં વાંછતિ કોટી-
શોડઙ્ગં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૯૮૪ ॥

ગચ્છત્પિપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોડપિ
પાદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં કહું છે કે,

યથાશક્તિ ચિકીર્ષેતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વેતે । ન કિચિદવમન્યંતે નરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ જોઈ ગ્રથના વનપર્વમાં કહું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમતે નાંતર્વસતિ
કર્મણામ્ । અહ્યંચ્ચક્રાલો વશ્યા-
ત્મા સર્વે પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઈને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોક-
કર્માં આપડીતિ થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં દશવર્ષાણિ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂ-
લં ચ વિનશ્યતિ ॥ ૯૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દેવસાચે જેવું પાંડિત્ય
નિર્ણય કરું હોય, તે ભણુબ્યાપિના જો પં-
ડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ બાણુવું ॥ ૯૮૨ ॥

ઉદ્યમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પ-
રાક્રમ, એ છ બ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહા-
યકારિ થાય છે ॥ ૯૮૩ ॥

નિર્ધન હનરને, હનરવાળો લાખને, લ-
ખપતિ કોટિને તથા કોડપતિ અજ્ઞને
નિત્ય સ્વભાવથી ઈચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

ચાલતી કીડીની પક્તિ સમુદ્રને પણ તરે,
પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ
ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઈચ્છે,
ને કરેછે, પણ પોતાના આત્માને કઈતિ-
રસ્કાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મનો આરંભ
કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત ફાટ
જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પં-
ડિત કહેવાય છે ॥ ૯૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ ર-
હેછે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળ-
સહિત નાશ પામે છે ॥ ૯૮૮ ॥

ત્રિભિર્વર્ષેત્ત્રિભિર્માસૈત્રિભિઃ પક્ષૈ-
ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્કટૈઃ પાપપુ-
ણ્યૈરિદૈવ ફલમશ્નુતે ॥ ૯૮૯ ॥

૧ળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વા નમૃષુ વા ન ચેદાત્મનિ
પશ્યતિ । ફલંતિ પાપપુણ્યાનિ
યથાશુક્તમિવોદરમ્ ॥ ૯૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રવ્યે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંયં દદાતિ પરમેશ્વરો વંદમ્ ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાનીરૂપ બે પ્રકારનાં ફલ હોવાથી, કોઈ યાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરા રૂપં હરતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાણાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હ્રિયં કામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યયા ન શૌર્યેણ ધનેનાભિ-
જનેન ચ । ન વલેન પ્રમત્તઃ સ્યાચ્ચા-
ત્તિમાની કદાચન ॥ ૯૯૩ ॥

કારણ વિજ્ઞાનશીર્ષ્યે કહ્યું છે કે,

ધનવાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં ગતવિમ્બો વિપાદમુપયાસિ
કરનિદિતકંદુકસમાઃ
પાતોત્પાતા મનુષ્યાણામ્ ॥ ૯૯૪ ॥

મનુષ્ય અત્યંત પાપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે લોગવે છે॥૯૮૯॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય ને પેતાની હિંદગીમાં
ન લોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૌ-
ત્રનેવિષે, ઉદરને યથા આધેવાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥

શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા
વિશ્વાશુનેવિષે ને પાપ આચરે છે, તે
બોદી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને ધરમેશ્વર દંડ
આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અધર્માઈ ધર્મોચરણને, ક્રોધ શીલાને, ની-
ચની સેવા શીલને, કામ લગ્નને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, આકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્નત તથા અભિમાનિ થવું
નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

તને “ધનવાન હું” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન યતાં ખેદ કેમ પામે છે ? માટે
મનુષ્યની ચડતી પડતી હાથે ઉલાળેલા
દડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

અન્નચ્છાયા ચલપ્રીતિર્નવસસ્યાનિ
યોષિતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવનાનિ ધનાનિ ચ ॥ ૯૯૫ ॥

અનિત્યં યૌવનં રૂપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुखे-
त्तत्र न पंडितः ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસગરત્નાવધીમા કહ્યું છે કે,

દિવ્યમાન્નરસં પીત્વા ન ગર્વં યાતિ
કોકિલઃ । પીત્વા કર્દમપાનીયં
મેકો મકમકાયતે ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જોને ધન મળ્યું તેણે બેઠેથી જઈ કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહિ, ગરીબોને રન્તડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી યઈ પોતાનો લાગ સાથે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

આપદ્વતં હસસિ કિં દ્રવિણાંધમૂઢ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિ-
મત્ર ચિન્તમ્ । एतान्प्रपश्यसि घटा-
ञ्जलयंत्रचक्रे रिक्ता भवंति भरिता
भरिताश्च रिक्ताः ॥ ૯૯૮ ॥

મા સં તાત વલે સ્થિતા વાધિષ્ઠા
દુર્વલં જનમ્ । ન હિ દુર્વલદગ્ધાનાં
કાલે કિંચિત્પરોહતિ ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

વૃણાનિ નોન્મૂલયતિ પ્રમંજનો
મૃદૂનિ નીચૈઃ પ્રણતાનિ સર્વશઃ ।
સમુન્નતાનેવ તરુન્પ્રવાધતે
મહાન્ મહત્યેવ કરોતિ વિરુમ્ ॥ ૧૦૦૦ ॥

ક્ષતે પ્રદારા નિપતંત્યમીક્ષ્ણં ધનક્ષયે
ગચ્છતિ સર્વતઃ શ્રીઃ । આપત્સુ વૈરાણિ
સમુલ્લસંતિ છિદ્રેષ્વનર્યાં વહુલીભવતિ ॥ ૧ ॥

વાદળાની છાયા, ખવની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વ થોડો કાળ
ભોગવવાના છે ॥ ૯૮૫ ॥

યૌવન, રૂપ, હવિત, દ્રવ્યસમય, એશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવત છે,
માટે તેમા પડિત મોહ પામતો નથી ૯૮૬

કોકિલ પક્ષી આપ્પાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ
કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી
પીને ગાછ રહે છે ॥ ૯૮૭ ॥

હે દ્રવ્યે કરી અધ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાસિ કેમ કરે છે ? કારણ લક્ષ્મી
સ્થિર રહેતી નથી, એમા આશ્ચર્ય શું છે ?
આ જળયત્રના ચક્રમા બાધેલા ઘટોને
જો ? ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા
બને છે ॥ ૯૮૮ ॥

હે તાત, તુ બળમા રહી દુર્ગુણ જનને હે-
રાન મ કર, કેમકે દુર્બલોએ બાળી નાખેલાતુ
કઈ પણ કાળે કરી ઉગતુ નથી ॥ ૯૮૯ ॥

તુફાની વાયુ, ચામેરથી નમતા કોમળ
નીચા તુણને મૂળમાથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ઘણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ બાધ
કરેછે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ પરા-
ક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

વાગ્યામા વારવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા
માટે તો લક્ષ્મી ચામેરથી જાયછે, અને
આપતિમા વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુકરી
છિદ્રનેવિષે બહુ અનર્થ થાયછે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીઢનાય ।
સલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતદ્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

ખજની વિદ્યા વાદ કરવાસાથે, લક્ષ્મી
મદ કરવામાટે, અને શક્તિ પારકાને
પીડા કરવા વાસ્તે યાયછે, પણ એથી
ઉલટી સત્પુષ્પની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે,
લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ પા-
રકાના રક્ષણમાટે છે ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોખત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢે મીઠું બોલે
છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી,
ને જેતું ખાતા હોય તેતુંજ બગાડવામાં તત્પર થાયછે. માટે તેમની સોખત ન કર-
તાં તેમને દૂરથીજ નમસ્કાર કરવા. આણુકંપનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
નિદ્વાગ્રે હૃદિ હાલાહલં વિપમ્ ॥ ૩ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ
તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી, કે-
મકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ,
પણ હૃદયમાં હજાહજા વિપ હોય છે ॥ ૩ ॥

તક્ષકસ્ય વિપં દંતૈ મસિકાયા
વિપં શિરઃ । ઘૃશ્વિકસ્ય વિપં
પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિપમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વી-
છિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં
વિપ હોય છે ॥ ૪ ॥

દક્ષમાનાઃ સ્મૃતીત્રેણ નીચાઃ
પરયશોશિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગંતું તતો નિંદાં પ્રકુર્વતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશસ્વિ તીક્ષ્ણ અગ્નિએ કરી બ-
ળેના દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત
હોવાથી નિંદા કરે છે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રથમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મુલમસાલના-
ત્પૂર્વં મુદમસાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ મુદપ્રક્ષાલન કર્યો પછી સુખ ધોવું
તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સજ્જનને પછી
નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

શુણિનાં ગણેષુ સત્સ્વપિ પિથુન-
જનો દોષમાત્રમાદત્તે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંટકૌષમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો
હૃદ કાંટાના સમુદાયને ખાયછે, તેમ
દુર્જન શુણિના શુણુ છતે પણ માત્ર દો-
ષને ગ્રહણ કરેછે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્પમાત્રાણિ પરલિદ્રાણિ
પશ્યતિ । આત્મનો વિલ્વમા-
ત્રાણિ પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્વ જોવડાં છિદ્ર જુએ
છે, પણ પોતાનાં બિધી ફળ જોવડાં છિ-
દ્રને દેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ વાલુકાનિકરઃ । અન્યસ્મા-
લ્લવ્યપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ॥૧॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિતોઽપિ પયસા ધ્રુજગો ન વચ્ય-
સ્તત્પાલકાનપિ નિહંતિ ઘલેન સિહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તદનિષ્ઠકારી
વિશ્વાસલેશ ઇહ નૈવ યુર્ધૈર્વિધેયઃ ॥૧૦॥

પ્રાક્પાદયોઃ પતતિ શ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરુપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકઃ
સર્વં કરોતિ મશકસ્ય ચલચ્ચરિત્રમ્ ॥૧૧॥

જાડ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ
દંભઃ શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।
તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુક્તરતા વક્તૃય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્સુગુણિનાં યો દુર્જનૈર્નાકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરલાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિઘ્નયા વિમલયાપ્યલંકૃતો
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કથન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીતતાં ગતઃ
કેવલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

ચલનાં કંટકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયા । ઉપાનદ્યુચ્ચખંગો વા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ધણુ
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

દૂધ પાઈ મોટા કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેયોએ ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અહિતકારી થાય છે,
માટે તેનો યુદ્ધિમાને આ લોકમાં લેશ-
માત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ પગમાં પડે છે, પછી પીકતુ માર
ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કડક વિ-
ચિત્ર શુણુશુણુ કરે છે, અને છિદ્ર ભેદીને
શકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ ક-
રે છે, એ રીતતુ મચ્છરતુ સર્વ ચરિત્ર દુ-
ર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દભ, પવિત્રમાં કપટ, શરપીરમાં નિર્દયતા,
મુનિમાં મતિહિનતા, પ્રિય બોલનારમાં
હીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલનારમાં વા-
ચાળપણુ તથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણે છે,
એ રીતે શુણીને જેવો શુણુ છે કે જેને
દુર્જને અકિત કર્યો નથી ॥ ૧૨ ॥

નિર્ભય વિધાવડે પણ શોભિતો દેાઇ
દુર્જન સભામાં મ હોજો ! કેમકે તે વિ-
પરીતપણુને પામેલો સાક્ષર જગતમાં કે-
વળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

માટે સમજાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન
તથા જટકની, કાતો ભેડાવડે મુખ ભા-
ગણુ વા દુરથીજ ત્યાગ કરેલો, એ બે પ્ર-
કારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરસિ નિહિતોઽપિ નિત્યં
યત્રાદપિ સેવિતો बहुलैः ।
તરુણીકચ ઇવ નીચઃ
કૌટિલ્યં નૈવ વિજઘાતિ ॥ ૧૬ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કશું છે કે,

અકરુણતમકારણવિગ્રહઃ
પરધને પરયોપિતિ ચ સ્પૃહા ।
મુજનબંધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસંતોષવિહિ-
તશ્ચીનામ્ । લુબ્ધકધીવરપિથુના નિ-
ષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમ કલ્પતરુમાં કશું છે કે,

મુજનાનામપિ હૃદયં પિથુનપરિષ્વંગલિ-
સમિદ્ ભવતિ । પવનઃ પરાગવાહી ર-
થ્યાદુ વહન્નજસ્વલો ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સ્વલના-
મતીવ નિપુણા ધીઃ । તિમિરે હિ કૌશિ-
કાનાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે દ્વષ્ટિઃ ॥ ૧૯ ॥

અહો પ્રકૃતિસાદૃશ્યં શ્લેષ્મણો દુર્જ-
નસ્ય ચ । મધુરૈઃ કોપમાયાતિ તિ-
ક્તકેનૈવ શામ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અતિરમણીયે કાર્યે પિથુનોઽન્વેષ-
યતિ દૂષણાન્વેવ । અતિરમણીયે વ-
પુપિ વ્રણમિવ હિ મહિકાનિકરઃ ॥ ૨૧ ॥

વળી તરુણીના ચોટલાની પેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા યત્નવડે
ધન્ય રહેતો સેવ્યો હોય, તોયપણુ તે
કૃત્રિમતા મૂકતો નથી ॥ ૧૬ ॥

નિર્દયતા, સહેજમાં કણ્ઠગ્રાસ, પરધન તથા
પરશ્રીમાં ઇચ્છા અને મુજન તથા બંધુ-
જનની અદેખાઈ, એ ધણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, જળ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કંઈ કારણુ ન મળતાં પણ પા-
રાધી, દીમર તથા દુર્જન વૈરી થાયછે ॥૧૭॥

આ લોકમાં સજ્જનનું તદ્દય પણ દુર્જન-
ના સંગથી લેવાય છે, કેમકે પુષ્પ રજ-
ને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવા-
ળો થાયછે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મધીન કામ કરવામાં દુર્જનની યુક્તિ
અતિ નિપુણ થાયછે; કેમકે ધુવડની દૃષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન ભાસે છે? કારણુ શ્લેષ્મ તથા ધણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોષે, ને કલ્પા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સ-
મુદાય વ્રણને ગોતે છે, તેમ અતિ રમણીય
કાર્યવિષયે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા-
માટે દુર્જન હોયજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

ગુણગણગુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજટિત મદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ધણુ શુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ ક્યા-
રેય શુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોબતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજા દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઇશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશ્રીમ તથા ગાંજ વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
કરજ પડે છે, જેનું પરિણામ ભુકુ હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી યાદવો નાગ પામ્યા છે
ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં કલેજને નુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોપમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુપ્યતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી મણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાન શ્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ મ
તુષ્ઠ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च विचिहेतो-
र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेद्या श्मशानघटिका इव वर्जनीया॥ ૨૪॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘરાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेद्या मूपिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सर्गते परमक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, જીલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને લક્ષ કરનાર છે ॥ ૨૫ ॥

વળી દેક કરવાવિષે જીનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हिनस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
हि विकलया बुद्ध्या । कामपते
चागम्यां सावसं मधपानमत्तः सन् ॥ ૨૬ ॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ મર્ચ નાગ
કરેછે, વિકળ યથેલી જુદ્ધિવડે નિર્વા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયયોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
દ્ધાનિ મયં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે ધ્રાંતિર્જાયેત મધપાનાત્
ધ્રાંતિ ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃતા દુર્ગતિં યાંતિ મૃદા-
સ્તસ્માન્મયં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ઘોડીવિધે બિદુરનીતિમાં કશું છે કે,

દ્યૂતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યૂતં ન
સેવેત હાસ્યાર્યમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । મુહુદ્વથ પરિત્યા-
ગત્તયો દોષાઃ સયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

૫૫૧ કશું છે કે,

આહારઃ કલહઃ કંદર્પચૂતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાચુ વિવર્દિતે ॥ ૩૧ ॥

આટલે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પરતું નહીં, કેમકે એક પણ હલકી પગલી ઉતરાય તો ૫૫૧ કોઈ પણ રીતનો વિચાર રહેતો નથી. કોઈએ ભિક્ષુકને બેઈ પૂછ્યું કે,

મિત્રો કંથા શલ્યા તૈ નહિ
શ્વપ્રિવધે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાં-
સ્તે વૈ મથોપદંત્રાઃ પિવસિ
મધુ સમં વેશ્યયા યાસિ વેશ્યામ્ ।
દત્તાંડગ્નિ મૂર્ધ્વરીણાં તથા કિમ્
રિપવો ભિત્તિમેત્તાડસિ ચેપાં
ચોરોડસિ દ્યૂતહેતોસ્તયિ સક-
લમિદં નાડસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

ધેત્રહા, પડીજતું તથા જેમ તેમ બોલતું,
એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મધપાન દે-
ખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં ધ્રાંતિ થાયછે, ને
ચિત્ત ધ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ
કરેછે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને
પામેછે, આટલે મધપાન કરતુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-
યતો છે, આટલે બુદ્ધિમાને હાસ્યાર્ય પણ
તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

પારકા દ્રવ્યતું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા
મિત્રનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય પમા-
રનારા છે ॥ ૩૦ ॥

આહાર, કલ્હો, અંજવાળ, જુગારાદિ વ્ય-
સન, આળસ, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા, રોવ-
વાથી ૫૫૧ છે ॥ ૩૧ ॥

હે ભિક્ષુક, શું આ તારી શિયળ થયેલી
ગોઢી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકર-
વાની જાળ; ત્યારે શું તું માછલાં ખાય
છે? તો કે મધ સહિત; ત્યારે શું તું મધ
પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું
વેશ્યા પાસે જાયછે? તો કે શત્રુના માથા-
પર પગ ચૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે?
તો કે જેના ઘરમાં આતર પાડે છું તે;
ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા-
આટલે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો
કે બધું થયા પછી વિચાર કેવો ॥ ૩૨ ॥

ગુણગણશુંફિતકાવ્યે મૃગયતિ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ધણુ ગુણવાળા કા-
વ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ ક્યા-
રેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોબતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, ભુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે ખીજત દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઇશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશીમ તથા ગાંજ વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે. ધન ખુટી જતાં ભુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
ફરજ પડે છે, જેનું પરિણામ ભુંડું હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી યાદવો નાશ પામ્યા છે
ને ભુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં કલેબળને મુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

હારહીરકહિરણ્યભૂષણૈ-
સ્તોપમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી ।
પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-
રેવ તુપ્પતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાન સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મયુક્ત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ મ-
તુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च विचहेतो-
विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन
वेश्या स्मशानघटिका इव वर्जनीया॥૨૪॥

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

मक्षिका मशको वेश्या मूपिको
याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-
श्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ ૨૫ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, અડંગો લ-
ગાવી લેનાર ચાચક, ભુલખી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષ કરનાર છે ॥૨૫॥

વળી કેકે કરવાવિષે અનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हि नस्ति सर्वं मिथ्या प्रलपति
दि विकल्पा बुद्ध्या । कामयते
चागम्यां सावहं मधपानमत्तः सन्॥૨૬॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ
કરેછે, વિકલ્પ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર ધાય તે રીતે અ-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વિનાપ્યથંવીરઃ સ્પૃશતિ વહુમાનો-
ન્નતિપદં સમાયુક્તોપ્યયૈઃ પરિભવ-
પદં યાતિ કૃપણઃ ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
સ્યતે સદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કશું છે કે,

ઇમતુરગરથૈઃ પ્રયાંતિ મૃઢા
ધનરહિતા વિવુધાઃ પ્રયાંતિ પદ્મધામ્ ।
ગિરિશિખરગતાઽપિ કાકપંક્તિઃ
પુલિનગતૈર્ન સમત્વમેતિ હંસૈઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્વયોત્તો ધ્યોતતે તાવધ્યાવન્નોદયતે
શશી । ડદિતે તુ સહસ્રાંશૌ ન
સ્વયોત્તો ન ચંદ્રમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રૂક્ષં વપુર્ન ચ વિલોચનહારિ રૂપં
ન શ્રોત્રયોઃ સુખદમારદિતં કદાપિ ।
ઇત્યં ન સાધુ યદિ કિંચિદિદં ચ સાધુ
તુચ્છે રતિઃ કરમશીઘ્રગતિશ્ચ તે યત્ ॥ ૪૩ ॥

અનસિ સીદતિ સૈકતવર્ત્મનિ
મંચુરભારભરસપિતોદકે ।
ગુરુમરોદ્ધરણોદુરકંધરં
સ્મરતિ સારથિરેપ ધુરંધરમ્ ॥ ૪૪ ॥

યયપિ સ્વદિરારણ્યે ગુપ્તો વસતીહ ચંપ-
કો વૃક્ષઃ । તદપિ ચ પરિમલમતુલં દિશિ
દિશિ કથયેત્સમીરણસ્તસ્ય ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
ઉંચી પદ્ધતિને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ આણે, ને સ-
ત્યુચ્ચો વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લા-
યક છે ॥ ૪૦ ॥

કઠી ધન મળી જવાથી મૂઢ જન હાથિ,
ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે આણે, તો
પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

ન્યાંમુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
મુધી આગિયો કીરો પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
નથી ॥ ૪૨ ॥

હે ઉંઠ, તારું શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
ણગમતું, અને ગાંઠરતું સદા કર્ણકંઠાર,
એ રીતે તારામાં કંઈ સાફ નથી, પણ જે
કંઈ હોય તો તારી કંઠકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાફ છે ॥ ૪૩ ॥

ન્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુચી જાય,
ને પણા વજનદાર ભારંથી પાણીમાં ઉ-
તારી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉંચે ઉપાડી
બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જેકે આ લોકમાં ચંપાતું ઝાડ, જેર વૃ-
ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
તેના અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશા દિશામાં
કહેતો ફરેછે ॥ ૪૫ ॥

માટે દુર્લભના સગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરતર સન્નનોની સોચત રાખી ચુણી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માને છે, તથાપિ તેમાં ને સહચુણુ ન હોય, તો તે સભામાં શોભતો નથી, ને કંઈ ભાષણ કરવું હોય તો તેનાથી થઈ શકતું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકોમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્પૃહણીયઃ સ્યાન્
રૂપેણ યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદેયં પુષ્પં કાંતમપિ કચિત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવાનની સૌ ઇચ્છા કરેછે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના મુંદર પુષ્પને પણ ક્યારેય કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી ॥૩૩॥

સ જીવતિ ગુણા यस્ય यस્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ એવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ રહિતવું એવડું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈસ્ત્તમતાં યાતિ નોઞૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્યોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલો કાગડો શું ગરુડ થઈ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હસ્તિમાત્રોઽકુશો દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રગ્ણયતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિસ્તેજો यस્ય વિરા-
જતે સ વલવાન્સ્થૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥૩૬॥

સ્થૂલશરીરવાળો હાથિ પણ અકુશને વશ છે, તે શું અકુશ હાથિ જેવડો છે? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અધાર નાશ પામે છે, તે શું અધારા જેવડો દીપ છે? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણમાં શું વિ-
આસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્મણે કહ્યું કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો નાસ્તિ શ્લઘ્ય-
સ્ત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે ઇન્દ્રોઽપિ દુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

જ્યાં વિદ્વાન નથી, ત્યાં અસ્પૃશ્યદ્વિવાલો પણ વખણાય છે, કારણ વૃક્ષવિનાના દેશમાં ઐન્દ્ર પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥૩૭॥

યજ્ઞીવ્યતે જ્ઞાનમપિ પ્રયિતં મનુષ્ય-
વિજ્ઞાનશૌર્યવિભવાયગુણઃ સમેતમ્ ।
તન્નામ જીવિતમિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવતિ ચિરાય વર્લિં ચ મુંક્તે ॥૩૮॥

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા ગ્રેષ્ઠ ગુણોસહિત શક્તિમાત્ર પણ જે પ્રતિજ્ઞ પહોં આપ, તેનેજ યુક્ત પુરૂષો આ લોકમાં એવડું કહેછે; કારણ ધણો કાળ તો કાગડા પણ એવે ને બચી આવે ॥૩૮॥

વિનાપ્યથંવીરઃ સ્પૃશતિ बहुमानो-
 ज्ञतिपदं समायुक्तोप्यर्थैः परिभव-
 पदं याति कृपणः ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
 સ્યતે સદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
 રક્ષ્યઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

इभतुरगरथैः प्रयांति मूढा
 धनरहिता विबुधाः प्रयांति पद्मचाम् ।
 गिरिशिखरगताऽपि काकपंक्तिः
 पुलिनगतैर्न समत्वमेति हंसैः ॥ ૪૧ ॥

खद्योतो द्योतते तावद्यावन्नोदयते
 शशी । उदिते तु सहस्रांशौ न
 खद्योतो न चंद्रमाः ॥ ૪૨ ॥

રૂક્ષં વપુર્ન ચ વિલોચનહારિ રૂપં
 ન શ્રોત્રયોઃ સુખદમારદિતં કદાપિ ।
 इत्थं न साधु यदि किंचिदिदं च साधु
 तुच्छे रतिः करमशीघ्रगतिश्च ते यत् ॥ ૪૩ ॥

अनसि सीदति सैकतवर्त्मनि
 प्रचुरभारभरक्षपितोदके ।
 गुरुभरोद्धरणोद्धुरकंधरं
 सरति सारथिरेप धुरंधरम् ॥ ૪૪ ॥

યથાપિ સ્વદિરારણ્યે ગુપ્તો વસતીહ ચંપ-
 કો દૃક્ષઃ । તદપિ ચ પરિમલમતુલં દિશિ
 दिशि कथयेत्समीरणस्तस्य ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
 ઉંચી પદ્ધતિને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
 છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ ચાલે, ને સ-
 ત્યુચ્ચે વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
 રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા લા-
 યક છે ॥ ૪૦ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઢ જન હાથિ,
 ઘોડા તથા રથચર બેસીને જાય, ને ધન
 ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તો
 પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
 પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હસ સરખી
 થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

ન્યાંમુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
 મુધી આગિયો ડીંગે પ્રકાશે છે, પણ મૂ-
 ર્યના ઉદય સમય તો તે બન્ને પ્રકાશતા
 નથી ॥ ૪૨ ॥

હે ઉંઠ, તારૂં શરીર રૂક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
 લુગમતું, અને ગાંગરતું સદા કર્ણકંઠોર,
 એ રીતે તારામાં કંઈ સાફ નથી, પણ જો
 કંઈ હોય તો તારી કટકાદિ તુચ્છ ખાવામાં
 પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાફ છે ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં ખુચી જાય,
 ને ધણા વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉ-
 લરી પડે, ત્યારે ધણા ભારને ઉચે ઉપાડી
 બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરધરને
 આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જેકે આ લોકમાં ચપાતું ગાડું, એર વૃ-
 ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
 તેનો અતુલ સુગંધ, વાયુ દિશા દિશામાં
 કહેલો ફરેછે ॥ ૪૫ ॥

લોચિતમશિલં ગહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિટપિનઃ સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે
પથિકેન તથોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

બળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોકોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય વિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર-
મેતત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિથ્થરપિ નિપુણો ગુરોર્મરીયા-
ન્ન તુ વપુષૈવ મહાન્મહત્પતિષ્ઠઃ ।
મણિરણુરપિ ભૂષણાય પુંસાં
ન તુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તૌ
ચરણૌ ચ તસ્ય । એકૈકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિ કાકો ન ચ રાજહંસઃ ॥ ૪૯ ॥

માટે સજ્જનોની મોખત કરી સદ્ગુણ સપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પક્ષિ
માં ગણના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,
ન સ્વે મુખે વૈ કુરુતે પ્રહર્ષ
નાન્યસ્ય દુઃસ્વે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દત્તા ન પથાત્કુરુતે હિ તાપં
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આપાકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોડપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ ગંધં
વૃદ્ધોડપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લી-
લામ્ । યન્નાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિ ચૈષ્ઠઃ ક્ષીણોડપિ ન ત્યજતિ શીલ-
ગુણાન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

દે આશ્રવૃક્ષ, પથિયે આણુ વન જોયું, ને
ચામેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જગ-
તમાં તારા જોયું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

પણું કરી કૌતકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
અને કસ્તુરિઆ મૃગની નાશીનો ઉત્તમ
મુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલમિદુની પેઠે,
લોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે પ્ર-
સાર પામે છે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી
વયવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં ઓછ
જાણવો, કઈ શરીરે કરી મોટા મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન્ થતો નથી; કેમકે મણિ અણું
છતાં પણ પુરૂષને ભૂષણરૂપ થાય છે,
કઈ મોટી શિલા વિલાસનો હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની આંખ મોનાની, પગ મ-
ણિયે કરી યુક્ત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જડિત હોય, તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જો પોતાના મુખસમયમાં બેહેડી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજી થતો
નથી, અને આખા પછી સતાપ કરતો
નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરૂષ
કહેવાય છે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતા પણ ચંદન વૃક્ષ ગંધને, વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ ઝુલવારૂપ લીલાને, અને
યત્રમા અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી મ-
ધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન દુર્બળ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિખ્યાસમાંયે કહ્યું છે કે,

તે ધન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઇહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ ગૃહે
યેષાં કાર્યાર્યં મુહુદો જનાઃ ॥ ૫૨ ॥

જેમને ઘેર કામભાટે મિત્રજન આવેછે,
તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સમ્ય
તથા ધન્ય છે ॥ ૫૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમયામ્યુદયે ક્ષમા
સદસિ વાક્પટુતા યુષિ વિક્રમઃ ।
યજ્ઞસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
મઠૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૫૩ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સભામાં
વાક્ચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યજ્ઞમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ધણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોયછે ॥ ૫૩ ॥

તેમ શાસ્ત્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકૈરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલ્પં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન હિ કૃતઘુપ-
કારં સાધવો વિસ્મરંતિ ॥ ૫૪ ॥

નાલીપરનાં ઝાડ, જેદેલી વયમાં થોડુંક
પણ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના શ્વિતર્પથત
ધણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, કંજસહિત આપે
છે, કારણ ક્ષેત્રનાં ઉપકારને સત્પુરૂષો ભુ-
લતા નથી ॥ ૫૪ ॥

સમાતરંગમાં પણ કહ્યું છે કે,

પરોપદેશે પાંડિલ્યં સર્વેષાં મુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૫૫ ॥

અધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાચરણે
વર્તવું, એ તો કોઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૫૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્રમૈ-
ર્નિવાંયુષિર્ધૂરિવિલંબિનો ધનાઃ ।
અનુદ્ધતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
સ્વભાવ ઈવંપ પરોપકારિણામ્ ॥ ૫૬ ॥

વૃક્ષો કંજ આવતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વરે ધણી નીચે નમેલા, તથા સત્પુરૂષ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાયછે,
કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૫૬ ॥

પશાકરં દિનકરો વિકચં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગાઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રકુલિત કરેછે, અને મેઘ મા-
ન્યા વગર જળ આપેછે, કારણ સત્પુ-
રૂષ પારકા હિતમાં પોતાની મેળેજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૫૭ ॥

વળી કહું છે કે,

વિરલા જાનન્તિ શુણાન્વિરલાઃ કુર્વતિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃસ્વેનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥ ૫૮ ॥

વને કુરંગાસ્તુળધાન્યશુક્તા
શુશ્રુક્ષિતા ઇતિ કદા ન જીવાન્ ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गे परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સદ્વિસ્તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
લિખિતમક્ષરમ્ । અસદ્વિઃ શપથેનાપિ
જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે
યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વક્તિ ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी
श्रीण्यप्यमूनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ॥ ૬૧ ॥

ઉદયતિ યદિ ભાનુઃ પશ્ચિમે
દિગ્વિભાગે પ્રચલતિ યદિ
હૈમઃ શીતતાં યાતિ વહ્નિઃ ।
વિકસતિ યદિ પર્વતપર્વતાનાં
શિલાગ્રે ન ચલતિ ચલ
વાક્યં સજ્જનાનાં કદાચિત્ ॥ ૬૨ ॥

યથા ચિત્તં તથા વાચો યથા વાચ-
સ્તથા ક્રિયા । ચિત્તે વાચિ ક્રિયા-
યાં ચ સાધૂનામેકરૂપતા ॥ ૬૩ ॥

વદનં પ્રસાદસદનં સદયં હૃદયં સુધા-
શુચો વાચઃ । કરણં પરોપકરણં યેષાં
કેપાં ન તે વગ્ન્યાઃ ॥ ૬૪ ॥

વિરલા શુણને જાણેછે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરેછે, વિરલા પારકું કાર્ય ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખેછે, ને વિરલા પારકા
કૃત્તિ કરી કૃત્તિ થાયછે ॥ ૫૮ ॥

જેમ વનમાં તુલુ તથા ધાન્ય ખાનારા
મૃગ ભૂખ્યા થાય તોપણ ક્યારેય જી-
વની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય કૃત્તિથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્યરૂપોએ હસતાં હસતા બોલેલું પણ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અ-
સત્યરૂપોએ મોગન ખાઈને કહેલું પણ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખું બનેલું ॥ ૬૦ ॥

દાતા બીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેવો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવતું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ શુભ કોઈ સત્ય-
રૂપમાં જ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય
અગાધમાન થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણ સત્યરૂપોનું વાક્ય ક્યારેય અગાધ
માન થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેવું ચિત્ત તેથી વાણી, જેવી વાણી તે
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી, તથા
ક્રિયાનેવિષે સત્યરૂપની એકરૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું થર, તદ્દય દયાળુ,
વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા
ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે કેને વગ-
નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપભોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જુનો નેક જળવવામાં જે વાપરવું ઘટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંડ કરી તેના આજ્ઞામાંથી ચલાવવું, એકદમ કંજીસ કે ઉગ્રકે ચલું નહીં. વિપ્લુશર્માએ કહ્યું છે કે,

જ્ઞૈઃ જ્ઞૈશ્ચ મોક્તવ્યં સ્વયં વિ-
ત્તમુપાર્જિતમ્ । રસાયનમિવ માઝૈઃ
સહસા ન કદાચન ॥ ૬૫ ॥

જુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની જેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ ક્યારેય એકદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

અલબ્ધં ચૈવ લિપ્સેત લબ્ધં રક્ષેદવ-
ક્ષયાત્ । રક્ષિતં વર્ધયેત્સમ્યક્ વૃદ્ધં
દીનેષુ નિશિષેત્ ॥ ૬૬ ॥

ધન ન મળે ત્યાંમુધી ઈચ્છવું, મળેલાની ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી રીતે વધારવું, અને વધેલા ધનને ગરીબોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

દાનોપભોગરહિતા દિવસા यस્ય
ચાંતિ ધૈ । સ કર્મકારભક્ષેવ શ્વ-
સન્નપિ ન જીવતિ ॥ ૬૭ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ વિના જાય છે, તે હુવારની ધમણની જેઠે, શ્વાસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

દાતવ્યં મોક્તવ્યં કેવલધનસંચયો
ન કર્તવ્યઃ । પડયેહ મધુકરીણાં
સંચિતમર્થં હરંત્યન્યે ॥ ૬૮ ॥

ધન દેવું તથા ભોગવવું પણ કેવળ તેના સંચય ન કર્યો કરવો, કારણ અહિંજ મધમાંખિના કેવળ એકઠા કરેલા મધને બીજા હરી જાયછે ! તે જો ॥ ૬૮ ॥

દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવંતિ
વિત્તસ્ય । યો ન દદાતિ ન શુંકે તસ્ય
તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૬૯ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ ગતિ થાયછે, માટે જે દેતો તથા ભોગવતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી ગતિ થાયછે ॥ ૬૯ ॥

દાનં પ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમર્ગવં ક્ષમા-
ન્વિતં શૌર્યમ્ । વિત્તં ત્યાગિનિયુક્તં દુ-
ર્લભમેતચતુર્ભદ્રમ્ ॥ ૭૦ ॥

પ્રિય વાણીસહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન, ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય તથા પરોપકારસહિત ધન, એ ચાર શ્રેષ્ઠ ગુણ દુર્લભ છે ॥ ૭૦ ॥

યો નાત્પજે ન ગુરવે ન ચ વંધુવર્ગે
દીને દયાં ન કુરુતે ન ચ મૃત્યુવર્ગે ।
કિં તસ્ય જીવિતફલં હિ મનુષ્યલોકે
કાકોઽપિજીવતિચિરંચર્ચલિચશુંકે ॥ ૭૧ ॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગરીબ પર દયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું ફલ મનુષ્ય લોકમાં શું છે? કારણ કાગડો પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી જાયછે ॥ ૭૧ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતવિચારશૂન્યબુદ્ધેઃ
શ્રુતિનિપુર્ણૈર્બહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।
ઉદરભરણમાત્રકેવલેચ્છોઃ
પુરુષપશોશ્ચ પશોશ્ચ કો વિશેષઃ ॥૭૨॥

યો ન દદાતિ ન શુંકે સતિ વિભવે
નૈવ તસ્ય તદ્રવ્યમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-
પુરુષો રક્ષતિ શસ્યં પરસ્યાર્થે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતવધિરીકૃતકકુમા કિમનેન
કૃતં હિ ઘનેન । ઇયતી ચાતકચં-
ચુપુટી સાપિ શ્વતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રાસોદ્ગલિતસિક્થસ્ય કરિણઃ
કિ ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા
તુ તેનૈવ સકુડંવાડપિ જીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ઇયત્યાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-
લાનાં સમધુના ન તૃણામાર્તાનાં
હરસિ યદિ કાસાર સહસા ।
નિદામે ચંદાંશૌ કિરતિ પરિતો-
ડગારનિકરં કૃશીભૂતઃ કેપામહહ
પરિહર્તાડસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરના તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગળ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડેછે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતનો પોતાની શક્તિ મુજબ જોખમત કરવો; પણ પાટોસણને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટી, તથા આવાને બટી

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઈચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષ પારકાને અર્થે ધાન્યની રક્ષા કરેછે ॥ ૭૩ ॥

ગાજીને મેઘે દિશાઓ બેહેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું ? કારણ આટલુંક આતંક પક્ષીનું આંચરૂપ પાત્ર જળવડે ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના રીંગવેલા ભાતના પિંડરૂપ આ સમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું ? પણ તેવડે ઝીડિયો તો કુટુંબસહિત જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

હે તળાવ, હમણું પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તખ્તીની તૃપાને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ ચોમેરથી અંગાર સમૂહ ફેલાવશે, ત્યારે સૂકાયેલા તું કેની તૃપા મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ધર વેચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા ભોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્યાનામીશ્વરો યઃ સ્યાદિન્દ્રિયા-
નામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાનામનૈશ્વ-
ર્યાદૈશ્વર્યામ્લયતે દિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો
નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વરા ન રાખ-
વાથી ધનથી બપ્ત થાયછે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
નાત્મા નિયંતેન્દ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરમમત્તઃ કુશલી સદશ્વ-
ર્દર્શિઃ સુત્રં યાતિ રથીવ ધીરઃ ॥ ૭૮ ॥

દે રાજાનું, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા
સારથી ને ઇન્દ્રિયો ધોડા છે, માટે ધીર
મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રા-
ખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ
સારથીની જેઠે મુખ પામેછે ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ દ્યાત્મનો વંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । વંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ બંધુ તથા પોતે
પોતાનો શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાને
પોતાપડે જીત્યો છે, તે પોતાનો બંધુ
છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગમીના
મૃંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी स कथं हतो न
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, માત્સ્ય તથા બગર,
એ પાંચ પ્રાણી ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ
આસક્ત થવાથી તેવડે હણાય છે; તો
એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિય-
વડે પાંચ વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે
તે કેમ ન હણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા ભોગ ભોગવશું એવા વિચાર રાખવા
નહિ; કેમકે સ્થિતિનિયમપ્રમાણે પદાર્થમાત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો
ભરોશો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આયુઃ ક્ષણલવમાત્રં ન લભ્યતે હેમ-
કોટિભિઃ કાપિ । તચ્ચેદ્વચ્ચતિ સર્વ
મૃપા તતઃ કાધિકા હાનિઃ ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોનાખોડોરવડે પણ ક્યાંય ક્ષણ-
માત્ર આયુષ્ય મળતું નથી, માટે તે જો
સર્વે ફાકટ બાપ, તો તેથી અધિક હાનિ
બીજી કઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરમ-
તિહતા યાવત્સયો નાયુપઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રરૂપસ્વનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણ ભોજપ્રબંધમા કહ્યું છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ગાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અજ્ઞનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો
નૈવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાતર્કેત વનપર્વમા કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમથ કુર્વીત
પૂર્વાહ્નિ ચાપરાહ્નિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

જ્યામુધી આ શરીર રોગ ન થતા સ્વસ્થ
છે, ઘડપણુ છેડું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
હણાઈ નથી, ને આયુષ્યનો ક્ષય થયો
નથી, ત્યામુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય
માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો, કેમકે ધ-
રને આગ લાગે ત્યારે કુવો ખોદવાનો
યત્ન કેવો ॥ ૮૨ ॥

“ભોજ રાત્રીએ કહ્યું કે,” મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂલ મિત્ર, સારા સબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીરાળા આ-
કર અને ગર્જતા હરિત તથા ચંચળ
ઘોડા છે । “ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે,”
આખા વિશ્વાયા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માફ અન્ન, મારા વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સબંધી, એમ માર માર કર-
નાર પુરૂષરૂપ બકરાને, કાળરૂપ વર
હણે છે ॥ ૮૪ ॥

હે મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર-
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શુ ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવત છે, વેભન નિરતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સમજ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, ક-
રવા યોગ્ય હોય તો કરવું, કેમકે મૃત્યુ,
મનુષ્યે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું વા નથી
કર્યું તેની વા જાણેતા નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાંમુઠી ધરમેળે પતાવવો, ને તેમ જો ન પતી શકે તો, વચમાં જો સારા મધ્યસ્થ ઠેરની તે દ્વારા પતાવવો, પણ બોદોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદરબારે ચડતું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જ સુકાદો આપેછે, તે ઘણુકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा

यदि वा भयात् । योऽन्यायाद-

न्यथा ब्रूते स नरः पापमामुयात् ॥ ૮૮ ॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જો મનુષ્ય ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી થાયછે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાછી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ઘંધાનો મોટો રોળ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાતું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા રોળમાં પડતું નહીં, કેમકે ઘણુકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ધણી જો સંભાળવા અસમર્થ હોય, તો તેમની દાનતમાં પણ ફેર પડેછે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોંદોય છે. અને તેવી નુકસાની પાછી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખ-દાયક થઈ પડેછે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तार्नीद्रियाणि विकलानि मनस्तदेव

सा बुद्धिरमतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ ૮૯ ॥

જોકે તેજ વિકલ નહીં યથેલી ઈન્દ્રિયો, તેજ મન, તેજ નહિ હણાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ વચન છતાં, બ્યારે પુરુષ ધનની ગરમીથી રહિત થાયછે, ત્યારે ક્ષણમાં જાણે બીજેજ થઈ જાયછે! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ મુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા યત્ન કરતાં રહેવું. અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થોની પંક્તિમાં ગણના થાયછે, ને પોતાને પણ મુખ રહેછે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમવિષે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो

विनयशुणोपेतः । तनये तनयोत्पत्ति-

र्हिरोगिता चेत्किमाधिक्यम् ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જો રૂડી સ્ત્રી, ધન, વિશેષી શુણુવાન પુત્ર, પૌત્ર તથા શરીર નિરોગી હોય, તો તેથી આધિક્ય શું ॥ ૯૦ ॥

सांनंदं सदनं सुताश्च सुधियः कांता न
दुर्भाषिणी स्वेच्छापूर्णधनं स्वयोपि-
ति रतिः स्वाज्ञापराः सेवकाः ।

આતિથ્યં વિશુચિતનં પ્રતિદિનં મિષ્ટા-
ન્નપાનં ગૃહે સાધોર્મ્યમરોગિતા ચ
સતતં ધન્યો ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી બુદ્ધિવાળા પુત્ર, મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ, આજ્ઞા પાળનાર આકર, પરોણામત, પ્રતિ દિવસ ઇશ્વરચિંતન, ઘરમાં રચતાં આન્ન-પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિર્દોષ નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કંથુ છે કે,

યાવત્સ્થસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવચ્ચૈદ્રિયશક્તિરપ્ર-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુપઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૂપસનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

જ્યાસુધી આ શર
છે, ધડપણુ છેડું
હણાઈ નથી, ને
નથી, ત્યાસુધીજ
માટે મહાન્ પ્રય
રને આગ લાગે
યત કેવો ॥ ૮૦

કારણ બોળપ્રબંધમા કંથુ છે કે,

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ગ્રાંધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

“બોળ રાજ
તેવી શ્રી, =
નમ્રતા તથ
કર અને
ઘોડા છે ।
આખા જિ

વળી વિબળુગર્ભાયે કંથુ છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે વંધુ
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ
ટકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

આ મ
તથા
નાર
હણે

સંસેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તરેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

હે
કા
ધ

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભવો
નેવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિહિતો
મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

કેડ
અચા
ભોગા
વાન =
કાલો
સ્તરણા

માટે શ્રીમહાભારતાતર્જત નનપરમ

શ્વઃ કાર્યમય કુર્વાત
પૂર્વાદિ ચાપરાદિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

કુપ્ય
કેડુ તેની વા

અર્થાઃ પાદરજઃસમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલવિ-
દુલોલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્ભોગં ન શુન્કે ચ યઃ પથાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥ ૯૮ ॥

ધન પગની રંજ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળમિદુ
સરખું અપળ તથા જીવતર શીણ સમાન
છે, એમ જાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો પરો-
પકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો
નથી, તે વૃદ્ધ થયા પછી પથાત્તાપ યુક્ત
થઈ શોકરૂપ અગ્નિવડે બળે છે ॥ ૯૮ ॥

એ પ્રમાણે પથાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધનવિના વ્યવહારસંબંધિ કંઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં
ગાદિલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એરીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યનવદ્યાનિકર્માણિતાનિસેવિતવ્યાનિનોદ્ધતરાણિ ॥

નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિદિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિદિત-
કર્મ કરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિંદા થતી નથી એવું
સદાચરણ અનિદિત અને તેનાથી ઉલટું જે સદાચરણ તે નિદિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઈન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈના દ્રોહ ન
કરવો. સ્ત્રી પુરૂષે સંપત્તી રહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેનું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને ક-
વખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરશ્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વચ્ચ રહે તે રીતે આચ-
રવું, વડીલોનું માન રાખવું, નાહાતા પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોબત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હારચ ન કરવું, તેમના ઉપર દયા
રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પો-
તાની શક્તિ સુજળ વર્તવું, પોતાનાં વખાણુ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુ-
સરી ચાલવું, ચાડી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને
કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા, દુર્ગુણ ગ્રહણ કરવા નહીં, ઈત્યાદિ
સદાચરણ અનિદિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિ સદનં
 યંકાદૃતં ચાંગણં શય્યા દંશવતી
 ચ સ્પૃશ્મશનં ધૂમેન પૂર્ણ ગૃહમ્ ।
 માર્યા નિઘુરમાપિણી પ્રકુરતે
 ક્રોધાંધદૃષ્ટિ સદા સ્નાનં શીતલવા-
 રિભિઃ પ્રતિદિનં ધિગિઘ્નૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૧૨॥

તેમ વિદુરનીતિમા કહ્યું છે કે,

અર્યાગમો નિત્યમરોગિતા ચ
 પ્રિયા ચ માર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
 વશ્યશ્ચ પુત્રોડર્યકરી ચ વિદ્યા
 પદ્ જીવલોકે હિ સુખાનિ રાજન્ ॥ ૧૩ ॥

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
 કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ માર્યા ।
 પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
 વિનામિત્રા પદ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥ ૧૪ ॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ
 સદ્ધિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
 સ્વપ્રત્યયા વૃત્તિરમીતવાસઃ
 પદ્ જીવલોકસ્ય સુખાનિ રાજન્ ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકં વિપ્રવાસં ગૃહેભ્યઃ
 પાપૈઃ સંધિં પરદારાભિર્મર્પમ્ ।
 દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મત્રપાનં
 ન સેવતે યથ સુખી સદૈવ ॥ ૧૬ ॥

એ રીતે ધન મેળવી તેને યથાશક્તિ પદ્ પકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ
 કુટુંબના ઉપયોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આપે ને જરા આની પ્રાપ્તિ થાય અથવા
 અચાનક મરણુ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ધણીકે પશ્ચાત્તાપ થાયછે. કારણુ કશું છે કે,
 મોગા ન શુક્તા વયમેવ શુક્તા
 દાનં ન દત્તં વયમેવ દત્તાઃ ।
 કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા-
 સ્તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥૧૭॥

ક્રોધે કરી અથ બાળક, ભિનું તથા ધૂમા-
 ડાવાણુ ધર, ગારાવાણુ આગણુ, શય્યા
 માકડવાળી, લુણુ ભોજન, સ્ત્રી સદા ક-
 ઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાધ દૃષ્ટિથી ભો-
 નારી અને નિત્ય શીતળ જળવડે સ્નાન,
 એટલાયે યુક્તગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે ॥૧૨॥

હે રાજન્, નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણુ,
 પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર
 તથા પુરુષાર્થ સપાદન કરાવનારી વિદ્યા,
 એ છ જીવલોકમા મુખ કલા છે ॥ ૧૩ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા,
 ખગળ ભોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મુર્ખ
 પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અશ્નિ-
 વિના શરીરને બાળેછે ॥ ૧૪ ॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપણુ, અપ્ર-
 વાસ, સજ્જનની સગત, પોતાની ખા-
 ત્રીની હવિષા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ
 જીવલોકમા મુખ કલા છે ॥ ૧૫ ॥

જે ધરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની
 સોમત, પરદારાગમન, દભ, ચોરી, ચાડી
 તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા મુખી
 બીપુલો ॥ ૧૬ ॥

પદ્ પકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ
 કુટુંબના ઉપયોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આપે ને જરા આની પ્રાપ્તિ થાય અથવા
 અચાનક મરણુ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ધણીકે પશ્ચાત્તાપ થાયછે. કારણુ કશું છે કે,
 ભોગ ન ભોગ્યા નહિ, પણ અમેજ ભોગ-
 વાણુ દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ દે-
 વાણુ । દાન ગયો નહીં, પણ અમેજ
 ગયા અને વૃણુ હણું થઈ નહિ, પણ
 અમેજ તેનું હણું ગયા ॥ ૧૭ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટાંતં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
ભુલી જાયછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તથન્દ્રચપલં જીવિતં
સ્વલુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાતા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રબિંબની જેમ મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ જાણી નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં મિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ ભુજ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેના આત્મા જ-
રૂર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેઽપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઇન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઇન્દ્રિયો વશ
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ધરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ઈપ્યૌં છિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં માક્રુયાઃ સત્યં વ્રુહન્નુયાહિ
સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિપોઽપ્યનુનય
ઘાંઞ્ચાદય સ્વાન્ગુણાન્ કીર્તિં પાલય
દુઃખિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હે મનુષ્ય, અદેખાઈ મુક. ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્યરૂપની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવાજત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ય-
શસ્ત્રી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્યરૂપોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાશ્ચ શત્રવ इव મહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિસ્ત્રવતિ મિન્નયદાદિવાંમ્બો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાયલુની જેમ ચામેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની જેમ રોગ દેહને
હણેછે, ભાંગેલા ધડામાંથી પાણીની જેમ
આયુષ્ જાય જાય જાય, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

નાપ્તુ મૂત્રં પુરીપં વા ઘ્રીવનં વા
સમુત્સજેત્ । અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિપાણિ ચ ॥ ૧૯ ॥

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેચનમ્ । ઝચ્છિષ્ટાન્નનિપેકં
ચ દૂરાદેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપયા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટામસ્મલેપનૈઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેચ્યશુભં
પાપં ભદ્રં વેચ્યબુધા નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેડપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યનાસ્તે વિપસંસર્ગો-
ડમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ દિ ભૂતાનાં યોડનિષ્ટાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ઇહ લોકે ન સંગચઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અયશઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ શ્રદ્ધયતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ભિન્નસ્વરમુગ્ધવર્ણઃ શંકિતદષ્ટિઃ
સમુત્પતિતતેજઃ । ભવન્તિ દિ પાપં
કૃતા મ્યકર્મણપ્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા ચુંકવું ન
હીં, તેમ વિપ તથા અપવિત્ર પદાર્થ
ખરડાયવું વા લોહિયાણું બીજું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યાપછી હાથ પગ
ઘોવારૂપ ક્રિયા તથા ઐહું અન્ન નાખવું,
ઐ બધું ધરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

જેવું ચિત્ત મર્ચ પ્રાણી પર દયાવડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભરમ લેપને કરી શું? ॥ ૧૦૧ ॥

મૃત્યુ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરેછે, મિ-
ત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરેછે, શુભને અ-
શુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ મા-
નેછે ॥ ૧૦૨ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિ-
ત્તે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાયછે,
એમાં સશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થાય
અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચ-
રવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

પાપ કરી, ચેતાનાજ કર્મથી બચ પામેવ
મનુષ્ય, બેઘવણા સ્વર તથા શુભવાનું-
ચાણા, શંકાથી ભ્રેતાચી તથા તેજ ઉડી
નયેતો થાયછે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપદેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટાં
સ્વકાર્યે સમુપસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
ભુલી જાયછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તથન્દ્રચપલં જીવિતં
શ્વલ્લુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાતા શમ્ભત્કલ્યાણમાચરેત્ ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલા ચંદ્રબિંબની પેઠે મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ બહુ નિરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધુર્વં મિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનૈવ હિ ભુજ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેના આત્મા જ-
ર તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

વનેડપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેડપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તેતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઘનિદ્રથો વરા નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે ઇ-
ન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ધરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઘનિદ્રથો વરા
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ધરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કશું છે કે,

ઈર્ષ્યાં હિંધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં માક્રયાઃ સત્યં વ્રુણુયાહિ
સાધુપદર્શી સૈવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિપોડપ્યનુનય
શાંઞ્છાદય સ્વાનુષાન્ કીર્તિં પાલય
દુઃસ્થિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હે મનુષ્ય, અદેખાઈ મુક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્યરૂપની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સોબત કર, માનવા
લાયકને માન આપ, શત્રુને પણ વિનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, ય-
શસ્વી થા અને દુઃખિત પર દયા કર, કે-
મકે એ સત્યરૂપોનાં લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાઘ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયંતી
રોગાથ શત્રવ ઇવ પ્રહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિસ્રવતિ મિત્રવટાદિવાંમો
લોકસ્તથાપ્યહિતમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાઘણુની પેઠે ચામેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હલેછે, ભાંગેલા ધડમાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ સર્વી જાયછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

યળી કળું છે કે,

તદ્દોજનં યચ્છિથુષ્ટદ્દશેષં
તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।
સા પ્રાક્ષતા યા ન કરોતિ પાપં
દંભં વિના યઃ કુરુતે સ ધર્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદાગ્નિં શુરં પંદિ-
તમેવ ચ । નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ
ન વૃદ્ધં ચ શિશું તથા ॥ ૧૧૪ ॥

યાદશી જાયતે યુદ્ધિર્વ્યવસાયો-
ઽપિ યાદશઃ । સહાયા યાદશા
એવ તાદશી ભવિતવ્યતા ॥ ૧૧૫ ॥

દૈવાયત્તં ફલં કેચિદ્બુદ્ધિર્દેવાનુ-
સારિણી । વદંત્યપિ ચ કર્તવ્યં
યુવિચાર્યેવ ધીમતા ॥ ૧૧૬ ॥

પાપાસક્તં હિ વંધાય પુણ્યાસક્તં
તુ મુક્તયે । મન એવ મનુષ્યાણાં
કારણં વંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અગમ્યાન્યઃ પુમાન્યાતિ અસે-
વ્યાંશ્ર નિપેવેતે । સ દુઃસ્વમુપગૃ-
હ્ણાતિ હતધીર્વિપપો યથા ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્યં છેદસ્તૃણાનાં ક્ષિતિનલ્લિલ્લિખનં
પાદયોરલ્પપૂજા દંતાનામલ્પશૌચં
વસનમલિનતા રુક્ષતા મૂર્ધજાનામ્ ।
દ્વે સન્ધ્યે ચાપિ નિદ્રા વિવસનશયનં
ગ્રાસદાસાતિરેકઃ સ્વાંગે પીઠે ચ વાઘ્યં
ભવતિ ધનપતેર્ભૂમિપસ્યાપિ વાચ્યમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

જે બાળક તથા વૃદ્ધને જમાડી જમવું
તેજ ભોજન, જે પારકાનેવિષે સ્નેહ ક-
રાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય
તેજ હઠાપણ અને દબવિના જે આચરણ
કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પડિત, ગાય, કુમારી,
વૃદ્ધ તથા બાળકને પગે કરી સ્પર્શ ન
કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા
સહાય હોય, તેવું ભાવી થાયછે ॥ ૧૧૫ ॥

જેઠે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દેવને અનુ-
સરનારી તથા કળ મળવું દૈવાધીન કહેછે,
તોપણ બુદ્ધિમાને સારી રીતે વિચાર
કરીનેજ કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને યુગ્મ્યમાં
લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે મ-
નુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણ છે ॥ ૧૧૭ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાયછે તથા ન કરવાનું
કરેછે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો ત્રિષ પિ-
નારની પેઠે દુઃખ પામેછે ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્ય ચાંસનાં તણખલાં ભાંગવાં, ભૂમિપર
નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ,
દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલાં છુ-
ગણં પેહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા
નહિ, સવાર સાંજ ચુઈ રહેવું, વસ્ત્ર રહિત
સૂવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પો-
તાનાં શરીર વા પાટલા પર વગાડવું,
એટલાં લક્ષણ ધનપતિ સભમાં હોય તો
પણ નિંદાયછે ॥ ૧૧૯ ॥

ગ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લઙ્ઘ્યા
ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ । ન વેચ્યાત્મહિતં
યસ્તુ સ ભવેદાત્મચાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

યયંવાત્મા પરસ્તદ્દ્રષ્ટવ્યઃ શુષ-
મિચ્છતા । સુखदुःखानि तुल्यानि
यथात्मनि तथा परं ॥ ૧૨૧ ॥

માંવાતા ચ મહીપતિઃ કૃતપુમાલં-
કારભૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદ્ધર્ષો
વિરન્નિતઃ કાસો દક્ષાસ્યાંતકઃ ।
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરમ્ભૃતયો યાતા
દિવં ભૂપતે નૈકેનાપિ સમં ગતો દિ
વિભવસ્તસ્માન્ન કાર્યોઽનયઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તુ મન્યંતે માનવાઃ
સુખમ્ । પરિણામોઽતિગદ્ગનો મહ-
તામપિ નાન્નકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિદેતૃ ઇકો ગોત્રે
મમવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિભર્તિ ।
શુદ્ધો યુના સદ્ પરિચયાત્પજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ મમવતિ
યદા તદ્દિ ગેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપવંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયમટ્તસ્ય તિર્થંચોઽપિ
સહાયતામ્ । અપંથાનં તુ ગચ્છંતં
સોદરોઽપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

ઉત્તમ વસ્ત્ર તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે
ગોનાનું દિન લાગે નહિ, તે આત્મધાતિ
ચામછે ॥ ૧૨૦ ॥

કથાણાં ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની પેઠે
બીજાને લેવો, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ
બીજામાં શુષ્ક દુઃખની લાગણી સમાન
હોયછે ॥ ૧૨૧ ॥

દે બ્રહ્મણિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં
પાણી બાંધી રાવણને માર્યો તે સમ કર્યા?
અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ
મરણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે
પણ વૈભવ ગયો નહિ, માટે અન્યાય
કર્યો નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપ તથા કર્મ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
શુભ માનેછે, પણ તેનો પરિણામ ભો-
લાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ ગ-
હન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વને સુખતિ તથા કુમનિ બંને ક્રમથી
સંપત્ત તથા આપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરુષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રિયો વૃદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે
ધરમાં સ્ત્રી પુરુષની જેઠે સ્વતંત્ર થાય ત્યારે
તે ધર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ વૃ-
ક્ષાનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પથાદિ પણ સ-
હાય થાયછે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલ-
નારને રાગો બાઈ પણ મૂકી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગં
કુલમસૂતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલમમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

સત્યં મૃદુ મિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષ તથા
નિંદાં પરેષાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિઃસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યહીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધો વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ના નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિ વશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

યો હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
કર્હિચિત્ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારના અનિદિત કર્મ કેહેવાય છે, કેમકે જુદા જુદા દેશમા જુદી જુદી રીતભાત હોયછે, જે એક દેશમાં નિદિત તો બીજા દેશમા અનિદિત કેહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૂતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
ધિયા । પ્રતિજ્ઞણં ચામિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

નરથી નર-મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી નર-મેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ ન્યારે વામ્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની ભતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાયછે ॥ ૧૨૭ ॥

ધીર મનુષ્યે મત્ય, ક્રોધળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને ચોતાનાં
વખાણ તથા પારકાની નિંદાનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

જે પરસ્ત્રીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિ-
સ્પૃહ, ને દભ તથા અદેખાઈથી હીન હોય
તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહેછે ॥ ૧૨૯ ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે, દીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહેછે ॥ ૧૩૦ ॥

મનુષ્ય મુંઝ રેહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાયછે, કેમકે સ્થિર
બુદ્ધિવાળો મુનિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

જે કોઈકાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મ
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહેછે ॥ ૧૩૨ ॥

વ્યવહાર જાણનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિવડે, પ્રતિજ્ઞણે લોકમાં નવી
નવી રીતભાત થાયછે ॥ ૧૩૩ ॥

વર્તુ ન શક્યતે પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
સ્તુમાનતઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવેદાસોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ધણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આત્મ મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સદાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનાર
મનુષ્ય સર્વજ્ઞ માન પામી મુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિર્દિત કર્મોના ત્યાગ કરી અ-
નિર્દિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યકર-
ણમાં અનિર્દિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ ચાન્યસ્માકંસુચરિતાનિતાનિત્વયોપાસ્યાનિનોઙ્ગતરાણિ ॥

હવે દશમો ઉપદેશ શુદ્ધ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગ્રહણ કરવાં,
ને દુરાચરણ હોય તે ગ્રહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણ શુણ ગ્રહણ કર-
વાથી ને હોય ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં મુખી થાયછે, ને
સારા યજ્ઞને પામે છે. માટે અશુદ્ધ પામેથી મારે શુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય ।
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાંથી શુણ ગ્રહણ કરવા. અને ગાહરિયા પ્રવાહની રીતે
આ અમારા બાપનો કુલો છે, એવા દુરાગ્રહથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખાડું પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી બાપદાદાની રૂઢી
કદી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ
કદી મુઢરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અપ્યુન્મત્તાત્મલપ્તો વાલાચ
પરિજલ્પતઃ । સર્વતઃ સારમા-
દંધાદશમ્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાદ કરનાર, ઉન્મત્ત તથા કાઢું કાઢું
બોલતા બાળકથી, તેમજ ખીલ સર્વથી,
પથ્થરમાંથી કાંચનની પેઠે સાર ગ્રહણ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

શુજોરપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્લા-
જ્યાસ્તુ દુર્ગુણાઃ । દંશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા વુષેઃ ॥ ૧૩૬ ॥

શુદ્ધિમાને શત્રુના પણ શુણ ગ્રહણ ક-
રવા, ને શુરના પણ દુર્ગુણ ત્યાગ કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ॥ ૧૩૬ ॥

. એમ છતાં પણ જેઓ ગાહરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હુકથી સ્વીકારતા નથી તેમનાવિષે કહ્યું છે કે,

અગતિત્તમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા હેતે
મૂર્ચાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

અગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞા-
નના અભ્યાસમાં અરુચિ, એ શિષ્યના
ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિમાટે
છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ ગ્રહણ કરી સદાચારથી
વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના
કરતા રહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ઐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
નમો દ્વૈતતત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥૧૩૮॥

તે સતરૂપ, જગતના કારણ, જ્ઞાનસ્વરૂપ,
સર્વ લોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મુક્તિદાતા,
નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને ન-
મસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરણ્યં
ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ મહર્તૃ
ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો
પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ
તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિ-
ર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

ભયાનાં ભયં ભીષણં ભીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયંતૃ ત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયંકરનો
ભયકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પ-
વિત્ર, ઉંચામાં ઉંચા સ્થાનનો નિયંતા, શ્રે-
ષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ છે ૧૪૦

વયં ત્વાં સ્મરમો, વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં-જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં નિધાનં નિરાલંબમીશં
ભવાંભોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિરૂપ તને અમે યાદ
કરિયે, ભજીયે તથા નમિયે છિયે, અને તું
સત્ય સ્વરૂપ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ,
ભવરાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક
ઈશને શરણુ છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિત્યં નિયંતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંદ્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયના ઈશને મન તથા ઇન્દ્રિયો
જાણતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તે-
મને જાણે છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક
તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદરૂપ
ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અર્જુનપ્રજ્ઞાયાન્મહદ્ભૂતો મહીયાન્
રવીન્દુગ્રહજ્યામગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્ય-
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતં યત્ર યસ્મિન્નયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૪ ॥

વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્વે વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોમિનોઽપિ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૫ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, મધ્ય,
ચંદ્ર ગ્રહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો
કર્તા, નિર્યંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે,
જેમાં રહું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, વ્યાપક અને આદિ
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઈશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગી પણ તત્ત્વથી જાણુતા
નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઈશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રભાણુ ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે વડીલોનાં કુચરિત
છોડી ગુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં
ગુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ ઇત્યાચારપ્રકરણમ્ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया संयुतस्तु ॥ १ ॥

શ્વેતાશ્વતરોપનિપદ્

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની

ઉત્પત્તિ તથા શક્તિના કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,

અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે, પૂર્વે પ્રજાપતિને સૂચ્યો,

તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડો અર્થાત સારી બુદ્ધિ આપો ॥૧॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં મૃદિસબધી તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચારવિષે વિચાર કર્યો છે. હવે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્માસબધી વિચાર કરવામાં આવે છે. જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા આચારસબધી જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય આસે છે. કેમકે જેમ મૃદિજ્ઞાન મેળવેથી ખનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાયછે, તેમ જીવાદિતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાનાપ્રકારના સસયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે.

અજ્ઞાથાદધાનશ્ચ સંશયાત્મા

વિનश्यति । नायं लोकोऽस्ति

न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ૨ ॥

અજ્ઞ, ઈશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી

નાશ પામે છે, તેમાં વેહેમીતું અહિં તથા

બીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ

થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવા મનુષ્ય પ્રાણિયે જે જીવાદિસબધી વિચાર ન કર્યો, તો તેને જન્મ મૃત્યુ જાણવા. કેમકે બીજા પ્રાણિ-

ચોને તેસંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિ નથી ! પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ધણુક તરવ-
વેત્તાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે અવાદિસંબંધી ધણુ સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કૃ-
ષ્ણયજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંપતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તમાહે ॥ ૩ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે ? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ? શેણે અવિયે છિયે ?
ક્યાં રહ્યા છિયે ? અને કેનાથી મુખ દુઃ-
ખમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

॥ કિંકારણંબ્રહ્મ ॥

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે ? એ પહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો
જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક ક્યાં સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર
ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જાણાય છે, તેમજ હરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા
છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું
યથાર્થપણું જાણી આવે છે. વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદ્ધિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
શાસ્ત્રાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિહોપકારમ્ ॥ ૪ ॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ
કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ
સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને
બીજાં શાસ્ત્ર બધુવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે
તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર
કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ પણ કારણ
અનુમાન કરવામાં આવે છે. જોકે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ
તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં
અવવાથી તે દૃશ્ય વા સ્પેષ કેહેવાય છે, ને ચેતન તેને જોનારો હોવાથી દૃશ્ય વા જ્ઞાતા
કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચેતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો અ-
નુભવ કરનાર કોઈ યાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી આવાંકે કહ્યું છે કે,

ચતુર્ભ્યઃ સ્વલ્ભૂતેભ્ય-
ચૈતન્યમુપજાયતે ।
કિણ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદશક્તિવત્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત મુરખીજ-
વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-
કરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ,
તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકઠાં
થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્તથાઽનિલં : । કેનેદં ચિત્રિતં ત-
સ્માત્સ્વભાવાત્તદ્વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતાનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કથોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥૭॥

અગ્નિ ઉષ્ણ, જળ શીત તથા વાયુ શીત
સ્પર્શવાળો છે, એ કેણે નિર્માણ કર્યું? માટે
તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા બળેલી ॥ ૬ ॥

હરિણિનાં નેત્ર કેણે આંબ્યાં? મોરને મુ-
દર પીછવાળા કોણ કરેછે? કમળનેત્રિયે
પાંખડીનો સમુદાય કોણ રચે છે? અને
કુંજવાન પુરુષમાં વિનય કોણ મૂકે છે ॥૭॥

નિન્નોન્નતં કઃ કુરુતે જલાનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિક્ષૌ કદુતાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વમિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

વળી પાણીનું નીચાઈઆપણું, મૃગ તથા
પક્ષિઓનો વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુ-
રતા તથા મરીમાં તીખાસ કોણ કરેછે !
માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ॥૮॥

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તાવિના ક્યાંય બેવામાં આવતી
નથી, કારણ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. બે પદાર્થોમાં સામાન્ય
ચૈતન્ય ન હોત તો જીવરૂપ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અ-
સ્થિત્વ છે, તોજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાયછે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્થિત્વનો નિ-
શ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ધરનો અનુભવ કરનારો કહે છે કે, “ આ ધરમાં કોઈ નથી,”
તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત
થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાયછે, એમ કહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધપણે
જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્થિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે સંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયથેત્સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવસિ ત્વમ્ ॥ ૯ ॥

“ પોતે છે ” એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને
સંશય છે? ને એમાં પણ બે તને સ-
ંશય હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ હું
કરેછે ॥ ૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે
મન વાણિ આદિ ઈન્દ્રિયોને આગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવે-
દના કેનોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ષુર્ગચ્છતિ ન
વાગ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિશ્વો ન વિજાનીમો
યથૈતદ્વુશિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી
શકતી નથી, તથા મન બળી શકતું નથી,
તેથી અમે પણ બળીતા નથી, માટે તેનો
શિષ્યને કઈ ગીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે
સમજ શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

यस्यामतं तस्य मतं
मतं यस्य न चेद् सः ।
अविज्ञातं विजानतां
विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥

અહીં જાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે અહીંને જાણે છે; ને “મિત્ર અહીંને
જાણ્યું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે અહીંને
જાણતો નથી, કેમકે તે “જાણ્યું” એમ
કહેનારને જાણ્યું નથી, ને “જાણ્યું નથી,”
એમ કહેનારને જાણ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

કારણ ચતુર્વેદના કોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्वु-
द्धेरात्मा महान्परः ॥ १२ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो
न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र
कथं तदुपलभ्यते ॥ १३ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થય
શક્ય નથી, ત્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ જાણાય ? ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ १४ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની જેઠે વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની જેઠે કહે છે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની જેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને
પણ એને કોઈ જાણતું નથી ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના ગુણ હોય જાણી, તેની સત્તા જાણી શકાય
છે, તેમ સ્થિતિના સર્વ પદાર્થોના જેમાં સમાસ થાય છે, એવા જડ ચૈતન્યનો વિવેકથી
વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપણે જાણી આવે છે. કૃષ્ણચતુર્વેદના ચેતાચતર
ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ब्रह्मेर्यथा योनिगतस्य मूर्ति-
र्न दृश्यते नैव च लिंगनाशः ।
संभूय एवेन्धनयोनिगृह-
स्तदोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १५ ॥

જેમ યોગાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ અહણ કરાય છે, તેમ દેહનેવિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી જાણાય છે ॥૧૫॥

વળી કોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न
प्रकाशते । दृश्यते तद्व्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १६ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા સ્હેજ
જાણાતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કર-
નાર ધંડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે જા-
ણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુડદોપનિપદ્ધમાં કહ્યું છે કે,

બૃહચ તદિવ્યમચિન્ત્યરૂપં
સૂક્ષ્માચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
દૂરાત્મદૂરે તદિહાન્તિકે ચ
પદ્યત્સ્વિદ્દેવ નિહિતં ગુહાયામ્ ॥ ૧૭ ॥

આણુક્યનીતિમા કહ્યું છે કે,

પુષ્પે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વહ્નિ
પયોઘૃતમ્ । ઇસૌ ગુહં તથા દેહે
પશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૧૮ ॥

વળી નકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુ-
ર્નિરીક્ષતે । અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષેત
ભાસ્વંતં ભાનુમંધવત્ ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમા કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય. જેમ સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની જેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. અગ્નેદના ઐતરેયોપનિષદ્ધમાં કહ્યું છે કે,

કતરઃ સ આત્મા । યેન વા રૂપં પદ્યતિ ।
યેન વા શબ્દં શૃણોતિ । યેન વા ગન્ધાના-
જિગ્રતિ । યેન વાચં વ્યાકરોતિ । યેન
વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥૨૦॥

તે આત્મા કોણુ ? તો કે જેની સત્તાથી પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ જુએ છે, કાનવડે શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંધે છે, મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભવડે સ્વાદ અસ્વાદ જાણે છે ॥ ૨૦ ॥

તેમ રૂઢ્યુચ્ચાર્દના તૈત્તિરીયઉપનિષદ્ધમાં કહ્યું છે કે,

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ । યત્પ્રપન્ત્ય-
ભિસંવિશન્તિ તદ્રૂઢ ॥ ૨૧ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તાવડે જુએ છે, ને વિનાશ સમય જેમજ નર્જ રહે છે, તે બ્રહ્મ ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામનાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી ચિત્ તથા મનના અભાવનેલીધે સકલપ વિકલપ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પાણુ અતિમૂક્ષ્મ બ્રહ્મ
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનિને દૂરથી પણ
દૂર છે, અને જાનિને હૃદયને વિષે પાસેજ
રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં
અગ્નિ, દૂધમાં ધી તથા ચોરડીમાં ગોળને
જુએ છે, તેમ દેહનેવિષે રહેલા આત્માને
વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો જુએ છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આધળો દૃષ્ટે નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

છે, અર્થાત્ તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી આદિતીય કેહેવાયછે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અયમાત્મા નિત્યઃ શુદ્ધો બુદ્ધઃ સત્યો આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય,
મુક્તો નિરંજનો વિશુદ્ધ્યાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥ મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદિતીય તથા
આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥ ૨૩ ॥ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ, બ્રહ્મ
છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજાની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામેછે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક શ્રદ્ધાંકરૂપ જગત્ બને છે તે સંકોચ સમય બીજાની પેઠે પરમાણુરૂપે રહેછે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

પાદોડસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સ-
સ્વયંમયઃ । इत्येकदेशश्चૈત્ત્વં મા- વૈભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ
યાયા વદતિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૪ ॥ રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની
સ્થિતિ શ્રુતિ કહેછે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સર્વં સ્થાવર- હે અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જં-
જંગમમ્ । ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદિ ગમરૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાયછે, તે જડ ચૈ-
ભસ્તર્પમ્ ॥ ૨૫ ॥ તન્યના સંયોગથી જાણુ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવયવ રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વ- જેણે આ સર્વ વ્યાપ્યું છે, તેને અવિનાશી
મિદં તતમ્ । વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય જાણુ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ ક-
ન કથિત્કર્તુમર્હતિ ॥ ૨૬ ॥ રવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવયવવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડેછે. એકે પરમાણુને પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખાવાથી નાશવાન કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જળ ત્યાં રથળ ને રથળ ત્યાં જળ, વસ્તી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્યંત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્યંત

યવારૂપ દેરફાર થાયછે. વળી કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ થોડે કાળે તો કોઈ ઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

દૃશ્યાણિ સર્વાણિ ચિનશ્વરાણિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિક્ષાનોએ રચેલા ગ્રંથોથી જણાયછે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું લેઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ ભેવામાં આવેછે, પણ જો નજ હોત તો કોઈકાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દૃષ્ટિ પરેછે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગતરૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જેવો યોગ થાયછે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરાળના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વધ્યાસુત, અપુષ્પ તથા શશરૂંગ તો મૂળમાંજ નથી તો તેની છીપમા જગતને કેમ અપાય ! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણવિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોવું લેઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે, પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજ કોઈ જગત્ જેવા પદાર્થનું ભાસવાપણું છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવનેલીધે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજ્જતીય, વિજ્જતીય તથા સ્વગતમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતના જે પદાર્થનો જે ભેદ તે સજ્જતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજ્જતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગત ભેદ કેહેવાયછે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સમ્યક્દાનંદરૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાયછે. વળી પદાર્થમાત્રનું ભાસવું કિંવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાયછે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગત્જાના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગત્માં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ, વ્યાઘ્રાદિને જોતાં ભય થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો ખીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઈ અભાવ નથી. કેમ કે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાયછે. જો કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી, તથાપિ જગતના પદાર્થો જોવાથી તેનો જ મનમાં ખીજરૂપે સંસ્કાર રહેછે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ યઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશા-માં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મૂળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરેછે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વજ્ઞ વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામે છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદેશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે, માટે સૃષ્ટિનું કારણ સમિચ્છાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે, નૃસિંહોત્તરતાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રા-
ણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થવામાં હેતુ
છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જગતના કારણ બ્રહ્મનું નિરૂપણ.

॥ કુતઃસ્મજાતાજીવામઃકેન ॥

હવે આપણે કુપંથી હરપન્ન થયા ને સ્થાવરે લગ્નિયે. હિયે, એ ખીજે પ્રશ્ન છે, ને વિષે રહેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના માતા પિતાના મંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયજ તથા અડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદનમાં પણ કોઈ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભિજનમાં પુષ્પ-રજના સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક ખીજવરે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનું શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની મત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાબુતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેકપ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેકપ્રકારનાં પ્રાણિયોનાં શરીર યથાં જણાય છે. અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જોવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભામે છે, તેમ જ્યાં જેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભામે છે. શબંત છે ॥ ૨૭ ॥

અગ્નિર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો જોડાણના વિદ્વાન
રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલો જોડાણના
પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૨૯ ॥

વાયુર્યથૈકો બુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલો જોડાણના વિદ્વાન
રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ
સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલો જોડાણના
પરમાત્મા રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૩૦ ॥

જેમ જોડાણ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા જગતને પ્રકાશ કરે છે, ને દીપરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અલ્પરૂપે થઈ ધરના થોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ જોડાણ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અલ્પ શક્તિની ઉપાધિથી અલ્પ શક્તિમાન જીવ બની અલ્પજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિત્વેકરી એક છતાં નિબૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાય છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ શકે છે. જેમ મનુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમાં રહી તથા તેમાંથી પોપણુ મેળવનાર કૃમિછીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોયપણુ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોપણુ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોપણુ તે હોવો જોઈએ કેમકે મનુષ્યના હૃદયમાં થયેલા પ્રત્યેક કૃમિછીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જુદો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ, અને જેમ કૃમિછીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તૈવવતિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હલવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હલવાળી છે; ને જેમ તૈવવતિકાદી સાથે યોગ પામી દીપકરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈવવતિકાદીની શક્તિપ્રમાણે પ્રકાશ છે, તેમ અલ્પ બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલાં માં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશસંબંધી જાણી શકે છે, પણ વિશેષ

જોઈને કે તેનું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણી એક બીજાના મનની વાત જાણી શકતાં નથી. જેમ જેમ ઈશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમ કે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે જોઈ શકાયા, તેની શક્તિપ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રગટાવે છે, તેમ વ્યાપક સૃષ્ટિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે ઈશ્વરરૂપે થયેલ મહામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહ જીવવડે વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત ઈશ્વરે કરી વ્યાપ્ત હોવાથી તેનું શરીર, તેને ઈશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરેઆ અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાંચે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં ક્યાંય કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ કારણનાં કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથિવીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જોકે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત જણાય છે, કેમ કે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિનિયમરૂપ ઈશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવાવડે ઈશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઇચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ અને તેમ મનુષ્યે વિશેષ જ્ઞાનવાન થઈ સૃષ્ટિનિયમ જાણી, તેપ્રમાણે ચાલી ઈશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધીપર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥ ક્વચસંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઈ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ કુમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખડમાં રહેલા ભાસિયે છિયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણે રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ મૂકમ વિચાર કરતાં આપણે કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઈશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માંહેલા કૃમિકીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઈશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહેવાય છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જ અભિમાની ચૈતન્ય તે ઈશ્વર કેહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલ મનુષ્યપ્રાણી કોઈકાણે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેનસુખેતરેપુવર્તમાહે ॥

હવે આપણે રથાથી સુખ દુઃખમાં વાર્ત્તે છીએ એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છીએ, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમપ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામેછે. ગમે તેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ નેહીએ. માટે તેવા હોઠ ડાહ્યાએ વિવેક છોડી કોઈપ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી નેહું, તેનો બદલો ને તેને ન મળે તો જાણવું ને, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું ને ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાયછે, કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાયછે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથિવી બાધ કરી શકતાં નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડ્યા સિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યાવિના થઈ શકતી નથી. વળી મન અચળ હોવાથી સુષુપ્તિ, મૂર્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. પણ તેમાં એકજ વેળા બે ઢંકણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરેછે, ને તેવું ફળ પ્રત્યક્ષ ભોગવે છે. તો ત્યાં તે એ સંગ કેમ કહેવાય? યદ્યપિ સુષુપ્તિ, મૂર્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્મા અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું! તે પાછો જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ ભોગવશે. મનમાં રજોગુણ આવ્યા શિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરભ, સત્વગુણ આવ્યા શિવાય તેવું પાલન તથા તમોગુણ આવ્યા શિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું! અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાયછે કે, જેમ કોઈ બેશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાચ્યાં તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેવું ઉધારું, શરીર ઢાંકે તો ઢંકાય તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી નેહીને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમ કે સૃષ્ટિનિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોએ સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જે તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી? એક લોહસા જેવોજ બનાવત. બાળક જે રહે નહિ, હસે નહિ હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉઠાસીન પડયું રહે, તો ધરનાં સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડેછે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થયું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું. કારણ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સાફ કરે તો સારો ને નરતું કરે તો ન-
રતો થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મ કરી પુણ્ય-
વાન અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાયછે ॥૩૧॥

તેમ યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રયિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । શુદ્ધિં તુ સારથિં
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ,
શુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાશ જાણ ॥૩૨॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु
गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષ-
યને માર્ગ અને શરીર, ઇન્દ્રિય તથા મ-
નયુક્ત આત્માને લોકના કહેછે ॥ ૩૩ ॥

બ્યવહારમાં તો ક્રિયાનું ક્ષણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વેસ ન હોવાથી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણે થઈ ગયું હશે; કેમકે કારણ વિના કાંઈ થવાનો સ્વભાવ નથી. લોક નિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજ તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લોક તથા રાજનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકતા નથી, જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક થાયછે. જેમ મનુષ્યજાતિત્વે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજ પોતપોતાના નિયમથી ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરેછે, તેમ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક છતાં, અલ્પ શક્તિમાન જીવને, જે પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકાર કરનાર કૃમિકીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે એ કંઈ તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાન તુજ્ઞાન, રેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, રોગ, અકરમાત્ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને શિક્ષા કરેછે. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

સ સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ॥ ૩૪ ॥ તે સર્વં ભૂત પ્રાણિનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો દંડ ઉઘ છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઈનો પણ રાખે તેમ નથી, વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ બને તેમ માહિતગાર થઈ, તે પ્રમાણે વર્તવું જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં. મુખ થવાનો સંભવ રહેછે. એ રીતે આચરતાં સર્વોત્તર્યોમી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં નિત્ય જોઈ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમ કે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ ભાસે છે. માટે યજુર્વેદના કઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ૩૫ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરેછે, તેમને આનંદરૂપ નિત્યમુખની પ્રાપ્તિ છે, ખીજને નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ૩૬ ॥

જે અનિત્યનો નિત્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મવૃંદા આપેછે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરેછે તેમને નિત્ય, શાંતિ થાયછે, ખીજને નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોને મુખ-દુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

आवृत्ति योथी.

પ્રસ્તાવના.

ઉપજાતિ.

ઐશ્વર્ય આદી યદ ગુણવાળા, વદાય જે નામધિ તે સુવાળા,
વિધાયુર મૂળ અતી સુખાળ, તેને નમી આ વદુછુ જ વાણ ર

આપણો આર્ય ધર્મ અતી પ્રાચીન છે, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ વેદમાથી માલમ પડે છે. સૂન, સ્મૃતિ તથા પુરાણ એ મેરૂં ત્રયો વેદને પ્રમાણ ગણે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે વેદ મેરૂં મૂલ છે એ વેદ અને તે પછી લખાયેલા પુસ્તકોને આપણા આર્ય પૂર્વજોએ વિદ્યાના અદાર પ્રસ્થાનમા સમાવ્યા છે, તેમના નામ ઋગ્, યજુસ્, સામ અને અથર્વ, એ ચાર વેદ, શીક્ષા, કંપ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છંદ અને જ્યોતિષ, એ છ વેદના અંગ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાધર્વવેદ તથા સ્થાપત્યવેદ એ ચાર ઉપવેદ, અને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, મીમાંસા અને ઇતિહાસ પુરાણ, એ ચાર વેદના ઉપાંગ મળી વિદ્યાના અદાર સ્થાન કહેના છે, જેમા આપણા આર્યોની મમત્ર વિદ્યા આવી જાય છે તેમા મન અને બ્રાહ્મણ મળી વેદ કહેવાય છે. ગાયત્ર્યાદિ છંદોરૂપ ઋચાઓ મન કહેવાય છે યજ્ઞ કરનાની પ્રિધિ, તેની પ્રશસા અને તે બનેથી રિલક્ષણ વાચ્યો જેમા છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે ચારે વેદની સહિતા એટલે મત્રભાગમા ગણું કરી વિરાટ સ્વરૂપ ઇંદ્રની તથા તેના અંગભૂત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતોની નિલયસદાકારા કામ્ય ઉપાસના કહેવી છે જેમા, યુદ્ધમા શત્રુઓને હતવા શરીર દૃઢ થયા, સો વર્ષ જીવના, ધન સ પત્તિ મેળવના, હૃતદ્રિષ રહેના તથા પોતાને ત્તા શૂરવીર પ્રજા ઉત્પન્ન થનામાટે પ્રીટ સ્તુતિ કરે ન છે, અને ઇંદ્ર તથા પચભૂતોનો મહિમા વર્ણવેલ છે જે વાસ્તવિક જોતા યથાર્થ લાગે છે, કામ્ય સૃષ્ટિમા સર્વ પ્રાણીના દેહ ઇશ્વરના અંગભૂત પચમહાભૂતોથી બનેના છે ને તેમના જીવાત્મા ઇશ્વરથી થયેલા છે. પચમહાભૂતોમાથી એકનો પણ જો મેપ થાય, તો સૃષ્ટિમાનો મે ઇષિણ પ્રાણી હની શકે નહીં માટે વેદમા કહેવ ઉપાસના માર્ગ નિલયસદાકારા સર્વ મનુષ્યો આચરના યોગ્ય છે.

ઋગ્વેદનો ઐતરેય, કૃષ્ણયજુર્વેદનો તૈત્તિરીય, શુક્લયજુર્વેદનો શતપથ, સામવેદના આદિ-માનો મુખ્ય તાલ્ય તથા અથર્વવેદનો ગોપથ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, જેમા યજ્ઞાદિ કરવાની વિધિ, તેના મોત્ર અને ક્યાક ક્યાક નીતિ તથા ઇતિહાસાદિ ઉપર વાંચ્યો છે બ્રાહ્મણ ત્રયોના અતર્ગત આરણ્યક અને આરણ્યકના અતર્ગત ઉપનિષદ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકમા ઐતરેય ઉપનિષદ છે, બીજા કૌષિતક્યાદિ નહીં છે, પણ સર્વમા ઐતરેય અને કૌષિતકી મુખ્ય છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમા તૈત્તિરીય ઉપનિષદ છે, બીજા કઠવંયાદિ એકત્રીશ છે, પણ તે બધામા તૈત્તિરીય, ડકંપલી, શ્વેતાશ્વતર અને મૈત્રાયણીય મુખ્ય છે. શુક્લયજુર્વેદનું બૃહદારણ્યક ઉપનિષદજ છે, ને બીજા ઇશ્વારાસ્યાદિ અદાર છે, પણ તે સર્વમા બૃહદારણ્યક અને ઇશ્વારાસ્ય મુખ્ય છે. સામવેદનું ઓદગ્ય ઉપનિષદજ છે ને બીજા ઇનાદિ પદર છે, પણ એ બધામા છ ઓદગ્ય તથા કેન મુખ્ય છે. અથર્વવેદના બધા મળી એકત્રીશ ઉપનિષદ છે, જેમા પ્રશ્ન, મુન્ડક, માન્ડૂક્ય તથા ત્સિહતાપની મુખ્ય છે એ ચારે વેદના ઉપર કહેના આરણ્યક તથા મુખ્ય ઉપ

નિપદોમાં ધણું કરીને જીવ, ઈશ્વર તથા જગત્ સંબંધી ઘણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતા-ભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાયછે, માટે તે સર્વ મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોએ રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશાખ્ય અંગે પશુ શીક્ષાના અતર્ગત છે. બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વાલયનાદિ ઋષિદ્વૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ કર્મોના અનુશાનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિદ્વૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાશ્યાપન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને ભાષ્યથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાયછે. બીજા પશુ વ્યાકરણના અંગે વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. ચારક મુનિયે રચેલ નિરૂક્તમાં વેદના કાણુ પદોના અર્થ સમજાવેલ છે; તેણે રચેલ નિઘંટુ તથા અમરસિંહાદિયે રચેલ કોશો પશુ નિરૂક્તના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિદ્વૃત છંદસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી બીજા વૃત્તરનાકરાદિ અંથ પશુ વેદના છંદરૂપ અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ અંગેથી કાળનું જ્ઞાન થાયછે. જેની યજ્ઞાદિ કર્મમાં જરૂર પડેછે, જેથી તેપણુ વેદનું અંગ કહેવાય છે. ખગોલનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ અંગે જ્યોતિષના અંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરભમાજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોલ ષિડ અથવા કદબપુષ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે, તેની ઊપા પડવાથી ચરબ્રહ્મ થાય છે અને ચર આડે આવ્યાથી સૂર્યબ્રહ્મ થાય છે, એમ ઉપલા સર્વ અંગોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચેછે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલું છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પટ્ટાધિકારમાં અહો આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પટ્ટ લખેલું છે. વળી એ અંગમાં ચર સૂર્યના બ્રહ્મ શોધી કાઢાડવાનું ગણિત, અહોના વર્ષ એટલે તેમના રાશિચક્ર ભ્રમવવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ ગોળ છે, તે કેટલા દૂર છે, તે સર્વે સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પદર દિવસનો ચંદ્રનો એક દિવસ, સૌર, સાનન તથા ચાંદ્ર, એ ત્રણ પ્રકારના માન તથા આદ્રમાન પ્રમાણે થતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવામાટે અધિક માસ, ભૂગોળની ધરી એજ મેરૂ, તેની ઉત્તર ટોચ આગળ સર્વથી જામે ધ્રુવ દેખાયછે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાયછે ત્યાં જ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાયછે. દક્ષિણ ટોચ આગળ તેથી ઉંટુ દેખાયછે. એટલે ઉત્તરમાં જ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં જ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પછી પશ્ચિમ પછી દક્ષિણ ને પછી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસનાં સ્થાન કહેવાં છે, છત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો કહેલ છે. વળી આર વેદમાં પેણુ સૂર્યસંબંધી ઘણાક મનોમા સૂચેજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં રહેલ અહાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષાદ તથા ઋતુઓ થાયછે, તેજ સર્વ જૂતપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા તેનોજ પ્રકાશ પડવાથી અહાદિ પ્રકાશેછે, છત્યાદિ જ્યોતિષને લગતી બજતો પણુ છે.

આયુર્વેદના મુશ્વત, ચરક અને વાઙ્મદ્યાદિ ચિકિત્સા અંગે છે, જેમાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવસ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેનું તે વિષે, વ્યાયામ, રોમના નિદાન, તેના સ્વરૂપ

તથા તેમના ઉપર ઔષધિ અને શસ્ત્રના ઉપાય, ઔષધિ વિગેરે પદાર્થોના ગુણદોષ તથા પ-
ચીક વર્ગે પુરૂષ અને સ્ત્રી ઉભરમાં આવ્યાં કહેવાય છે, તેની પેઠેલાં પ્રજા થાય તો
તે ઘોડી આપુપવાળી તથા દુર્બળ થાય છે, ઇલાદિ કહેલ છે. વાત્સ્યાયનકૃત કામશાસ્ત્રનો પણ
વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે. વિદ્યાભિન્નકૃત ધનુર્વેદમાં યુદ્ધ કરવાની તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર મૂકવાની રીત
કહેલી છે. ભરતે પ્રગટ કરેલ ગાંધર્વવેદમાં ગાયન ગાવા, નૃત્ય કરવા તથા વાદ્ય વગાડવાની રીત
વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલી છે. સામવેદજ ગાયનમાં ગવાય છે. સંગીત રનાકરાદિ ગાયન સમ-
જવાના ગ્રંથો તથા કાવ્ય નાટક અને અલંકાર શાસ્ત્ર પણ એમાં અંતર્ગત છે. અર્થવેદમાં ની-
તિશાસ્ત્ર, શિક્ષપદિશા, કૃષિવિદ્યા, પાકશાસ્ત્ર, યોસક કલા, નવરત્નપરીક્ષા, પશુવિદ્યા, જૂગર્જશાસ્ત્ર,
પદાર્થવિજ્ઞાન, તથા ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયભોધક સર્વ શાસ્ત્ર આવી જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રના બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ મુનિકૃત ગૃહ્યસૂત્રો, મનુ યાગવલ્ક્ય
આદિ લઈ વીશ સ્મૃતી અને સાંખ્ય તથા યોગ ગ્રંથો છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરી ગૃહ્યસૂત્રોમાં જા-
તકર્મથી લઈને અંત્યેષ્ટિ પર્યંત સોલ સંસ્કાર તથા નિત્ય કર્મની રીતિ સૂચવેલ છે. અંત્યેષ્ટિ ક-
ર્મમાં બોધાયન તથા આશ્વલાયને નિયોગની રીતિ કહી છે. તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય
આરણ્યકના છઠા પ્રપાઠકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણનેમોટે સ્પષ્ટ રીતે નિયોગ
કહેલો છે. સ્મૃતિયોમાં સર્વથી મોટી અને સર્વને આદિ મનુ મુખ્ય છે, તેમાં વર્ણ, આશ્રમ,
રાજા તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપણા આપોના ઇન્સાફ તથા વારસા હિરસાના કાયદા વિગેરે ઘણી
સમજવા યોગ્ય બાબતો છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર કપિલ મહામુનિકૃત છે, તેમાં વિષયનિરૂપણ, પ્રકૃ-
તિનાં કાર્ય મહત્ત્વાદિ, વિષયથી વૈરાગ્ય, પાપક્ષય નિર્ણય તથા પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકથી પુરૂ-
ષનું અસંગમજ્ઞાન કહેલ છે. યોગશાસ્ત્ર પતંજલિ મુનિપ્રણીત છે, તેમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ સ-
માધિ, તેના અભ્યાસ વૈરાગ્યરૂપ સાધન તથા યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર,
ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ સમાધિનાં અંગ, યોગ વિજૂતિ તથા યોગનું ફલ નિ-
દિધ્યાસન સિદ્ધિ કહેલ છે.

ન્યાયના ગૌતમમુનિયે રચેલ ન્યાયસૂત્ર તથા કણાદકપિયે રચેલ વૈશેષિક સૂત્ર છે તેમાં
પદાર્થ તથા તેમના ધર્મનું વિવેચન કરી ઇશ્વરતત્વ સમજાવેલ છે.

મીમાંસાના પૂર્વ તથા ઉત્તર એવા બે ભેદ છે. પૂર્વ મીમાંસા જૈમિની મુનિકૃત છે. તેમાં
વેદે કહેલ કર્મ કરવાસંબંધી વિસ્તારથી કહેલ છે. ઉત્તર મીમાંસા વ્યાસ મહામુનિકૃત છે, તેના
ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલું છે. તે શારીરિક મીમાંસા, વેદાંતસૂત્ર અથવા વ્યાસ-
સૂત્ર પણ કહેવાય છે. તેમાં સર્વ ઉપનિષદ વાક્યોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે, એમ, જ્ઞાન
તથા ઉપાસનાનાં સાધનનો વિચાર અને જ્ઞાન ઉપાસનાનું ફલ કહેલ છે.

ઇતિહાસ પુરાણમાં આદિકવિ વાલ્મીકી ઋષિકૃત શ્રીરામાયણ, વેદવ્યાસકૃત શ્રીમહાભારત
તથા ચંદાર પુરાણ અને ઉપપુરાણ કહેવાય છે, પણ તે સર્વમાં શ્રીરામાયણ તથા મહાભારત
મુખ્ય છે. તે સર્વમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ, રાજા તથા સ્ત્રિયોના ધર્મ, આપદર્મ, રાજનીતિ, રાજ-
ઓના ઇતિહાસ અને પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક વિષય તથા મોક્ષસંબંધી વિચાર જણાવેલ છે. વળી
કેટલાક રૂપક અલંકાર છે. જેનું બીજા વેદોમાંથી મળી આવે છે, ત્યાં વેદના સર્વ ગ્રંથ ઉપર ભાષ્ય
કરનાર શ્રીસાયનાચાર્યે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવેલ છે. જે જાણ્યા સિવાય એ રૂપક અલંકારની મ-
તજ્ઞ બરાબર સમજાય એમ નથી.

તે બધામાં શ્રીમહાભારત પાંચમો વેદ કહેવાય છે, કારણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ સમા-

નિપદોમાં ઘણું કરીને જીવ, ઈશ્વર તથા જગત્ સંબંધી ઘણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતા-ભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિય મોક્ષ થાયછે, માટે તે સર્વ મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોયે રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો પણ શીક્ષાના અંતર્ગત છે. બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ ઋષિકૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ કર્મોના અનુષ્ઠાનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિકૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાશ્યાપન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને ભાષ્યથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાયછે. બીજા પણ વ્યાકરણના ગ્રંથો વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. યાસ્ક મુનિયે રચેલ નિરૂક્તમાં વેદનાં કહણ પદોના અર્થ સમજાવેલ છે; તેણે રચેલ નિઘટુ તથા અમરસિંહાદિયે રચેલ કોશો પણ નિરૂક્તના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિકૃત ઇંદ્રસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી બીજા વૃત્તરત્નાક્રાદિ ગ્રંથ પણ વેદના ઇંદ્રસ્ય અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ ગ્રંથોથી કાળનું જ્ઞાન થાયછે. જેની યજુર્વેદ કર્મમાં જરૂર પડેછે, જેથી તેપણુ વેદનું અંગ કહેવાય છે. ખગોલનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ ગ્રંથો જ્યોતિષના ગ્રંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અંગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરંભમાંજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોળ પિંડ અથવા કદંબપુષ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે, તેની ઊપા પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે અને ચંદ્ર આડે આવ્યાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે, એમ ઉપલા સર્વ ગ્રંથોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્શણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચેછે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પષ્ટાધિકારમાં ગ્રહો આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. વળી એ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર સૂર્યનાં ગ્રહણ શોધી કાઢાડવાનું ગણિત, ગ્રહોનાં વર્ષ એટલે તેમના રાશિચક્ર ભ્રમણવવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ ગોળ છે, તે કેટલા દૂર છે, તે સર્વે સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય બ્રહ્માંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પદર દિવસનો ચંદ્રનો એક દિવસ, સૌર, સાવન તથા ચૌદ્ર, એ ત્રણ પ્રકારનાં માન તથા ચૌદ્રમાન પ્રમાણે થતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવામાટે અધિક માસ, બુગોળની ધરી એજ મેર, તેની ઉત્તર ટોચ આગળ સર્વથી જાઓ ધ્રુવ દેખાયછે ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાયછે. ત્યાં છ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાયછે. દક્ષિણ ટોચ આગળ તેથી ઉડુ દેખાયછે. એટલે ઉત્તરમાં છ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં છ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પછી પશ્ચિમ પછી દક્ષિણ ને પછી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસનાં રથાન કહેલાં છે; ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજાવા યોગ્ય બાબતો કહેવા છે વળી ચાર વેદમાં પણ મુલ્યસંબંધી ઘણાક મંત્રોમાં સૂર્યજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં ગ્રેવ મદાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષાદ તથા ઋતુઓ થાયછે, તેજ મર્ચ બૃતપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા નેનોજ પ્રકાશ પડવાથી મદાદિ પ્રકાશેછે, ઇત્યાદિ જ્યોતિષને લગતી બાબતો પણ છે.

આપુવેદના મુશ્વન, ચરક અને વાઙ્મદાદિ ચિકિત્સા ગ્રંથો છે, જેમાં ઘરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવમ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેનું તે વિષે, આયુષ, રોગનાં નિવાન, તેનાં સ્વરૂપ

સર્વ પ્રાણીને પોત સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમેગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વગુણકું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઔકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુક્લ-કૃષ્ણ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યાવગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કદમમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પીઞ્જમાં નાશ, ઈશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઈશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દેવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઈશ્વરનું સર્વશક્તિમાનપણું, તેનું સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત બધું ઈશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઈશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુનને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કાંઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ અથવા પુરુષ, એ બંનેનું “પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરુષ અસંગ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમેગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, ગુણોથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર જ્ઞાનિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયારહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દેવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિપ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એકું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનું સંસેપથી નિરૂપણ અને “ઔત્તસત્” પદની યોજના કહેલ છે.

વેલ છે. અને ભારતનો મર્વ સાર મંહેપથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલ છે, જેથી એ મર્વ શાસ્ત્રમયી કહેવાય છે ઉપરાંત વેદોત્તેશાસ્ત્રનો પ્રસ્થાન તથા કહેવાય છે, જેમા ઉપનિષદ તથા વ્યાસસૂત્ર અને જેમા ઘણું કરી ઉપનિષદાક્રોધાન સ્થોકરૂપ છે, એવું ત્રીજું ભગવદ્ગીતા કહેવ છે. એ ત્રણે પ્રધાન ઉપર જગદ્ગુરુ શ્રીશકરાચાર્ય સુગમ રીતે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલા છે. એ ભગવદ્ગીતારૂપ અમૃત, કૌરવ તથા પાંડવોના યુદ્ધના આરંભ વખતે, સમંધિયોને જોઈ અર્જુનને ઉત્તમ થયેલો ખેદ ટાળવામાટે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે સર્વ ઉપનિષદરૂપ ગાયોમાંથી દોહી, તે શુદ્ધિમાન અર્જુનરૂપ વાહ્યાને પાણી, જેથી તેને થયેલો ખેદ ટળી ગયો, ને તેણે યુદ્ધ કરી રાજ્ય મેળવ્યું. જે ઘણો કાળ ભોગવી તે શ્રીકૃષ્ણથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષને પામ્યો. એ શ્રીભગવદ્ગીતામા સાતસો સ્થોક છે, તેમાં વિશેષે કરી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાજ, વાક્ય છે, પણ પ્રસંગમાં કેટલાંક ધૃતરાષ્ટ્ર, સનજય તથા અર્જુનનાં છે, એમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોડે અનેક વિષયો સંક્ષેપથી સૂચવેલ છે, તોયપણુ એના મુખ્ય વિષય જીવજ્ઞાનનું ઐક્ય છે. એ ગીતા શાસ્ત્ર ભણવાને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો અધિકારી છે, એમાં સંબંધ બંધનો છે, જીવજ્ઞાનની એકતા એ વિષય છે, અને અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવી, એજ એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

એના પહેલા અધ્યાયમા, યુદ્ધ કરવા ઉભેલા આતતાથી જેવા બધુવર્ગને જોઈને, જોડે આતતાથીને મારવામાં દોષ નથી, તોયપણુ દયા ઉત્પન્ન થવાથી, “તેને મારીને રાજ્ય મેળવવામાં મુખ્ય નથી થવાનું ઉરુદુ દુઃખ થશે,” એમ માની, અર્જુન મોક્ષસતાપયુક્ત યદીશસ્ત્ર મૂકી રથમાં બેસી ગયેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે તેનું કારણ પૂછ્યું, તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન પોતાના શોકનું કારણ બતાવી, તે ટાળવામાટે શ્રીકૃષ્ણની શરણ ગયો. તેને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આત્મા નિલ છે ને તેના દેહ નાશવત છે, એમ વિસ્તારથી સાંખ્ય રીતે સમજાવી, સંક્રામ કર્મની નિદા અને નિષ્ક્રામ કર્મની મુતિ કરી, પતજલિ મુનિપ્રણીત યોગશાસ્ત્રમાં કહેવ જાનીની સ્થિતિ, ને તેપ્રમાણે વર્તનારને મોક્ષ કહેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનેન્દ્રિયને નિયમમાં રાખી કર્મેન્દ્રિયથી વ્યાવહારિક કર્મ તથા વિરાટ સ્વરૂપ ઇદ્ર અને તેના અંગભૂત પચમહાભૂતની ઉપાસનારૂપ નિલયવત્કર્મ આચરવા, તેમાં જનકાદિ રાજા તથા પોતાનું દેહાત અને નહિ આચરવાથી ચતી દાની તથા પાપ કલિને, આત્મા શુદ્ધિથી પણ પર છે એમ સમજાવી, જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર કામરૂપ શત્રુને જીતવા કહેવ છે.

જોયા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે શુણ્કકર્મથી જાતી, યજ્ઞના પ્રકાર, સર્વ કર્મ જ્ઞાનને અર્પણ કરી અસંગ રહેવાની સૂચના, જાતની શ્રેષ્ઠતા, તે મેળવવાનો ઉપાય તથા તે જાણવાથી જીવ-જ્ઞાનનું ઐક્ય, અને સંસારવાળા મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડેલ, માટે હૃદયમાં રહેલ સંસારને જાનરૂપ અગ્નિથી જેલી, નિર્ભય શુદ્ધિ કરીને, અસંગ રહી સર્વ વ્યાવહારિક કર્મ આચરવા, કહેવ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આસક્તિ રહિત યદી કર્મ આચરવા, પ્રાણી-માનમા મમભાવ રાખવા, તે સર્વના દિતમાં તપસ રહેવા તથા કામક્રોધના વેગથી રહિત થવા, અને એપ્રમાણે આચરનાર પુરુષ સર્વ જૂતપ્રાણીમાં ગૃહેલ પરમાત્માને જોઈને, પોતે તે રૂપજ યાવછે, એમ કહેલ છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં, દરિયાદિ વસ્ય કરી આત્મા પોતેજ પોતાનું દિત કરનાર તથા તેને વસ્ય ન કરવાથી પોતેજ પોતાનું અદિત કરનાર છે, માટે દરિયાદિ વસ્ય કરી આદાર નિદાર વિનેરે નિયમમાં રાખી મમાધિ કરવાની રીતિ, સમાધિમાં અમન્ય જ્ઞાનમુખને અનુમા,

સર્વ પ્રાણીને પોતા સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમોગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું આચ્છાદન અને આત્માનું સર્વગ્રપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઔકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુક્લ-કૃષ્ણ ગતિ, તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યાવગર પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી એક કલ્પમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ખીજમાં નાશ, ઈશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યો આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઈશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દેવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઈશ્વરનું સર્વશક્તિમાનપણું, તેનું સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત બધું ઈશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઈશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુનને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્જુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તતાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કોઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ અથવા પુરુષ, એ બંનેનું “પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરુષ અસંગ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, શુદ્ધોથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે, અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર જ્ઞાનિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઈશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયારહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દેવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દેવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, દંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિપ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ, તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, દંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એનું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ અને “ૐતત્સત્” પદની યોજના કહેલ

અદ્વૈતમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનો ભાગ, આત્માનું અક્ત્ત્વપણું, ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન, તેમાં વ્યાપક પરમાત્માને એકજ ઠેકાણે માનવારૂપ જ્ઞાનની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ, તેમાં અધર્મને ધર્મ માનનાર બુદ્ધિની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની ધૃતિ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ, ચારે વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મ યોગીનાં લક્ષણ, તેને જલની પ્રાપ્તિ, જીવાત્માનું અસ્વતંત્રપણું માટે સર્વ બાવે ઈશ્વરને શરણ થવા આગ્રા, જ્ઞાનનું રહસ્યપણું, તે અધિકારીનેજ કહેવા યોગ્ય, અર્જુનના મોહની નિવૃત્તિ, તેને થયેલો નિશ્ચય અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવેલ પોતાનો મત, કહેલ છે.

એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર ગુર્જર ભાષામાં સદ્ગર્ભશોધક મંડળિયે પ્રવૃત્ત કરેલ ભારતાર્થમાં આવી ગયેલ છે; પણ તે ગદ્યમાં હોવાથી મુખપાઠ રહી શકે નહીં, ને ગીતા મુખપાઠ રાખવા યોગ્ય છે; પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અનુવ્યા મનુષ્યોને મૂલ શ્લોક મુખપાઠ રાખી તેનો અર્થ સમજવો કઠણ પડેછે, માટે મેં એનું પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે. તેમાં અનુદ્યુષ શ્લોકને ઠેકાણે દુહા ને મોટા શ્લોકને ઠેકાણે ધંદવજ્ઞા, ઉપદ્રવજ્ઞા તથા ઉપનતિ વૃત્ત કર્યાં છે. અનુદ્યુષને ઠેકાણે દુહા કરવાનું કારણ કે, જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં અનુદ્યુષ છંદ સાધારણ છે, તેમ ગુર્જરાતિ ભાષામાં દુહા સાધારણ છે. કવિતામાં હર્ષ દીર્ઘ જેમ વાચવામાં જોધયે તેમજ લખ્યા છે, ને જે ઠેકાણે કઠણ શબ્દો આવ્યા છે, તેનો અર્થ તેજ પૃથ્વી નીચે લખેલ છે. કાંઈ ઠેકાણે કઠણ શબ્દોના અર્થ લખેલ નહિ હોય તો સમજવું જે, જે બીજા પ્રસંગમાં લખાઈ ગયેલ હશે. તોયપણ ગીતાશાસ્ત્ર યથાર્થ સમજવા માટે વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા જાણવી જોઈયે. તે પ્રક્રિયાના ધણા અંશો છે, પણ સપૂર્ણ પ્રક્રિયાનો અર્થ સંસ્કૃતમાં શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામીકૃત પચદશી અને ભાષામાં શ્રીનિશ્ચલકૃત વિચારસાગર છે; જે બન્નેમાંથી જે એક અર્થ ગુરુદ્વારા યથાર્થ જાણ્યો હોય, તો વેદાંતના અર્થ સરલતાથી સમજી શકાયછે. વેદોના અંતભાગ હોવાથી ઉપનિષદો વેદાંત કહેવાયછે તે ઉપર મહામુનિ વેદવ્યાસે રચેલ સૂત્રો વેદાંતશાસ્ત્ર કહેવાયછે. જેમાં જીવ, ઈશ્વર, તથા જગત્ સખી એવા ત્રીણ વિચારો કરેલ છે કે, જેને આજના વિચારવાન પશ્ચિમના પડિતો પણ નમેછે, અને રસાયન શાસ્ત્રથી પણ કંઈ બાધ કરી શકતા નથી. એવું એ વેદાંત શાસ્ત્ર સર્વ આયોગે અવશ્ય જાણવું જોઈયે, કારણ એ આયોગો પરમ ધર્મ છે. એ સખી લખાયલા અંશો વેદાંતના અર્થ કહેવાય છે, જે જાણવાથી સપત્નો વધારો ને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાયછે. કેટલાક આધુનિક જનોને એવો વહેમ છે કે, વેદાંતના અંશો સમજવાથી વ્યવહાર બગડેછે, તો તે જોડો સમજવો, કારણ સાક્ષાત્ રામ, જનક તથા યુધિષ્ઠિરાદિયે જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ રાજ્યાદિ વ્યાવહારિક સર્વ કર્મ કરેલાં છે, અને અર્જુને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછીજ યુદ્ધ કર્યું છે. સિવાય અસલ ગુરુને ઘેર જાણવાનો ચાલ હતા, ત્યારે સર્વ સિધ્ધો જ્ઞાન સપાદન કર્યા પછીજ વ્યવહાર આચરતા હતા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તો ઉદ્ધું ધર્મ વધેછે, સુખમાં જોડો જવાનું નથી ને દુઃખ સદન કરી શકાયછે. સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમભાવ પ્રાપ્ત થાયછે, જેથી પરસ્પરે દ્રોહ મૂઠાઈ સપત્નો વધારો થાયછે. સપત્નો વ્યાવહારિક બાજતોમાં ચાલતાં તથા ભવિષ્યમાં દેખાતાં વિદ્યો ટાળી શકાયછે, જેથી દેશની વ્યાવહારિક ઉત્તતિ અને પોતાનું તથા પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ થાયછે. એપ્રમાણે જ્ઞાન તો, દેશની ઉત્તતિનું તથા અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. માટે વહેમ છોડી આયોગે જ્ઞાન સપાદન કરવું યોગ્ય છે. આ અર્થમાં કોઈ ઠેકાણે દોષ આવે, તો સુધારી વાંચવું એજ વિનંતિ.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

॥ શ્રિયા યુતા સસ્યવતી ધરિત્રી, ધીશૌર્યયુક્તોસ્તુ સદાર્યલોકઃ ॥

॥ પરસ્પરં વૈરનિહીનચિત્તઃ સંપ્રાર્થયે હેતદનંતમીશં ॥ ૧ ॥

અર્થ (ઉપજાતિ.)

ભૂમી બને આ ધન ધાન્યવાન, થાયે સદા આર્થ બળી સુખલુ,
પરસ્પરે વૈર રહીત એતો, પ્રાર્થુ છ એ ઇશ અનંતને તો. ૧.

મિત્રોનાં નામ તથા તેમને વિનંતિ.

ઇંદ્રવજ્ર તથા ઉપજાતિ.

રત્નો વિષે લાલ વદાય જેહ, જોડાય તેને પદ લાલ, તેહ,
છવો તણો રાય વદો કહી જો, પક્ષો વિશે સિંહ જીઓ વદી તો. ૧
બાંધેલ જેના ઉદરેજ દામ, પુરૂષમાં ઉત્તમને, સહામ,
વદો, વળી મૂરતણો અરી જે, છે મૂળ મિત્રો પ્રિયતો અતી તે. ૨
એ આદિ બીજ સત ઇન્દ્રનાર, દેશોત્તીને નિત આહનાર,
તે સર્વને હું વિનવું છ પ્રીતે, અંધૂતણો શ્રેય કરો સુરીતે. ૩

અંધાર્યણુ (ઇંદ્રવજ્ર.)

સદ્ધર્મની શોધક મંડળીને, અર્પુ છ ભાષાંતર આ રચીને,
એમાંય તો કારણ એક એવું, એવું અહીં નામ અખડ રહેવું. ૧

નામસૂચના (ઉપજાતિ.)

પિતાતણુ મંગળ આદિમાંય, અંધૂતણા અન્ય ત્રણે જણાય,
મર્તાતણુ નામ વદાય પાંચે, જો પાદના અક્ષર આદિ વાંચે. ૧

ભાષાંતર કર્તા.

ભાષાંતરકર્તા કૃત

મંગલાચરણ.

કામ સર્વ વ્યાપીજ જે, કરે છ ભાવ અભાવ, રહિત સંગ જેનેજ તો, સૈંદ્ધો જાણે સાવ^૧.
કાપણ જેતું છે અતી, મોહિ રયા જન સર્વ, દમ શમ આચરિ જેહમાં, રમે મૂકિ કો ગર્વ^૨.
ગોપાળક જે સર્વદા, વીંટિ રયો સૌ આપ, દર્શન જેતું જ્ઞાનથી, જીવોને તો યાપ. ૩.
નામરૂપ આધાર જે, રાખી મન જેમાંય, પયદાજ એક બને તદા, નર જે રૂપજ યાપ^૪.
પ્રણમું તે પરબ્રહ્મને, યાદ કરી મનમાંય, ગતવ્યથ થાયે જાણિ જે, જીવો આ જગમાંય^૫.

છટ્ટેવાદિને પ્રણામ કરી પ્રતિજ્ઞા.

છટ્ટેવ શ્રીકૃષ્ણ મુજ, મૂળ ગુરૂ પણ જેહ, તમનાશક, વ્યાપક બધે, શમરિ મનથી હું તેહ^૧.
વડીલ ને વિદ્યાગુરૂ, બંધૂ મિત્રો સાર, પ્રણમી, શુર્જર વાણિમાં, ગીતાતણુ નિરખાર. ૨.
પદમાંજ શ્લોકાર્ય નિમ, સમાય રૂડી રીત, ભાષાંતર કરૂ વાંચશો, રાખી મનમાં પ્રીત^૩.

॥ ॐ तत्सत्परब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

संजय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्यं तान्ब्रवीमि ते ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समित्तिजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमंदत्तिस्तथैव च ८

धृतराष्ट्र કહેછે.

ધર્મભૂમિ કુરુક્ષેત્રમાં, મળી યુદ્ધ ઇછનાર,
સંજય શું કરતા હતા, મુજ મુત, પાંડુ
કુમાર ॥ ૧ ॥

સંજય કહેછે.

વ્યૂઠ સૈન્ય પાંડવતણું, દેખી દુર્યોધન, શૂર-
પાસે જંઘ તે સમે, જોડ્યો રાય વચન ॥૨॥

જુઓ શૂર પાંડવતણી, સેના મોટી એહ, રચે-
લ દ્રુપદ મુતેજ, તમ શિષ્ય ચતુર છે જોહા ॥૩॥

એમાં શૂરા, યુધ વિશે, અર્જુન ભીમ સ-
માન, મહાધનુષી, મહારથ દ્રુપદ, વિરાટ
ને યુધધાન ॥ ૪ ॥

ધૃષ્ટકેતુ ને ચેકિતાન, બલીદ કાશીરાજ, પુર-
જિત કુંતીભોજ, નર શ્રેષ્ઠ શૈબ્ય મહારાજ ॥૫॥

યુધામન્યુઃ પરાક્રમી, ઉત્તમઔજા બળવાન,
દ્રૌપદિ મુત, અભિમન્યુ, એ સર્વ મહા-
રથિ જાણુ ॥ ૬ ॥

દ્વિજવર જાણો તે હવે, શ્રેષ્ઠ આપણા જોહ,
મુજ સેનાપતિ, આપને જાણાવવા કહું તેહ ૭

આપ ભીષ્મ ને કર્ણ વલિ, કૃપ રણજીત જોગ,
વિકર્ણ ને ભૂરિથવા, અશ્વત્થામા તેમ ॥ ૮ ॥

અન્યે ચ વહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥૧॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં ચલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેપાં ચલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ૧૦

અયનેપુ ચ સર્વેપુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।
ભીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વે એવહિ ॥૧૧॥

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુષ્ટદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્

તતઃ શંખાશ્ચ ભેર્યશ્ચ પળવાનકગોમુત્વાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યંત સ શબ્દસ્તુમુલોભવત્ ૧૩

તતઃ શ્વેતૈર્હયૈર્યુક્તે મહતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ૧૪

પાંચજન્યં હૃપીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ૧૫

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિલંડી ચ મહારથઃ ।
દૃષ્ટદ્યુમ્નો પિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્નાપરાજિતઃ ૧૭

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિ-
વીપતે । સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શં-
સાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

ખીન્ન પણુ શૂરા ઘણા, મુજર્થે જિવ ત્ય
જનાર, યુધમાં સર્વે કુશળ છે, ૧નિવિધ
શસ્ત્ર ધરનાર ॥ ૯ ॥

પણુ એ રક્ષિત ભીષ્મથી, બળ આપણુ
અસમર્થ, ભીમે રક્ષિત એમનું, આ બળ
દિસે સમર્થ ॥ ૧૦ ॥

ભાટે સૌ ૨માર્ગો વિશે, વિભાગ થી એ ૩સ્થિત,
આપ બધા એમરથી, રક્ષા ભીષ્મ ખચીત. ૧૧

પછિ બળિ, વૃદ્ધ પિતામહે, કરતાં તેને
રાજિ, સિંહનાદ કરિને પછી, શખ વ-
ગાડ્યા ગાજિ ॥ ૧૨ ॥

૧આનક, ૨ગોમુખ, ૩પણુવને, શખો, ૪ભેરી
જેહ, તરતજ વાગ્યાં તે પછી, શબ્દ થયો
મહા તેહ ॥ ૧૩ ॥

૧શ્વેત ૨અશ્વયાના મહત રથમા સ્થિત પછી
સાગ, કૃષ્ણાર્જુને બળવિયા, દિવ્ય રાખ
નિસ્વાર ॥ ૧૪ ॥

૧૦પાંચજન્ય તો માધવે, ૧૧દેવદત્ત પાર્થજ, ૧૨મ-
હા પૌંડ્ર બળવિયો, ૧૩વોર કર્મભીમેજ. ૧૫

કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે, ૧૪અનંત વીજય સાર,
૧૫સુઘોષ ૧૬મણિપુષ્પક બને, ૧૭માત્રિમુતે
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

વવિ ૧અપરાજિત, સાત્યકી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
૧૨મત્સ્યેશ, શિખડી મહારથ, મહા ધનુષી
કાશિનરેશ ॥ ૧૭ ॥

અભિમન્યુ મહાબાહુ વવિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી-
તન, સૌએ જાખ બળવિયા, જુદા જુદા
શસ્ત્ર ॥ ૧૮ ॥

૧ નાના પ્રહારના ૨ બૃહદમા જવાના માર્ગ ૩ ડિમેલા ૪, ૫ ૬, ૭, વાજના નામ ૮ સપેત
૯ પોતા ૧૦ વિષ્ણુનો રાખ ૧૧ અર્જુનનો રાખ ૧૨ ભીમજેનનો રાખ ૧૩ ભવમ્ ૧૪ યુધિ
ષ્ઠિનો રાખ ૧૫ નકુળનો રાખ ૧૬ સહદેવનો રાખ ૧૭ નકુળ-જન્મદેવ ૧૮ શત્રુએ નદિ છોડે
૧૯ મત્સ્ય દેશનો રાખ વિરાટ

ઽ ધોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।
નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ૧૯

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।
પ્રદૃષ્ટે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંદવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીતપે ।

અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેડચ્યુતર ૧

યાવદેતાન્નિરીક્ષેડહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગ્રણસમુદ્યમે ॥ ૨૨ ॥

યોત્સ્પમાનાનવેક્ષેડહં ય ઇતેડગ્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્બુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ૨૩

સંજય ઉવાચ ॥

એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુહાકેશેન ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિતા રથોત્તમમ્ ૨૪
ભીષ્મદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીસિતામ્ ।
ઉવાચ પાર્થ પશ્યૈતાન્સમવેતાન્કુરુનિતિ ૨૫

તત્રાપશ્યત્સ્થિતાન્પાર્થઃ

પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતુલાન્બ્રાતૃન્પુત્રા-

ન્પૌત્રાન્સર્વીંસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયોરુભયો-
રપિ । તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌતેયઃ
સર્વાન્વિધૂનવસ્થિતાન્ ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પર્યાવિષ્ટો વિપીદન્નિદમબ્રવીત્ ।

લેધાં તુજ સુતનાં હૃદય, મહાન શબ્દે તેજ,
'પ્રતિધ્વનીથી પૂરતાં, 'નભ પૃથ્વીને સેજ. ૧૯
પછી ઝકપિધ્વજ અર્જુને 'વ્યવસ્થીત તુજ
તંત્ર, નેઈ શસ્ત્ર ચાલુ થિયે, ધનુષ ઉગામિ
રાજત ॥ ૨૦ ॥

'હૃષીકેશને તે સમે, ક્યું આમ મહિપાલ,
અર્જુન કહિછે.

બને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખો ગોપાલ. ૨૧
ન્યાંલગિ નેઈ એહને, 'યુદ્ધે સ્થૂ સ્થિત, નાથ,
મારે આ યુધને વિશે, વઢતું કેની સાથા ॥ ૨૨ ॥

વલિ દુર્યોધન દુષ્ટતું, યુધમાં પ્રિય ઇછનાર,
ને આ એ આવેલ છે, દેખું તે લડનાર. ૨૩
સંજય કહિછે.

'યુગકેશથી એ રીતે, યુધિને પુર્યોત્તમ,
બને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખી ઉત્તમ. ૨૪
સર્વે રાજની પાસ વલિ, ભીષ્મ દ્રોણ સં-
ન્મૂખ, બોલ્યા ને તું પાર્થ આ, મળેલ,
'હૌરવમૂખ ॥ ૨૫ ॥

ત્યાં સ્થિત દીકા અર્જુને, વડીલ શુર નિ-
રધાર, કાકા મામા ભાઈ વળિ, પૌત્ર સખા
સુત સાર ॥ ૨૬ ॥

શ્વશુર ને 'સુહૃદોજ પણ, બને સૈન્યની
માંય, સર્વ બંધુને નેઈ સ્થિત, કુંતી સુત
તે ત્યાંય ॥ ૨૭ ॥

પરં દયાથી યુક્ત થઈ, વધો શોચતાં એમ,

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન કહેછે,

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ૨૮

નેઈ કૃષ્ણ આ સ્વજનને, યુદ્ધે સ્થિત
જેમ ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિશુષ્પ્યતિ ।
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષથ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

મુજ ગાત્રો કલેશાયછે, મુખ મુજ બહુ
સૂકાય, કંપ શરીરે થાયછે, ખડા રોમ મુજ
થાય ॥ ૨૯ ॥

ગાંઢીયં સંસતે હસ્તાત્ત્વકચૈવ પરિદહ્યતે ।
ન ચ શક્તોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મેમનઃ ૩૦

ગાંડિવ પડેછે હસ્તથિ, સ્વથા બળે નિ-
રધાર, ઉભી હું રાકતો નથી, મુજ મન
ભ્રમેજ સાર ॥ ૩૦ ॥

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ।
ન ચ શ્રેયોનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ૩૧

વલિ કેશવ હું નેહંધું, નિમિત્ત ઉલટાં
જેથ, તેથી રણમાં બંધુ હણિ, દેખું ને કે
શ્રેય ॥ ૩૧ ॥

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં
સુખાનિ ચ । કિં નો રાજ્યેન ગો-
વિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥

વિજય કૃષ્ણ, ઈછતો નથી તેમ સૂખ
નહિ રાજ, રાજ્ય ભોગ નિવિતે કરી, શું
અમને મહારાજ ॥ ૩૨ ॥

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં
ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।
ત ઇમેવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા
ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥

જેને માટે ઇચ્છિયે, ભોગ સૂખ ને રાજ,
તેતો તનિ ધન પ્રાણને, આ ઉભા રણ-
માંજ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તર્યં
ચ પિતામહાઃ ।
માતુલાઃ સ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ
શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

કાકા, શુશ્રુ, પુત્રો તથા સ્વશુર મામા સાર;
શ્યાલા, પૌત્ર, પિતામહો, સંબંધી નિરધાર.

एताञ्च हंतुमिच्छामि व्रतोपि मधु-
सूदन । अपि त्रैलोक्यराज्यस्य
हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

ન ઇહું હણવા એમને, મુજને મારે તોય,
રાજ્ય ત્રિલોકી માટે પણ, શું અર્થ
કિન સોય ॥ ૩૫ ॥

निहत्य धार्तराष्ट्राञ्च का प्रीतिः
स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेद्-
स्मान्दहन्तानाततापिनः ॥ ३६ ॥

વલિ ડોરવને મારિ શું, અમને લાભ ન-
હાય, એ આતતાઈને હણિ, પાપજ
અમને થાય ॥ ૩૬ ॥

તસ્માન્નાર્હી વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વવાંધવાન્ ।
સ્વજનંહિકર્યંહત્વા મુલ્લિનઃ સ્યામ માધવ ૩૭

યદ્યપ્યેતે ન પદ્યંતિ લોભોપદ્ધતચેતસઃ ।
કુલસયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ૩૮

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।
કુલસયકૃતં દોષં પ્રપદ્યન્નિર્જનાર્દન ॥૩૯॥

કુલસયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
ધર્મે નષ્ટેકુલં કૃત્ત્વમધર્મોભિભવત્યુત ॥૪૦॥

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।
સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ૪૧

સંકરો નરકાર્યેવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।
પતંતિ પિતરો શ્વેષાં છત્રપિંહોદકક્રિયાઃ ૪૨

દોષેરેતેઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચાશ્વતાઃ ૪૩

ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
નરકે નિપતં વાસો ભવતીત્યનુશ્ચયમ્ ૪૪

અહો વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્
યદ્રાજ્યમુલ્લોભેન હંતું સ્વજનમુચ્ચતાઃ ૪૫

યદિ મામપ્તીકારમશશ્વં શશ્વપાણયઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ૪૬

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ
उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं
शोकसंविग्गमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ભાટે બાંધવને અમે, હણવાને ને યોગ્ય, સ્વ-
જનોને માધવ હણી, યદ્યપ્તે કિમ મુખ
લેગ્ય ॥ ૩૭ ॥

ને હણાયલા લોભથી, હેમે નં કે એહ;
દોષ કુલસયકૃત તથા, મિત્ર દ્રોહમાં નેહ.
પણ જનાર્દન કેમ અમે, દોષજ એ ને-
નાર, નિવૃત્ત યથા આ પાપથી, નં કરિયે
વીચાર ॥ ૩૮ ॥

લય પામે કુલનાશથી, પુરાણ ને કુલધર્મ,
ધર્મ નાશથી કુલ બધે, વ્યાપી જાય અધર્મ.

અધર્મના નેરે કરી, કુલસ્ત્રિયો દોષાય, કૃષ્ણ,
દુષ્ટ સ્ત્રીઓ વિશે, સંકર વર્ણુજ થાય ॥૪૧॥

કુળધાતીના વંશને, સંકર નરકચેજ, ક્રિયા-
હુમ એના પટે, પિતરોપણ નરકેજ ॥૪૨॥

સંકર કારક દોષ ને, કુલ ધાતીના એહ, કુ-
બેજ તેથી જાતિ કુલધર્મો શાશ્વત નેહ. ૪૩

કુલધર્મોથી ભણનો, વાસ નરકમાં સાર,
થાય નિત્ય હરિ, એ અમે, સાંભળિયે નિ-
રધાર ॥ ૪૪ ॥

અરે મોહુ પાપ અમે, કરવા યથા તિયાર,
ભીમા રાજમુખ્યાર્થ ને, બંધૂ હણવા સાર.

શશ્વધારિ ને કૌરવો, સામે નહિ થાનાર,
શશ્વ રહિત મુજને હણે, તો મુજ હિત
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સંજય કહેછે.

એમ કહી રણમાં પછી, મૂકી શરને ચાપ
બેઠો અર્જુન રથ વિશે, યુક્ત શોકસંતાપ ॥૪૭॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच ॥

संजय કહેછે.

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
विपीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः॥१॥

એમ દયાથી યુક્ત વસિ, 'અશ્રુઆપ્ત' ને-
ણ, તે 'શોચંતાને' કહે, મધુસૂદન આ વેણી॥૧॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

कुतस्ता कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

પાર્થ થયો મોહ કયાંયિ આ, તુલને સંક-
ટમાંય, 'નીચજુષ્ટ', અસ્વર્ગ્ય વસિ અપયશ
જેથી થાય ॥ ૨ ॥

हैव्यं मास गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदोर्बल्यं त्यक्तवोत्तिष्ठ परंतप॥३॥

યામા કાયર પાર્થ, એ ઘટે ન તુલને સાર,
મૂકિ હૃદય 'દોર્બલ્યને', ઊઠ રાત્રુ પિડનાર.૩

अर्जुन उवाच ॥

અર્જુન કહેછે.

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ४

બીષ્મ દ્રોણ પ્રત્યેજ હું, મધુસૂદન રણ-
માંય, કેમ વડું બાણે કરી, મુજ એ પૂજ્ય
મનાય ॥ ૪ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेयो भोक्तुं भक्ष्यमपीह लोके ।

हत्तार्थकामास्तु गुरुनिर्ह्व

भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

આહીન 'અર્થા' શુરને હણી જે, હું ભોગવું
ભોગ રૂધીરથી તે, કિંપેલ, એં તેથી ભિ-
ક્ષાજ સારી, 'મહાનુભાવી' શુરને ન મારી ૫

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

, स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

એએા જિતે વા અમથી જિતાય, ન જી-
ણિયું સ્થાયિ રૂઢંજ થાય, જેને હણીને
જિવવા ન આહો, તે કૌરવે તો 'પ્રમુખે'
ઉભાયે ॥ ૬ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि तां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शशि मां तां प्रपन्नम्॥७॥

'કૈન્યે' કરી નષ્ટ સ્વભાવવાલો, હું ધર્મમાં
મૂઠ પુછું દયાલો, જે એય છે નિશ્ચિત તે
કહેાને, હું શિષ્યને આશ્રિતહું વહોને॥૭॥

નહિ પ્રપશ્યામિ મમાપનુદ્યાદ્
 યચ્છોકમુચ્છોપનામિન્દ્રિયાણામ્ ।
 અવાપ્ય ભૂમાવસપત્રમૃદ્ રાજ્યં
 સુરાણામપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
 न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह९

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
 सेनयोरुभयोर्मध्ये विपीदंतमिदं वचः॥ १० ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
 गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
 न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

मानास्पर्शास्तु कौंतिय શ્રીતોષ્ણમુશ્વદુઃ-
 खदाः । आगमापायिनो नित्यास्तां-
 स्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
 समदुःखमुखं धीरं सोमृतलाय कल्पते १५

સંજય કહેછે.

ઉપાકેશને એમ વદિ, શત્રૂતપ અર્જુન,
 નહીં કરે યુધ, એમ કહિ, થયે મૂકે રા-
 જન ॥ ૮ ॥

બાપ્યા ત્યા પછિ કૃષ્ણ, *નૃપ, હરતા હો-
 થનિ તેમ, બને સૈન્યના મંથમા, તે એ
 દીને એમ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

*અશોચ્યને શોચેછ તું, બોલેછ પડિત વાણુ,
 પણ પડિત શોચે નહીં, મૃત જિવતાને
 જાણુ ॥ ૧૧ ॥

કદી નહીં હું એમ નહિ, આ નૃપ ને તું
 તેમ, એમ હવે પછિ આપણે, નહિ હોય
 નહિ એમ ॥ ૧૨ ॥

આ *યુવા જિવને, *શિશુ, *યુવા જન-
 રાવય હોય, તેમ પ્રાપ્તિ દેહ *અન્યનિ,
 નહીં ધીર ત્યા મોય ॥ ૧૩ ॥

શીત ઉષ્ણ શુષ્ક દુ ખને, *વૃત્તિસ્પર્શ દે-
 નાર, આવે, જાય, *અનિત્ય તે, સમી
 લે તું સાર ॥ ૧૪ ॥

શુષ્ક દુષ્ક *રામ ગણનાર ને, ધીર પુરુષને
 એહ, કરે નહીં *નરવર *અથા, પામે
 *ભાક્ષજ તેહ ॥ ૧૫ ॥

૧ મારી ઉદિય ૨ શોષણુ કરનાર ૩ યુને ૪ રાજ. યુવરાજનું સમોધન ૫ શોય
 ન કરના હાથક ૬ શરીર ૭ શિશુવય—બાલ્યાવસ્થા ૮ યુવા વય—યુવાન અવસ્થા ૯ જરાવય-
 પડપણુ ૧૦ બીજ ૧૧ ઉદિયોની રતિને વિવશની સાથે સુખ ૧૨ અદિયર ૧૩ સમાન.
 ૧૪ નરમા શેષ ૧૫ ધીર ૧૬ જનમ મરણથી છુટી બચાઈનાની પ્રાપ્તિ

નાસતો વિચતે ભાવો નાભાવો વિચતે સતઃ ।
ઉભયોરપિ દૃષ્ટોંતસ્તનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ૧૬

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ૧૭

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ
શરીરિણઃ । અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય
તસ્માદ્યુદ્ધવસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

ય એનં વેત્તિ હંતારં યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।
ઉભૌતૌ ન વિજાનીતો નાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-
ત્રાયં ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમ-
વ્યયમ્ । કયં સ પુરુષઃ પાર્થ કં
યાતયતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ ગૃહ્ણતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
ન્યન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥૨૨॥

નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં ક્લેદયંત્સાપો ન શોપયતિ માસ્તઃ ૨૩

૧ભાવ ૨અસતનો તોય નહિ, ૩સતનો નહીં
૪અભાવ, જલદયો નિર્ણય, એતથો, ૫ત-
ત્વવિદોર્થે સાવ ॥ ૧૬ ॥

તે અવિનાશી જાણે, સૌ, આપું જેણે
આપ, કરવા લય ૧અવ્યય તથો, સમર્થ
નહિ કેા થાય ॥ ૧૭ ॥

૨અપ્રમેય અવિનાશિ નિત, આત્મા તેના
દેહ, નાશવંત કહેવાય આ, તું યુધ કર
મોટેહ ॥ ૧૮ ॥

જે એને હણનાર વળિ, હણેલ માને જેહ,
તે બન્ને જાણે નહીં, હણે હણાય ન એહ. ૧૯

આ જન્મતો વા મરતો નથી આ, કદી
થઇને ન બને ફરી આ, અજન્મ આ
નિત્ય, પુરાણ, શાશ્વત, હણે શરીરે ન હ-
ણાય આ સત ॥ ૨૦ ॥

અવ્યય નિત્ય અનાશિ ૨અજ, જાણે આને
જેહ, અર્જુન કેને કઈ રિતે, હણે હણાયે
તેહ ॥ ૨૧ ॥

વસ્ત્રો જુનાં મૂકિ નરોજ જેમ, ખીલં ધરે
વસ્ત્ર નવીન તેમ, શરીર જુનાં ત્યજિ જીવ
એહ, ખીલં ધરે દેહ નવીન જેહ ॥ ૨૨ ॥

છેદે એને શસ્ત્ર નહિ, અગ્નિ નહિ બાળેહ,
વાયુ તો શોષે નહીં, જલ પણ નહિ સા-
ડેહ ॥ ૨૩ ॥

૧ ત્રણે કાળમાં હોવાપણું ૨ જગદાદિ પ્રપંચ. ૩ આત્મા. ૪ નાશ. ૫ આત્મવત્ત્વને જાણુ-
નાર. ૬ નાશરહિત. ૭ વેદાંતમાં કહેલાં પ્રલક્ષાદિ ૭ પ્રમાણે કરીને પણ પ્રમાણ કરવાને અસાધ્ય.
૮ જન્મરહિત.

અચ્છેદ્યોયમદાહ્યોયમક્રેદ્યોશોષ્ય
 एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुर-
 चलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

એજ ^૧અદાહ ^૨અશોષ્ય વળિ, ^૩સ્થાણુ ને
^૪અચ્છેદ્ય, નિત્ય ^૫સર્વગત અચલ છે, એ
^૬સનાતન ^૭અચેદ્ય ॥ ૨૪ ॥

अव्यक्तोऽयमचित्योयमविकार्योऽयमुच्यते
 तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५

વળિ ^૧અવ્યક્ત ^૨અચિત્ય એ, ^૩અવિકાર્યજ
 કહેવાય, એવું જાણી, શોચ્ય તું કરવા યોગ્ય
 ન થાય ॥ ૨૫ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्
 तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि २६

જે એને નિત્ય જન્મતો, મરતો માને તોય,
 મહાબાહુ એ શોચ્યતું, કરવા યોગ્ય નહોય. ૨૬

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

જન્મ અચિત્ત જન્મવેળે, મૃતને જન્મ અ-
 ચિત્ત, ન ટળે એમાં શોચ્ય તું, કરવા નહિજ
 ઉચિત્ત ॥ ૨૭ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८

^૧અવ્યક્તાદી ^૨ભૂત છે, ^૩વ્યક્ત ^૪મધ્યમાં
 જાણુ, અતે પણ અવ્યક્ત છે, હું તેમાં શુ
 માન ॥ ૨૮ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-

આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુવેજ એને, આશ્ચર્યવત્
 તેમજ કો કહેને, આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુલેજ
 એને, જાણે વળી ને જુલિ કોઈ તેને ॥૨૯॥

माश्चर्यवद्ददति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य
 भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि
 न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

આત્મા નિત્ય ^૧અવધ્યએ, સર્વ કિયે વધ
 દેહ, માટે મકેને શોચ્ય તું, કરવા યોગ્ય
 ન એહ ॥ ૩૦ ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकल्पितुम-
 र्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्पत्क्ष-
 त्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

સ્વધર્મને પણ જોઈને, તું ન કપવા ભેગ,
 ધર્મીને યુધ્ધથી બિન્ને, નથી એવનો યોગ. ૩૧

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
 सुखिनः क्षत्रियाः पार्थलभंत युद्धमीदृशम् ३२

દેવેચ્છાથી પ્રાપ્ત વળિ, સ્વર્ગ દ્વારરૂપ એહ,
 યુધ્ધને પામે ક્ષત્રિયો, મુખિયા હોયે જોડ ૩૨

૧ દદત યવા અરાધ્ય ૨ શોષણ યવા અરાધ્ય ૩ એજ ૩૫ રહેનાર ૪ પીડા કરવા
 અરાધ્ય ૫ સર્વજ્ઞાપક ૬ પુરાણ ૭ હેદવા અરાધ્ય ૮ ચમુન્દાદિ ઉદ્વિગ્ધો નિજાય નદિ
 એવો ૯ મનથી પણ વિનવા અરાધ્ય ૧૦ વિહાર કરવા અરાધ્ય ૧૧ નથી જાણતી મદિ અનક
 એવે પ્રકૃતિ છે આદિ જેને એવા ૧૨ સારી ૧૩ જાણ્ય એવા ૧૪ દિવસ કાળમાં. ૧૫ વધ
 કરવા અરાધ્ય

અય ચેત્તમિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિ-
પ્યસિ । તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિતા
પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

અકીર્તિં चापि भूतानि कथयिष्यन्ति
तेऽव्ययाम् । संभावितस्य चाकी-
र्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ૩૪ ॥

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહાર-
યાઃ । યેષાં ચ તં વહુમતો ભૂત્વા
યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः
निदंतस्तवसामर्थ्यततो दुःखतरं नु किम् ३६

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા
મોક્ષસે મદીમ્ । તસ્માદુત્તિષ્ઠ કંતિય
યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवंपापमवाप्स्यसि ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगि
तिमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया
पार्थ कर्मबंधं महास्यसि ॥ ૩૯ ॥

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે।
સ્વલ્પમપ્યસ્યધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ૪૦

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा धनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्य-
वसायिनाम् ॥ ४१ ॥

યામિમાં શુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપ-
શ્રિતઃ । વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદ-
સ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

હવે ધર્મરૂપ યુદ્ધ આ, એ તું નહીં કરીશ,
તો પછિ સ્વધર્મ કીર્તિને, ખોઈ પાપ
પામીશ ॥ ૩૩ ॥

તુજ અવ્યય અપટ્ટિતિને, આશે લોક હમેશ,
અપયશ, બહુ માનેલને, મરણ પટ્ટી વીશે ૫.૩૪

મહારણિ તુજને માનશે, ભયથી રણનિ-
વૃત્ત, જેમાં બાદુમત થઈ હવે, લઘુતા પા-
મીશ સત્ ॥ ૩૫ ॥

શ્રવાન્ય કહેશે બહુ વચન, તુજ શત્રુ વ-
ણ્ણીક, સામર્થ્યજ તુજ નિહતાં, શું દુષ્ણ
તેથી અધીક ॥ ૩૬ ॥

પામીશ સ્વર્ગ હણાઈને, ભોમવીશ મહિ
છતિ, મારે અનુન લોક તું, કરિ નિશ્ચય
યુદ્ધ રીતિ ॥ ૩૭ ॥

મુખ દુઃખ જય ને અજય વળિ, લાભ
અલાભજ લેહ, સમ ગણિ કર યુધ તું પછી,
પાપ ન પામીશ એહ ॥ ૩૮ ॥

એ બુદ્ધી કહિ શાંખ્યમાં, શુભ શોભે આ
બુદ્ધ, યાઈશ, જેણે યુદ્ધ તું, કર્મ બંધથી
મુક્ત ॥ ૩૯ ॥

એમાં નહિ આરંભનો, નાશ પાપ નહિ
સાર, તારે મોટા ભય થઈ, એનો સ્વ-
રૂપાચાર ॥ ૪૦ ॥

નિશ્ચયવાળી એક છે, એમાં બુદ્ધી સાર,
નિશ્ચય વિનાના જનતણિ, બુદ્ધિયોનો નહિ
ખાર ॥ ૪૧ ॥

જ આ પુષ્પિતવાણીને, અવિવેકી કહે
સાર, અર્થવાદરત, એજ છે, નથી અન્ય,
વદનાર ॥ ૪૨ ॥

૧ નહિ કહેવાય એવા. ૨ પૃથ્વી. ૩ કષિલ મહામુનિએ પ્રતિપાદન કરેલ શાસ્ત્ર. ૪ મહામુનિ
પતંજલિએ પ્રતિપાદન કરેલ શાસ્ત્ર. ૫ હમેકાંઈ પ્રતિપાદક શ્રુતિ ૬ કલને કહેનારી શ્રુતિઓમાં અસત્ય.

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષવહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ૪૩

^૧સ્વર્ગઇષ્ટ, ને ^૨કામી તે, ^૩કૃણ્ણા એને
કેહ, સંપત્તિ લોગાર્થે બહુ, ક્રિયાવાન પણ
એહ ॥ ૪૩ ॥

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપહૃતચે-
તસામ્ । વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ
સમાર્થા ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

તેથી ચિત્ત હરાયજા, સુખ ભોગે આસક્ત,
સમાધિમાં નહિ તેમની, નિશ્ચય બુદ્ધી
^૪સક્ત ॥ ૪૪ ॥

ત્રૈગુણ્યવિપયા વેદા નિષ્તૈગુણ્યો
ભવાર્જુન । નિર્દ્વિદ્ધો નિત્યસત્ત્વસ્યો
નિયોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫ ॥

^૫ત્રીગુણુ વિપયી વેદ છે, ત્રા તું ત્રણે રહીત,
ત્રૈ ^૬દ્વિદ્વ યોગક્ષેમ વિણ, બુદ્ધ નિત્ય સ-
ત્વે સ્થીત ॥ ૪૫ ॥

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્તોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુવેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ૪૬

જે ^૭ઉદપાને અર્થ તે, સર્વ સરે ^૮દુલ્ભાંય, જે
તેમ સર્વ વેદો તાણું, ક્ષત્ર સ્નાનીને થાય ॥ ૪૬ ॥

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્ભૂમા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ૪૭

તુલ્ય અધિકારજી કર્મમાં, નહિ કદિ ફલમાં
હોય, નહિજી કર્મ ફલ ^૯હેતુ થા, નહિ
અકર્મ પણ સોય ॥ ૪૭ ॥

યોગસ્યઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ધનંજય । સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો
ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઇચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

મુકિ સંગ, રહિ યોગમાં, પાર્થ કર્મ કરે એજ,
સિદ્ધિ અસિદ્ધી સમ બણી, સમપણું યોગ
કહેજ ॥ ૪૮ ॥

દૂરેણ હાવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ૪૯

કર્મ, યોગથી ^{૧૦}અધમ છે, પાર્થ અતીસય સાર,
માટે ત્રા યોગાશ્રયી, ^{૧૧}કૃપણો ફલહેતનાર. ૪૯

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે મુકૃતદુષ્કૃતોતસ્મા-
યોગાય મુઞ્ચસ્વ યોગઃ કર્મણ કૌશલમ્ ૫૦

યોગી અહિ મૂકીજી રે, મર્થ પાપ ને મુણ,
માટે તું યોગીજી થા, યોગ ^{૧૨}કર્મનેમુણ. ૫૦

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા
મનીષિણઃ । જન્મવંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં
ગચ્છંત્વનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

કર્મતણું ફલ ત્યાગીને, યોગી જ્ઞાનજવાન,
જન્મવંધથી મુક્ત થઈ, સુખપદ પામે
ગહાન ॥ ૫૧ ॥

૧ સ્વર્ગજી છે ઉપ જોરે. ૨ ઇચ્છાવાન. ૩ ફલ આપનારી. ૪ તત્પર. ૫ સત્વાદિ ત્રણ ગુણુ ૬ સ-
ખાદુઃખાદિ ૭ અપ્રાપ્તભો દિવમાર ને પ્રાપ્તનું પરિપાકન. ૮ મુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં. ૯ કૃપ, વાવ, યોગી
પાણીવાતું રેવાન ૧૦ આકૃત્તવાવ ૧૧ કાસજી ૧૨ નિષ્ક, દલડું. ૧૩ રીત ૧૪ કર્મમાં કુસંગતા.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિપ્યતિ ।
તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ૫૨

શ્રુતિવિપ્રતિપજ્ઞા તે યદા સ્થાસ્યતિ
નિશ્ચલા । સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા
યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માયા સમાધિસ્થસ્ય
કેશવ । સ્થિતધીઃ કિં પ્રભાપેત
કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનો-
ગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ
સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

દુઃસ્વેપ્સુબુદ્ધિમ્મનાઃ સુસ્તેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ૫૬

યઃ સર્વગ્રાનભિક્ષેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્
નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૭

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ
સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્યેઽભ્ય-
સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

વિપયા વિનિવર્તંતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસંવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તંતે ૫૯

યતતો હાપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીની હરંતિ પ્રસન્નમં મનઃ ૬૦

૧ દુઃપ્રવેશ્ય મોહને યદા, તરશે તુજ ધીસાર,
ત્યારે શ્રુત શ્રોતવ્યનો, વિરાગ પામિશ, ધાર.

વળિ નિશ્ચલ થાશે ૧૫૬, ભ્રમીત તુજ ધી
એહ, સમાધિમાં રહેશે અચલ, તદા યોગ
પામેહ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

સમાધિસ્થ ૧ સ્થિતપ્રજ્ઞનું, કેશવ લક્ષણ શુંજ,
તે બોલે બેસેજ શું, શું તેનું કરવુંજ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

સર્વ ૧ મનોગત કામને, ત્યજે પાર્થ ત્યારેહ, રહે
પ્રજ્ઞા પોતે આત્મમાં, સ્થિતપ્રજ્ઞ ત્યારેહ. ૫૫

દુઃખમાં મન ૧ બુદ્ધિમ નહિ, નહિ ઇચ્છા સુ-
અર્થ, રહિત ૧ રાગ ભય ક્રોધથી, સ્થિતધી
મુનિ કહેવાય ॥ ૫૬ ॥

સ્નેહ રહિત સૌમાંજ ને, શુભ અશુભ
પામીજ, કરે નહીં દેવસ્તુતી, સ્થિત
બુદ્ધિ તેનીજ ॥ ૫૭ ॥

ત્યારે એ એવી કિયે, ૧ કૂર્મ અંગવત
સાર, ૧ વિષય થકી સૌ ઇન્દ્રિયો, સ્થિતધી
તેની ધાર ॥ ૫૮ ॥

વિષય તજે ઉપવાસિને, પણ નહિ રાગ તજેજ,
પરં બ્રહ્મને ભેદને, એને રાગ મટેજ ॥ ૫૯ ॥

પણ ઉદ્યોગિ વિવેકીનું, મન હરેજ કૌંતેય,
બળે કરી તે ઇન્દ્રિયો, ૧ શ્રેયભક્ષક હરિયે ૧૫.૬૦

૧ દુષ્ટે કરી પ્રવેશ થાય એવો. ૨ બુદ્ધિ. ૩ સાંભળેનું. ૪ સાંભળવાલાયક. ૫ ત્યારે.
૭ સ્થિત બુદ્ધિવાળો. ૮ મનમાં રહેલા. ૯ અસ્વસ્થ. ૧૦ પ્રીતિ કે કાચળો. ૧૧ સાન્નિધ્ય, ૨૫૬
અને ૧૫, એ પાંચ વિપયા કહેવાયછે. ૧૨ ક્ષોભ કરનારી.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ । તે સૌ વશ કરિને રહે, 'મત્પર યોગી સાર' વશે હિયસ્યેંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતાઃ ? જેને વશ છે ઇન્દ્રિયો, તેની સ્થિતધી ધાર.૬૧

ધ્યાયતો વિપયાન્પુંસઃ સંગસ્તે-
પૂષજાયતે । સંગાત્સંજાયતે કામઃ
કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

વિષય ધ્યાન કરનારનો, તેમાં સગજ થાય
સગે કામજ થાય છે, કામે ક્રોધ કરાય ॥૬૨॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિ-
વિભ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુ-
દ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધ મોહજ થાયછે, સ્મૃતિ વિભ્રમ મોહ-
થીજ, બુદ્ધિનાશ સ્મૃતિનાશથી, થાય નાશ
તેથીજ ॥ ૬૩ ॥

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિદ્રિયૈશ્વરન્ । આ-
ત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ ૬૪ ॥

રાગ દ્વેષ વિણુ વશ વળી, ઇન્દ્રિય, તેણે સાર,
ભોગવતાં વિષયોજ પણ, થાય શાંત મુનિ
ધાર ॥ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાથુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શાંતીથી એનાજ સૌ, દુઃખ નાશ થૈ જા-
ય, પ્રસન્ન ચિતવાલાજની, સ્થિર મતિ તે
રતજ થાય ॥ ૬૫ ॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય
ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિર-
શાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

ન આત્મબુદ્ધિ અયોગિને, નહીં ધ્યાન પણ
તેમ, અધ્યાનીને શાંતિ નહિ, અશાંતને
સુખ કેમ ॥ ૬૬ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ૬૭

મન ઇન્દ્રિયોભાયથી, જેની પાછળ જાય, હરે
મતી તે એનિ જિમ, વાયુ નાવ જલ-
માય ॥ ૬૭ ॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાવાહો નિષ્ટ્રીહીતાનિ
સર્વશઃ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય
પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે નિવૃત્ત વિષય થકી, ઇન્દ્રિય સૌ જે-
નીજ, મહાબાહો તું જાણજે, સ્થિર બુદ્ધિ
તેનીજ ॥ ૬૮ ॥

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ
સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા
પ્રેક્ષ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

જાગે મુનિ તે અશનિમાં, સર્વ ભૂતની જે-
હ, જાગે જેમાં પ્રણિયો, અશનિ મુનીની
તેહ ॥ ૬૯ ॥

હુ આદિ

હીવાણુ રથાન

આત્મસ્વરૂપમા તત્પર ૨ જ્ઞમ. ૩ જ્ઞાનરૂપી રાત્રી ૪ પ્રાણિ ૫ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રી

આપૂર્યમાણમલ્લવપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમામોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

મર્થોદિ ને પૂર્ણ સમુદ્રમાં જેમ, સમાય
પાણી નદિયો તણું તેમ, જેમાં બધી બધ
ઈચ્છા સમાઈ, તે શાંતિ પામે નહિ કામિ
ભાઈ ॥ ૭૦ ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરતિ

નિઃસ્પૃહઃ । નિર્મમો નિરહંકારઃ સ

શાંતિમધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

બધિ ઇચ્છાને મૂકિને, નિસ્પૃહ^૧ થઈ જે
રેહ, નિર્મમ^૨ નિરહંકાર^૩ તો, શાંતિ પામે
તેહ ॥ ૭૧ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्य नैनां प्राप्य

विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि

ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

એ^૪ શ્રાહ્મી સ્થિતિ પાર્ય છે, મોહ ન એને
પામિ, અંતે પણ એમાં રહી, પામે મોક્ષ
અકામિ ॥ ૭૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

અર્જુન પૂછે છે.

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव?

જાન, કર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, માનાછો ને જીમ,
તો હરિ જોડોછો મને, ઘોર કર્મમાં કેમ ॥૧॥

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयाम् २

મિશ્રિત વાક્યે મુજમતી, ભ્રમાવોછ 'વા-
ખ્યુંય, એક 'વદો નિશ્ચય કરી, પામું જણે
શ્રેય ॥ ૨ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહે છે.

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता-
मयाऽनघ। ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

અપાપ, પ્રથમ આ લોકમાં, નિષ્ઠા કહિ
બે જાન, 'સાંખ્યોને જ્ઞાને કરી, યોગીને
કર્મજ ॥ ૩ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

કર્મના 'આનારંભથી, નર પામે નહિ જ્ઞાન,
તેમ માત્ર 'સંન્યાસથી, મોક્ષ ન પામે
જાણુ ॥ ૪ ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृद्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

વિના કર્મ ક્ષણ એક પણ, નહિ કદિ કોઈ
રહેજ, સ્વાભાવિક ગુણથી 'અવશ, થે સૌ
કર્મ કરેજ ॥ ૫ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन्। इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा
मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

'કર્મેન્દ્રિયને વશ કરી, વિષયોને મનમાં,
કરી યાદ રહે મૂઢ જ, દંભી તે કહેવાય ॥૬॥

यस्तुन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७

પણ મનથી 'જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કરિ વશ આસક્ત
જેહ, કર્મેન્દ્રિયથી આચરે, કર્મ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૭ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८

કર્મ અકર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તું કર કર્મ હમેશ,
તુજ શરીર નિર્વાહ પણ, ને અકર્મથી
લેશ ॥ ૮ ॥

૧ જહ્નુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ. ૨ કહો. ૩ સાંખ્યશાસ્ત્ર જાણનાર ૪ આરંભ ન કરવો તે.
૫ ત્યાગ. ૬ યોગીને વશ નહિ ૭ વાણી, હાથ, પગ, શ્રદ્ધ તથા ચૈતુષીન્દ્રિય, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય
કહેવાયછે. ૮ જાન, ચામડી, આંખ, શ્રવણ, અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાયછે.

યજ્ઞાર્યાત્કર્મણોન્યન લોકોયં કર્મવંધનઃ ।
તદર્થં કર્મ(કૌતેય) મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૧૧॥

છે બંધન આ લોકને, કર્મ યસ સીવાય,
તે અર્થે કર કર્મ તુ, ભેગ સમ વિણ
થાય ॥ ૮ ॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
અનેન પ્રસવિવ્યધ્વમેપવોસ્તિષ્ટકામધુક્ ૧૦

કહ્યું સયસ પ્રજા સૃષ્ટિ, બ્રહ્માર્થે સો પહેલ,
આણે પામે વૃદ્ધિ એ, હો તમ કળહ
સહેલ ॥ ૧૦ ॥

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।
પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ૧૧

આથિ વધારે દેવને, તમને તે નિરધાર,
એમ પરસ્પર પોપતા, શ્રેય પામશે સાર. ૧૧

ઇષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞંભાવિતાઃ ।
તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો યુક્તે સ્તેન એવસઃ ૧૨

યસે ભાનિત દેવ એ, દેશે તમ ઇચ્છીત,
પ્રાપ્તે એથિ એને ન દે, ખાય ચોર ખ
ચ્છીત ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્પિપૈઃ ।
યુંજતે તે ત્વં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ૧૩

યસ શિષ્ટ ખાનાર, સો પાપોથી મુકાય,
સથે પોતા માટ તે, પાપી પાપન
ખાય ॥ ૧૩ ॥

અન્નાદ્ભવંતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ૧૪

થાય અન્નથી પ્રાણિયો, વર્ષાદે તો અન્ન,
થશે વર્ષા કર્મથી, યસ થાય ઉત્પન્ન ॥૧૪॥

કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ૧૫

કર્મ વેદથી થાયછે, વેદ અક્ષરથી બાણ, માટે
આપડ બ્રહ્મ તુ, નિત્ય યસમા માન ॥ ૧૫ ॥

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अ-
धायुरिद्रियारामो मोघ पार्थ स जीवति ૧૬

એમ વર્તતા ચક્રને, અનુસરે નહિ જેહ, રમે
ઇદ્રિયે પાપિ તે, વૃથા પાર્થ જીવેહ ॥૧૬॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ૧૭

પણ જે હોયે આત્મરત, આત્મવૃત્ત પણ
સોય, આત્મામા સંતુષ્ટ તો, તેને કર્મ ન
ટાય ॥ ૧૭ ॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कथन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ૧૮

તેને કર્મ અકર્મથી, પુણ્ય પાપ નહિ આહિ,
મોક્ષાર્થે સૌમા નહીં, તેને આશ્રય કાઈ ૧૮

तस्मादसक्तः सततं कार्यं કર્મ સમાચર ।
असक्तो घाचरन्कर्मा परमामोति पूरुषः ૧૯

માટે નિત્ય અસક્ત રહિ, કાર્ય કર્મ કર
સાર, કરતા કર્મ અસક્ત નર, પામે મો
ક્ષન ધાર ॥ ૧૮ ॥

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપદ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥૨૦॥

કર્મથીજ જ્ઞાની થયા, જનકાદી ને રાય,
લોકથે જોતાંજ તું, કરવા યોગ્યજ થાયા ॥૨૦॥

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।
સ યત્મમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૨૧॥

શ્રેષ્ઠ લોક ને આચરે, જન ખીલ પણ
તેજ, પ્રમાણ પણ તે ને કરે, કરે લોક
પણ જોજ ॥ ૨૧ ॥

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુલોકેષુ કિંચન ।
નાનવાત્મવાત્મ્યં વર્તેત્તદ્દેવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

પાર્ય નથી ત્રણ લોકમાં, મુજને કે કં-
તવ્ય, તો પણ વર્તુ કર્મમાં, નહિ ને કે પ્રા-
પ્તવ્ય ॥ ૨૨ ॥

યદિ દ્વહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।
મમ વર્તમાનુવર્તેત મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૨૩

કદિ વર્તુ નહિ કર્મમાં, સાવધાન હું સાર,
તો વર્તે મુજ રીત સૌ, મનુષ્ય સર્વ પ્ર-
કાર ॥ ૨૩ ॥

ઉત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યા
કર્મ ચેદહમ્ । સંકરસ્ય ચ કર્તા
સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

જો હું કર્મ કરું નહીં, થાય લોક આ બધ,
હું સંકર કર્તા બનું, પ્રજા કરું આ નષ્ટજ

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વેતિ ભારત ।
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તવાસક્તાથિકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ૨૫

અસ, કર્મમાં સક્ત થે, કરેજ કર્મો જોમ,
લોકથેજ અસંગિ બનિ, કરે જ્ઞાની પણ
તેમ ॥ ૨૫ ॥

ન યુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસં-
ગિનામ્ । જોપયેત્સર્વકર્માણિ
વિદ્વાનયુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

કરાયેજ સૌ કર્મ, નહિ ભેદ જુદ્ધિ, ધાર,
કર્મસંગિ અજ્ઞાનિની, યુક્ત આચરી સાર. ૨૬

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ૨૭

કરાય સૌ, ઇંદ્રિય વડે, કર્મો અર્જુન જેહ,
કર્તા તેનો હુંજઈમ, વિમૂઢ માની લેહ. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાવાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।
ગુણાગુણેષુવર્તેતિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

પણ ગુણ કર્મથી આત્મને, બિન્નજ જાણે
જેહ, ઇંદ્રિય વર્તે વિષયમાં, માનિ અકર્તા
રેહ ॥ ૨૮ ॥

પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ । તાનકુ-
ત્સ્રવિદો મંદાન્કુત્સ્રવિન્ન વિચાલયેત્ ૨૯

સજ્જ થાય *ગુણકર્મમાં, *પ્રકૃતીગુણથી
અસ, તે અજ્ઞાની મંદને, ભેદે નહિ સર્વસ. ૨૯

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યા-
ત્મચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા
યુદ્ધ્યસ્વ વિગતન્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાત્મ ચિત્ત વડે સહ, અર્પાં મુજને
કર્મ, ઇચ્છા મમતા તાપને, મૂકી કર યુધ
ધર્મ ॥ ૩૦ ॥

યે મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવંતો ન સૂયંતો મુન્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ૩૧

આ મુજ મતથી માનવો, સદાય વર્તે જેહ,
અનિદતા રાખી શ્રદ્ધા, છૂટે કર્મચિ તેહ. ૩૧

યે ત્વેતદ્ભ્યસૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે
મતમ્ । સર્વજ્ઞાનવિમૃદાંસ્તાન્વિદ્ધિ
નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

પણ જે આને નિદતાં, વર્તે નહિ મુજ રીત.
તે મૂઢોને જાણુ તુ, નષ્ટ વિવેક રહીત. ૩૨

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ । પ્રકૃ-
તિ યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ૩૩

પ્રકૃતીને સૌ અનુસરે, કરશે નિગ્રહ કેમ,
પ્રકૃતી સરખુ આચરે, જ્ઞાનવાન પણ એમ. ૩૩

ઇન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષો વ્યવસ્થિતો ।
તયોર્ન વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનો ૩૪

ઇન્દ્રિયના, વિષયો વિશે, રાગ દ્વેષ એ જેહ,
તેને વશ થાવુ નહીં, શત્રૂ એના તેહ. ૩૪

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સનુષ્ઠિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ૩૫

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેય વિગુણુ નિજ
ધર્મ, સ્વધર્મમા મરતુ ભય, ભય આપે
પર ધર્મ ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન પૂછેછે.

અથ કેન પ્રયુક્તોયં પાપં ચરતિ
પૂરુષઃ । અનિચ્છન્નપિ વાર્ણેય
વલાદિવ નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

પણ બળથી યેજેલ વત, કૃષ્ણ, ન ઇચ્છે
તોય, પુરુષ આચરે પાપ, એ કેણે પ્રેરિત
હોય ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કામ એપ ક્રોધ એપ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહા-
શનો મહાપાપ્મા વિદ્ધ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ૩૭

રજો શુભ્રથી થાન, એ ક્રોધ, ક્રોધ મળુ જે
જ, મહા પાપિ બહુ આહારિ, આહિ, જાણુ
શત્રુ એનેજ ॥ ૩૭ ॥

ધૂમેનાત્રિયતે વન્ધિર્હયાઽઽદર્શો મલેન ચ ।
યથોલ્લેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ૩૮

છાદિત અગ્ની ધૂમચિ, ધૂમથી મલથી જેમ,
ગર્ભ જશાયે કરી, જ્ઞાનજ તેણે એમ. ૩૮

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌત્રેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

નિત્ય વૈરિ એ જ્ઞાનિનો, કામ રૂપ દુષ્પૂર્ણ,
અગ્ની, તેણે ઢાકિયુ, જ્ઞાન પાથ સપૂર્ણ. ૩૯

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४०

એને, મનમતિ ઇન્દ્રિયો, આશ્રય, તેણે સાર,
કરે છવને મોહ એ, ઢાંકે જ્ઞાન નિર-
ધાર ॥ ૪૦ ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य
भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं
ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

માટે ઇન્દ્રિયને પ્રથમ, વશ કરે એને મૂક,
ટળે જ્ઞાન વિજ્ઞાન, એ પાપીથીજ અ-
શૂદ્ધ ॥ ૪૧ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२

વિષય થકી પર ઇન્દ્રિયો, છે પર તેથી
મન, મનથી પર બુદ્ધીજ છે, પર તેથી
આત્મન ॥ ૪૨ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३

એમ જાણી પર, બુદ્ધિથી, કરે મન ધીરે
સ્થીર, જીત શૂરાસદ શત્રુ એ, કામરૂપ
રણધીર ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् हरेः.

इमं विस्मयते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । वि-
बन्धान्मनसोऽप्राहमनुरिक्ष्यात्तरेऽग्ररीनु॥१॥

हयो श्रुतिने योत्र आ, व्यय, मे निरधार,
श्रुते भवने तेभ्यो, धिक्वाङ्गे गार ॥ १ ॥

एवं परंपरामाप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह मरुता योगो नष्टः परंतप॥२॥

गन्तां लोके, धर्म, प्राप्त पदपर अद,
भवन मानता अतरे, नाश यथे छे जेद॥२॥

स एवायं मया तंऽद्य योगः प्रोक्तः
युगान्तः । भक्तोमि मे सया चेनि
रहस्यं येनदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तेन पुरातन योत्र आ, रहस्य ने उत्तं-
म, हयो तने मे आत्, तुं, वाञ्छा गभा
रहस्य ॥ ३ ॥

अर्जुनवाच ॥

अर्जुन पूछे.

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विस्मयतः ।
कथमेतद्विज्ञानीयां तमार्द्रां प्रोक्तवानिनिश्च

एवम आपने आ भवय, श्रुते तजे ते
पदेत, तुं अ लोके हेम, ने, आने प्र-
गम हरेत ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् हरेः.

यद्वनि मे व्यतीतानि जन्मानि तत्र चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न तं वेत्य परंतप॥५॥

यथा एवम श्रुत गद् वशी, तारा पणु
हेतिय, लोके तुं ते गवने, तुं लोके नदि
वेय ॥ ५ ॥

अजोपि सन्नययात्मा भूतानामी-
श्वरोपि सन् । प्रकृतिं स्नामधियष्टाञ्च
संभवाभ्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अत्, अविनाशी, धर्म तुं, अतोना, पणु
गार, अविनाशी नि- प्रकृति तां, ध्याये
अवतार ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव-
ति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यापन लागी धर्मनी, ल्याये भारत पीर,
बुद्धी थाय अधर्मनी, त्याये धर्म शरीर ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

हरवा, रक्षा साधुनी, पापीयाने हार, धर्म
स्थापवा तुं धर्म युग युगमां अवतार ॥८॥

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।
ત્વચ્ચા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન૯

જાણે તત્ત્વચિ દિવ્ય મુજ, જન્મ કર્મ ઇમ
જેહ, દેહ તત્ત્વ પામે મને, નહિ ફરિ જન્મે
તેહ ॥ ૯ ॥

ચીતરાગભયક્રોધા મનમયા મામુપાશ્રિતાઃ ।
વહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦

મૂકિ રાગ ભય ક્રોધને, મુજ આશ્રિત 'મુ-
જ'પુરુષ, બહુ પામ્યા મુજ ભાવને, જ્ઞાન તપે
અર્થ થયું ॥ ૧૦ ॥

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।
મમ વર્તમાનુવર્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૧૧

જેમ નરો મુજને ભજે, તેમ ભણું હું સાર,
પાર્થ ભજે સૌ માનવો, મુજને સર્વ પ્રકાર. ૧૧

કાંસંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ
દેવતાઃ । ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે
સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

અહીંજ દેવોને ભજે, કર્મસિદ્ધિ ઇચ્છનાર,
થાય પાર્થ આ લોકમાં, કર્મસિદ્ધિ તત્કાળ. ૧૨

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિમાંવિદ્ધ્યકર્તારમવ્યયમ્ ૧૩

ચુણ કર્મોના સૃષ્ટી, સૃષ્ટ જાત મેં આર,
કર્તા તેનો પણ મને, અકર્તા અવ્યય ધાર. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે
સ્પૃહા । ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ
કર્મભિર્ન સ વદ્ધ્યતે ॥ ૧૪ ॥

કર્મ મને લેપે નહીં, નહિ ઇચ્છા ફલમાંય,
જાણે મુજને એ રિતે, નહિ કર્મે બંધાય. ૧૪

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि सुमुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्तं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५

કર્મો પૂર્વે 'સુમુમુક્ષુ'એ, કર્મો જાણી એમ, માટે
તું પણ પૂર્વથી, અત્રાં કર્મ કર તેમ ॥ ૧૫ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र
मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽथुभात् ॥ १६ ॥

શું અકર્મને કર્મ છે, કવિ પણ એમાં મોય,
તુજને કૌં તે કર્મ, જો, જાણિ અથુભને
ખોય ॥ ૧૬ ॥ ૨૭ -

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७

'કર્મ' તથા 'વિકર્મ'નું, તત્ત્વ જાણવા ચો-
ખ, 'અકર્મ'નું પણ એમ, એ, કર્મગતી
'દુર્બોધ' ॥ ૧૭ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स
बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

જે અકર્મ તો કર્મમાં, 'કર્મ' આકર્મમાં જોય,
એક યોગિ તે લોકમાં, સર્વ 'કર્મકૃત' હોય. ૧૮

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પંઢિતંબુધાઃ ૧૯

જેના સૌ આરંભ છે, ફક્ત સંકલ્પ રહીત,
જ્ઞાનવડે તે શુદ્ધને, જ્ઞાની કહે પડીત ॥૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો
નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ
નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

મૂકી કર્મ ફક્ત સંગ, વિષુ આશ્રય, તૃપ્ત હ-
મેશ, કર્મ કરે જો કે સદા, તોય કરે નહિ
લેશ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતચિચાત્મા ત્યક્તસ-
ર્વપરિગ્રહઃ । શારીરં કેવલં કર્મ
કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

નિરાશન, આશા રહિત નર, મૂકિ સર્વ સ-
માર, શરીર કર્મ કરતાજ, નહિ પામે પાપ
લગાર ॥ ૨૧ ॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિ-
મત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ
ચ કૃતાપિ ન નિવદ્યયતે ॥ ૨૨ ॥

અતુષ્ટ દૈવકૃત લાભધિ, ઘેર દ્રવ્ય વિષુ
જેહ, સમ વધિ સિદ્ધિ અસિદ્ધિ, તો, કરી
કર્મ છુટેહ ॥ ૨૨ ॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

જાની, મુક્ત, અસંગિ જે, યજ્ઞ માટે કર-
નાર, કર્મ બધા તો, તે તપુસ, લય પામે
નિરંતાર ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નો બ્રહ્મણા હુતમ્
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્માર્પણુ બ્રહ્માગ્નિમાં, હુત બ્રહ્મ, હ-
વિ બ્રહ્મ, બ્રહ્મકર્મ સમાધિયે, પમાય તેણે
બ્રહ્મ ॥ ૨૪ ॥

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

કરે દૈવ યજ્ઞ વળી, કર્મયોગિ જે હોય,
બ્રહ્માગ્નીમાં યજ્ઞને, યજ્ઞે હોમે હોય ॥૨૫॥

।નાદીર્નાંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ
જુહતિ । શબ્દાદીન્વિપયાન્ય
ઇન્દ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥

બીજા ૧૧સુખ અગ્નિમાં, હોમે ૧૨શ્રોત્રા-
દીય, ૧૩ઇન્દ્રિયાગ્નિમાં અન્ય નહિ, હોમે
૧૪શબ્દાદીય ॥ ૨૬ ॥

સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નો જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ૨૭

ઇન્દ્રિ પ્રાણના, કર્મ સૌ, અન્યે હોમ કરા-
ય, ૧ આત્મસુખ અગ્નિ જે, જ્ઞાન ૧૬દીપ
તેમાય ॥ ૨૭ ॥

૧ મન ૨ચ કરનાર ૨ યજ્ઞ પાત્ર ૩ પશુ બ્રહ્મરૂપ ૪ અગ્નિ પશુ બ્રહ્મરૂપ ૫ હોમેહુ ૬ યજ્ઞમાનાદિ
હોમનાર ૭ પાપ બ્રહ્મરૂપ ૮ હોમ કરવાના અગ્નિ પશુ બ્રહ્મરૂપ ૯ કર્મ પશુ બ્રહ્મરૂપ ૧૦ ચિત્તની એ
કામના ૧૧ ઇન્દ્રિય દેવનુ બ્રહ્મ બુદ્ધિવિના જોમા યજ્ઞન થાયછે તે ૧૨ હપર કહેલ બ્રહ્માર્પણાદિ છુ
દ્વિયે ૧૩ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ૧૪ જ્ઞાનંદ્રિય ૧૫ ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિ ૧૬ પાપ વિષય ૧૭ આત્મામાં
એવાગ્રતા ૧૮ પ્રકાશમાન

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।
સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચયતયઃસંશિતવ્રતાઃ૨૮

અપાને જુદાં પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં
તથાઽપરે । પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા
પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ૩૦

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ વ્રહ્મ
સનાતનમ્ । નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય
કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

એવં વહુવિધા યજ્ઞા વ્રિતતા વ્રહ્મણો
મુખે । કર્મજાન્વિદિ તાન્સર્વાનેવં
જ્ઞાતા વિમોક્ષસે ॥ ૩૨ ॥

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।
સર્વ કર્માર્થિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે૩૩

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।
ઉપદેક્ષ્યંતિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ૩૪

યજ્ઞજ્ઞાતા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્ય-
સિ પાંડવ । યેન ભૂતાન્યશ્લેષેણ
દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યયો મયિ ॥ ૩૫ ॥

અપિ ચેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ
પાપકૃત્તમઃ । સર્વ જ્ઞાનપ્રવેનૈવ
દૃઙ્મિનં સંતરિપ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

દ્રવ્ય, યોગ, તપ૩૫ વલિ, યજ્ઞ કરે બહુ
જાણુ, વેદજ્ઞાન ૩૫ યજ્ઞ તો, બીજા યતિ
વ્રતવાન ॥ ૨૮ ॥

વલિ કે પ્રાણુયામિયો, ૩૫થી 'પ્રાણુ' અ-
પાન, અપાન હોયે પ્રાણુનાં, તેમ અ-
પાને પ્રાણુ ॥ ૨૯ ॥

૩નિયત અહારિ કે પ્રાણુમાં, પ્રાણુજ હોયી
દેય, યજ્ઞે શુદ્ધ થયેલ ગૌ, ૩યજ્ઞવીદ છે એય ૩૦

યજ્ઞશિષ્ટ અમૃત ભુજ, પામે શાશ્વત બ્રહ્મ,
અયજ્ઞિને આ લોક નહિ, કેમ અન્ય, સ-
ત્તમ ॥ ૩૧ ॥

કયા વેદના મુખ વિશે, બહુ વિધ યજ્ઞો
એમ, 'કર્મજ' સર્વે જાણુ તે, છુદિશ જાણી
તેમ ॥ ૩૨ ॥

પાર્થ દ્રવ્યમય યજ્ઞથી, જ્ઞાન યજ્ઞ વીશેષ,
સમાય સર્વે જ્ઞાનમાં, અર્જુન કર્મ અશેષ. ૩૩

કરિ સેવા 'પ્રણિપાત વલિ, પ્રશ્ન કરીને
જાણુ, 'તત્ત્વદર્શિ જે જાણિ તે, કહેશે જુ-
જને જ્ઞાન ॥ ૩૪ ॥

જે જાણી ઇમ મોહને, કરિ તું નહિ પા-
મીશ, જેણે 'નિજ ને 'મુજ વિશે, ભૂત
માત્ર દેખીશ ॥ ૩૫ ॥

જે કે પાપી સર્વથી, અધિક પાપિ હોઈ-
શ, તોય જ્ઞાનરૂપ નાવથી, પાપ સમુદ્ર
તરીશ ॥ ૩૬ ॥

યયૈર્ધાસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્ભસ્મસાત્કુરુ-
તેર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

બળતો અગ્ની કાષ્ટને ભસ્મ કરેછે જેમ,
સર્વ કર્મ, જ્ઞાનાગ્નિ પણ, ભસ્મ કરેછે તેમ. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદ્
વિચતે । તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ
કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

પવિત્ર નહિ આ લોકમાં, અર્જુન જ્ઞાન-
સમાન, યોગી કાળે મેળવે, નિજમાં પોતે
જ્ઞાન ॥ ૩૮ ॥

શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતે-
ન્દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમ-
ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાથી, વશઈદ્રિ, વળિ, 'તત્પર પામે જ્ઞાન
પામી જ્ઞાનતરતજ પછી, શાંતિ પામે મહાન.

અજ્ઞાથાશ્રદ્ધાધાનશ્ચ સંશયાત્મા
ચિનશ્યતિ । નાયં લોકોઽસ્તિ ન
પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞ, અશ્રદ્ધાવાન વળિ, 'સંશયિ પામે
નાશ, સંશયિને આ લોક નહિ, નહિ પર,
નહિ સુખ આશ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ૪૧

યોગે કર્મ ત્યજેલ વળિ, જ્ઞાને સંશય સુ-
ક્ત, આત્મજ્ઞાનિને કર્મ નહિ, કરે બાધ કે
યુક્ત ॥ ૪૧ ॥

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિ-
નાત્મનઃ । છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમા-
તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

માટે સંશય હૃદયમાં, અજ્ઞાને થાનાર,
છેદી જ્ઞાનરૂપ અજ્ઞથી, હૃદ યોગી થા સાર. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं
च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं
तन्मे वृद्धिं मुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसक-
रायुर्भौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न
द्वेष्टि न कांसति । निर्द्वन्द्वो हि महा-
बाहो सुखं वंधात्ममुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगी पृथग्बालाः प्रवदन्ति
न पंडिताः । एकमप्यास्थितः
सम्यग्बुभयोर्विदते फलम् ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्यो-
गैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमा-
नुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म
न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा
कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે.

કર્મતણેા સંન્યાસ વળિ, કહેછો તેનો યોગ,
એક કહેા,એમાંયથી,જે નિશ્ચય સુખ ભોગ.૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

કર્મયોગ,સંન્યાસ,એ,છેબન્ને શુભકાર,પણ
તેમાં સંન્યાસથી, અધિક યોગ છે સારીસારી

સંન્યાસી તે બાણુવો, ન ઇછે દ્વેષે જેહ, છૂટે
બંધનથી મુખે, દ્વંદ્વ વિનાનો તેહ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન, યોગને કહે જુદા, નહિ પંડિત, પણ
'મૂર્ખ, પામે એક 'સુઆચરી, ફલ મેનુંજ
અમૂર્ખ ॥ ૪ ॥

પમાય ૩૫૬ જે જ્ઞાનિયે, યોગીયે પણ એ
જ, જ્ઞાન, યોગને એક જે, બાણુ બાણુ
તેજ ॥ ૫ ॥

યોગ વિના સંન્યાસ તો, પામવાજ દુખ-
રૂપ, યોગયુક્ત પામે મુની, તરતજ શ્રદ્ધ-
સ્વરૂપ ॥ ૬ ॥

શક્તિર હતિ, મન શુદ્ધ કરી, યોગી, ઇ-
ન્દ્રિય હત, સર્વે તણેા બનિ આતમા, કર્તા
પણ નહિ 'લીપ્ત ॥ ૭ ॥

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત
તત્ત્વવિત્ । પર્યન્નશૃણ્વસ્પૃશન્નિઘ-
ન્નશ્રન્નાચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

મલપન્વિસ્રજન્નૃદ્ધશુન્મિપન્નિમિ-
પન્નપિ । ઇન્દ્રિયાર્ણોદ્રિયાર્થેષુ વર્તત
ઇતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

ઘણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ત્રોતિ યઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન
પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૧૦ ॥

કયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિદ્રિ-
યૈરપિ । યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સંગં
ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમામ્નોતિ
નૈષ્ઠિકીમ્ । અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે
સક્તો નિમગ્ન્યતે ॥ ૧૨ ॥

સર્વર્ગર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે
નૃત્વં વશી । નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ
કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય
સ્રજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં
સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ
સુકૃત વિશુઃ । અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં
તેન મુચ્યતિ જતવઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેપા નાશિ-
તમાત્મનઃ । તેપામાદિત્યવજ્જ્ઞાન
પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

ભેદ, શુભી, રૂપી, સૂધિ વળિ, જમિ,
જર્ધ, સુર્ધ, લર્ધ પ્રાણુ, માને યોગી ત-
ત્વવિત, “કેનહિ કર્” ઇમ, બાણુ ॥૮॥

૩વદી, મૃદિ, ૪અહિ, ખોવિ વળિ, વીચીને
પણુ સાર, વર્તે ડ્રિય, વિષયમા, ધારિ
એમ નિરધાર ॥ ૯ ॥

અર્પિ બ્રહ્મને કર્મ ને, કરે સગ વિણુ પ્રા-
ણિ, ન અડે તેને પાપ, જિમ, ૫પદ્મપત્રને
પાણિ ॥ ૧૦ ॥

મન, બુદ્ધી, શરીરે, વળી, કેવળ ઇન્દ્રિયેન,
મૃદિ સગ કર્મા કરે, યોગી ૬શુ યથેન. ૧૧

યોગિ કર્મફલ ત્યાગિને, શાંત અતીશય થાય
ફલમા સક્તઅયોગિ, તે કામવટેબધાય. ૧૨

મૂકી કર્મ સૌ મનવડે, યોગી સુખથી રેહ,
નવ ૭દ્વારના ૮પુર વિષે, નહિ કરિ કરાવિ
તેહ ॥ ૧૩ ॥

લોકતણુ ૯કર્તૃત્વ વળિ, કર્મ, કર્મ ફલ યોગ,
પ્રભુ, એ યૌ સજતા નથી, છે રનાભા-
વિક ભેગ ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુ ધારે નહિ કોઇનૂ, પાપ યુક્ત ને હોપ,
૧૦દૃષ્ટિ જ્ઞાન અજ્ઞાનથી, છવો તેણે મોય ૧૫

આત્મજ્ઞાનથી જેમનૂ, નાશ થયૂ અજ્ઞાન,
તેને જાણવે સૂર્યવત, બ્રહ્મરૂપ, તે જ્ઞાન ॥૧૬॥

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્ત-
સ્પરાયણાઃ । ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિ
જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ
હસ્તિનિ । શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ
પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

ઈદૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે
સ્થિતં મનઃ । નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ
તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

ન પ્રહૃપ્યેત્મિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય
ચાપ્રિયમ્ । સ્થિરચુદ્ધિરસંમૃદો
બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

વાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્મનિ
યત્સુખમ્ । સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા
સુખમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયો-
નય एव ते । અદ્યંતવ્રંતઃ કૌંતેય
ન તેષુ રમતે બુધઃ ॥ ૨૨ ॥

શક્નોતીદૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિ-
મોક્ષણાત્ । કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ
યુક્તઃ સ સુક્ષી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

યૌંડતઃ મુલ્લૌંડતારામસ્તથાંતર્જ્યૌ-
તિરેવ યઃ । સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં
બ્રહ્મભૂતોડધિગચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃપયઃ ક્ષી-
ળકલ્મષાઃ । છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ
સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

મન યુદ્ધી 'તેમાં વળી, નિષ્ઠા આશ્રય 'તેજ,
જ્ઞાને શુદ્ધ થયેલ તે, પામે મોક્ષ ખરેખર ॥ ૧૭ ॥

અધિકૃત 'વિનયિ બ્રાહ્મણુ વિષે, જો હસ્તી-
માં સાર, 'શ્વપાન તથા આંડાવગાં, પંડિત.
'સમ જોનાર ॥ ૧૮ ॥

છતી તેણે મુદ્ધિ અહિ, જેનું મન છે સંમ,
બ્રહ્મ વિષે સ્થિત તેજ છે, સમ 'નિર્દો-
ષજ બ્રહ્મ ॥ ૧૯ ॥

અપ્રિયથી ખેદે નહીં, પ્રિયથી નહિ હ-
ર્ષેહ, 'બ્રહ્મસ્થિત, 'અસંમૃદ, સ્થિર યુદ્ધિ,
બ્રહ્મવિત્ત જેહ ॥ ૨૦ ॥

જે, અસક્ત 'બહિ વિષયમાં, અંતર પામે
સુખ, બ્રહ્મયોગિ તે, મેળવે, મુખ અવિ-
નાશિ અચ્ચક ॥ ૨૧ ॥

વિષય ભોગ જે, તેજ છે, કારણુ દુખના
સાર, તે 'આદ્યંતજવાનમાં, ન વિવેકી
રમનાર ॥ ૨૨ ॥

અહીંજ સહન કરી શકે, જીવતાંજ નર જેહ,
કામક્રોધના વેગને, યોગી, મુખિયો તેહ ॥ ૨૩ ॥

અંતર મુખિ આરામિ જે, અંતર દુદ્ધિ
સાર, બ્રહ્મસ્થિત તે મોક્ષને, પામે છે
નિરધાર ॥ ૨૪ ॥

'ક્ષીણુપાપ, સંશય રહિત, વળિ મનં વશ
કરનાર, ક્રપિયો પામે મોક્ષને, સર્વ તણા
હિતકાર ॥ ૨૫ ॥

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચે-
તસામ્ । અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં
વર્તેતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

સ્પર્શાન્કૃત્વા વહિર્વાહ્યાંશ્ચક્ષુર્થેવાંતરે
શ્રુવોઃ । પ્રાણપાનૌ સમૌ કૃત્વા
નાંસામ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરા-
યણઃ । વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ
સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

મોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વ-
રમ્ । મુહુદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં
શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

મુક્ત કામ ક્રોધે, ^૧યતી, આત્મતત્ત્વ માહેર,
વળિ મનવશ તેનેજ તો, મોક્ષ મળે
ચાહેર ॥ ૨૬ ॥

રાજિ ચક્ષુ ^૨મુમુક્ષુ વળિ, કરિ ત્રિપથોને
બહાર, સમ કરિ પ્રાણ અપાનને, જે નાકે
^૩અરનાર ॥ ૨૭ ॥

ઇન્દ્રિય મન, મતિ વશ કરી, મોક્ષ ^૪પરા-
યણ યુક્ત, રાગ ક્રોધ ભય રહિત જે, સ-
દાય છે તે મુક્ત ॥ ૨૮ ॥

જાણિ મને, સૌ લોકનો, ઇશ મુહુદ વળિ
સાર, ^૫મોક્ષ તપ ને યજ્ઞનો, થાય શાંત
નિરધાર ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ पष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म
करोति यः । स संन्यासी च योगी
च न निराग्निर्न चाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी
भवति कश्चन ॥ २ ॥

अरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

यदा हि नैन्द्रियार्थेषु न कर्म-
स्यनुपज्जते । सर्वसंकल्पसं-
न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान-
मवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो
बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मै-
वात्मना जितः । अनात्मनस्तु
शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रज्ञांतस्य परमात्मा
समाहितः । शीतोष्णखदुःस्वेषु
तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

કરે કર્મ, ફક્ત મકિ તે, સંન્યાસી, યોગીજ,
અગ્નિ ક્રિયા વિણ હોય ને, નહિ ને પા-
ર્ય કંઈજ ॥ ૧ ॥

જેને કહે સંન્યાસ તે, યોગજ પાંડવ જાણ,
સંકલ્પ ત્યાગ વિના નહિ, થાય યોગિ
કે માન ॥ ૨ ॥

કહેછે યોગ ઇચ્છનારનું, કારણ કર્મજ સાર,
તેમજ યોગીનું કહે, શમ કારણ નિરધાર ॥૩॥

યદા વિપય ને કર્મમાં, કદિ આસક્ત ન થાય,
મૂકે સૌ સંકલ્પને, તદા યોગિ કહેવાય ॥૪॥

જોતે તારે આત્મને, નહિ તેને બોડેજ,
નિજબંધુ જોતેજ છે, નિજ શરિષુ પણ
જોતેજ ॥ ૫ ॥

જે અત્યો શરિશદિને, નિજબંધુ છે તેહ,
પણ નિજ શત્રુ છેજ તે, અતનાર નહિ
જેહ ॥ ૬ ॥

આત્મજીત તે શાંતનું, મન નિશ્ચય નિર-
ધાર, શીત ઉષ્ણ શુષ્ક દુઃખમાં, માન અ-
પમાને સાર ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૃટસ્થો
વિજિતેન્દ્રિયઃ । યુક્ત ઇત્યુચ્યતે
યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વે-
પ્યવંધુપુ । સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ
સમવુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ
સ્થિતઃ । એકાકી યતચિત્તાત્મા
નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનં-
માત્મનઃ । નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં
ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તર્ત્રકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિ-
યક્રિયઃ । ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યા-
યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

સમં કાયગિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં
સ્થિરઃ । સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં
દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાંતાત્મા વિગતભીર્બ્રહ્મચારિત્રતે
સ્થિતઃ । મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો
યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી
નિયતમાનસઃ । શાંતિં નિર્વાણ-
પરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિર્વિકાર, ઇન્દ્રીયવિત, ^૧બને જ્ઞાનથી તૃપ્ત,
છે જેને ^૨લોષ્ટાશ્મ સમ ^૩કાંચન, તે છે
યુક્ત ॥ ૮ ॥

^૪સુહૃદ્, મિત્ર, ^૫અરિ, ^૬મધ્ય ને, ^૭સાધુ ^૮ઉ-
દાસી ^૯દ્વેષ્ય, બંધુ, પાપિ, એ સર્વમાં, ^{૧૦}સ-
મભતિ છેજ વિશેષ ॥ ૯ ॥

નિત્ય યોગિ મન સ્થિર કરે, કરિ એકાંતે
વાસ, ^૧વપુ મન વશ કરિ એકલો, મુકિ
^૨પરિગ્રહ આશ ॥ ૧૦ ॥

દર્ભ ^૧અર્થ ને વસ્તુનું, નિજ આગન કરિ
સ્થિર, શુચિ જગ્યામાં મુકિ, અતિ, નીચ
ઉચ નહિ, ધીર ॥ ૧૧ ॥

ત્માં જોગી મન સ્થિર કરી, કરે આત્મ શુ-
દ્ધયર્થ, કરિ વશ ^૧ચિત્તેન્દ્રિય ક્રિયા, યોગી,
યોગ, સમર્થ ॥ ૧૨ ॥

શિર, ^૧ગ્રીવા, વપુને અચ્ચવ, કરિ સમ
સ્થિર રાખીજ, ^૨દિશુને નહિ જોતાજ, નિ-
જ, ^૩નાગિકાગ્ર જોઈજ ॥ ૧૩ ॥

અર્ધ શાંત ને ભય રહિત, બ્રહ્મચારિ મત-
વાન, કરિ મન વશ મત્પર રહે, ^૧મતિય-
ત યોગી મહાન ॥ ૧૪ ॥

નિત્ય જોડતાં એમ મન, યોગી વશ કરિ
ચિત્ત, પર શાંત ^૧યુગ્મને, પામેજે
અનિચ્ચત ॥ ૧૫ ॥

૧ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન. ૨ લોષ્ટ એટલે માછીનાં ટેડાં અને આશ્મ એટલે પથ્થર. ૩ સોનું. ૪ સ્વ-
ભાવથીજ સ્નેહી. ૫ શત્રુ. ૬ મધ્યસ્થ. ૭ સદાચારી. ૮ ઉપેક્ષા કરનાર. ૯ દ્વેષ કરનાર. ૧૦
૧૦ સમાન બુદ્ધિ રાખનાર. ૧૧ સગી. ૧૨ સમાર. ૧૩ કાળા મુખનું ચામડું. ૧૪ મન નવા
ઉદ્વિગ્ધ. ૧૫ ગજાનો પાછો ભાગ. ૧૬ દિશાઓ. ૧૭ નાકની દોચ. ૧૮ માસ આત્મસ્વરૂપમાં
મન રાખનાર. ૧૯ માર આત્મસ્વરૂપ.

નાત્યશ્વસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંત-
મનશ્વતઃ । ન ચાતિસ્વમ્નશીલસ્ય
જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય
કર્મસુ । યુક્તસ્વમાવયોધસ્ય
યોગો ભવતિ દુઃસ્વદા ॥ ૧૭ ॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવ-
તિષ્ઠતે । નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો
યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેગતે સોપમા
સ્મૃતા । યોગિનો યતચિત્તસ્ય
યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસે-
વયા । યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં
પદ્યન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

મુલમાત્મ્યંતિકં યત્તદુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તી-
દ્રિયમ્ । વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં
સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે ના-
ધિકં તૈતઃ । યસિંસ્થિતો ન
દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

તં વિદ્યાદુઃસતંયોગવિયોગં યોગ-
સંજિતમ્ । સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો
યોગોઽનિર્વિષ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પમભવાન્કામાંસ્ત્યક્તા સર્વા-
નગ્રેષતઃ । મનસૈવેદ્રિયગ્રામં વિનિ-
યમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

અતિ નિદ્રા, ભગૃત અતી, ઉપવાસી બહુ
અહારિ, યાપ યોગ નહિ તેમને, કુંતીચુત
બગધારિ ॥ ૧૬ ॥

૧વિહાર કર્મ એણા વળિ, અહાર ૧૨૪૪
ભગર્જુ, નિષમિત જેના તેમને, યાપ યોગ
૩હુખહર્જુ ॥ ૧૭ ॥

ચિત્ત કરેલું વશ યદા, સ્થિર આત્મામાં
થાય, નિસ્પૃહ સૌ કામો યદી, તદા યુક્ત
કહેવાય ॥ ૧૮ ॥

જેમ વાયુ વિષુ સ્થાનમાં, દીપે સ્થિર
રહેવાય, આત્મયોગિ વશચિત્તને, ઉપમા
તે કહેવાય ॥ ૧૯ ॥

જેમાં યોગાયરણથી, વશ મન શાંતજ
થાય, જેતાં મનથી આત્મને, આત્મામાં
૫તોવાય ॥ ૨૦ ॥

૬બુદ્ધિગ્રાહ, ૭અતીન્દ્રિય મુખ, પામેછે અ-
ત્યંત, રહિ જેમાં ખસતો નથી, તત્ત્વથીજ
એ સંત ॥ ૨૧ ॥

જે પામી માને ન કે, અધિક લાભ તેથીજ,
જેમાં સ્થિત તો થાય નહિ, અલિત મહા
૮ખથીજ ॥ ૨૨ ॥

પાર્થ બહુવેલો યોગ તે, રહિત દુઃખ સં-
યોગ, નિશ્ચય નિર્દુષ્ટ ચિત્તથી, આચરવે
એ યોગ ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પે થતિ કામના, મૂકી સર્વ અશેષ,
૬દ્રિય ગણને ૭સર્વથી, કરિ વશ મનયિ
વિશેષ ॥ ૨૪ ॥

શનૈઃશનૈરુપરમેહુદ્ધયા ધૃતિમૃદીતયા ।
આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદ-
પિ ચિતયેત્ ॥ ૨૫ ॥

ધીરે ધીરે આત્મમાં, ધીર જુદ્ધિયે સાર,
સ્થાપી મન, શાંત-જ બને, ચિતે નહીં
લગાર ॥ ૨૫ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમ-
સ્થિરમ્ । તતસ્તતો નિયમ્યૈતદા-
ત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૬ ॥

જે જે પ્રત્યે જાયછે, મન ચચલ અસ્થીર,
તેથી પાછું ખેંચિ, વશ કરે આત્મમાં,
ધીર ॥ ૨૬ ॥

મશાંતમનસં દ્યેનં યોગિનં સુખમુ-
ત્તમમ્ । ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મ-
ભૂતમકલમપમ્ ॥ ૨૭ ॥

‘બ્રહ્મભૂત નિષ્પાપ વળિ, શાંત રમેગુણ
મન, એ યોગીને તે મળે, સુખ ઉત્તમ
અર્જુન ॥ ૨૭ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિ-
ગતકલમપઃ । સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શ-
મત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

સદા જોડતાં એમ મન, યોગી પાપ ર-
હીત, જેને પામે સુખ, અતી ‘બ્રહ્મસ્પર્શ
સહીત ॥ ૨૮ ॥

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ
ચાત્મનિ । ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા
સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

‘પોતાને સૌ જૂતમાં, સૌને ‘નિજમાં સાર,
જુએ આત્મ યોગી મુની, સૌમાં સમ જો-
નાર ॥ ૨૯ ॥

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि
पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि
स च मे न प्रणश्यति ॥ ૩૦ ॥

જે મુજને સૌમાં જુએ, સૌને ‘મુજમાં
જોય, હું તેને અળગો નથી, નહિ મુજથી
તે દોષ ॥ ૩૦ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येक-
त्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि
स योगी मयि वर्तते ॥ ૩૧ ॥

સર્વ જૂતમાં સ્થિત મને, ભજે એકપથી
જેહ, વર્તતાંજ સૌ રીત પણ, મુજમાં વર્તે
તેહ ॥ ૩૧ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति
योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं
स योगी परमो मतः ॥ ૩૨ ॥

દેખે સૌમાં ‘આત્મવત, સમાન સુખ દુઃખ
સાર, અર્જુન યોગી શ્રેષ્ઠ તે, મુજ મનથી
નિરધાર ॥ ૩૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

યોડયં યોગસ્તયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન
મધુમૃદન । એતસ્યાહં ન પશ્યામિ
ચંચલસાત્સ્થિતિં સ્થિરામ્ ॥ ૩૩ ॥

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ
વલવદૃદમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે
વાયોરિવ મુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અસંશયં મહાવાહો મનો દુર્નિગ્રહં
ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌંતેય
ચૈરામ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પાપ ઇતિ
મે મતિઃ । વડ્યાત્મના તુ યતતા
શક્યોડવાત્મપાપયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિત-
માનસઃ । અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં
કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

કચિન્નોભયવિભ્રદ્વિચ્છન્નાભ્રમિવ
નશ્યતિ । અપ્રતિષ્ઠો મહાવાહો
વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥ ૩૮ ॥

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેતુમર્હસ્યશેપતઃ ।
તદન્યઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા નહ્યુપપચતે ૩૯

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય
વિચતે । નહિ કલ્યાણકૃત્ક-
શ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અર્જુન કહેછે,

મધુમૃદન આ યોગ બે, આપે કયો સ-
માન, સ્થિતિ થિર તે તણિ દેખું નહિ,
મન અચલ ભગવાન ॥ ૩૩ ॥

મન અચલ, બળવાન, દૃઢ, વિશ્લેષજ કર-
નાર, નિગ્રહ તેનો વાયુવત, મુદુષ્કર માનું
સાર ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે,

અચલ મુનિનિગ્રહજ મન, સશય કે ન લ-
ગાર, પણ અભ્યાસ વિરાગથી, કરાય વશ
નિરધાર ॥ ૩૫ ॥

અનિતંદ્રિયને મુજ મતે, છેજ યોગ અ-
પ્રાપ્ય, છતંદ્રિય ઉદ્યોગિને, ઉપાયથી છે
પ્રાપ્ય ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન પૂછેછે,

અયતી, શ્રદ્ધાવાન, મનચલિત યોગથી,
બેહ, યોગ સિદ્ધિ પામીજ નહિ, શુ ગતિ
પામે તેહ ॥ ૩૭ ॥

શું બનેથી બ્રહ્મ થૈ, બ્રહ્મ માર્ગમાં મૂઢ,
છિન્ન અભ્રમી પેક તે, પામે નાશ વિ-
મૂઢ ॥ ૩૮ ॥

એ મુજ સરાય મૂલથી, આપ છેદવા યોગ્ય,
છેદનાર બીજે નથી, કોઈ આપવિણુ
જોગ્ય ॥ ૩૯ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્થ થાય નહિ તે તણો, અહિ પરલોકે
નાશ, શુભકૃત પામે કોઈ નહિ, મુર્ગતિ-
રૂપ વિનાશ ॥ ૪૦ ॥

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકોનુપિતા શાશ્વ-
તી સમાઃ । શુચીનાં શ્રીમતા મેહે
યોગમ્નષ્ટોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ
ધીમતામ્ । એતદ્ધિ દુર્લભતરં લોકે
જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનંદન ૪૩

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્રિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ૪૪

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિ-
લ્વિપઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો
યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ
મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી
તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભક્તેનાંતરા
ત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો મા
સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

પુણ્યકૃતાને પાત્રિ, વગિ ધાત્રા વર્ષે ત્યા
સાર, લે 'શુચિ' પ્રતિના ધર વિરે, શ્વા-
નમ્નષ્ટ અવતાર ॥ ૪૧ ॥

અથવા યાથે જ્ઞાનિના, કુળમા એ ઉત્પન્ન,
લોકે વિરે એ જન્મ છે, દુર્લભ, કુરુન-
ન્દન ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વ દેહની બુદ્ધિનો, ત્યા પામે સયોગ,
તેથી દરિ સિદ્ધી વિરે, રહે થત બહુ
લેગ ॥ ૪૩ ॥

અવગ, પૂર્વ અભ્યાસથી, થે તે પણ ખે
આય, યોગ તણે 'જિજ્ઞાસુ' પણ, 'વેદ' ઉ-
લ્લખી જાય ॥ ૪૪ ॥

પ્રયત્નથી ઉદ્યોગિ જે, યોગી પાપથી 'શુદ્ધ',
પામે શ્રેષ્ઠ ગતીજ તે, બહુ જન્મે થે
'યુદ્ધ' ॥ ૪૫ ॥

યોગી અધિક તપસ્વિની, અધિક સ્થિતિથી,
સાર, અધિક કર્મિથી મા' તુ, યા યોગી
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સર્વે યોગિના મધ્યમા, 'સુજગત' મનથી
જેહ, શ્રદ્ધાવાન ભજે મને, યોગિ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतामृपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
सवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीलगवान् કહેછે.

मध्यासक्तमनाः पार्थ योगं युजन्म-
दाश्रयः । असंगमं समग्रं मां यथा
ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

મુજગત મન, મુજ આશ્રયી, કરતા થો-
ગન એમ, જાણે તુ મુજ રૂપ સૌ, નિ-
શ્ચય, આંખળ તેમ ॥ ૧ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्या-
म्यशेषतः । यज्ज्ञाता नेह भूयो-
न्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

સનિજ્ઞાત આ જ્ઞાત તો, જાં તુજનેજ અ-
શેષ, જાણી જે, અહિ જાણવા, કરિ નહિ
ગદે 'અવશેષ ॥ ૨ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति
सिद्धये । यततामपि सिद्धानां
कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

કોઈ હજારે 'મનુજ'માં, કરે થત 'સિદ્ધિ'-
યે, ગિધમા પણ, જાણે મને, 'તત્ત્વે' કોક
સમર્થ ॥ ૩ ॥

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो
बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

'ભૂ', જલ, અગ્ની, વાયુ, 'નલ', મન, બુ-
દ્ધિ અહકાર, એમ 'ભિન્ન' મુજ જાણુવી,
પ્રકૃતી અષ્ટ પ્રકાર ॥ ૪ ॥

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतां महाराहो
ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

પણુ એ 'અપરા', એયિ મુજ, 'પરા' 'અ-
ન્ય', તુ ધાર, જીવભૂત, મહારાહુ, જે, સ-
હીને ધરનાર ॥ ૫ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युप
धाराय । अहं कृत्स्नस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

'એ' 'યોની'થી થાયછે, જાણુ ભૂત સૌ એમ,
કર્તા હુ સૌ યદિનો, 'સહકર્તા', પણ તેમ ૬

भूतः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ७

મુજથી પર જીભે નથી, 'હેતુ' એનો
કોઈ, સૂત્રે મણિવત સર્વે આ, મુજમાં
રૂપ પરોઈ ॥ ૭ ॥

रसोऽहमप्सु कांतेय प्रभाऽस्मि शशिमूर्त्योः ।
प्रणवः सर्वत्रेदेषु शब्दः खे परिरूपं नृप ॥ ८ ॥

હુ રસ જળમાં, હુ 'પ્રભા', ચંદ્ર સૂર્યની,
હજ્જ, શબ્દ નભે વેદે 'પ્રણવ', ઉદય ન-
રમાં હુજ ॥ ૮ ॥

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસિ
વિભાવસૌ । જીવનં સર્વભૂતેષુ
તપશ્ચાસિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

પુણ્ય ગંધ છું ભૂમિમાં, તેજ અગ્નિમાં સાર,
જીવન સૌ ભૂતો વિષે, તપસ્વિમાં તપ,
ધાર ॥ ૯ ॥

વીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ
સનાતનમ્ । બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામસિ
તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

બીજ સનાતન સર્વતું, પાર્થ, મને તું જાણ,
બુદ્ધિ માનની બુદ્ધિ હું, તેજ તેજિતું, માન. ૧૦

વલં વલવતામસિ કામરાગદિવર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોસ્મિ ભરતર્પભ ૧૧

હું હું બળ બળિયાતણું, કામ રાગ ધ્વ-
ર્જિત, સર્વ ભૂતમાં કામ હું, અર્જુન, ધર્મ
સહીત ॥ ૧૧ ॥

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તા-
મસાથ્ર યે । મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ
ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

જે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા, તામસ ભાવો
જેહ, હું તેમાં નહિ, જાણ તે મુજથી, મુ-
જમાં તેહ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભાવૈરેભિઃ સર્વમિદં
જગત્ । મોહિતં નાભિજાનાતિ
મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

એ ગુણમય ત્રણ ભાવથી, રમ્ જગત આ
મોહિ, જાણે નહિ પર એથિ, જે હું અ-
વ્યય હું કોઈ ॥ ૧૩ ॥

દૈવી હેપા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપચંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

માયા મુજ ગુણિ દૈવિ એ, દુઃખે દરી ત-
રાય, પણ બનેછ મુજનેજ જે, તે એને
તરિ લય ॥ ૧૪ ॥

ન માં દુષ્કૃતિનો મૃદાઃ પ્રપચંતે
નરાધમાઃ । માયયાપહૃતજ્ઞાના
આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અધમ, પાપિ ને મૂઢ વળિ, માયાએ પહ-
તજ્ઞાન, અસુરભાવ આશ્રીત નર, બને ન
મુજને, જાણ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્વિંશ ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિ-
નોર્જુને । આર્તો જિજ્ઞાસુરર્ચાર્યા
જ્ઞાની ચ ભરતર્પભ ॥ ૧૬ ॥ ૧ ૨ ૩

ચતુર્વિંશ મુજને બને, ચાર લતના જેહ,
રોગી, જિજ્ઞાસુ વળી, આર્થી, જ્ઞાની તેહ. ૧૬

તેપાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમક્તિ-
વિશિષ્યતે । મિયો દિ જ્ઞાનિનોત્ય-
ર્થમહં સ ચ મમ મિયઃ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં પણ જ્ઞાની વધે, એક ભક્ત, નિત્ય-
યુક્ત, હું અતિ પ્રિય હું જ્ઞાનિને, મુજને છે
તે મુક્ત ॥ ૧૭ ॥

ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે જ્ઞાની ત્વાત્મૈવ મે
મતમ્ । આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા
મામેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

વહનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।
વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સમદાત્મા સુદુર્લભઃ ૧૯

કામસ્તસ્તૃહિતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતે ડન્યદે-
વતાઃ । તં તં નિયમમાસ્થાય
પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયા-
ર્ચિતુમિચ્છતિ । તસ્ય તસ્યાચલાં
શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારા-
ધનમીહતે । ભખતે ચ તતઃ કામાન્મ-
યૈવ વિદિતાન્હિ તાન્ ॥ ૨૨ ॥

અંતવચ્ચુ ફલં તેપાં તદ્વવત્યલ્પમે-
ધસામ્ । દેવાન્દેવયજો યાંતિ
મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામયુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમાન્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસ-
માદૃતઃ । મૃદોડયં નાભિજાનાતિ
લોકો મામજયજ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ
ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ
માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

ઈચ્છાદૈપસમુત્થેન દ્વંદ્વમોદેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપા ॥ ૨૭ ॥

ઉદાર સૌ એ, જ્ઞાનિ તો, માનું આત્મ-
સ્વરૂપ, આત્મ યુક્ત તે આશ્રયે, ઉત્તમ
ગતિ મુજ રૂપ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનવાન પામે મને, બાહુ જન્માન્તે સાર,
“સર્વ શ્રદ્ધ” જેતાંજ, તે દુર્લભ છે નિ-
રધાર ॥ ૧૯ ॥

ઈચ્છાથી હતજ્ઞાન વળિ, નિજ પ્રકૃતી
વશ જેહ, બીજ દેવોને ભજે, નિયમ આ-
ચરી તેહ ॥ ૨૦ ॥

જે ભક્તો ભજયા ઇછે, શ્રદ્ધાયે જે દેવ,
તેની તે પ્રત્યે ફરે, દહ શ્રદ્ધા, તતખેવ ૨૧

તે શ્રદ્ધાયે યુક્ત એ, ભજે દેવને સાર,
ઈચ્છિત પામે તે થકી, મુજ નિર્મિત તે,
ધાર ॥ ૨૨ ॥

પણુ તે અલ્પમતીજને, ફલતો નાશી યાય,
મળે દેવયજિ દેવને, મુજ ભડતો મુજ-
માંય ॥ ૨૩ ॥

અલ્પધિ, હું અવ્યક્તને, માને વ્યક્તજ
જેહ, અતિ ઉત્તમ, અવિનાશિ મુજ, રૂપ
ન જાણે તેહ ॥ ૨૪ ॥

જણાઉં નહિ હું સર્વને, માયાયે ઢાંકેલ,
જાણે મને, અનાશિ અજ, નહિ, જન
મૂઠ જાનેહ ॥ ૨૫ ॥

શ્રુત, ભવિષ્ય ને આ સમય, અર્જુન નિ-
પજે જેહ, જાણું હું તે સર્વને, મુજને
નહિ કો તેહ ॥ ૨૬ ॥

રાગ દ્વેષથી દ્વંદ્વ જે મોહ, તેણે નિરધાર,
અદિ વિષે સૌ પ્રાણિયો, મોહ પામેછે
સાર ॥ ૨૭ ॥

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां ददव्रताः॥२८॥

પણ જે પુણ્યજનોતણ, લય પામ્યું દુ-
ષ્ટતા, મુક્ત દ્વંદ્વ મોહથીજ તે, બને મને
દેવવ્રત ॥ ૨૮ ॥

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति
ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं
कर्म चाखिलत् ॥ २९ ॥

જરા મરણ ટળવા કરે, આશ્રિ મને જે
યત્ન, તે જાણે અધ્યાત્મ સૌ, બ્રહ્મ કર્મ
પણ કૃત્સ્ન ॥ ૨૯ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च
ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां
ये विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

અવિભૂત દૈવ યજ્ઞે સહિત જાણે મુજને
જેહ, અંતે પણ જાણે મને, યોગિ વિ-
વેકી તેહ ॥ ૩૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म
रूपोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्त-
मधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्म-
धुसूदन । प्रयाणकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा
कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं
याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्य-
गाभिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति
पार्थानुचितयन् ॥ ८ ॥

અર્જુન કહેછે.

શું તે બ્રહ્મ અધ્યાત્મ શું શું વળિ કર્મજન
સોધ, શું અધિભૂત કહેલ છે, શું અધિદેવજન
હોય ॥ ૧ ॥

શું અધિયજ્ઞજન, કેમ એ, આ વપુમાં રહેનાર
અંતેતમને કેમવળિ, વશમન જાણે સારા ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પર^૧ અક્ષર એ બ્રહ્મ છે, છે અધ્યાત્મ
^૨સ્વભાવ, ^૩વિસર્જન કહે કર્મ, જે, કરે સ્ત-
ષ્ટિના^૪ ભાવ ॥ ૩ ॥

અધિભૂતજન^૫ ક્ષરભાવ છે. ^૬પુરૂષજન છે અ-
ધિદેવ, આ વપુમાં ^૭અધિયજ્ઞ હું, નરવર
હુંજ તથૈવ ॥ ૪ ॥

અંતસમય સ્મરતાં મને, દેહ મૂકિને જાય,
પામે તે મુજ ભાવને^૬, તહિ સંશય તે-
માય ॥ ૫ ॥

સ્મરતાં જે જે ^૧ભાવને, ત્યજેછ અંતે દેહ,
પામે તે તે ભાવને, ^૨તદ્ભાવિત નિત છેહ. ૬

માટે સ્મર મુજને સદા, યુધ કર ને તું
સાર, મુજમાં મન મતિ આપિ તું મળિશ
મને નિરધાર ॥ ૭ ॥

મન અભ્યાસે યુક્ત જે, ખીજે નાહ જનાર,
પામે તેણે ચિતતાં, પરમ પુરૂષને સાર ॥ ૮ ॥

૧ નાશરહિત પરમાત્મા ૨ બ્રહ્મનું પ્રત્યેક શરીરમાં છવરૂપે હોવું. ૩ યજ્ઞ. ૪ વૃદ્ધ્યાદિદ્વારા ઉત્પત્તિ.
૫ નાશાવંત પદાર્થ ૬ વિરાટ, દ્વિરૂપગર્ભ ૭ સર્વવ્યક્તના અધિષ્ઠાતા, કર્મફળદાતા ૮ તેજ રીતે.
૯ સ્વરૂપ. ૧૦ દેવતાવિશેષ ૧૧ તેનું સર્વસા ચિંતન કરનાર

કર્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાં-
સમનુસરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્ય-
રૂપમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

મયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગવલેન ચૈવ । મુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય
સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતપો
વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો વ્રહ્મચર્યં ચરંતિ
તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધવ
ચ । મૃદ્યાર્થાધ્યાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો
યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

અમિત્યેકાક્ષરં વ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુ-
સરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ
યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ
નિત્યશઃ । તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ
નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશા-
શ્વતમ્ । નામુવંતિ મહાત્માનઃ
સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આવ્રહ્મશ્રુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌતૈય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્ષ્યદ્રહ્મણો વિદુઃ । રાત્રિ
યુગસહસ્રાં તાં તેઽદ્દોરાત્રવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

ચિતેજ્જે, એ કવિ, ને પુરાણ, શાસ્ત્ર
તથા મુક્તિ અતીત જાણ, સૌનેજ્જે ધાતા,
નહિ ચિત્તરૂપ, અજ્ઞાનથી દૂર રવિસ્વરૂપ. ૯

પ્રયાણકાળે સ્થિર ચિત્તથીજ, રૂડી રિતે
યોગ બળે કરીજ, તે ભક્ત, રાખી શ્રુવ-
ચેજ પ્રાણ, પામે પરપૂરૂપ દિવ્ય જાણ. ૧૦

જેને કહે જ્ઞેદવિદોજ બ્રહ્મ, જેમાં પ્રવેશે
યતિયોજ સંમ, જે ઈચ્છિ પાળે બ્રહ્મચર્ય
વ્રત, હુંકે તને કૌં પદ તેજ સત્ ॥ ૧૧ ॥

સર્વે દ્વારને વશ કરી, રૂધિ હૃદયમાં મન,
રાખિ પ્રાણ ભૂમધ્યમાં, ધરી સ્થાય અર્જુન.

ઓ એકાક્ષર બ્રહ્મને, ઉચરી સ્મરિને જેહ,
મુકિ દેહને જાણે, પરગતિ પામે તેહ. ॥ ૧૩ ॥

સ્મરે નિત્ય મુજને વળી, અનન્યમન જે
સાર, નિત્ય યુક્ત તે યોગિને, છુંજ સુલભ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

પામિ મને, ફરિ જન્મ જે, અનિત્ય ને
દુખયુક્ત, પામે તેને નહિ, મહા, સિદ્ધ
થયેલા મુક્ત ॥ ૧૫ ॥

લોક બ્રહ્મલોકે સહિત, પુનર્જન્મ દેનાર
પામિ મને, મુજ ભક્ત નહિ, ફરિ જન્મ
લેનાર ॥ ૧૬ ॥

જાણે દિન બ્રહ્માત્મું, હજાર યુગનું જેહ,
રાત્રી પણ યુગ સહસ્રનિ, રાત્ર દિવસ
વિદ તેહ ॥ ૧૭ ॥

૧ સર્વજ્ઞ ૨ અનાદિસિદ્ધ ૩ નિયંત્રા, નિયમમાં રાખનાર. ૪ ઉત્પન્ન કરનાર. ૫ અંતકાળે.
૬ પ્રકાશમાન. ૭ વેદાર્થ જાણનાર. ૮ હૃદયોના દ્વાર. ૯ જીવનમાં મન નહિ રાખનાર. ૧૦ નાશવત.
૧૧ સાવન એટલે ૩૬૦ દિવસના વર્ષ પ્રમાણે ચાર અબજ બત્રીસ કરોડ વર્ષનો બ્રહ્માનો દિવસ
યાયછે, ને તેજાજ પ્રમાણની તેની રાત્રિ સમજવી. ૧૨ નેનાગીશ સાખ ગીરી દબર વર્ષનો યુગ

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।
રાગ્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકો ॥ ૧૮ ॥

ભૂતગ્રામઃ સ પ્વાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે ।
રાગ્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ૧૯
પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોવ્યક્તો વ્યક્તો-
ત્સનાતનઃ । યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ
નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तસ્તમાहुઃ પરમા
ગતિમ્ । યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તેતે
તદ્ધામ પરમં મમ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્ય-
સ્ત્વનન્યયા । યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂ-
તાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

યત્ર કાલે ત્વનાટ્ટિમાટ્ટિતિ ચૈવ
યોગિનઃ । પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં
વક્ષ્યામિ ભરતર્પભ ॥ ૨૩ ॥

અમિર્જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ વ્રહ્મ
વ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥ ૨૪ ॥

ધૂમો રાત્રિસ્તયા કૃષ્ણઃ પન્માસા
દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યો-
તિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તેતે ॥ ૨૫ ॥

શુક્લકૃષ્ણે ગતી દ્યેતે જગતઃ શાશ્વતે
મતે । એકયા યાત્યનાટ્ટિ-
મન્યયાઽઽવર્તેતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

સૌ 'અકતો' અવ્યક્તથી, 'દિવસે' ઉત્પન
થાય, થાય લીન સૌ 'રાત્રિયે', તે અવ્ય-
ક્ત/માંથ ॥ ૧૮ ॥

તેજ અરાચર ભૂત આ, અવશજ કુરૂનંદન.
થે લય પામે રાત્રિયે, થાય દિને ઉત્પન્ન ૧૯
એ અવ્યક્તથી પર બિન્ને, ભાવ સનાતન
જેહ, નાશ થિયે સૌ ભૂત પણુ, નાશ ન
પામે તેહ ॥ ૨૦ ॥

કહે અક્ષર અવ્યક્ત વળિ, પરગતિ તેને
કેહ, જેને પામિ ન જન્મ લે, મુજ સ્વ-
રૂપ પર તેહ ॥ ૨૧ ॥

યાયછેજ પર પુરૂષ તે, એક ભક્તિયે પ્રાપ્ત,
જેમાં ભૂતો રહે, બધું, જોછે છે આ 'આસ-૨૨

મરતાં યોગી જે સમય, ફરિ જન્મે નહિ
સાર, જન્મે ફરિ પણુ જેમ, તે, સમય
કહું નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

'આર્ય', દિવસ, 'શુધપક્ષને, ઉતરાયણમાં
સાર, જનાર બ્રહ્મજ થાય તે, 'બ્રહ્મવીદ
જન, ધાર ॥ ૨૪ ॥

ધૂમ, રાત્રિ, 'વિધપક્ષ ને, દક્ષિણાયને
સાર, જાય, સ્વર્ગ પામી ફરે, કર્મ યોગિ
નિરધાર ॥ ૨૫ ॥

શુક્લ કૃષ્ણ, એ બે ગતી, શાશ્વત અહિજ
મનાય, એકે પામે મોક્ષ, ફરિ, જન્મ અ-
ન્યથી થાય ॥ ૨૬ ॥

નૈતે સ્તી પાર્થ જાનન્ યોગી મુહ્યતિ
કથન । તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ
યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પાર્થ જાણતાં માર્ગ એ, યોગી એવું ન કોય,
માટે તું યોગીજ, થા, સર્વ કાળમાં સોય. ૨૭

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વમિદં વિદિતા
યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાગમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદો વિષે, યજ્ઞતપો વિષે જે, દાનો વિષે
પુણ્ય ફલ છે જે, પામે બધું તે, મુનિ
જાણીએને, પામે વળી જે પદ આદિ તેને. ૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे अक्षरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं
विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ?

શુદ્ધ તને અતિ ગુપ્ત આ, વિજ્ઞાનેજ સહીત, જ્ઞાન કહું જે જાણીને, યશે અશુભધિ રહીત ॥ ૧ ॥

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमन्ययम् ॥ २ ॥

છે એ વિધારાજ આતિ, 'ગુહ્ય', શુદ્ધ ને ધર્મ્ય, એ અવ્યય ઉત્તમ સુલભ, છે પ્રત્યક્ષે જામ્ય ॥ ૨ ॥

अथ्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निर्वर्तेत मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

પણ પુરુષો એ ધર્મને, ન માનનારા જેહ, બહેમૃત્યુ સંસારમાં, પામી મને નહિ, તેહ.૩

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तम्-
तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

મેં અવ્યક્તેં સર્વ આ, વ્યાપ્તું જગતજ સાર, મુજમાં સર્વે ભૂત એ, હું તેમાં ન લગાર ॥૪॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्-
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

વળિ મુજમાં નહિ ભૂત એ, જે મુજ ઈશ્વરિ યોગ, 'મૈશ્વર્તી' પાળક છુંજ પણ, નહિ એમાં મુજ જોગ ॥ ૫ ॥

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः
सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि
भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

જેમ રહે નભમાંજ નિત, વાયુ 'સર્વત્રગત' મહાન, સર્વે ભૂત પણ તેમ છે, અર્જુન, મુજમાં જાણુ ॥ ૬ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति
मामिकाम् । कल्पस्ये पुनस्तानि
कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

સૌ પામે 'કલ્પક્ષયે, મુજ પ્રકૃતીને સાર, 'કલ્પારંભે' હું સર્જું, ફરિ તેને નિરધાર ॥૭॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

સ્વીકારી નિજ પ્રકૃતિને, સર્જું ફરિ ફરિ આ ભૂત, પૂર્વે કર્મેથી એ બધા, પરવશ પાડું સત ॥ ૮ ॥

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

પણ અસંગિ તે કર્મમાં, ઉદાસીન વત સાર, હું છું, માટે નહિ મને કર્મે બાધ કરનાર.૯

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂયતે સચરાચરમ્ । મુજ^૧ અધ્યક્ષપત્ને રમે, પ્રકૃતિ વિશ્વ નિરધાર
હેતુનાઽનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૧૦॥ એજ હેતુયે થાયછે, જગતજ વારવારા ॥૧૦॥

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ । મુજ ઈશ્વરિ પરભાવને, ન બાણુનારા બેહ,
પરં ભાવમજાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥ મનુષ દેહિ ધારી મને, નિદે મૂઢો તેહ ॥૧૧॥

મોઘાંશા મોચકર્માણો મોઘજ્ઞાના
વિચેતસઃ । રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ
પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

૨૦૪થે^૨ આશિ ને કમિં તે, ૦૪થે જ્ઞાનિ
‘વિશીમ, ‘મોહિનિ, ‘રાક્ષસિ, ‘આસુરી,
‘પ્રકૃતીને આશ્રીત ॥ ૧૨ ॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્ય દૈવીં પ્રકૃ-
તિમાશ્રિતાઃ । ભજંત્યનન્યમનસો
જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

પણ મહાતમા એકચિત, દૈવી પ્રકૃતી-
યાન, ભજે મને બાણી મને કારણ અ-
વ્યય મહાન ॥ ૧૩ ॥

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતથ
દૃઢવ્રતાઃ । નમસ્યંતથ માં મન્ત્વા
નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

કર્તા કીર્તન નિત્ય કો, દૃઢવ્રત યત્ને સક્ત,
નમતાં કંઈક ભજે મને, ભક્તિયે નિત
ભક્ત ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપા-
સતે । એકત્વે ન પૃથક્ત્વેન વહુધા
વિશ્વતોમુલમ્ ॥ ૧૫ ॥

અન્ય ભજે કો જ્ઞાનથી, ‘એક્યે^૩ ‘પૃથક્ સાર,
કોઈવિશ્વરૂપે મને, દેખી બહુજ પ્રકાર ॥૧૫॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌપધમ્ । હું^૪ ક્રતુ ને હું^૫ યજ્ઞ હું, ‘સ્વધાજ, ‘અ-
મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હ્રુતમ્ ॥૧૬॥ ધધ હુંજ, હુંજ, મંત્ર, હું^૬ ‘આન્ય હું, અગ્નિ
હવન હું હું જ ॥ ૧૬ ॥

હું^૭ ક્રતુ ને હું^૮ યજ્ઞ હું, ‘સ્વધાજ, ‘અ-
ધધ હુંજ, હુંજ, મંત્ર, હું^૯ ‘આન્ય હું, અગ્નિ
હવન હું હું જ ॥ ૧૬ ॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા
પિતામહઃ । વેદ્યં પવિત્રમૌકાર
ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

પિતા પિતામહ જગતનો, માતા ‘ધાતા
હુંજ, ‘જ્ઞેય, શુદ્ધ ઔકાર, ‘ઋક્, ‘સામ
‘યજુઃ હું હુંજ ॥ ૧૭ ॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ
શરણં મુહૂત્ । પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં
નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

ગતિ, ‘ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષિ, (હું), ‘શરણુ
મુહૂત ‘સ્થાનવાસ, ‘પ્રભવ, ‘પ્રલય, આધાર
‘લય, કારણ હું અવિનાશ ॥ ૧૮ ॥

૧ અધિષ્ઠાતા પાસે હોવાથી. ૨ ૪થા, ક્રોડ. ૩ આશાવાજો ૪ વિશેષ પામેલો ૫ બુદ્ધિ
બ્રહ્મ કરનાર ૬ હિંસાદિ કરાવનાર ૭ દભ ગર્વાદિ કરાવનાર ૮ સ્વભાવ ૯ એકપણાથી, અલગ
ઉપાસનાથી ૧૦ બુદ્ધાપણથી ૧૧ અગ્નિધોમાદિ યજ્ઞ ૧૨ નિત્ય પચયજ્ઞાદિ ૧૩ અહ્વાદિ ૧૪ અત વા
ઔપધિ. ૧૫ ધૃતાદિ. ૧૬ કર્મકેળ દેનાર ૧૭ બાણુવા લાયક ૧૮, ૧૯, ૨૦ ત્રણે વેદોનાં નામ ૨૧ પોષણ
કરનાર. ૨૨ રક્ષક ૨૩ રહેવાનું સ્થાન ૨૪ સૃષ્ટિ કરનાર. ૨૫ નાશ કરનાર ૨૬ લયસ્થાન

તપામ્યહમહં વર્ષં નિઘ્ઘામ્યુત્સજામિ ચ ।
અમૃતં ચૈવ મૃત્યુથ સદસચાહમર્જુન ॥૧૯॥

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
યજ્ઞેરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।
તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોક-
મશ્રંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥

તે તં શ્રુત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।
એવં ત્રયી ધર્મમનુપ્રપન્ના
ગતાગતં કામકામા લભંતે ॥ ૨૧ ॥

અનન્યાશ્ચિતયંતો માં યે જનાઃ
પર્યુપાસતે । તેપાં નિત્યાભિયુક્તાનાં
યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યવિધિપૂર્વકમ્ ૨૩
અહં દિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રથુરેવ ચ ।
ન તુ મામભિજાનંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચવંતિ તે ૨૪

યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃવ્યાંતિ
પિતૃવ્રતાઃ । શૃતાનિ યાંતિ શૃતેજ્યા
યાંતિ મધ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥૨૬॥

યત્કરોપિ યદશ્રાસિ યજ્ઞુહોપિ
દ્વદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌંતેય
તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મવં-
ધનૈઃ । સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા
વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥ ૨૮ ॥

કરૂં તાપ વૃદ્ધી કરૂં, કદિ અવૃદ્ધી સાર, છ-
વન મૃત્યુ હુંજ છું, 'સ્થૂલ, 'સૂક્ષ્મ નિરધાર.

શ્વેદનથી 'સોમપિ શુદ્ધ છે જે, યજે યજ
સ્વર્ગ ગતી ઇછે તે, પામીજ તે પુણ્ય મુ-
રેન્દ્ર લોક, ત્યાં ભોગવે દિવ્યજ દેવભોગ. ૨૦

તે ભોગવી સ્વર્ગ પુરીજ મોટી, આવે
અહીં પુણ્યગિયેજ ખૂટી, એમ 'ત્રયીધર્મ
અનુસરે છે, તે અર્થકામી જર્જને વળેછે. ૨૧

પણ કરઅનન્ય ભકતો મને, ચિંતી સેવે સાર,
'યોગક્ષેમ હું તે તણો, ચલાવુંછ નિરધાર.

અન્ય દેવને જે ભજે, શ્રદ્ધા ભાવ સહીત.
ભજેછ તે મુજનેજ, પણ, 'વિવિધી છેજ
રહીત ॥ ૨૩ ॥

હું ભોક્તા સૌ યજ્ઞનો, પ્રભુ પણ હું નિરધાર.
ભણે મને ન તત્ત્વથી, ફરિ તે આવે સાર.

મજે દેવધર્મ દેવને, પિતૃને પિતૃ ભક્ત,
'શૃતયજ્ઞ 'શૃતોજને, મુજને મુજમાં સક્ત.

પત્ર પુષ્પ ફલ જલ મને, અર્પે પ્રીત્યે જોડ,
ગ્રહણ કરૂં તે શુદ્ધતું, પ્રીત્યે અર્પિત તેડ.

કરે, ખાય, હોમે વળી, આપે પણ તું જોય,
તાપ કરેજ, તે સૌ મને, અર્પા દે કૌંતેય.

એમ શુભાશુભ ફલચક્રી, અર્જુન છૂટી જ-
ઈશ, સંન્યાસી ને મુક્ત થૈ, મુજને તુંજ
મળીશ ॥ ૨૮ ॥

૧ દશ્ય પદાર્થ. ૨ અદશ્ય વસ્તુ. ૩ ઋગ્, સામ અને યજુર્વેદ બળનાર. ૪ સોમવક્ત્રી પીનાર. ૫ ત્રણે વેદે કહેલ કર્મમાર્ગ. ૬ ખીલમાં મન નહિ રાખનાર. ૭ અપ્રાપ્તનું મેળવડું ને પ્રાપ્તનું રક્ષણ કરવું. ૮ મોક્ષપ્રાપક વિધિ. ૯ શુદ્ધ દેવને યજ્ઞનાર. ૧૦ શુદ્ધ દેવ

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિયઃ । યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા
મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન-
ન્યભાક્ । સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ
સમ્યગ્વ્યવસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં
નિગચ્છતિ । કૌતેય પ્રતિજાનીહિ
ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ
પાપયોનયઃ । ક્ષિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા-
સ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

કિં પુનઃબ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજ-
ર્પયસ્તથા । અનિત્યમમુક્તં લોકમિમં
પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં
નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ યુક્તૈવ-
માત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

હું હું સમ સૌ ભૂતમાં, પ્રિય અપ્રિય
નહિ કાંઈ, ભજે મને ભાવેજ, તે મુજમાં
હુ તેમાંઈ ॥ ૨૯ ॥

દુરાચારિ પણ હોય જે, ભક્ત મને ભ-
જનાર, સાધુ તે વળી જાણુવો, સમ્યક્
નિશ્ચયિ સાર ॥ ૩૦ ॥

થાય તુર્ત ધર્મજ, નિત, શાંતી પામે તેહ,
નાશ ન પામે ભક્ત મુજ, અર્જુન જાણી
લેહ ॥ ૩૧ ॥

શ્રી, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા, ચાંડાલો પણ જેહ,
અર્જુન મુજ આશ્રય કરી, પરગતિ પામે
તેહ ॥ ૩૨ ॥

તો પછિ બ્રાહ્મણુ ક્ષત્રિયો, પામે તેમાં
શુંજ, અમુખ, અનિત્યજ લોક આ, પામી
મને ભજ તુંજ ॥ ૩૩ ॥

યા મન્મન, મુજ જક્ત થા, મધનિ
નમ, મુજનેજ, યે મત્પર, મન જોડીને,
પામિશ તુંજ મનેજ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय
वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं
न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां
महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
महेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं
दमः शमः । सुखं दुःखं भवो
भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तृप्तिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवंति भावा भूता-
नां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव-
स्तथा । मद्भावा मानसा जाता
ज्ञेयां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो
वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकल्पेन योगेन
युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् कहेछे.

शुणु इरीज महाराज तुं, आति उत्तम
वचः, ने, तुं प्रियने तुं कहे, छित्ते-
अथै लणु ॥ १ ॥

लणु नहि भुज प्रभवने, भुनि देवा नहि
रधार, करणु भुनि देवा तणु, छुं तुं सर्व
प्रकार ॥ २ ॥

अज, अनादि, ईश लोकना, लणु भुजने
नेह, भुण्यमां सौ पापधी, छुं मोह-
विषु तेह ॥ ३ ॥

बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य,
शम सार, सुख दुःख, भाव अभाव
वणि, लय अलयन निरधार ॥ ४ ॥

अहिंसा, समता तप वणि, तृप्ति, अ-
यश, यश, दान, थाय भाव सौ प्राणिने,
भुजधी अतुविध मान ॥ ५ ॥

सप्त, चार इपि, भुज, प्रथम, मह-
भावी ते सार, यथान भुजधी, नेनि आ,
प्रज लोकमां धार ॥ ६ ॥

भुज विभूति वणि योगये, लणु तत्वं
नेय, नेउये स्थिर योगमां, निःसंशय
कैतेय ॥ ७ ॥

१. उत्पत्ति. २ मोहदहितपणु. ३ अहंकारनी उद्विष्टानुं इमन. ४ अंतःकरणे वश्य करवुं
५ वृत्ति. ६ नाश. ७ समानपणु. ८ संतोष. ९ भुज्यादि सात ऋषि. १० सनकादि चरा ऋषि.
११ स्वायंभुआदि चौद भुज १२ भास प्रसावपाणा. १३ अथै. १४ संशयरहित.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે ।
ઇતિ મત્વા ભજંતે માં યુધા ભાવસમન્વિતાઃ

મચિત્તા મદ્રતપ્રાણા વોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચા ॥

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ યુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ૧૦

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં
તમઃ । નાશયામ્યાત્મભાવસ્યો
જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં
ભવાન્ । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમા-
દિદેવમજં વિશુભ્ ॥ ૧૨ ॥

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્ના
રદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ
સ્વયં ચૈવ વ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ
કૈશવ । નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિ
વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેત્થ ત્વ
પુરુષોત્તમ । ભૂતભાવન ભૂતેશ
દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા ઘાત્મ-
વિભૂતયઃ । યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકા-
નિમાસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠસિ ॥ ૧૬ ॥

નન્મ હેતુ હુ સર્વનો, થાય સર્વ મુજથીજ,
જાણી એમ ભજે મને, ભાવયુક્ત જાનીજ

રાખિ પ્રાણ મન મુજવિશે, જ્ઞાનિ પરસ્પર
સાર, રમે, મને ભજિ જાણિ નિત, ધરાય
પણ નિરધાર ॥ ૯ ॥

તે નિત પ્રીતિવડે મને, ભજનારાને એહ
વિધેયોગ આપુ જેથિ તો, પામે મુજને તેહ

કર નાશ અજ્ઞાન તમ, કૃપાયિ તેતુ સાગ.
પ્રકાશિત જ્ઞાન દિપે કરિ, અતર રહિનિરધાર

અર્જુન કહેછે.

આપ બ્રહ્મપર ધામ છે, પવિત્ર ને વીશેષ
આદિ દેવ અજ વિભુ વળી, દિવ્ય પુરુષ
હમેશ ॥ ૧૦ ॥

એમ આપને સૌ કહે, દેવર્ષિ નારદ, વ્યાસ,
દેવલ, અસિત, ઝપી અથા, આપ વહોછો
આસ ॥ ૧૧ ॥

માત્ર હુ એ સત્ય સૌ, આપ કહોછો જેહ,
જાણુ નહિ સુર અસુર પણ, વ્યક્તિ આ-
પની તેહ ॥ ૧૨ ॥

જાતાને જોતજ તો, જાણુછો જૂતેશ,
જૂતોત્પાદક, જગપતી, પુરુષોત્તમદેવેશ. ૧૫

છો કહેવાને યોગ્ય નિજ, દિવ્ય નિશ્ચિતિ
અશેષ, જેથિ આપ આ લોકને વ્યાપિ
રયા વિશેષ ॥ ૧૬ ॥

કથં વિદ્યામહં યોગિન્સ્ત્વાં સદા
પરિચિંતયન્ । કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ
ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

વિસ્તરેનાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ
જનાર્દન । ભૂયઃ કથય વૃત્તિર્હિ શુ-
ષ્ણવતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિભૂતયઃ । પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ
નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ-
ભૂતાશયસ્થિતઃ । અહમાદિશ્ચ
મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિ-
પાં રવિરંથુમાન્ । મરીચિર્મરુતા-
મસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાના-
મસ્મિ વાસવઃ । ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચા-
સ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો
યક્ષરક્ષસામ્ । વસૂનાં પાવકશ્ચા-
સ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પુરોષસાં ચ મુરુયં માં વિદ્ધિ
પાર્થ વૃહસ્પતિમ્ । સેનાનીનામહં
સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યે-
કમક્ષરમ્ । યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞો-
ઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

નભિ શકું હું આપને, સદા ચિંતતાં કેમ,
કે કે યોગે ચિંત્ય છે, આપ જનાર્દન તેમ.

ફરી કહો વિસ્તારથી, યોગ વિભૂતી નીજ,
શુષ્ણુતાં અમૃત થાય નહિ, મુળને હરિ
વૃક્ષીજ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કહિશ વિભૂતી દિવ્ય મુજ, મુખ્ય પાર્થ
છે જોહ, મુજ વિભૂતિ વિસ્તારનો, લાગે
નહિ કેં છેહ ॥ ૧૯ ॥

હું આત્મા સૌ ભૂતમાં, રહેલ હું નિરધાર,
આદિ મધ્ય ને અંત પણ, ભૂતોનો હું સાર.

હું વિષ્ણુ આદિત્યમાં, મરિચિ વાયુમાં
નભ, શશિ નક્ષત્રે, જ્યોતિમાં, હું રવિ
અંશમાન ॥ ૨૧ ॥

સામવેદ વેદોવિષે, ઇંદ્ર દેવમાં ધાર.
મન ઇન્દ્રિયમાં હુંજ હું, ચેતન ભૂતે સાર. ૨૨

શકર હું રુદ્રોવિષે, વસુમાં એશી હુંજ,
કુબેર રાક્ષસ યક્ષમાં, મેરુ શિખરિમાં હુંજ.

મને પુરોહિતમાંજ તું, મુખ્ય વૃહસ્પતિ
નભ, સેનાપતિમાં સ્કંદ હું, અધિષ્ઠિ ત-
ણાવે માન ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષિમાં મૃગુ હુંજ હું, વાણીમાં ઓંકાર,
જિભાદ્રિહું સ્થાવર વિષે, જપ યજ્ઞમાં ધાર.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां
च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः
सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

६ नारद देवर्षिभां, पीपर वृक्षे हुं०.
गंधर्वाभां, चित्ररथ, कपिलसिद्धिभां हुं०. २६

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि
माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां
नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

^१अमृतोद्भव उच्चैश्रवा, अश्वोभां हुं, नल्लु.
^२गजेंद्रोभां औरावत, राज नरभां मान

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि
कामधुक । प्रजनश्चास्मि कं-
दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधभां हुं वज्र हुं, प्रज देतु ^३कंदर्प,
कामधेतु धेनूविषे, सर्प वासुकि सर्प ॥२८॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो
यादसामहम् । पितृणामर्यमा
चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

हुं नागोभां शेष हुं, वरुण न/णयरोभांय,
अर्यमाण पितृविषे, ^४संयमिभां यमराय.

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः
कलयतामहम् । मृगाणां च मृगै-
द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

हुं प्रह्लाद दैत्यो विषे, ^५गण्डोभां हुं काण.
सिद्ध ^६मृगोभां, पक्षिभां, हुं हुं ^७विनताणाण.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्र-
भृतामहम् । झपाणां मकरश्चा-
स्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

वेगवानभा वायु हुं, शस्त्रधारिभां राम.
^८भकर भस्त्रभां हुं हुं, नदिभां जंगा नाम.

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं
चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

आदि अत ते मध्य पण, अष्टीनो हुं सार,
^९अक्षविद्या विद्याविषे, वाद वादिभा धार.

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामा-
सिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो
घाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षर हुं अक्षर विषे, ^{१०}द्वंद्व गमात्तं धार,
काण आनाशी छु वणी, ^{११}वाता सर्व प्रकार.

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च
भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च
नारीणां स्मृतिर्मेषा घृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्यु सर्व हरनार हुं, ^{१२}उद्भव यनारभां०,
गीभां वाणी, कीर्ति, ^{१३}श्री, स्मृति, धी,
^{१४}धृती, क्षमा० ३४

વૃહત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી
છંદસામહમ્ । માસાનાં માર્ગ-
શીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુમુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

બૃહત્સામ છું સામમાં, ગાયત્રી, છંદોજ,
માર્ગેશીર્ષ છું મારમાં, વસંત રૂપેજ ॥ ૩૫ ॥

ધૂતં છલયતામસિ તેજસ્તેજ-
સ્વિનામહમ્ । જયોઽસિ વ્યવ-
સાયોઽસિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥ ૩૬ ॥

છળ જનમાં છું ધૂત વળિ, તેજ તેજિમાં
ધાર, જય ઉદય પણ હુંજ છું, સત્ત્વ
સાત્વિકે સાર ॥ ૩૬ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસિ પાંદ-
વાનાં ધનંજયઃ । મુનીનામપ્યહં
વ્યાસઃ કર્વીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

વાસુદેવ યાદવવિષે, પાંડવામાં હું તુંજ,
મુનિમાં વેદવ્યાસ હું, શુક કવીમાં છુંજ ॥ ૩૭ ॥

દંડો દમયતામસિ નીતિરસિ
જિગીપતામ્ । મૌનં ચૈવાસિ ગુ-
હ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

દંડ દમન કરનારમાં, મૌન શુદ્ધમાં માન,
નીતી જય છંછનારમાં, જ્ઞાનવાનમાં જ્ઞાન

યચ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદ-
હમર્જુન । ન તદસ્તિ વિના
યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

સર્વ જીવતું બીજ જ, તેહું હું હિરધાર,
યાય નહીં મુજવીણુ એ, જીવ ચરાચર સાર

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિ-
ભૂતીનાં પરંતપ । એપ તૂદેશતઃ
પ્રોક્તો વિભૂતેર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

મુજ વિભૂતિ દિવ્યજતણે, આવે અંત ન, ધાર
માટે મેં તેનો કયો, સંક્ષિપ્તે વિસ્તાર ॥ ૪૦ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ગૈ-
તમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ તં
મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

*વિભૂતિમત, *શ્રીમંત વળી, શુણુચિ અતી-
શય જેહ, મુજ બળઅંશે જાણુ તું, યદ્યદ્વે
ઉત્પત્ત તેહ ॥ ૪૧ ॥

અથવા વહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન
તવાર્જુન । વિષ્ટમ્પ્યાહમિદં કૃત્સ્ન-
મેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

અથવા અર્જુન બહુજ એ, જાણેથી છે
શુંજ, એક અંશથી સર્વ જગ, વ્યાપિ રયો
આ હુંજ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन કહેછે.

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्या-
त्मसंज्ञितम् । यच्चयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

મુજ અર્થે આપેજ ને, કહિ 'આધ્યાત્મજ
વાણિ, પરમ ગુહ્ય, તેણે કરી, મોહ યામ્યો
મુજ હાણિ ॥ ૧ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ
विस्तरशो मया । त्वत्तः कमल-
पत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

ઉત્પત્તિ લય બૂતો તણાં, 'મહત્વ અત્યથ
સાર, કૃષ્ણ, શુણ્યા મેં આપયિ, વિસ્તારે
નિરધાર ॥ ૨ ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

આપ વહોછો તેમ છે, પરમેશ્વર નિજરૂપ
તોપણુ જોવા ચાહુંછું, નિજ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया
द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर त-
तो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

જોઈ શકિશ હું રૂપ તે, પ્રભુ માનો જો
સાર, તો અત્યથ નિજ રૂપને, બતાવોજ
નિરધાર ॥ ૪ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

पश्य मे पार्थ रूपाणि शत-
शोऽथ सहस्रशः । नानाविधा-
नि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

અર્જુન મારૂં રૂપ જો, દિવ્ય હજાર પ્ર-
કાર, અનેક 'વર્ણાકૃતિ વર્ણી, 'નાના વિધ
નિરધાર ॥ ૫ ॥

पश्यादित्यान्वसून्द्रानश्वि-
नौ मरुतस्तथा । वह्न्यदृष्ट-
वर्णाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

આદિત્ય, વસુ, રૂદ્રો, મરુત, વણિ અશ્વિની-
કુમાર, અદિક પૂર્વ અશ્વર્ય બહુ, જો તું
આણે શર ॥ ૬ ॥

इहैकस्यं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य
सचराचरम् । मम देहे गुडा-
केश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

સકળ ચરાચર જગતને, મુજ વધુમાંજ
રહેલ, જો તું હમણા જો વળી, બીજું જો
છાહેજ ॥ ૭ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

આ નિજ ચક્ષુવડે મને, નયિ જોવા તું
જોગ, દિવ્ય નેજ આપું તને, જો મુજ ઇ-
શ્વરિ યોગ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

સંજય કહેછે.

एवमुक्त्वा ततो राजन् महा-
योगेश्वरो हरिः । दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

એમ કહી અર્જુનને, ઇશ્વરિ ૩૫ મહન,
યોગેશ્વર હરિયે પછી, દેખાડ્યુ રાજન ॥૯॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकान्द्रुत-
दर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं
दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

અનેક મુખ, નેત્રિ, બહુ, 'અદ્ભુત દર્શ-
નવાન, અનેક 'દિવ્યાભરણિ, બહુ, 'ઉદ્યુત
આયુધમાન ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्य-
गंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्य-
मयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

દિવ્ય પુષ્પ ને વસ્ત્ર 'ધર, દિવ્ય ગંધ લે-
પત્ર, અનંત સૌ આશ્ચર્યમય, 'સૌંદરિય મુખ
'સપત્ર ॥ ૧૧ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्यु-
गपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी
सा स्यान्नासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

જો 'દિવિ સૂર્ય હજારની, કાંતિ એકદમ
યાય, તોએ મહાત્મની કાંતિને મળતી કેક
જણાય ॥ ૧૨ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाडवस्तदा ॥ १३ ॥

ત્યાં જગ, ઇશ શરીરમાં, સકળજ એકસ્થાન,
નાના ભેદે અર્જુનને, રહેલુ દીર્ઘ જાણુ ॥૧૩॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टो-
मा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा
देवं कृतांजलिं रभापत ॥ १४ ॥

પામી વિસ્મય તે પછી, 'શ્રમહર્ષી થી, નાથ,
નમિ મસ્તકથી દેવને, જોડયો જોડી હાથ

अर्जुन उवाच ॥

અર્જુન કહેછે.

पश्यामि देवांस्त्व देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माण्मीशं कमलासनस्थ-
मूर्पींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

દેખુછ દેવો તમ દેવ દેહે, બીજા બધાં
પ્રાણિ વિશેષ જોડે, બ્રહ્મા વળી જે કમળા-
સની તે, સર્પો બધા દિવ્ય ઋષી વળી જે.

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि तां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मय्यं न पुनस्तवादि
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

અનેક બાહુ મુખ નેત્ર ચેટ, દેખુ તમોને
બહુ ૩૫ નેટ, યોગેર વિશેષર વિશ્વ૩૫,
દેખુ ન આદી મન અંત૩૫ ॥ ૧૬ ॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોરાગિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદ્
દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમમ્મેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

તપસ્સરં પરમં વેદિતવ્યં
તપસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
તપઃપ્રયઃ શાશ્વતધર્મગોષ્ઠા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતવાદું
શશિસૂર્યનેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તદ્રુતા-
શ્વક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઘાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ
વ્યાસં તયંકેન દિગ્ધ્રુ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાઽદ્રુતં રૂપસુગ્રં તવેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ
કેચિદ્ગ્રીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ।
સ્વસ્તીત્પુવત્વા મહર્પિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

રુદ્રાદિત્વા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનો મરુતથોષ્મપાથ ।
ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા
વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

રૂપં મહત્તે વહુવક્ત્રનેત્રં મહાવાહો વહુ-
વાહૂરૂપાદમ્ । વહુદરં વહુદંદ્રાકારલં
દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાઽહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગદા વળી ચક્ર મુદ્રવાન, ચોમેર તેણ બાહુ
કાંનિમાન, દેખું 'અનીરીક્ષ્ય વળી 'અમેય,
'પ્રતીક્ષ અમી રવિપેક 'એય ॥ ૧૭ ॥

તમેજ છે પ્રપ્ત પર 'શુન્તનુષ, આધાર
છે વિશ્વતપુજા માન્ય, અનાશિ ને શા-
શ્વત 'ધર્મગોષ્ઠ, પુરુષ છે મૂળમતે પુરાણ.

નેત્રો સશી સૂર્ય અનંત હાથ, અનાદિ મ-
ધ્યાંત બળીજ નાથ, દેખું 'જ્વલિતામી મુ-
ખોજવાળા, સ્વતેજથી વિશ્વ તપાવનારા.

આકાશ આ સર્વ દિશુ વળી જે, વ્યાપેલ
દેખું તમ એકથી તે, અદ્ભુત ને આ તમ
ઉચ્છ્રેષ્ઠ, દેખી ત્રણે લોક બિહે 'અનૂપ. ૨૦

આ 'દેવસંઘો તમ શાન્તિ ગાયે, ગ્રેડી 'કરે
કો બિંહિનેજ ગાય, સિદ્ધો મહર્પા વદિ
શક્ષવાણી, 'સ્તવે તમોને અતિશે વખાણી.

આદિત્ય, રુદ્રો, વરુ, સાધ્ય આ જે, 'વિ-
શ્વેશ્વિનો વાયુ પિતૃ તથા જે, ગંધર્વ, યક્ષો,
સિદ્ધ, દૈત્ય, જે છે, આશ્ચર્ય યે સૌંતમને જુવેછે.

અનેક નેત્રો શુભ પેટ હાથ, અનેક પાદો
'પ્રજે, હાંત સાથ, આ રૂપ મોટું બપકારિ
નેત્ર, બિહેછ સૌં તેમ બિહુંછ મોહી. ॥૨૩॥

નમઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણ
વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા
ધૃતિં ન વિંદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

દંટ્રાકરારાલિનિ ચ તે મુખાનિ
દૃષ્ટ્વ કાલાનલસંનિભાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।
ભીષ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસદીયૈરપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ
દંટ્રાકરારાલિનિ મયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેપુ
સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

યથા નદીનાં વહવોઽબુવેગાઃ સમુદ્રમેવા-
ભિમુક્તા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોક-
વીરા વિશંતિવક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા
વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-
સ્તવાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

લેલિલસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-
લોકાન્સમગ્રાન્વદનર્જ્વલદ્ગ્નિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્વ્ય જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

મહાદીપ્ત નેત્રી, નમને ચડેલા, અનેક વર્ણી-
મુખ ઉઘડેલા, તેજસ્વિ દેખી હુખી અં-
તરાત્મા, પામું ન શાંતી ધૃતિને મહાત્મા.

કાળાગ્નિ જેવાં, ભયકારિ દાંતે, દેવેશ જોઈ
તમ મૂખ ખાંતે, દિશા ન જાણું, નહિ શૂળ
આશ, પ્રસન્ન થાઓ જગના નિવાસ. ૨૫

આ સર્વે પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના તે, પૃથ્વી તથા
આ નૃપસંઘ સાથે, આ ભીષ્મ ને કર્ણુ શુ-
રજ યોદ્ધા, સાથે અમારા પણ મુખ્ય જોદ્ધા.

દાંતે કરીને, ભયકારિ જે છે, મૂખોજ તેમાં
જલદી પડે છે, કેા શ્રેષ્ઠ અંગે ધર્મનેજ ચૂલે,
દાંતો વિષે લાગિ દિગ્ધે અપૂર્ણ ॥ ૨૭ ॥

નદી જલોતા બહુ વેગ જેમ, સમુદ્ર પ્રત્યે
મળિ જાય, તેમ, મુખો તમારાં બળતાંજ
જે છે, તેમાંજ આ વીર નરો પડે છે. ૨૮

જેવીજ રીતે બળતાગ્નિમાંજ, વેગે પતંગો
બળવાજ ધાય, તેવીજ રીતે તમ મૂખ-
માંજ, વેગે જનો આ મરવાજ ધાય. ૨૯

તેજ મુખે લોક બધાજ આપ, ખાતાંજ
આખો અતિશે અમાપ, તેને કરી લોક
સમગ્ર પૂરી, સંતાપ આપે તમ કાંતિ કરી.

આચ્ચાદિ મે કો મયાનુગ્રહ્યો
નમોઽસ્તુ તે દેવર પ્રસીદ ।
ચિન્નાતુમિચ્છામિ મયંતમાયં
ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રટિત્તિ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કાલોઽસિ લોકસયઃકૃન્મટદ્ધો
લોકાન્સમાર્હતુમિદ પ્રટ્તઃ ।
ઋનેઽપિ ત્વાં ન મરિષ્યંતિ સર્વે
યંઽવસ્થિતાઃ મત્વનીકેષુ યોગાઃ ॥ ૩૨ ॥

તસાચ્ચમુત્તિષ્ઠ યશો લખસ
નિતા ગુહ્યસુંઘ્ય રાજ્યં મમૃદ્મ ।
મર્યંતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં મય સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ મીષ્મં ચ જયદ્રથં ચ
કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધસીરાન્ ।
મયા હતાંસ્તં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુધ્યન્વ જેતાઽસિ રણે સપત્રાન્ ॥ ૩૪ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केनस्य
कृताञ्जलिर्विपमानः क्रिरीडी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ૩૬ ॥

પ્રસન્ન યાચ્છા, નમુ દેવ ભૂપ, છે દોળુ કદો
આપનું ઉત્તમ રૂપ, છે જાણુવાની તમને
વૃત્તિ, જાણું નહીં આપતણી પ્રવૃત્તિ ॥૩૧॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ધું ઉત્તમ, લોક સયકારિ કાળ, આદી યથો
તે દણુવાન હાન, વિનાનું તું મૌ મરશે
આદી, જે છે ઉભેલા પ્રતિશન્યમાંહી ॥૩૨॥

માટે ઉઠી તું યશનેન પામ, શત્રુ નિતી
ભોગવ રાન્ય રામ, હણ્યાન છે પૂર્વે
મેન આને, અનુન તું માત્ર નિમિત્ત પાને.

આ દ્રોણુ ને જેદ્રથ બીધમધીરો, કણ્ઠોદિ
બીળ વળિ યુદ્ધવીરો, હણ્યાછ તેને દુષ્ય
મૂકે છત, છતીશ શત્રુ રણમાં અછત ૩૪

સંજય કહેછે.

એવી શુણી દેશનનીન વાણી, રિક્તિગદિ વી
વળિ જોડિ આણી, જોહ્યોન મદ રવરથી,
નમીને, શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે અતિ બીહળીને. ૩૫

અર્જુન કહેછે.

છે યુક્ત, દેવા, તમ કીર્તને જે, રાજન પ્રેમી
જગ આ બને તે, બીધેલ જે રાક્ષસ ભાગિ
જાય, સિદ્ધો બધા જે નમતાન થાય. ૩૬

કસ્માચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્
ગરીયસે બ્રહ્મણોડપ્યાદિકર્ત્તે ।
અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાડસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

વાયુર્યમોડગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ
પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેડસ્તુ સહસ્રકૃતઃ
પુનશ્ચ ભૂયોડપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદય પૃષ્ઠતસ્તે
નમોડસ્તુ તે સર્વતઃ પ્વ સર્વ ।
અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં
સર્વં સમામોપિ તતોડસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

સત્તેતિ મત્વા પ્રસન્નં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સત્તેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચાવહાસાર્થમસત્કૃનોડસિ
વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।
एकोड्यवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्ક્ષામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન તત્સમોડસ્ત્યભ્યધિકઃ કુતોડન્યો
લોકત્રયેડપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માતણા છે. શુક્ર આદિ કર્તા, નમે નકિ
તે તમનેજ મર્ત્તા, હો 'સત્ત્વસત્થી પરબ્ર-
હ્મ આસ, અનંત, દેવેશ, 'જગન્નિવાસ.૩૭

હો દેવ આદી પુરુષ પુરાણ, આ વિશ્વના
આપ પર 'નિધાન, હો 'જ્ઞેય, 'જ્ઞાતા 'પ
રધામ આપ, આપી રયા વિશ્વ તમે અમાપ

વરુણ, 'વા, અગ્નિ શશી, યમ ઝટો, પ્રજા-
પતી ને પ્રપિતામહ ઝટો, પ્રણામ છે મુજ
હજાર વાર, ફરી ફરી છે નમનો હજાર.

પ્રણામ છે સન્મુખ ને પિઠેથી, ચોફરથી
છે નમનો સુખેથી, પરાક્રમી ને બળિ હો
અનંત, આપી રયા સૌ,સહિહો મહત્તા૪૦॥

માની સખા આ મહિમા ન જાણી, કલી-
છ મેં આ હકથીજ વાણી, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ,
હે સખા જે, 'પ્રમાદથી તે, 'પ્રણયેજ વાતે.

કર્તા, શ્રુતા ભોજન આસને જે, મારું જ-
ગાડ્યુ હસવાજને તે, એજાતમા તેમ 'ગ-
મક્ષ સૌ જે, ક્ષમા કરો આપ અમાપ ગીતે,

તમેજ હો આ જગતાજ આપ, શુરતણા હો
શુર, પૂજ્ય આપ, સુવેાકમાં છે નહિ કો-
સમાન, અધીક તો ક્યાયિ 'નિરૂપમાન ૪૩

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાયં
પ્રસાદયે ત્વામહમીગમીઢ્યમ્ ।

પિતેવ પુત્રસ્ય સસ્રેવ સસ્રયુઃ

પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઢુમ્ ॥ ૪૪ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વે હૃપિતોઽસ્મિ દૃષ્ટા

ભયેન ચ પ્રચ્ચયિતં મનો મૈ ।

તદેવ મૈ દર્શય દેવ રૂપં

પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

કિરીદિનં ગદિનં ચક્રદસ્ત-

મિચ્છામિ ત્વાં દ્રુપુમહં તથૈવ ।

તૈર્નૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજૈન

સદસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં

રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।

તેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં

યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

ન વેદયન્નાધ્યયર્નર્ન દાનૈ-

ર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન તપોભિરુગ્રૈઃ ।

एवંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે

દ્રુપું ત્વદન્યેન કુરુપવીર ॥ ૪૮ ॥

મા તે વ્યયા મા ચ વિમૂઢમાવો

દૃષ્ટા રૂપં ઘોરમીદૃદ્ મમેદમ્ ।

વ્યપેતભીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં

તદેવ મૈ રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तयोवत्वा स्वकं रूपं

दर्शयामाસ भूयः । आश्वासयामास च

भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५०

માટે હરી,^૧ કાય નભાવિ હુંજ, પ્રસન્ન દેવા
તમને કહેજ, ક્ષમા કરો જેમ પતિઃ પ્રિ-
યાને, પિતા યુતોનેજ સખા સખાને॥૪૪॥

રાજી યયો પૂર્વે અદૃષ્ટ ભેઈ, ભયે ચળેહું
મન મૂળ મોહી, માટે બતાવો હરિ તે સ્વ-
રૂપ, પ્રસન્ન થાઓ જગવાસરૂપ ॥ ૪૫ ॥

ગદા તથા ચક્ર મુકુટધારી, ભેવા તમોને
ઈહું હું મુશરી, માટે બનો બુદ્ધ ચતુર્ભુ-
રૂપ, સદસ્રબાહો જગમૂર્તિરૂપ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રસન્ન થૈ મેં પરરૂપ આ જો, યોગે બતાવ્યું
તુજને, મહા તે, તેજ, અતી, વિશ્વતનુ,
અનાદિ, ભેધેજ નૈ કો તુજવીણ આદિ.૪૭

ન વેદ યજ્ઞે નહિ દાનધીજ, ક્રિયા તથા ઉગ્ર
તથે નહીજ, હું શક્ય ભેવા નરલોકમાંયે,
તારાવિના અર્જુન કો બિભર્ષે ॥ ૪૮ ॥

આ રૂપ માફે ભયકારિ ભેઈ, થા મા જ્ઞ-
યાવાન વિમૂઢ મોહી, પ્રસન્ન થૈ તું ભય
મૂકિનેજ, ફરીયિ ભે આ મુજરૂપ તેજ.

સંજય કહેછે.

દેવે કહી અર્જુનનેજ એમ, ફરી બતાવ્યું
નિજ રૂપ તેમ, યંડો કિધો તે બિહિનાર-
નેજ, બની ફરી શાંત વપુરૂપેજ ॥૫૦॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

દ્વેદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં
જનાર્દન । ઇદાનીમસ્મિ સદૃત્તઃ
સચેતાઃ પ્રકૃતિ ગતઃ ॥ ૫૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં ત દૃષ્ટવાનસિ
યન્મમ । દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય
નિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૫૨ ॥

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન
ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું
દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ૫૩ ॥

મત્ત્યા ત્વનન્યથા શક્ય અહમેવં-
વિધોઽર્જુન । જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન
પ્રવેદું ચ પરંતપ ॥ ૫૪ ॥

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્રક્તઃ
સગર્વજિતઃ । નિર્વેરઃ સર્વભૂ-
તેષુ યઃ સ મામેતિ પાઢવ ॥ ૫૫ ॥

અર્જુન કહેછે,

જેઈ શાત આતમતણુ મનુષ્ય નિરધાર,
થયો સચેતજ હુ હવે, સ્વસ્થચિત્ત પણુસાર.

શ્રીભગવાન કહેછે,

જોયુ તેં આ રૂપ મુજ, દુર્લભ લેવા જોહ,
દેવો પણુ એ રૂપતુ, નિત દર્શન ઇચ્છેહ

વેદ તથે ને દાનથી, પૂજથી પણુ તેમ,
નહિ દેખાવા શક્ય હુ, તેં જોયુ છે જેમ

પણુ દેખાવા, તત્ત્વથી, યના પ્રવેશજ તેમ,
શક્ય જણાવા હુજ હુ, ભક્તિ અતન્યે યોગ.

મત્કર્મી^૧મત્પરમ, મુજ ભક્તસગનિણુ જોહ,
રહિત ધૈર સૌ પ્રાણિમા, પામે મુજને તેહ

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपा-
सते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्य-
युक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेता-
स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

ये तत्क्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गति-
र्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि
संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव
योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरा-
त्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अर्जुन કહેછે.

એમ ભક્ત નિત યુક્ત હો, તમને છે ભ-
જનાર, વળિ હો અક્ષર બ્રહ્મને, શ્રેષ્ઠ યોગી
કો સાર ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ભજો 'મને નિત યુક્ત હો, મન રાખી મુ-
જમાં, પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે, યોગી શ્રેષ્ઠ
મનાય ॥ ૨ ॥

પણ 'અચિંત્ય કૂટસ્થ મધુવ, સ્થિર 'અ-
ક્ષર 'અવ્યક્ત, 'અવાચ્ય વ્યાપક બ્રહ્મને,
ભજનારા હો ભક્ત ॥ ૩ ॥

કરિવશ ઇન્દ્રિય 'વૃંદને, સૌમાં સમ 'ધીમાન,
'હિતેન્દ્ર સૌનાર તે, પામે મુજને જાણુ.

તે અવ્યક્તે સજ્જને, શ્રમ 'અધીકતર થાય,
'દેહ માનિયે દુઃખથી, ગતિ અવ્યક્ત પમાય.

સર્વ કર્મ અર્પાં મને, મત્પર હો રહેનાર,
ધર્તા ધ્યાન ભજો મને, અનન્ય યોગે સાર.

મુજમાં તત્પર તેમનો, 'ઉદ્ધર્તા હું સાર,
મૃત્યુ યુક્ત સંસારથી, તરત જાતું નિરધાર.

૧ માસ વિશ્વરૂપને. ૨ ચિંતન કરવા અસાધ્ય. ૩ માયાનો અધિષ્ઠાતા. ૪ નિત્ય. ૫ નાસારહિત.
૬ ઉપાધિરહિત. ૭ કહેવાને અસાધ્ય. ૮ સમૂહ. ૯ બુદ્ધિવાળા. ૧૦ હિત ઇચ્છનાર. ૧૧ વધારે.
૧૨ દેહાભિમાનિ. ૧૩ ઉદ્ધાર કરનાર

મય્યેવ મન આશ્રમ્ય મયિ
મુલ્લિં નિરેશય । નિવર્તિષ્યસિ
મય્યેવ અતઃ કર્તૃ ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

આદિ મુજમાં રાખ મન, કર પુણી મુ-
જમાંય, રહેમે મુજમાં આ પછી, નહિ
મંગય તેમાંય ॥ ૮ ॥

અથ વિષ્ણુ સમાપાતું ન ગત્તોપિ
મયિ સ્થિરમ્ । અભ્યાસયોગેન
તતો મામિચ્છાતું ધર્મેજય ॥ ૯ ॥

રિપર મન મુજમાં રાખવા, તે તું નહીં
ગમ્યે, અભ્યાસ યોગે તો પછી, કરને ધર્મ
મુજમાં ॥ ૯ ॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽગિ મત્કર્મે-
પરમો ભવ । મદર્થમપિ કર્માણિ
કુર્વન્નિદિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

કર તું કર્મ મુજમાં ને, અભ્યાસે અસમર્થ,
પામિશ સિદ્ધી એમ પાડુ, કર્તા કર્મ મુજમાં.

અર્થતદપ્યગત્તોઽગિ કર્તુ મર્થોગમા-
શ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગં
તતઃ શુભ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

એ કરવા અસમર્થ તો, કરિ આશ્રય મધોત,
સાધવાન તે મુકિ દે, સર્વ કર્મ ફળ તેમ.

શ્રેયો દિ જ્ઞાનમભ્યાસાઞ્જ્ઞાના-
હ્વાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાનાત્કર્મફલ-
ત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

શ્રેય જ્ઞાન અભ્યાસથી, તેથી ધ્યાનનુ શ્રેય,
ત્યાગ કર્મફળ તેમ પછિ, શાંતિ તેમ (સંતેપ.)

અદ્વૈષ્ટા મર્ત્તભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ
પૃથ્વ ચ । નિર્મમો નિરહંકારઃ
સમદુઃસમુલ્લઃ સમી ॥ ૧૩ ॥

અદ્વૈષ્ટી સૌ બનનો, મિત્ર કૃપાવુ સાર,
સમાવાન મુખ દુઃખ રમ, નિર્મમ નિ-
રહંકાર ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા
દૃઢનિશ્ચયઃ । મદ્યપિતમનોબુ-
દ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

સંતોષી નિત યોગિ વળિ, વશમન નિશ્ચ-
યવાન, મદ્યપિત-મનબુદ્ધિ; તે, પ્રીય
ભક્ત મુજ બળુ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદિજતે લોકો લોકાન્નો-
દિજતે ચ યઃ । હર્ષામર્ષમયો-
દ્વેર્ગર્ભુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

જેથી લોક તમે નહીં, લોકોથી પણ નહિ,
દોષ હર્ષ ભયતાપથી, મુજ પ્રીય મુજ તેહ.

૧ આશ વિશ્વરૂપમાં. ૨ ગાફ વિશ્વરૂપનું છે સારણ જેમાં એવો યોગ. ૩ શેષ. ૪ અર્જુન.
૫ દ્વેષવશરેનો. ૬ મમતાસહિત. ૭ અહંકારવશરેનો. ૮ આશ વિશ્વરૂપમાં અર્પણ કરી છે
મનબુદ્ધિ જેણે

અનપેક્ષેઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારંભપરિત્યાગી યો મદ્ભક્તઃ સ મે મિયઃ ॥

^૧ઉદાસીન, ^૨શુચિ, ^૩દક્ષ વળિ, ^૪ગતવ્યથ
^૫નિસ્પૃહ જેહ, ત્યાગિ સર્વ આરંભનો,
પ્રીય ભક્ત મુજ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચ-
તિ ન કાંક્ષતિ । શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન્યઃ સ મે મિયઃ ॥ ૧૭ ॥

હર્ષે દ્વેષે નહિ, નહીં, શોચ ઈચ્છે જેહ,
શુભાશુભ મૂકીજ દે, ભક્તિમાન પ્રિય તેહ.

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા
માનાપમાનયોઃ । ગીતોષ્ણસુખ-
દુઃસ્વેષુ સમઃ સંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

રહિત સંગ સમ જે વળી, ^૧માનઅપમાને
સાર, શત્રુ મિત્ર, ^૨શીતોષ્ણમાં, સુખ દુઃખે,
નિરધાર ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન
કેનચિત્ । અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભ-
ક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

સમ નિંદા સ્તુતિ, મૌનિ વળિ, સંતોષી જે-
જેહ, રહિત પાસગૃહ સ્થિરમતી, ભક્તિ-
માન પ્રિય તેહ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યામૃતમિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્ધધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ॥

આ અમૃતરૂપ ધર્મને, કયૂં તેમ મુજ જેહ,
ભક્તો પાળે પ્રીતિથી, મુજ અતિ પ્રિય
છે તેહ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीलगवान् કહેછે.

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १

• ક્ષેત્ર દેહ કહેવાય આ, એને જાણે જય,
તેને જાની તો વદે, 'ક્ષેત્રજ્ઞઃ કૌં-તેય ॥ ૧ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

સર્વ ક્ષેત્રમાં પાર્ય હું, ક્ષેત્રજ્ઞ મમ જાણુ,
એ જાણેતું જાન તે, મુજ મતથી છે જ્ઞાન.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च
तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

તેજ ક્ષેત્ર, જેવુંજ, જે, વિકારિ ને થાનાર,
શક્તિયુક્ત ક્ષેત્રજ તે, શુણુ સંક્ષેપે સાર ॥ ૩ ॥

ऋषिभिर्वहुषा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ગાયું એ ઋષિયેજ જાહુ, 'છંદ' વિવિધ પ્ર-
કાર, 'બ્રહ્મસૂત્ર' નિશ્ચિત પદે, યુક્તિયે નિ-
રધાર ॥ ૪ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५

'મહાભૂત' અહંકાર વળિ, બુદ્ધી માયા સાર,
'ઇન્દ્રિયો' એક મન, 'વિષય-પંચ' વળિ
ધાર ॥ ૫ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना वृत्तिः
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

સુખ દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, ને, 'ધૃતિ, 'મ-
નવૃત્તિ, શરીર, સૌ મળિ વિકારી ક્ષેત્ર એ,
ક્યું સંક્ષેપે વીર ॥ ૬ ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

'અમાનિતા, 'અદંભ, 'અમાનિતા, 'શૌચ, 'સ-
રજતા, સાર, 'સ્થૈર્ય, અહિંસા, 'દેહવશ,
'શુરસેવા નિરધાર ॥ ૭ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
• जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८

વિષયોમાં વૈરાગ્ય વળિ, અનહંકારિ થવાય,
જન્મ, મૃત્યુ, વ્યાધી, જરા, દુઃખ જોતું
તેમાંય ॥ ૮ ॥

असक्तिरनभिप्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

'અસક્તિ, 'અસંગપાતું વળિ, પુત્ર 'દાર
ગૃહમાંય, 'ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં, સમ-
ચિત નિત રહેવાય ॥ ૯ ॥

૧ ક્ષેત્રને જાણનાર ૨ વેદમાં. ૩ વેદાંતસૂત્ર. ૪ પાંચ મહાભૂત. ૫ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને પાંચ
જાનેન્દ્રિય. ૬ શબ્દાદિ પાંચ વિષય. ૭ ધૈર્ય. ૮ મનની વૃત્તિ. ૯ ક્ષમા. ૧૦ પોતાનાં વખાણુ ન
કર્યાં તે. ૧૧ પવિત્રતા. ૧૨ સરસપણું ૧૩ સ્થિરતા. ૧૪ શરીર વશ્ય કરવું. ૧૫ બ્રહ્મવિદ્યા
કૃપદેશાની સેવા. ૧૬ આસક્તિ રહિતપણું ૧૭ મનથી સંગરહિતપણું ૧૮ સ્ત્રી ૧૯ ઇચ્છુ.

મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરજ્યાભિચારિણી।
વિવિક્તદેશસેવિત્તમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૦॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્।
એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા।

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્રુતે।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્નાસદુચ્યતે^{૧૦}

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોક્ષિ-
શિરોમુખમ્। સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે
સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્।
અસક્તં સર્વમૃચૈવ નિર્ગુણં ગુણમોક્તૃ ચ^{૧૪}

વહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચર ચરમેવ ચ।
સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાતિકે ચ તત્।

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્ઞેયં ગ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ^{૧૬}

જ્યોતિષામપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃપરમુચ્યતે।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્ય હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્

इति क्षेत्र तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्त समासतः
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते॥१८॥

પ્રકૃતિં પુરુષ ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ।
વિકારાશ્ચ ગુણાશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસમ્ભવાન્

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते।
पुरुषः सुखदुःखाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते२०

અનન્ય યોગ મુન્નિરે, દદ ભખી વળિ
મોય, જન પ્રમાન્મા પ્રીતિ નહિ, નિ-
ર્જન વારાજ હેપ ॥ ૧૦ ॥

દર્શન મોક્ષતણૂ વળી, નિત અધ્યાત્મ-
જ્ઞાન, એ ગ્રી જ્ઞાન ક્યુજ છે, ઉલટુ તે
અજ્ઞાન ॥ ૧૧ ॥

કદુ હરે તે જ્ઞેય જે, બાપી મોક્ષ પમાય,
પરમ અનાદી નહ તે, સત્અસત નહિ
હેવાય ॥ ૧૨ ॥

હરત પાદ શિર આખ ને, જાનવાન ચોટ,
વીટિ રૂ સૌનેજ તે, મૂખવાન સૌમેર ૧૩

પ્રમશે છ સૌ વિષયને, સર્વેન્દ્રિય વર્જિત, ગુણ
ભોખ્તા વળિ અર્થ ભૂત, નિર્ગુણ સગ નહિત
બહિ અતર છે ભૂતમા, સર્વ ચરાચર
તેહ, મૂકમપણુયિ જણાય નહિ, પાસે
દૂરજ એહ ॥ ૧૫ ॥

અભિન્ન છે ભૂતો વિષે, અભિન્ન પેક રહે-
નાર, પોપક તે ભૂતો તણો, ઉત્પતિ વધ
કરનાર ॥ ૧ ॥

જ્યોતીમાં તે જ્યોતિ છે, તમથી પર
હેવાય, જ્ઞાનગમ્ય, જ્ઞેય, જ્ઞાન એ, રહેવ
છે સૌમાય ॥ ૧૭ ॥

મ્યા એમ સજ્જેપથી, ક્ષેત્ર, જ્ઞાન ને જ્ઞેય
થાય યોગ્ય મુજ ભાનને, બાપી ભકતો એય
પ્રૃતિ પુરુષ, એ બેયને, પાર્થ અનાદી
બાણ, થાય વિખર ગુણાદિ સૌ, પ્રકૃતીથી,
તુ જ્ઞાન ॥ ૧૮ ॥

ક્રિયા કાર્ય ૧૨પુતળી, પ્રકૃતીથી, હેવાય,
મુખ દુ ખ ભોગવવા વિષે, કારણુ પુરુ
વદાન ॥ ૨૦ ॥

૧ સમૂહ ૨ મોક્ષના સાધનમા પ્રવૃત્તિ ૩ આત્મજ્ઞાન ૪ બાણવાસાયક ૫ દરય તથા
અદૃશ્ય ૬ આધાર ૭ બહાર ૮ અદર ૯ પર જગમ અને અચર રથાવર ૧૦ પ્રા પિમાત્ર
૧૧ જુદો ૧૨ પ્રમાણકરતુ ૧૩ અજ્ઞાન અવાજ ૧૪ નાનેકરી બાણતા શકન ૧૧ ક્ષેત્ર જગ
પદાર્થ ૧૬ ક્ષેત્રજ પૈતન્યરવર ૧૭ હેવાય

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્યો હિ ભુંક્તે પ્રકૃ-
તિજાનુગાન્ । કારણં ગુણસંગો-
ઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષ ભોગવે પ્રકૃતિ શુણ, પ્રકૃતીમાં રહિ
અંગ, એના સદઅસદ જન્મમાં, કારણ-
શુણનો સંગ ॥ ૨૧ ॥

ઉપદ્રશાનુમંતા ચ ભર્તા ભોક્તા મહૈશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ।

પુરુષ કયો આ દેહમાં, પર પરમાત્મા જાણુ,
દ્રશા, અનુમંતા વળી, ભર્તા ભોક્તા,
મહાન ॥ ૨૨ ॥

ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ।

જાણે એમ પુરુષને, પ્રકૃતીને શુણુયુક્ત,
વર્તતાંજ સૌ રીત, તે, જન્મે નહિ ફરિ, જુક્ત.

ધ્યાનેનાત્મનિ પશ્યંતિ કેચિદા-
ત્માનમાત્મના । અન્યે સાંખ્યેન
યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

કોઈક મનથી આત્મને, નિજમાં ધ્યાને
જોય, સાંખ્ય યોગથી અન્ય વળિ, કર્મયો-
ગથી કોય ॥ ૨૪ ॥

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥

ઉપાસે શુણિને અન્યથિ, એથિ અનુયા-
જેહ, તરી જાય સંસારને, શ્રવણ પરા-
યણુ તેહ ॥ ૨૫ ॥

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥ ૨૬ ॥

સ્થાવર જંગમ વસ્તુજે, બનેછ ભારત વીર,
ક્ષેત્ર ક્ષત્રિના યોગથી, થાય, જાણુ તે, ધીર.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમે-
શ્વરમ્ । વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં
યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

સા નાશી જુતો વિયે, અવિનાશી, સમ, જેહ,
પરમ ઈશ, તેનેજ જે, જાણુ જાણુ તેહ. ૨૭

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવ-
સ્થિતમીશ્વરમ્ । ન હિનસ્ત્યાત્મના-
ઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઈશ સ્થિત સમ સર્વમાં, જોતાં તેને સમ,
ન હજુ પોતે આત્મને, પામે તે પરબ્રહ્મ.

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણા-
નિ સર્વશઃ । યઃ પશ્યતિ તથાત્મા-
નમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

પ્રકૃતિમાણુ કર્મોજ સૌ, થાય પ્રકૃતિથી એમ,
જાણુ જે, તે આત્મને, જુએ અકર્તા તેમ.

૧ અર્જુનનું સંજોગ છે. ૨ સદ્ દેવ મનુષ્યાદિ તથા અસદ્ પશુપક્ષ્યાદિ ૩ જોનાર. ૪ આ પ્રજ્વલ છતાં પ્રવૃત્તની પેઠે દેખાનાર. ૫ કારણ કરનાર. ૬ પાલન કરનાર. ૭ તત્પર. ૮ જડ પદાર્થ, પ્રકૃતિ. ૯ ક્ષેત્રને જાણનાર આત્મા. ૧૦ સમાન. ૧૧ કરતા.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમ
નુપશ્યતિ । તત્ત એવ ચ વિ-
સ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૩૦ ॥

^૧પૃથગ્ભાવ ભૂતો તથો, ^૨યદા એકમા ભેષ,
^૩વિસ્તારં પશુ તેધત્રી, ^૪તદા બ્રહ્મ તે હોય.

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમા
ત્માયમવ્યયઃ । શરીરસ્થોઽપિ
કાતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥ ૩૧ ॥

અનાદિ નિર્ગુણ, તેથિઆ, પગ્માત્માઅનિ-
કારિ, ન કરે નહિ લેપાય એ, ંહિ વપુમા,
^૫અતુધાગિ ॥ ૩૧ ॥

યથા સર્વગતં સોક્ષ્મ્યાદાકા
શં નોપલિપ્યતે । સર્વત્રાવસ્થિ-
તો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥ ૩૨ ॥

^૧સૂક્ષ્મપણાથી ^૨સર્વગત, ^૩નભ લેપાય ન
જેમ, રહિ સૌ વપુમા આત્મ પશુ, નહિ
લેપાયજ તેમ ॥ ૩૨ ॥

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોક
મિમં રવિઃ । ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા
કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥ ૩૩ ॥

જેમ ^૧સૂક્ષ્મ આલોકને, ^૨પ્રકાશેષ રવિ એક,
તેમ ક્ષેત્રિ સૌ ક્ષેત્રને, પ્રકાશ આપે છેક.૩૩

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞયોરેવમતરં જ્ઞા-
નચક્ષુષા । ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષ
ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥ ૩૪ ॥

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિનો ભેદ એ, ^૧પ્રકૃતિમોક્ષવળિ જેહ,
જ્ઞાન ^૨ચક્ષુથી ભેષ જે, પર પદ પામે તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् उदेष्टे.

परं भूयः प्रस्थापि ज्ञानानां
ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः
सर्वे परां सिद्धिमिनो गताः ॥ १ ॥

इदं इरी पर मान ऐ, जानोभां उत्तम, ने
नानी^१ अदिधीअथा, मुनि पाप्पा परअथ.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम माय-
म्यमागताः । ममोऽपि नोपजायं-
ते मलये न व्यपन्ति च ॥ २ ॥

इदि आश्रय आ मानतो, वनि मुन्यपे
मार, अष्टिसमय नदि थाय ते, अतये नदि
अथनार ॥ २ ॥

मम योनिर्महद्गुण तस्मिन् गर्भे
दयाम्यहम् । संभरः सर्व-
भूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

महत अहं गुण योनिभां, शभुं गर्भं
दुं मार, उत्पत्ति सौ बनेा तणी, थाय तेथि
निरधार ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कर्तृषु मूर्तयः
संभवन्ति याः । तासां ब्रह्म
महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

सर्व योनिभां कुतिमुत, बनेछ ने आकार,
अकृति योनि मद्र तेनी दुं पिता पी-
न-अह, मार ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्र-
कृतिसंभराः । निग्नन्ति मदा-
यादो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

गत्य रजे, तम, गुण ऐ, अकृतीथी थानार,
वशुभां अव्यय देहिने, छ योछ देनार.प

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्मका-
नकपनामयम् । मुखसंगेन
वद्भाति ज्ञानसंगेन चानय ॥ ६ ॥

निर्मलतामि सत्य तो, शांत, अकाराक मार,
अनय, सान गुण संगभां नेउछ निरधार.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
संगसमुद्भवम् । तन्निरद्भाति
कर्तृषु कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

कारण, तृष्णा संगनुं, रागवान १०२० नार,
कर्मसंगभां देहिने, नेउछ मग मान ॥ ७ ॥

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં
સર્વદેહિનામ્ । પ્રમાદાલસ્ય-
નિદ્રાભિસ્તન્નિવધ્નાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

સત્ત્વં મુખે સંજયતિ રજઃ ક-
ર્મણિ ભારત । જ્ઞાનમાવૃત્ય
તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવ-
તિ ભારત । રજઃ સત્ત્વં તમ-
થૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ
ઉપજાયતે । જ્ઞાનં યદા ત-
દા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મ-
ણામશમઃ સ્પૃહા । રજસ્યેતા-
નિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્પભ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો
મોહ એવ ચ । તમસ્યેતાનિ
જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં
યાતિ દેહમૃત્ । તદોત્તમવિ-
દાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મ-
સંગિષુ જાયતે । તથા પ્રલીનસ્ત-
મસિ મૃદ્યોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

^૧મોહજનક સૌ દેહિને, ^૨તમ ^૩અજ્ઞાને જાણુ,
આજસ ઊંધ ^૪પ્રમાદમાં, જોડેછે તે માન. ૮

મુખમાં જોડે ^૫સત્ત્વ વળિ, રજ કર્મોમાં માન,
^૬પ્રમાદાદિમાં તમ ^૭તથા, જોડે ઢાકી જાન.

પાર્થ થાયછે સત્ત્વગુણ, રજ તમ ગુણ હ-
ટાડિ, તેમ ^૧સત્ત્વ તમનેજ ^૨રજ, ^૩તમ
રજ સત્ત્વ પાડિ ॥ ૧૦ ॥

આ વધુના સૌ દ્વારમાં, પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન,
થાય તદા ઇમ જાણુવું, વધેલ સત્ત્વ મુજાણુ.

પ્રવૃત્તિ લોભ ઇચ્છા વળી, ^૧નહિશમ, ^૨ક-
ર્મોરંભ, રજ વધતાં એ યાય છે, ભરતવં-
શના સ્તંભ ॥ ૧૨ ॥

^૩અપ્રવૃત્તી અવિવેક વળિ, પ્રમાદ મોહ
પણ સાર, તમ વધતાં એ થાયછે, નિશ્ચય
પાંડુ કુમાર ॥ ૧૩ ॥

સત્ત્વ વધેલું હોય ને, મરે જીવ જો સાર,
^૧ઉત્તમવિદ જુધ લોકને, તે પામે નિરધાર,

^૨કર્મસંગિમાં જન્મ લે, મરેજ જો રજમાંય,
તમ વધતાંમાં જો મરે, ^૩મૃદ્યોનિમાં થાય. ૧૫

૧ મોહ કરનાર ૨ તમોગુણ ૩ અજ્ઞાનથી થયેલ. ૪ ગાફલતા ૫ સત્ત્વગુણ ૬ પ્રમાદ.
આજસ ને ઉધ ૭ તેપ્રમાણે ૮ સત્ત્વ તથા તમોગુણને ઢટાડિ ઉપરથી લેવું ૯ રજોગુણ થાયછે.
ઉપરથી લેવું ૧૦ વમોગુણ થાયછે ઉપરથી લેવું ૧૧ સકલ વિવેકપત્તું નહિ યજ્ઞ. ૧૨ કર્મોને
આરંભ ૧૩ પ્રવૃત્તિ નહિ ૧૪ સગુણ બંધને જાણનારાના ૧૫ કર્મમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં
૧૬ પશ્ચાદિ થાન

કર્મણઃ મુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં
નિર્મલં ફલમ્ । રજસસ્તુ ફલં
દુઃસ્વપ્નજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

કહેછે સાત્ત્વિક કર્મનું, મુખ નિર્મલ ફલ, માન,
રાજસનું ફલ દુઃખ વળિ, તામસનું અજ્ઞાન.

સત્તાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો
લોભ એવ ચ । પ્રમાદમોહો
તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

રજસી લોભજ થાયછે, થાય સત્ત્વથી જ્ઞાન,
તમોગૂણથી થાયછે, પ્રમાદ, મોહ, અજ્ઞાન.

ઊર્ધ્વ ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્યા મધ્યે
તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ । જઘન્યગુણ-
વૃત્તિસ્યા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉચ્ચગતિ પામે સાત્ત્વિકો, મધ્યગતિ રા-
જસ લોક, તામસ જન પામેજ છે, ની-
ચગતી જો ફોક ॥ ૧૮ ॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા
દ્રષ્ટાનુપश्यति । ગુણેભ્યથ પરં
વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

કર્તા ગુણથી અન્ય નહિ, જ્યારે દેશ જોય,
જાણે ગુણથી પર તદા, મજ રૂપે તે હોય.

ગુણાનેતાનતીત્ય ગ્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।
જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્ખંભિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ૨૦

દેહબીજ ત્રણ ગૂણ એ, ઉદ્ધી થી મુક્ત,
મૃત્યુજરા દુખજન્મથી, પામે જીવ અમૃત.

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન કહેછે.

કૈર્લિંગસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રભો ।
કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તેતે ૧

ત્રિશુણીતીત તણજ તો, શું લક્ષણ આચાર,
ઉદ્ધે ત્રણ ગૂણ એ, કે રીતે ત્રણ સાર. ૨૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

મકાશં ચ મટ્ટંતિ ચ મોહમેવ ચ પાંઢવ ।
ન દ્વેષ્ટિ સંમટ્ટાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

પ્રકાશ પ્રવૃત્તિ ને મોહનિ, પ્રવૃત્તિ નિ-
વૃત્તિ નિરધાર, ચાતાં દ્વેષ નહિ, નહીં, ધમ્મ,
પાંડુ કુમાર ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુર્ણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।
ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ૨૩

ઉદાસીનની પેઠ રહિ, ગુણિ ચલિત નહિ
જેહ, વર્તે ગુણ, ધમ જાણિને, મૌન અચલ
થે રેહ ॥ ૨૩ ॥

સમદુઃસ્વસુઃ સ્વસ્થઃ સમલો-
પ્રાશ્મકાંચનઃ । તુલ્યમિયામિયો
ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

સમ મુખ દુખ, ને સ્વસ્થ, સમ, કાંચન
પ્રાશ્મર ધૂલ, પ્રિય અપ્રિય સમ, ધીર વળિ,
નિંદા સ્તુતિ સમવલ ॥ ૨૪ ॥

૧ ઉચી ગતિ ૨ વચસી ગતિ. ૩ હવસી ગતિ. ૪ જોનાર. આત્મા ૫ પોતાને જાણે. ૬ શ્રેષ્ઠ.
૭ દેહની ઉત્પત્તિનાં કારણ. ૮ મોહ ૯ ત્રણ ગુણ ઉદ્ધી જનાર ૧૦ સત્ત્વગુણનું કાર્ય જ્ઞાન. ૧૧ રમે-
ગુણનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ. ૧૨ તમોગુણનું કાર્ય મોહ. ૧૩ મુખ.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ
સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ડચ્યતે ॥

માન્યપમાને સમ વળી, ^૧અરિ મિત્રે સમ
ઢેડ ત્યાગિ સર્વે આરંભને, ^૨ગુણાતીત છે
તેહ ॥ ૨૫ ॥

માં ચ યોઽવ્યંભિચારેણ ભક્તિ-
યોગેન સેવતે । સ ગુણાન્સમ-
તીત્યંતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ભનેછ મુળને જે વળી, દઢ ભક્તીયે સાર,
ઉદ્ધધી ગુણ થાય તે, મોક્ષ યોગ્ય નિરધાર.

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યા-
વ્યયસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ
ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

^૩પ્રતિષ્ઠા છુ હુ પ્રદાનિ, જે અવ્યય નિત રૂપ,
અખડ મુખ અમૃત વળી, છે જે ધર્મ સ્વરૂપ

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीपत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पंचदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं
प्राङ्मुख्यम् । छंदांसि यस्य
पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

^૧મૂલ ઊર્ધ્વ ^૨શાખા ^૩નિચિ, ^૪નાશી ^૫અ-
નાશી દેહ, ^૬વેદપાન, ^૭નળુજ એ, ^૮વૃક્ષ
^૯વેદવિદ તેહ ॥ ૧ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुवर्णीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

^૧હાથે ^૨નિચે ^૩વિસ્તરિ એનિ ^૪ડાળો,
વધ્યા ^૫ગુણથી ^૬વિષયપ્રવાલો, નીચે
હથે ^૭મૂલ ^૮પ્રવિદ છે રે, આ લોકમાં કર્મ
વિશેજ પ્રેરે ॥ ૨ ॥

न रूपमस्यैह तयोपलभ्यते
नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

એનું આહી રૂપ નહીં જણાય, ^૧આદ્યંત
તેમ ^૨સ્થિતિ ને ^૩કળાય, મને ^૪તરૂં એ દૃઢ
છેજ માટે, ^૫અસંગશસ્ત્રે આદિ છદિ ધાટે.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्नाता न निवर्तति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

જાણીજ લેવું પછિ તેજ ^૧ધામ, જેમાં ગ-
યેલા ન ફરેજ આમ, જેથી યર્ષ આ ^૨પ્ર-
વૃત્તિઃ ^૩પુરાણી, તે આદિને શર્ણુ છું એમ
જાણી ॥ ૪ ॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमृदाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

^૧અમૂઢ ને દુઃખ સુખેજ મુક્ત, ^૨અધ્યા-
ત્મ ને ^૩કામ થકી ^૪વિમુક્ત, ^૫નિર્માન-
મોહી, ^૬જિત સંગ જેઓ, પામે આનાશી
પદનેજ તેઓ ॥ ૫ ॥

૧ યદ, બીજ. ૨ માયાવિસિદ્ધ બ્રહ્મ સર્વોત્તમ દેવાથી ઉચું ૩ અહંકાર તથા પંચમહાભૂતાદિ-
રૂપ શાખા. ૪ પ્રકૃતિ થકી પછી દેવાથી નીચી. ૫ આવતી કાલે દુરો કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી
માટે અશ્વત્થ એટલે નાશી. ૬ ધણા કાળથી ચાલતો આવેછે માટે આનાશી. ૭ વેદરૂપ પાન. ૮ સં-
સારરૂપ વૃક્ષ. ૯ વેદને જાણનાર. ૧૦ મનુષ્યથી બ્રહ્માપર્યંત ૧૧ મનુષ્યથી રજાવરપર્યંત. ૧૨ વિ-
સ્તાર પામી. ૧૩ પુણ્યપાપના ફળરૂપ દેહરૂપ ડાળો. ૧૪ સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના વિકારથી.
૧૫ શબ્દાદિ વિષયરૂપ કુંપર. ૧૬ વિષયવાસના, કર્મવાસના. ૧૭ બ્રાહ્મ, પ્રવેશ થયેલ. ૧૮ આદિ
અને અત. ૧૯ વર્તમાન સ્થિતિ. ૨૦ જાણાય. ૨૧ સંસારરૂપ વૃક્ષ. ૨૨ મનથી અસંગ રહેવારૂપ
સસ. ૨૩ સ્વરૂપ. ૨૪ સંસારની પ્રવૃત્તિ. ૨૫ ધણા કાળથી ચાલતી આવેલ. ૨૬ બ્રહ્મવિદ્યા,
વિવેક. ૨૭ જ્ઞાની. ૨૮ ઇચ્છાથી. ૨૯ સુકાયેલો. ૩૦ માનમોહરહિત. ૩૧ છતેલ.

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શશાંકો ન પાવકઃ । સૂર્ય ચદ્ર અગ્ની નહીં, તેને કરે પ્રકાશ,
યદ્વત્તા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥ ૬ ॥ ન્યાંજે કરિઆવે નહિ, તેજ ધામ મુજ આસ.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ
સનાતનઃ । મનઃપટ્ટાની-
ન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્પતિ ॥ ૭ ॥ મૂજ અશ થે જીવ નિત, ઇન્દ્રિય મનને સાર,
પ્રકૃતિ યજી, આ લોકમાં, ખેંચેછે નિરધાર

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુ-
ત્ક્રામતીશ્વરઃ । ગૃહીત્વૈતાનિ
સંયાતિ વાયુર્મધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥ પામે જીવ શરીરને, મૂકે, ન્યારે તેમ,
લે ઇન્દ્રિયો જાથ, વા, ગધ રથલથી જમ ॥૮॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ । કાન આંખ ને ચામડી, જીભ, નાક, મન
અધિષ્ઠાય મનઃશાયં વિપયાનુપસેવતે ॥૯॥ જેહ, કરિ આશ્રય તે સર્વનો, વિપય લો-
ગવે એહ^૧ ॥ ૯ ॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ મુંજાનં
વા ગુણાન્વિતમ્ । વિમૂઢા નાનુ-
પश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥ જાથ, રહે ને લોગવે, વળિ છેએ મુજુ જુક્ત,
દેખે એને મૂઢ નહિ, દેખે જ્ઞાની યુક્ત ॥૧૦॥

યતંતો યોગિનઃ ચૈનં પश्यन्त्या-
ત્મન્યવસ્થિતમ્ । યતંતોઽપ્ય
કૃતાત્માનો નૈનં પश्यन्त्यचेतसः ॥ ૧૧ ॥ દેખે એને નિજ વિષે, ચોગી ઉઘોગીજ,
મદ મૂઢ દેખે નહીં, કરતાં પણ તજવીજ.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽસ્તિલમ્ । પ્રકાશેષ સૌ જગતને, સૂર્યતેજ પણ જેહ,
યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥ અધ્રાગ્રીમાં જે વળી, જાણુ તેજ મુજ તેહ
ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધાર-
યામ્યહમોજસા । પુણામિ ચૌ
પથીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥૧૩॥ ધર બળથી દુ ભૂત સૌ, રહિ પૃથ્વીમા જાણુ,
પોણુ ઔષધિ સર્વ દુ, ચદ્ર બની રસવાન.

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં
દેહમાશ્રિતઃ । પ્રાણાપાનસમા-
યુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥ *અર અજ પચ્યૂજ હુ, પ્રાણુ આપાન સ-
હીત, ચૈને જઠરાગ્રીજ હુ, પ્રાણિ દેહ આ-
શ્રીત ॥ ૧૪ ॥

સર્વસ્ય ચાહ હૃદિ સન્નિવિષ્ટો
મત્તઃ સ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ । હુ દુ અધાના હૃદયો વિષેજ, દુધી સ્મૃતી
જ્ઞાન યદ ટળેજ, હુ પેદ્ય હુ સૌ નિગ-
મેજ સાર, *વેદાત કૃત્વેદજ જાણુનાર ૧૫
વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

દ્વાવિમાં પુરુષો લોકે સર-
શાસર એવ ચ । સરઃ સર્વાણિ
ભૂતાનિ કૃદસ્યોઽસર ઇચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

આ બે પુરુષજ લોકમાં, સર અસર કહે-
વાય, કહે ^૧અસર કૃદસ્થને, ^૨સર સૌ ^૩ભૂત
વધાય ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમા-
ત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકત્રય-
માવિદ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પુરુષ અન્ય અવ્યય ઉત્તમ, પરમાત્મા પ-
રમેશ, પાળે જે ત્રણ લોકને, તેમાં કરી
પ્રવેશ ॥ ૧૭ ॥

યસ્માત્સરમતીતોઽહમસરાદ-
પિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લો-
કે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉદ્ધંધો સરને વળી, અસરથી ઉત્તમ,
લોક વેદમાં તેણે છું, પ્રસિદ્ધ ^૪પુરુષોત્તમ ૧૮

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ
પુરુષોત્તમમ્ । સ સર્વવિદ્ઙ-
જિતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પુરુષોત્તમ મુળનેજ ઈમ, અમૂઢ ભણે
જેહ, સર્વે ભાવથી મુળને, બજે સર્વે ^૫વિદ
તેહ ॥ ૧૯ ॥

इति शुद्यतमं शास्त्रमिदमु-
ક્તं मयाऽनघ । एतद्ब्रुष्वા बु-
દ્ધિમાન્ स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ ૨૦ ॥

કથું ^૬અનઘ, ખેં શાસ્ત્ર આ, શુભ અતી નિ-
રધાર, થાય ભણિ એ બુદ્ધિમત, ^૭કૃતકૃત્ય
પણુ સાર ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीसगवान् कहेछे.

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः । दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभय चित्त शुद्धी वणी, ज्ञानयोगमां
स्थीति, यज्ञ दान दम सरसता, 'अदमयज
तपरीति ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः
शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्व-
लोलुपं मार्दवं क्षीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा अहिंसा शांति असत, अरीस अ-
त्याडि मेज, 'अयपलता 'भृदुता लल,
अलोभ कृपा लुतेज ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो
नातिमानिता । भवंति संप-
दं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अमानिता अद्रोह धृति, क्षमा तेज 'शुच-
योग, थायछ तेने होय ने, संपद देवी जेज.

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभि-
जातस्य पार्थ संपदमाप्सुरीम् ॥ ४ ॥

दंभ 'दंभ अविमान दिस, कठोरता अ-
ज्ञान, थायछ तेने होय ने, अप्सुरी सं-
पतवान ॥ ४ ॥

देवीसंपद्विमोक्षाय निबंधा-
याप्सुरी मता । मा शुचः सं-
पदं देवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

'अंधनार्थ अप्सुरी कही, देवी तो मोक्षार्थ,
देवि अर्थ नन्भेयोछ तुं, शोच करिश नहि
पार्थ ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आ-
सुर एव च । देवो विस्तरशः
प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वेज सृष्टि आ लोकां, देवी आप्सुरी सार,
कहिदेवी विस्तारथी, आसुरि सुनथी धार.

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न
विदुरासुराः । न शौचं नापि
चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

आसुरि जन नजे नहि, प्रवृत्ति निवृत्ति
निरधार, वणि तेजोमां होय नहि, 'शाच
सत्य 'आचार ॥ ७ ॥

१ वेदब्रह्म २ कठोरता ३ सत्य ४ दंभ अविमान नहि ५ भगवती कोभयता ६ पौतानी
जराई न करवापलु. ७ पवित्रता. ८ पौतामा सद्गुण न छता ते अतापवानो दोष धाववो
९ धन विधा निमित्त चित्तं उन्मत्तपलुं १० अथनभाटे ११ शास्त्रे कहेव आद्वार तथा अंदरनी १२-
विनता १३ शास्त्रे कहेव आचार

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસંભૂતં કિંમન્યત્કામઘૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

વહે ^૧અનીશ્વર તે જગત, ^૨મેયુનથી થાનાર
^૩અત્ય ^૪પ્રતિષ્ઠા વિણુ વળી, ^૫કામઘૈતુ
મત સાર ॥ ૮ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मा-
नोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रक-
र्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

આશ્રી એ મત બ્રહ્મ ને, ^૧જગઅરિ ^૨અ-
લ્પવિ સાર, જગ ક્ષયાર્થ તે થાયછે, ઉગ્ર
કર્મ કરનાર ॥ ૯ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमा-
नमदान्विताः । मोहादृद्रीत्वा-
ऽसद्ब्राह्मणवर्ततेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

નિશ્ચય અશુભ કરિ મોહયિ, આશ્રિ કામ
^૧દુષ્પૂર, વર્તે અશુચ વૃત્તિજ તે, દભિ માનિ
^૨મદ્પૂર ॥ ૧૦ ॥

चितामपरिमेयां च प्रलयां-
तामुपाश्रिताः । कामोपभो-
गपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

મરણુ લગી તે રેહ છે, ^૧ચિતામસ્ત અપાર,
કામ ભોગ ^૨પુરુષાર્થ છે, નિશ્ચય ઈમ ક-
રનાર ॥ ૧૧ ॥

आशापाशशतैर्नद्धाः काम-
क्रोधपरायणाः । ईहंते काम
भोगार्थमन्यानेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

^૧અદ્ધ ^૨શતાશા બળથી, કામ ક્રોધ આ-
શ્રીત, ભોગ અર્થ ઇચ્છેછ તે, અનીતિયે
પણુ ^૩વીત ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३

આજ મળી આ વસ્તુ, આ મેળવીશ, પ્રિય
કાલ, ધન માફ આ છેજ, આ થાશે રિ
તતકાલ ॥ ૧૩ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये
चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं
भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ १४ ॥

માલ્યો મેં આ શત્રુ વળિ, મારિશ બીજા
હુજ, સિદ્ધ સુખી બળવાન હુ, ઈશ્વર
ભોગી હુજ ॥ ૧૪ ॥

आढ्योऽभिनवानस्मि कोन्यो-
ऽस्ति सदृशो मया । यक्ष्ये दास्या-
मि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

હુજ કુલીન, ધનિ હુજ વળિ, સુજ મરખો
કો છેહ, દૈશ યજ્ઞમા, યેશ ખુશિ, ઈમ અ-
વિવેજી તેહ ॥ ૧૫ ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजा-
लसमावृताः । प्रसक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

બ્રાંત અની અહુ ચિત્તથી, મોહ જાળે ^૧આ-
વૃત્ત, પડે ^૨અશુચ નરકમા, કામભોગમા
સક્ત ॥ ૧૬ ॥

आन्मर्मभाविताः स्तब्धा धन-
मानमदान्विताः । यजन्ते नाम
यज्ञस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं
क्रोधं च मंत्रिनाः । मामात्मप-
रुद्धेषु प्रदिपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

तानहं द्विपतः क्षुरान्संसा-
रेषु नराधमान् । सिषाम्यन-
ममशुभानामुरीज्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

आशुरीं योनिमापन्ना मृदा
जन्मनि जन्मनि । माममार्ष्य
कंतिं ततो यांत्वयमां गतिम् ॥ २० ॥

प्रिविधं नरकम्येदं द्वारं नाश-
नमात्मनः । कामः क्रोधस्त-
था लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

एतद्विमुक्तः कंतिं तमोद्वा-
रेस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः
श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुन्मूल्य वर्तते
कामकारतः । न स सिद्धिम-
वाप्नोति न सुरं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

तस्माज्ज्यास्त्रं प्रमाणं ते कार्या-
कार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्र-
विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

ते अनभ भनधी वडा, ^१निलमानमद युडा,
परो ^२नामपत करी, ^३अविनि दंभायी शुडा.

क्षमि क्रोदि अहंकारि अणि, दर्पा निद
भार, ते, नि- पर वशुभाप, मुन, छेन
देश करनार ॥ १८ ॥

अशुभ द्वेयी क्र ते, ^४अधभोने निरधार,
अशुर योनिभां नित्य हुं, नाधुं आ रांसार.

नन्म नन्मभां भूड ते, अशुर योनिने
प्राप्त, पागेछे पछि नीय गति, य मुनने
अप्राप्त ॥ २० ॥

क्षम क्रोध ने दोषभ जे, नरक तण्डु नण्डु
द्वार, नाशक आत्मतण्डुल, जे, तन्वा
नण्डु निरधार ॥ २१ ॥

जे नण्डु ^५तम द्वारे गयी, मुडा जनी,
नि- जेय, आचरेछ नर, परगती, पागे
पछि कंति ॥ २२ ॥

भकि शास्त्रविधि आचरे, कर्म छडापी नोड,
पागे नदि शुभ सिद्धि पणि, नदि पर-
गति पण्डु तेड ॥ २३ ॥

भाटे ^६कार्य ^७अकार्यभां, छे तुन शास्त्र प्र-
माण, नण्डु शास्त्र विधि कर्म हुं, करवा
योग्य मुनण्डु ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे देवाशुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ये नास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते
श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु
का कृष्ण मत्तमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां
सा स्वभावजा । सात्त्विकी राज-
सी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भर-
ति भारत । श्रद्धामयोऽयं पु-
रुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षर-
क्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूत-
गणांधान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते
ये तपो जनाः । दंभाहंका-
रसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयंतः शरीरस्य भूतग्रा-
ममयेतसः मां चैवांतर्जरी-
रस्य तान्निद्धामुरनिधयान् ॥ ६ ॥

आहारस्तपि सर्वस्य त्रिवि-
धो भवति प्रियः । यज्ञस्वायम्भ-
था दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

અર્જુન કહેછે.

શ્રદ્ધિ શાસ્ત્રવિધિ કૃષ્ણ જે, યજેછે શ્રદ્ધા-
લુપ્ત, સત્ય તથા રજ, તમ વિષે, 'નિષ્ઠા
તેની શુંજ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

સ્વાભાવિક ગ્રામ દોષછે, શ્રદ્ધા ઝવેલીજ,
સાત્ત્વિક, રાજસિ, તામસી, શુભ તે મુજ
યજીજ ॥ ૨ ॥

મત્તમુક્ત સીંગી શ્રદ્ધા, પુરુષ શ્રદ્ધામય બાપુ,
જે, જે શ્રદ્ધાપુક્ત, તે, છે તે શ્રદ્ધાવાન. ૩

યજે દેવને સાત્ત્વિકો, રાજસ રાજસ યજ,
પ્રેત બળને આન્ય યજિ, જે છે તામસ 'રાજ.

અશાસ્ત્રીય ભયકારિ તપ, આગરેશ જન લેવ,
અદેશારિ દંભીજ ને, કામિ રામિ બળિ લેવ.

કરતાં નિજ 'ચપ્પમન' 'કૃષ', મુજને પાપુ
'કૃષ' રાજ, અર્ચિવંશી તેનેજ તું, અમુર
નિકેથી ખાર ॥ ૬ ॥

મને તનેા પ્રિય નવ હાર પાપુ, ગ્રામ પ્રાપ્ત
અર્જુન. તેમ યજ તપ દાન, આ: બેદ તે
મનેા શુભ ॥ ૭ ॥

આયુઃસત્ત્વલારોગ્યસુખપ્રીતિ-
વિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ સ્તિग्ધાઃ સ્થિ-
રા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

કદ્મલ્લલવળાત્યુણ્ણતીક્ષ્ણ-
ક્ષવિદાહિનઃ । આહારા રાજ-
સસ્યેષ્ટા દુઃસ્વઃશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુ-
પિતં ચ યત્ । ઉચ્છિષ્ટમપિ
ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિ-
દૃષ્ટો ય ઇજ્યતે । યદ્યવ્યમેવેતિ
મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થ-
મપિ ચૈવ યત્ । ઇજ્યતે ભરત-
શ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહી-
નમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધાવિર-
હિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

દેવદ્વિજગુરુમાજ્ઞપૂજનં શૌ-
ચમાર્જવમ્ । બ્રહ્મચર્યમર્હિ-
સા ચ શારીરં તપ ઇચ્ચતે ॥ ૧૪ ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિ-
યહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયાભ્ય-
સનં ચૈવ વાઙ્મય તપ ઇચ્ચતે ॥ ૧૫ ॥

આયુઃ સત્ત્વ લારોગ્ય સુખ પ્રીતિ-
કર અહાર, સ્તિગ્ધા હૃદય રસવાન સ્થિર,
સાત્ત્વિક પ્રિય નિરધાર ॥ ૮ ॥

કદ્મલ્લલ વળાત્યુણ્ણ તીક્ષ્ણ, અતિ, રસીક્ષણ
રસ રાજસસ્યેષ્ટા, શોક રોગ દુઃસ્વ દેહ એ,
રોગસેન પ્રિય અહાર ॥ ૯ ॥

દુર્ગંધ યુક્ત પ્રદરગત, ગતરસ વારસી
અન્ન, એકું ને અપવિત્ર એ, તામસ પ્રિય
ભોજન ॥ ૧૦ ॥

યજ્ઞવો, ઇંદ્ર મન સ્થિર કરી, નિષ્કામીયે
નેહ, યજ્ઞય શાસ્ત્રે વિદિત તો, સાત્ત્વિક
યજ્ઞ તેહ ॥ ૧૧ ॥

ઉદ્દેશી ફલનેજ, ને, ભરતવંશમાં મહાન,
દેભાયેજ યજ્ઞય તે, રાજસ યજ્ઞ બાણ. ૧૨

અન્ન મંત્ર વિધિહીન વળિ, દક્ષીણ વિણ નેહ,
હોય શ્રદ્ધા વિણ તેહને, તામસ યજ્ઞ કેહ.

દેવ દ્વિજ ૧૨ ગુરુ પ્રાસનું, પૂજન વળિ શ્ર-
દ્ધાર્થ, શૌચ આહિંસા નમ્રતા, શારિર તપ
કહે વર્થ ॥ ૧૪ ॥

અદુઃખકર હિતકારિ પ્રિય, વાક્યજ સત્ય
૧૫ વદાય, વેદતણો અભ્યાસ, એ, વાણી તપ
કહેવાય ॥ ૧૫ ॥

૧ આયુષ. ૨ હૃદયાહ. ૩ રાજસદિતપણુ ૪ રાક્ષિ. ૫ રનેદયુક્ત, વિશિષ્ટતાવાળુ. ૬ મનોહર
૭ મધુર રસવાળું. ૮ દેહમાં ધણી કાળસુખી બેનું સાર રહેલે એવું. ૯ આટું. ૧૦ ખાદ્ય ૧૧ કરણ.
૧૨ તીર્થ. ૧૩ તૃષ્ણ. ૧૪ દાહ કરનાર. ૧૫ એક પ્રદર થઈ ગયેલ. ૧૬ રસવિનાનું ૧૭ આ-
નવા દિવસનું રાધેયું. ૧૮ ફળની હસ્થાવગમનાએ. ૧૯ કહેલ. ૨૦ મનથી ધારીને. ૨૧ બ્રહ્મવિદ્યા
રેનાર અથવા માતાપિતાદિ જીવ. ૨૨ જ્ઞાની. ૨૩ એક. અર્ચનનું સંબોધન છે. ૨૪ જોવાય.

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌ-
નમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુ-
દ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્રદ્ધયા પર્યા તપ્તં તપસ્ત-
ત્રિવિધં નરૈઃ । અફલાકાં-
ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભે-
ન ચૈવ યત્ । ક્રિયતે તદિદં
પ્રોક્તં રાજસં ચલ્મધુવત્ ॥ ૧૮ ॥

મૂઢગ્રાહેનાત્મનો યત્પીડયા
ક્રિયતે તપઃ । પરસ્યોત્સા-
દનાર્થં વા તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૧૯ ॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીય-
તેऽનુપકારિણે । દેશે કાલે ચ
પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિ-
શ્ય વા પુનઃ । દીયતે ચ પ-
રિક્ષિપ્તં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રે-
ભ્યશ્ચ દીયતે । અસત્કૃત-
મવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ-
ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ । બ્રાહ્મણાસ્તે-
ન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિદિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

તસ્માદોમિત્યુદાહત્ય યજ્ઞદા-
નતપઃક્રિયાઃ । પ્રવર્તેતે વિદ્યા-
નોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

મન નિર્મળ, અકૂરતા મૌન આત્મવશ
સાર, અકપટતા, કહેવાય એ, માનસ તપ
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

આકામી યુક્ત નરે કરિ, તપ એ ત્રિવિધ
કરાય, શ્રદ્ધા પરમવડેજ તો, સાત્ત્વિક તપ
કહેવાય ॥ ૧૭ ॥

પૂજા સત્કારાર્થે વળિ, માન અર્થે તપ બેલ,
કરાય દંભે, ક્ષણિક ચળ, રાજસ તપ કહે
તેલ ॥ ૧૮ ॥

પીડી પિંડ પુરુષાદે, તપ જે પાર્થ કરાય,
પરતા વિનાશ માટ વા, તામસ તપ કહેવાય.

દેશ કાળ ને પાત્રમાં, આનુપકારિને બેલ,
દેવું, એમ અપાય છે, સાત્ત્વિક દાનજ તેલ.

પ્રત્યુપકારાર્થેજ વા, ઉદેશી ફળ બેલ,
અપાય ખેદે યુક્ત, તો, રાજસ દાનજ કેલ. ૨૧

દાન અદેશ અકાળમાં, અપાત્રનેજ અપાય,
આદર ને સત્કાર વિણ, તામસ તે કહેવાય.

ઓતત્સત, એ બ્રહ્મની, આત્મા કહિ તણ
બેલ, નિર્મળી તેણે પ્રથમ તો, બ્રાહ્મણ યજ્ઞો
વેલ ॥ ૨૩ ॥

માટે નિત બ્રહ્મવાદિની, એમ, ઉચરી થાય,
યજ્ઞ દાન તપની ક્રિયા, શાસ્ત્રે જેમ વધાય. ૨૪

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞ-
તપઃક્રિયાઃ । દાનક્રિયાશ્ચ
વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

ઉચ્ચરી તત્પદ છોડિ કલ, મોક્ષેચ્છૂયે સાર,
ક્રિયા યજ્ઞ તપ દાનની, કંગાય વિવિધ પ્રકાર.

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિ-
ત્યેતત્પ્રયુજ્યતે । પ્રશસ્તે કર્મણિ
તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

^૧સાધુ તથા ^૨સદ્ભાવમા, સત, એ પદ થો-
બાય, તેમ માંગલિક કર્મમા, સત આર્તુન
નોડાય ॥ ૨૬ ॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ
સદિતિ ચોચ્યતે । કર્મ ચંચ
તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ તથા તપદાનમાં, સ્થિતિ તે સત કહેવાય,
તે અર્થે જે કર્મ તે, સત, શબ્દેજ વદાય ॥ ૨૭ ॥

અશ્રદ્ધયા હુતે દત્તે તપસ્તમે
કૃતં ચ યત્ । અસદિત્યુચ્યતે
પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો ઇહ ॥ ૨૮ ॥

હવન દાન તપ કે વળી, અશ્રદ્ધાએ થાય,
અસત, પાર્થ કહેવાય તે, ન ફળે આદિ
ને ત્યાંય ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

अर्जुन पूछेछे,

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमि-
च्छामि वेदितुम् । त्यागस्य
च हृषीकेश पृथक्शेनिपृदन ॥ १ ॥

‘केशिनिपृदन’ नाम्ना, ‘पृथक्’ भिन्न, ‘उपदेश’,
तत्त्व, त्याग संन्यासतुं, महाबाहु परमेश.

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्या-
सं कवयो विदुः । सर्वकर्मफ-
लत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

‘કામ્ય’ કર્મના ત્યાગને, ‘કવિ’ જાણે સંન્યાસ,
‘નિપુણ’ કહેછે ત્યાગ, જે સર્વ કર્મફળ ન્યાસ.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः-
कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

‘બુદ્ધિમાન’ કો ઈમ કહે, કર્મદોષવત ‘ત્યાજ્ય’,
‘યજ્ઞ દાન તપ કર્મને, અન્ય કહે આત્યાજ્ય.

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भ-
रतसत्तम । त्यागो हि पुरु-
षव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

નિશ્ચય શ્રુજ, એ ત્યાગમાં, શ્રુણુ તું ભા-
રતસત્તમ, કહેલ છે તણુ લેદથી, ત્યાગજ,
તરમાં પીર ॥ ૪ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तप-
श्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

નહિ તજવાં, કરવાંજ એ, યજ્ઞ દાન તપ કર્મ,
‘બુદ્ધિમાનને’ જોડ છે, ‘પાવન કર્તા’ ધર્મ. ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्य-
क्त्वा फलानि च । कर्तव्यानी-
ति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

સંગ તથા ફલ મૂકે એ, ‘કર્મ ભરતસત્તમ,
આચરવાં ઈમ છેજ શ્રુજ, નિશ્ચિત મત
ઉત્તમ ॥ ૬ ॥

नियतस्य तु संन्यासः क-
र्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

‘નિયતકર્મનો’ ત્યાગ તો, યોગ્ય નહીં કહે-
વાય, ‘મોહધિ’ તેનો ત્યાગ, એ, તામસ
ત્યાગ વદાય ॥ ૭ ॥

૧ કેશી નામના દેવને મારનાર. ૨ સુકામ. ૩ વિદ્વાન. ૪ કાશી, પંડિત. ૫ મનથી ત્યાગ.
૬ ત્યાગ કરવાલાયક. ૭ પવિત્ર. ૮ નિમેલાં નિત્યકર્મ.

દુઃખમિત્યેવ યત્કર્મ કાયકેશ-
ભયાત્યજેમ્ । સ કૃત્વા રાજસં
ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં
ક્રિયતેઽર્જુન । સંગં ત્યક્ત્વા
ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

ન દ્વેષ્યકુશલં કર્મ કુશલે.ના-
નુપજ્યતે । ત્યાગી સત્સ-
માવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

ન હિ દેહશૃતા શક્યં ત્યક્તું ક-
ર્માણ્યશેષતઃ । યસ્તુ કર્મફલ-
ત્યાગી સ ત્યાગીત્વભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટમિષ્ટં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં ક-
ર્મણઃ ફલમ્ । ભવત્યત્યાગિનાં
મેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥ ૧૨ ॥

પંચતાનિ મહાવાહો કારણાનિ
નિવોધ મે । સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રો-
ક્તાનિ સિદ્ધ્યે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં
ચ પૃથગ્વિધમ્ । વિવિધાશ્ચ પૃ-
થક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરવાદ્મનોભિર્ધર્મકર્મ પ્રાર-
ભતે નરઃ । ન્યાય્યં વા વિપિ-
રીતં વા પંચતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તારમાત્માનં
કેવલં તુ યઃ । પश्यત્યકૃત-
બુદ્ધિભાગ્ન સ પश्यતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

કાયકેશના ભયથકી, ત્યજે કર્મ દુષ્ણ નાણિ
રાજસ ત્યાગ કરી, ન તે, ફલને પામે પ્રાણિ.

નિયતકર્મ કરવાંજ ઇમ, અર્જુન કર્મ કરાય,
સંગ તથા ફલ ચૂકિ, એ, સાત્ત્વિક ત્યાગ
મનાય ॥ ૯ ॥

રુદુષ્મદ કર્મ દ્વેષે નહીં, કુશલે નહિ રંજેહ,
બુદ્ધિમાનસંશય રહિત, સાત્ત્વિક ત્યાગી તેહ.

દેહધારિયે કર્મ સૌ, ત્યાગ કરી ન શકાય,
કર્મતણા ફળ ત્યાગિ જે, ત્યાગી તે કહેવાય.

અનિષ્ટિત, ઇષ્ટ અનિષ્ટ, એ, ત્રિવિધ કર્મ-
ફળ યાય, મરણ પછી અત્યાગિને, ત્યા-
ગીને ન કદાય ॥ ૧૨ ॥

સર્વ કર્મ સિદ્ધ્યર્થે તો, સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સાર,
કારણ પંચ કયાંજ આ, અર્જુન મુશ્કી ધાર.

જુદી જુદી ઇન્દ્રિય વળી, દેહ તથા અહંકાર,
પ્રાણાદી ૩૧૦૫૦, દૈવ પાંચમું સાર.

મન વાણી દેહે કરી, ધર્મ અધર્મજ નેહ,
કરે કર્મ નર, તે તણાં, કારણ પંચજ એહ.

એમ છતાં પણ જોય છે, અકૃત બુદ્ધિથી
નેહ, કર્તા શુદ્ધાત્માને, જુએ ન દુ-
ર્મતિ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યસ્ય નાહંક્રુનો ભાવો બુદ્ધિર્પ-
સ્ય ન લિપ્યતે । હતાપિ સ ર્મા-
લોકાન્ન હંતિ ન નિવદ્યતે ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં ગ્રેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા
કર્મચોદના । કરણં કર્મ
કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિર્ધ-
વ ગુણભેદતઃ । પ્રોચ્યતે ગુણ-
સંખ્યાને યથાવચ્છ્રણ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યય-
મીસતે । અવિભક્તં વિભક્તે-
ષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્તિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્તેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભા-
વાન્પૃથગ્વિધાન્ । વેત્તિ સર્વેષુ ભૂ-
તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

યત્તુ કૃત્મન્નવદેકસિન્ કાર્યે
સક્તમર્હતુકમ્ । અતત્ત્વાર્થવ-
દલ્પં ચ તત્ત્વામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ
કૃતમ્ । અફલમેષ્ણુના
કર્મ યત્તત્સાત્તિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

યત્તુ કામેષ્ણુના કર્મ સાહંકા-
રેણ વા પુનઃ । ક્રિયતે વહુલા-
યાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અનુવંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય
ચ પૌરુષમ્ । મોહાદારમ્બ્યતે
કર્મ યત્તત્ત્વામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અહંકૃતપણું જેને નહિ, જેનું ન મન લેખાય,
હણિ આ લોકોનેજ તે, ન હણે નહિ બંધાય.

જેય જ્ઞાન જ્ઞાતાજ, ત્રણ કર્મ પ્રેરણા એક,
૧ કરણ ૨ કર્મ કર્તાજ, એ, ૩ કર્મોત્પન્ન ત્રણ છેલ.

જ્ઞાન કર્મ કર્તા વળી, ગુણ ભેદે ત્રણ પાર્થ,
સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં એ ક્યાં, ગુણ તું તેજ
યથાર્થ ॥ ૧૯ ॥

જેમી જુદા સૌ ભૂતમાં, અજુદો અમ્યય
બાવ. એકજ દેખે જાણુ તે, સાત્તિક જા-
નજ સાવ ॥ ૨૦ ॥

૧ પૃથક્કપણે, સૌ ભૂતમાં, ૨ પૃથક્કભાવ બહુ
સાર, જાણુ જેણે, પાર્થ તે, રાજસ જ્ઞા-
નજ ધાર ॥ ૨૧ ॥

એક ૧ કાર્યમાં માનિ સૌ, ૨ સક્ત ૩ હેતુ વિણ
જેલ, ૪ તત્ત્વ શૂન્ય ને ૧ અલ્પ, ક્યું, તા-
મસ જ્ઞાનજ તેલ ॥ ૨૨ ॥

રાગ દ્વેષ સંગે રહિત, નિત્યજ કર્મ કરાય,
નિષ્કામીયે, પાર્થ જે, સાત્તિક તે કહેવાય.

સક્તમિ વા અહંકારિયે, કર્મ કરાયે જેલ,
બહુ ૧ પ્રધાસથી યુક્ત, ક્યું, રાજસ કર્મજ તેલ.

હિંસા ક્ષય સામર્થ્ય વળિ, ભાવી નહિ જોવાય,
મોહયિ આરંભાય તે, તામસ કર્મ વદાય.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સા-
હસમન્વિતઃ । સિદ્ધચસિદ્ધયોર્નિ-
ર્વિકારઃ કર્તા સાત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

મુક્ત સંગ, 'અયોક્તિ વિણ, ધૃતિ ઉત્સાહે
યુક્ત, સિદ્ધિ અસિદ્ધીમાંન સમ, કર્તા
સાત્વિક ઉક્ત ॥ ૨૬ ॥

રાગી કર્મફલપ્રેષ્ણુર્લુબ્ધો હિંસા-
ત્મકોઽશુચિઃ । હર્ષશોકાન્વિતઃ
કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિઃ ॥ ૨૭ ॥

કર્મ પ્રેક્ષુ ૨૭ રાગિ વળિ, અશુદ્ધ હિંસક
લોભિ, હર્ષ શોકથી યુક્ત, કહે, રાજસ કર્તા
'ક્ષોભિ ॥ ૨૭ ॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃ-
તિકોઽલસઃ । વિપાદી દીર્ઘમૂ-
ત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

'નૈષ્કૃતિક, શક, આળસુ વળિ, 'પ્રાકૃત,
'સ્તબ્ધ ૨૮ અયુક્ત, 'દીર્ઘમૂત્રિ ને ખેદિ તે,
કર્તા તામસ ઉક્ત ॥ ૨૮ ॥

બુદ્ધેર્મેદં ધૃતૈર્થૈવ ગુણત-
સ્ત્રિવિધં શૃણુ । પ્રોચ્યમાન-
મશોપેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

શુભૃથી ધૃતિ ને બુદ્ધિનો, લેદન નણુ વિધ
સાર, કહું અશેષ વિવેકથી, અર્જુન તું ૨૯
ધાર ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે
ભયાભયે । વંધં મોક્ષં ચ યા
વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભય ને અભય, કાર્ય અકા-
ર્યન લેહ, બંધ મોક્ષ બણુ વળી, સાત્વિક
બુદ્ધિ તેહ ॥ ૩૦ ॥

યયા ધર્મમધર્મે ચ કાર્યં ચાકાર્ય-
મેવ ચ । અયથાવત્પ્રજાના-
તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

લેણુ ધર્મ અધર્મ વળિ, કાર્ય અકાર્ય યથાર્થ,
બણુ નહિ, તે બુદ્ધિ છે, રાજસિ બુદ્ધિ પાર્થ.

અધર્મે ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમ-
સા વૃતા । સર્વર્થાન્ વિપરીતાં-
શ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

ધર્મનિ પેઠ અધર્મવળિ, 'વિપરીતન સ'
સર્વ, માને, ૩૨ તમ ૩૩ છાલીત તે, તામસિ
બુદ્ધિ પાર્થ ॥ ૩૨ ॥

ઘૃત્સા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણે-
દ્રિયક્રિયાઃ । યોગેનાવ્યભિચા-
રિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

'ધોન ૩૩ અવ્યભિચારિણી, 'ધૃતિય પાર્થ
કરાય, ક્રિયા, પ્રાણુ મન ઇન્દ્રિયનિ, સાત્વિક
ધૃતિ કહેવાય ॥ ૩૩ ॥

૧ અદ્વંકારવાળી વાણી. ૨ હધમે. ૩ કહેવ છે. ૪ કળની ઇચ્છા રાખનાર. ૫ પ્રીતિમાન.
૬ ક્ષોભ પામનાર. વિશ્વિષ્ટ. ૭ પારકાનું અપમાન કરનાર. ૮ અવિવેકી. ૯ અનમ્ર. ૧૦ અયોગ્ય.
૧૧ મનઝુબી. ૧૨ હૃદય. ૧૩ લલગં. ૧૪ અજ્ઞાને. ૧૫ દોકેલ. ૧૬ ચિત્તની એકાગ્રતાવટે. ૧૭ નિશ્ચય-
વાળી. ૧૮ ધર્મ-રી.

યયા તુ ધર્મકામાર્યાન્ ધૃત્યા
ધારયતેઽર્જુન । પ્રસંગેન ફલા-
કાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્ય રાજંસી ॥ ૩૪ ॥

યયા સ્વમ્નં ભયં શોકં વિપાદં
મદમેવ ચ । ન વિમુંચતિ દુર્મે-
ધા ધૃતિઃ સા પાર્ય તામસી ॥ ૩૫ ॥

સુखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु
मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते
यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

યત્તદગ્રે વિપમિત્ર પરિણામે-
ઽમૃતોપમમ્ । તત્સુખં સાત્વિ-
કં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे-
ऽमृतोपमम् । परिणामे विप-
मित्र तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

યદગ્રે ચાનુવંધે ચ સુખં મો-
હનમાત્મનઃ । નિદ્રાલસ્યપ્રમા-
દોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि दे-
वेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मु-
क्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં
ચ પરંતપ । કર્માણિ પ્રવિભ-
ક્તાનિ સ્વભાવપ્રભૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

शमो दमस्तपः शौचं सांतिरा-
जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्ति-
क्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

જેજી ધારણુ થાયછે, ધર્મ અર્થ ને કામ,
પ્રસંગપર ફલ પ્રચક્ષુ જે, ધૃતિ તે રાજસિ
નામ ॥ ૩૪ ॥

સ્વપ્ન મોક ભય દુઃખ વળિ, મદ પાંખુ નહિ
મુકાય, દુષ્ટ બુદ્ધિયે જેયિ, તે, ધૃતિ તામસી
મનાય ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન શુણુ મુનથી હવે, શુખ પણ ત્રણુ
વિધ સાર, અભ્યારો જેમાં રમે, પામે દુ-
ખનો પાર ॥ ૩૬ ॥

લાગે વિપસમ પ્રથમ જે, અંતે અમૃત થાય,
આત્મબુદ્ધિથી પ્રાપ્ત તે, શુખ સાત્વિક
કહેવાય ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિય સંયોગથી, અમૃત પ્રથમ જ-
ણાય, પરિણામે વિપમિત્ર તે, રાજસ સ્થૂળ
વધાય ॥ ૩૮ ॥

પ્રમાદ આળસ હાંધથી, યતાર ને વળિ
જેહ, ચિત્તમોહક પછિ ને પ્રથમ, તામસ
શુખ કયું તેહ ॥ ૩૯ ॥

એ ત્રણુ પ્રકૃતિ શુણો થકી, રહિતજ એકું કાંઈ,
નહિ સ્વયે દેવો વિષે, નહિ ફરિ ભૂમીમાંઈ.

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને, શૂદ્રોના અર્જુન,
સ્વાભાવિક શુણુથી કર્યા, કર્મ જુદાં તે શુણુ.

શમ દમ તપ ને શૌચ વળિ, આર્જવ આ-
સ્તિક ધર્મ, જ્ઞાના જ્ઞાન વિજ્ઞાન એ, સહજ
બ્રહ્મનાં કર્મ ॥ ૪૨ ॥

૧ ઇન્દ્રનાર. ૨ નિદ્રા. ૩ ખરાબ બુદ્ધિવાળા પુરૂષે. ૪ વિષય તથા ઉદ્ધિયો. ૫ સંબંધ.
૬ ચિત્તને મોહ કરનાર. ૭ સરક્ષતા. ૮ ઉચિતપર આસ્તા. ૯ આજ્ઞા.

શૌર્ય તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચા-
પ્યપલાયનમ્ । માનમીશ્વરભાવશ્ચ
ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

કૃપિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ
સ્વભાવજમ્ । પરિચર્યાત્મિકં
કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિ-
દ્ધિ લભતે નરઃ । સ્વકર્મનિર-
તઃ સિદ્ધિ યથા વિંદતિ તત્કૃણુ ॥ ૪૫ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સ-
ર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમભ્ય-
ર્ચ્ય સિદ્ધિ વિંદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધ-
ર્માત્સ્યનુષ્ઠિતાત્ । સ્વભાવનિય-
તં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪૭ ॥

સહજં કર્મ કૌતેય સદોપમ-
પિ ન ત્યજેત્ । સર્વાંરંભા હિ
દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાદૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા
વિગતસ્પૃહઃ । નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ
પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધિ પ્રાપ્તો યથા વ્રહ્મ તથામો-
તિ નિવોધ મે । સમાસેનૈવ કૌ-
તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધયા યુક્તો ધૃત્યાત્મા-
નં નિયમ્ય ચ । શબ્દાદીન્વિપયાં-
સ્ત્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શૌર્ય^૧ તેજઃ^૨ ધૃતિ^૩ નિયુષ્ણતા, ઉદારતા^૪ પ્રભુ
ધર્મ, યુધ્ધથી નહિ હઠવુંજ, એ, સહજ^૫ ક-
ર્મનાં કર્મ ॥ ૪૩ ॥

^૬ગોરક્ષા, ^૭વાણિજ્ય ^૮કૃષિ, સહજ^૯ વેશ્યનાં
કર્મ, સહજ શૂદ્રતું કર્મ તે, જે મેવારૂપ ધર્મ.

^{૧૦}અભિરત નિજ નિજ કર્મમાં, નર પામે
સંસિદ્ધિ, શુણ્ણ તું તે પામેછ એ, 'સ્વક-
ર્મ'નિર નિમ સિદ્ધિ ॥ ૪૫ ॥

જેથી પ્રવૃત્તિ ભૂતો તણી, જેણે સૌઆ વ્યાપ્ત,
પામે સિદ્ધી પૂજિ તે, સ્વકર્મથી નર 'આપ્ત.

૫૦ ૧૧ નિમ - ગુરુત્વ ને
પર ધર્મીયરવા થઈ, શ્રેય વિગુણ નિજ ધર્મ,
પાપ ન પામે આચરી, સ્વાભાવિક નિત કર્મ.

સહજ કર્મ તળવાં નહીં, જોકે પાર્યં સદોપ,
ધૂમે આગી પેઠ સો, કર્મો નહિજ અદોષ. ૪૮

બુદ્ધિ અસંગ, ઇન્ધ્રા રહિત, સૌમાં નિત
મન જેહ, સંન્યાસે પામે પરમ, ^{૧૦}નૈષ્કર્મ્ય
સિદ્ધી તેહ ॥ ૪૯ ॥

પામે સિદ્ધી પ્રાપ્ત નિમ, બ્રહ્મજ, મુ-
ળથી શુણ્ણ, સંશ્લેષે, જે જ્ઞાનની, નિષ્ઠા પર
અર્જુન ॥ ૫૦ ॥

રાગ દ્વેષ મૂઢી, ત્યજ, વિપયો રાખ્યાદીય,
ધૃતિયે મન નિશ્ચય કરી, યોગી^{૧૧} વિશુદ્ધ
ધૈર્ય ॥ ૫૧ ॥

૧ પ્રોઠતા. ૨ ઉદારતા. ૩ પ્રભુ. ૪ ગાયોની રક્ષા. ૫ વ્યાપાર.
૬ ખેતી. ૭ પ્રીતિમાન, લાગેલો. ૮ યોગીના કર્મમાં લાગેલો. ૯ ઇન્ધ્રા પુરી થયેલો, ધરાયતો.
૧૦ મનથી સર્વ કર્મની નિવૃત્તિરૂપ. ૧૧ શુદ્ધ. ૧૨ બુદ્ધિવાળો.

विविक्तसेवी लज्वाशी यतवा-
कृत्यमानसः । ध्यानयोगपरो
नित्यं वैराग्यं सम्पाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रो-
धं परिग्रहम् । विमुच्य निर्म-
मः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रमत्तात्मा न शो-
चति न कांक्षति समः सर्वेषु
भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्य-
श्वास्मि तच्चतः । तनो मां तच्चती
ज्ञान्या विशते तदनंतरम् ॥ १५ ॥

सर्वकर्मण्यपि सदा कुर्वन्^५
मन्त्रपात्रयः । मन्त्रसादा^६
वाप्नोति शाश्वतं पदमः^७ ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि ज्ञेयं संन्य-
स्य मत्परः । बुद्धिं निमुपा-
श्रित्य मच्चित्तं शङ्क्यतं भव ॥ ५७ ॥

मच्चित्तुः-रूपेण मत्प्रसा-
दात्तरिप्यसि । अथ चेत्त्वमहं-
कारान्न श्रोष्यसि विनन्द्यसि ॥ ५८ ॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इ-
ति मन्यसे । मिथ्यैव व्यवसा-
यस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

स्वर्गायजेन कान्तिय निबद्धः स्वे-
न कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि य-
मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

‘अक्षांती भित्तो जगि वणि, वश भन
वाणी देह, आश्रित नित वैराग्यने, ध्यान
योग ५२ लेख ॥ ५२ ॥

હોય 'પરિમલ' દર્પે બળ, અલંકાર ને 'હામ
મૂકી, અદ્ભુત થાય તે, 'નિર્ભય શાંત' અકામ.

‘अश्वभूत आनंदि नदि, शोथे छम्छे कांछे,
पाथे छत्तम भज्जि गुण, सम पै सौनी भांछे.

લેવો લે હું, તેહને, ભક્તીયેગ્ર યથાર્થ,
જાણે, જાણી એમ પછી, પામે મુજને પાર્થ.

કર્તા નિત સૌ કર્મ પાત્ર, જન એ મુજ આ-
શ્રીત, મુજ પ્રસાદથી મેળવે, નિતપદ નાશ
રહીત ॥ ૫૬ ॥

અર્થિ મને સી કમ તું, મનથી, મત્પર સાર,
 ૧૦ જુદ્ધિયોગ આશ્રીત નિત, ૧૧ મત્વિત યા
 નિરધાર ॥ ૫૭ ॥

भुज प्रसादथी दुःख सौ, मत्थित त्रैल त-
रीश, पणु गवे न शुष्णीश तो, विनाशने
पाभीश ॥ ५८ ॥

મદિ લલું કદિ ધમ અર્થથી, એ તું આનિશ
સાર, એ નિશ્ય મિથ્યા, તને, ^{૧૨}પ્રકૃતિ
^{૧૩}જોજશે, ધાર ॥ ૫૯ ॥

સ્વાભાવિક નિજ કર્મથી, બાંધેલો તું, નેહ,
ન ઇછે કરવા મોહથી, કરિશ અવશ થી તેહ.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુ-
ન તિષ્ઠતિ । આમયન્સર્વભૂ-
તાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।
તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિ
સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गु-
ह्यतरं मया । विमृश्यैतद्देशे-
पेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ શૃણુ મે પરમં
વચઃ । ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમ-
તિસ્તતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મધ્યાજી
માં નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ સત્યં
તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શ-
રણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપે-
ભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
कदाचन । न चाशुश्रूषये
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

ય ઇદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વ-
ભિધાસ્યતિ । ભક્તિં મયિ
પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંગ્રયઃ ॥ ૬૮ ॥

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કથિન્મે
પ્રિયકૃત્તમઃ । ભવિતા ન ચ મે
તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો શુભિ ॥ ૬૯ ॥

ઈશ્વર સોના હૃદયમાં, રહેછે કુ
ભગવાતાં આયા વડે, 'યંત્રારૂઢ' સો

કર આશ્રય સૌ ભાવથી, તેનો કુર
પ્રાપ્તિ તેની કૃપાવડે, નિતપદ શુ

કૃષ્ણ ગુપ્તથી ગુપ્ત મેં, જાનજી તુજ
અશેષ વિચારી તે, પછિ, કર તું ઈ

સર્વ ગુપ્તમાં ગુપ્ત કરિ, પરમ વચ
શુભ, મુજ અતિ પ્રિય તું, તેથી
તુજ હિત મર્જીત ॥ ૬૪ ॥

નમ મુજને કરી ભક્ત થા, 'મ'
મતિયત, પાનિ 'મુજને સત્ય
પ્રિય મુજ અતિ પ્રિય ॥ ૬૫ ॥

સર્વ ધર્મને મૂકિને, આશ્રય હે
શોચ મકર હું છોડવિ, સર્વ પાપ

મુજ નિંદક, એવા રહિ
ભક્ત જેહ, હોયે તેને નહિ
કંતેષ ॥ ૬૭ ॥

પણ કહેશે મુજ ભક્તને, પરમ
જેહ, કરિ મુજ ભક્તિ 'અસંગ્રહ'
મુજને તેહ ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્યમાં તેથી બધીક, નથી મુજ
કરનાર, 'મ'માં તેથી અન્ય નથી,
અતિ પ્રિય થાનાર ॥ ૬૯ ॥

તે ચ ઇમં ધર્મ્યં સંવા-
: । જ્ઞાનયજ્ઞેન તેના-
સ્વામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

નિનમ્યથ શૃણુયા-
: નરઃ । સોઽપિ મુક્તઃ શુ-
ભાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

તચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકા-
તસા । કચિદજ્ઞાન-
: પ્રણવસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥
મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસા-
યાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગત-
: કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

સંજય ઉવાચ ॥
દં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
દમિમમશ્રૌપમદ્ધુતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

સપ્રસાદાચ્છ્રુતવાનેતદ્બ્રહ્મમહં
મ્ । યોગં યોગેશ્વરાત્કૃ-
ત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

સ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિ-
ષ્યમ્ । કેશવાર્જુનયોઃ
પ્રેરિત્યમિ ચ મુદુર્મુદુઃ ॥ ૭૬ ॥

સ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમત્યદ્ધુતં દેરઃ ।
સેવ્યો મે મહાન્ રા-
જા ॥ ૭૭ ॥

યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પા-
ર્થ ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો
ભૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

ધર્મ્યવાદ આ આપણો, મનુષ્ય ભણુશે જોઈ,
જ્ઞાનયજ્ઞથી ઇષ્ટ હું, તેણે, મુજ મતિ એઈ.

શુભે અનિદક નર કદી, યેને શ્રદ્ધા યુક્ત,
પુણ્યવાનના લોક શુભ, પામે થે તે મુક્ત.

શું તે આ સ્થિત ચિત્તથિ, સાંભળિયું જ ય-
થાર્થ, શું અજ્ઞાની મોહ હુજ, પામ્યો ના-
શન પાર્થ ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન કહેછે.

દયો મોહ સ્મૃતિ મેળવિ, આપ પ્રસાદે ઈશ,
નિઃસંદેહ હોમોજ હું, આપ વચનજ કરીશ-

સંજય કહેછે.

મહા કૃષ્ણ ને પાર્થનો, રોમ હર્ષક અદ-
ભુત, શુભયો મેજ સંવાદ આ, એમ અં-
ભિકા મૂત ॥ ૭૪ ॥

પરમ શુભ આ જ્ઞાન મેં, વ્યાસ પ્રસાદે શુભ્યું.
યોગેશ્વર હરિથીજ, જો, સાક્ષાત્પોતે ભણ્યું.

કૃષ્ણ પાર્થનો વાદ આ, અદ્ભુત પુણ્યજરૂપ,
સંભારી સંભારિ હું, હર્ષ ફરિ ફરિ ભૂપ, ૭૫

સંભારી તે રૂપ, અતિ, અદ્ભુત હરિતું, રાય,
હર્ષ ફરિ ફરિ ને મને, વિસ્મય મોટો
થાય ॥ ૭૭ ॥

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ ને, પાર્થ ધનુર્ધર ત્યાંય,
વિજય ભૂતિ શ્રી નીતિ મુજ, મુજ મ-
તિયે છે ત્યાંય ॥ ૭૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासोपदेशयोगो
नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥